

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ ім. В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЛЮБОВЕЦЬ НАДІЯ ІВАНІВНА

УДК 82-94(092)+014.3(477)

ДИСЕРТАЦІЯ

**СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МЕМУАРНОЇ ТРАДИЦІЇ:
ІСТОРИКО-БІБЛІОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

27.00.03 – книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Н.І. Любовець

Київ – 2024

АНОТАЦІЯ

Любовець Н. І. Становлення української мемуарної традиції: історико-бібліографічне дослідження. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 27.00.03 – книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство. – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. – Київ, 2024.

У дисертаційному дослідженні на основі аналізу опублікованих українських мемуарних текстів ранньомодерної та модерної доби розкрито типові та визначальні риси української мемуарної традиції як багатовимірного культурно-історичного феномену та важливого компонента національної культурної спадщини. Для дослідження були використані найбільш значимі в історико-культурному плані мемуарні тексти. Здебільшого вони були опубліковані в періодичних виданнях, які об'єднували навколо себе найкращих представників національної інтелектуальної еліти, що надавало їм особливої ваги.

Упродовж віків мемуари відігравали ключову роль у політичному та культурному розвитку країни, надаючи можливість побачити епоху очима сучасників. Вони розкривають дух часу, передаючи цінності й соціальні уявлення певної епохи, інтереси й погляди соціальних груп, а також культурний контекст, національні традиції та моральні орієнтири. Мемуари демонструють взаємодію між особистістю та суспільством: автор не лише є продуктом свого часу – він активно впливає на культурні пріоритети та ідеали, що формуються у майбутніх поколіннях. Завдяки насиченості фактами, колоритом та наявністю різнобічної інформації про їх авторів, мемуари виступають цінним історико-біографічним джерелом. Універсальність таких свідчень надає мемуарам здатність звертатися до «нададресата» — читача, запрошуючи його до діалогу та осмислення досвіду минулого, що забезпечує зв'язок між поколіннями, стимулюючи

рефлексію щодо культурної спадщини, яка лишається актуальною поза часопростором, що актуалізує їхню соціокомунікативну функцію. Водночас величезний кількісний, жанровий та тематичний діапазон мемуарів, розпорошений по численних архівних документах, рідкісних книжкових виданнях, археографічних публікаціях на сторінках журналів і збірників, у газетних публікаціях, на жаль, і до нашого часу ще не вповні опрацьований і не систематизований вітчизняними книгознавцями і бібліографознавцями. На сьогодні не створено повної бібліографії мемуарів, що ускладнює систематизацію та вивчення цього важливого джерела. Наявні бібліографічні видання є фрагментарними і часто обмежуються окремими періодами чи темами, що значно зменшує можливості для комплексного аналізу і використання цих текстів у сучасних наукових дослідженнях.

Історіографічний аналіз свідчить про основні підходи до вивчення мемуарів: історико-бібліографознавчий, історико-джерелознавчий, літературознавчий, культурологічний, інформаційно-комунікативний.

Для вивчення безперервності української мемуарної традиції обрано знакові, типові та показові матеріали, опубліковані переважно в періодичних виданнях, які були засновані за ініціативою громадських, наукових, університетських і державних установ та об'єднували найкращих представників національної інтелектуальної еліти, що підвищує репрезентативність вибірки. Дослідження ґрунтується на методологічних принципах багатовимірності, системності та історизму, а також на методах історіографічного й історичного аналізу та синтезу, дискурсивного, хронологічного, порівняльного, ретроспективного, біографічного та контекстуального аналізу, доповнених системно-структурним і проблемним підходами.

Наголошено, що мемуарні тексти відігравали одну з ключових ролей у формуванні джерельної бази вітчизняної історіографії кінця XIX – першої третини XX ст. Тривалі періоди бездержавності України та

панування імперських історіографій значною мірою спричинили витіснення та знецінення українських джерел, зокрема мемуарних. Унаслідок цього збереження офіційних історичних документів, пов'язаних із вітчизняною історією, значно ускладнювалося. За таких умов мемуарні наративи набували особливої джерельної ваги, формуючи важливу частину комплексу історичних джерел.

Обґрунтовано ключові маркери еволюції української мемуарної традиції, такі як авторський склад, інтенції, тематику, специфіку жанрів, коло «героїв», комунікативний потенціал.

Виокремлено періоди розвитку мемуарної традиції в межах зазначеної хронології: ранньомодерний (Козацька доба – до кінця XVIII ст.); Українського національного відродження (перша половина XIX ст. – початок XX ст.); Першої світової війни (1914–1918 рр.) та Української революції (1917–1921 рр.); співіснування і боротьби національного та істпартівського дискурсів в українському мемуарному просторі (1920–1930-ті рр.). Еволюція української мемуарної традиції від її витоків до першої третини XX ст. відображає значні зміни, що стали результатом різних соціально-політичних та культурних трансформацій на українських землях. Ці зміни розглянуто в контексті різних етапів розвитку мемуарної традиції.

Витоки мемуарної традиції сягають XII ст., а саме від першого відомого зразка вітчизняної мемуарної літератури – автобіографії київського князя Володимира Мономаха (1053–1125), що є частиною його «Поучення», та записок (трівелогу) «Житіє і ходіння Данила Паломника» (XII ст.), які здебільшого мали характер релігійної або політичної самопрезентації.

У *Козацьку добу* (XVII–XVIII ст.) мемуарна творчість розвивається в контексті поширення в українському суспільстві ідей Просвітництва, впливів новочасної європейської науки, коли вона увійшла до кола інтелектуальних і духовних інтересів широкої аудиторії освічених

українців та відображала внутрішній світ авторів, їхні емоційні переживання та опосередковане ставлення до історичних подій. На цьому етапі зародилися, розвинулися та набули поширення основні жанрові різновиди мемуарів – автобіографії, подорожні записки, історико-мемуарні повісті, діаріуші (щоденники), криптомемуари. Тогочасні тенденції розвитку української мемуарної творчості засвідчили, що визначальним критерієм її еволюції став процес утвердження історичної самосвідомості авторів мемуарів, вони відобразили поступовий відхід від церковної традиції та формування національного світогляду. Це найбільш яскраво проявилось в діаріушах непересічних особистостей Данила Гуптала і Пилипа Орлика. Обоє були змушені працювати на користь сусідніх держав, завершивши своє життя далеко від рідної землі. Трагізм цієї ситуації відображено в їхніх творах, які стали свідченням самопізнання та національної нарації. Як важливий компонент історико-культурного процесу мемуари XVII – XVIII ст. були як внутрішньо орієнтовані, так і розраховані на широкий загаль читачів і передбачали передачу автором власного досвіду участі в історичному процесі та особистої рецепції довколишнього світу.

У першій половині XIX ст. під впливом руху за культурно-національне відродження мемуари починають більше зосереджуватися на питаннях ідентичностей, формуванні національної свідомості та культурних цінностей. Спогади представників української інтелігенції стають важливим інструментом для вивчення соціальних, політичних і культурних процесів.

В цілому, за часів Українського національного відродження першої половини XIX – початку XX ст. значно розширився авторський склад мемуарів: авторами все частіше ставали представники інтелігенції, міських прошарків населення, військові діячі. Відбувалося поєднання спогадів та наукової рецепції української історії, що виявилось новою тенденцією в еволюції мемуарного жанру. Тогочасний мемуарний наратив

представлений майже усім спектром традиційних різновидів мемуарного жанру – автобіографія, спогади (спомини), подорожні записки, щоденники, які, однак, набули нового звучання. Водночас відбувався процес трансформації усталених жанрових меж мемуарію: подорожні записки зливаються з культурологічними есе, в автобіографії трапляються роздуми про пережите, класичні спогади переплітаються з філософськими міркуваннями про людину та про долю й історію України. Автори спогадів не обмежувалися розповідями про відомих українських політичних діячів, усе частіше «героями» стають пересічні постаті, безпосередні учасники та очевидці подій, а самі мемуари апелюють до широкої читацької аудиторії.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. мемуари стають важливим засобом для документування змін, що відбувалися в українському суспільстві на тлі революційних подій і Першої світової війни. Це період, коли представники різних соціальних верств активно записують свої свідчення про пережите в епоху соціальних катаклізмів, що відображають різні аспекти національної боротьби. Теми мемуарів включають не тільки політичні й культурні рефлексії, а й глибокі особисті переживання, що мають важливе значення для формування історичної пам'яті. Один із основних маркерів, що репрезентує ці спогади, – політична належність авторів до різних напрямів суспільно-політичної діяльності. Розмежування контекстів відбулося відповідно до ідеологічного фронту, на якому точилася нещадна боротьба і де кожна з політичних сил керувалася своїми ідеалами та цілями.

У першій третині XX ст. після Першої світової війни 1914–1918 рр. та Української революції 1917–1921 рр. мемуари набувають нового значення як інструмент збереження національної пам'яті та свідчення боротьби за незалежність. Зі встановленням радянської влади потрапляють під ідеологічний контроль, що змінює не лише тематику, а й форму викладу матеріалу, що, своєю чергою, впливає на авторський склад і зміст. Важливим аспектом стає посилення завуальованого ставлення авторів до

подій, оскільки спогади стають засобом адаптації до нових політичних реалій, що змінює акценти у зображенні реальності. Особливо чітко це проявляється в протистоянні двох дискурсів: національно-патріотичного (ВУАНівського), який відображає прагнення до незалежності, і радянського, що пропагує ідеї комуністичної ідеології. Цей конфлікт двох ідеологій визначав характер мемуарної літератури 1920–1930-х років.

Перспективи дослідження української мемуарної традиції пов'язані з подальшим вивченням еволюції мемуарних наративів у контексті змін політичних, соціальних та культурних умов наступних історичних періодів. Проведене дослідження підтвердило, що важливою потребою сучасної історичної науки, зокрема її спеціальних дисциплін – книгознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства, біографістики та мемуаристики, є актуалізація української мемуарної традиції з метою збереження культурної спадщини, історичної об'єктивності, формування національної ідентичності, переосмислення досвіду попередніх поколінь у контексті сучасних реалій, розширення джерельної бази наукових досліджень. Вивчення особливостей української мемуарної традиції із залученням запропонованих маркерів дозволило виробити та запропонувати нові підходи до формування критеріїв систематизації при створенні бібліографії мемуарів, адаптованої до сучасних запитів наукової спільноти та широкої громадськості. У процесі дослідження були визначені основні завдання бібліографування масиву мемуарних текстів та запропоновано шляхи ефективної імплементації українських мемуарів у науковий та інформаційний простір з урахуванням інструментарію цифрової гуманітаристики.

На підставі отриманих результатів зроблено загальний висновок, що найважливішими напрямками бібліографії є систематичне опрацювання всього масиву українського мемуарію, створення відкритих для дослідників і широкого кола читачів друкованих і електронних реєстрів та архівів книжкових видань, а також журнальних і газетних публікацій.

Ключові слова: українська мемуарна традиція, мемуари, мемуарій, бібліографія мемуарів, мемуарні жанри, історичне книгознавство, соціокультурний діалог.

SUMMARY

Liubovets N.I. Formation of the Ukrainian Memoir Tradition: A Historical and Bibliographic Study. – Qualification research manuscript.

Dissertation submitted for academic degree of Doctoral in Historical Sciences, specialty 27.00.03 – Book studies, library studies, bibliography studies. V.I. Vernadsky National Library of Ukraine. Kyiv, 2024.

The dissertation examines published versions of Ukrainian memoir texts from the early modern and modern periods, analyzing the defining characteristics of the Ukrainian memoir tradition. It highlights this tradition as a multifaceted cultural and historical phenomenon and an essential element of the national cultural heritage. The study explores memoir texts of the greatest historical and cultural significance. Most of sources were published in periodicals that brought together the best representatives of the national intellectual elite, which enhanced their value.

Over the centuries, memoirs have played a key role in shaping the political and cultural development of the country, providing an opportunity to see the era as perceived by its contemporaries. They reveal the spirit of the times, conveying the values and social opinions of a certain epoque, the interests and views of social groups, as well as the cultural context, national traditions, and moral guidelines. Memoirs demonstrate the interaction between the individual and society: the author is not only a representative of his or her time, but also actively influences the cultural priorities and ideals that are formed by future generations. Due to their factual richness, vivid detail, and comprehensive insights into their authors' lives, memoirs serve as a valuable historical and biographical source. The universality of such testimonies gives memoirs the ability to address the «addressee» – the reader, inviting him or her to engage in

dialogue and comprehend the experience of the past, bridges generations, encouraging reflection on cultural heritage that remains timeless, thereby reinforcing the socio-communicative function of memoirs.

At the same time, a huge quantitative, genre, and thematic range of memoirs, scattered throughout numerous archival documents, rare book editions, archaeographic publications in journals, compendiums, and newspapers, unfortunately, has not yet been fully studied and systematised by national bibliologists and bibliographers. A complete bibliography of memoirs has not yet been created, which complicates the systematization and study of this important source. Existing bibliographic publications are fragmentary and often limited to specific periods or themes, significantly reducing the possibilities for comprehensive analysis and the use of these texts in contemporary scholarly research.

The historiographical analysis identifies the main approaches to the study of memoirs: historical bibliographical studies, historical and source studies, literary studies, cultural studies, information and communication studies. To study the continuity of the Ukrainian memoir tradition, iconic, typical, and exemplary materials were selected, primarily from periodicals established by public, scientific, university, and governmental institutions. These periodicals gathered leading figures of the national intellectual elite, enhancing the representativeness of the sample. The research is based on the methodological principles of multidimensionality, systematics, and historicism, as well as on the methods of historiographical and historical analysis and synthesis, discursive, chronological, comparative, retrospective, biographical, and contextual analysis, complemented by systemic-structural and problem-oriented approaches.

It is emphasised that memoir texts played a key role in the formation of the source base of national historiography of the late nineteenth and first third of the twentieth century. The prolonged periods of statelessness in Ukraine and the dominance of imperial historiographies largely contributed to the displacement and devaluation of Ukrainian sources, including memoirs. As a result,

preserving official historical documents related to national history became much more complex. Under such conditions, memoir narratives gained particular archival significance, forming an important part of the corpus of historical sources. They became invaluable evidence of the social, political, and cultural processes shaping Ukrainian society, serving as an essential tool for reconstructing historical events and phenomena.

The study substantiates the key markers in the evolution of the Ukrainian memoir tradition, including authors, intentions, themes, genre specificity, the circle of “heroes”, and communicative potential.

The research distinguishes the periods of development of the memoir tradition within the specified chronology: early modern (Cossack era - to the end of the eighteenth century); Ukrainian national revival (first half of the nineteenth century - early twentieth century); the First World War (1914-1918) and the Ukrainian Revolution (1917-1921); coexistence and struggle of national and Party’s history discourses in the Ukrainian memoir space (1920s-1930s). The evolution of the Ukrainian memoir tradition, from its origins to the first third of the twentieth century, reflects significant changes driven by various socio-political and cultural transformations across Ukrainian lands. These changes are examined within the context of different stages of the memoir tradition's development.

The origins of the memoir tradition date back to the 12th century, starting with the first known example of domestic memoir literature – the autobiography of the Kyiv Prince Volodymyr Monomakh (1053–1125), which is part of his Instructions, and the notes (travelogue) The Life and Journey of Daniil the Pilgrim (12th century), which mostly served as a form of religious or political self-presentation. They reflected the interests of the princely and ecclesiastical elite, focusing on issues of state administration, moral principles and were intended to pass on experience through instructions and advice.

In the Cossack era (17th-18th centuries), memoirs developed within the context of the spread of Enlightenment ideas in Ukrainian society and the

influence of modern European science and became an integral part of the intellectual and spiritual interests of a broad audience of educated Ukrainians and reflected the inner world of the authors, their emotional experiences, and their indirect perspectives on historical events. During this stage of the evolution of the Ukrainian memoir tradition, the main genre types of memoirs appeared, developed, and became widespread: autobiographies, travel notes, historical and memoir novels, diaries, and crypto-memoirs. The trends in the development of Ukrainian memoirs at the time indicated that the defining criterion for its evolution was the process of establishing the historical identity of memoir authors, reflecting a gradual departure from the church tradition and the emergence of a national worldview. This was most evident in the diaries of the remarkable individuals Danylo Tuptalo and Pylyp Orlyk. Both were forced to serve the interests of neighboring states, ending their lives far from their homeland. The tragedy of this situation is reflected in their works, which became evidence of self-awareness and national narrative. The tragedy of this situation is reflected in the pages of their works, which simultaneously serve as evidence of self-awareness and as a national narrative, manifesting as a form of self-knowledge. As a significant component of the historical and cultural process, memoirs from the twelfth to the eighteenth centuries were both introspective and intended for a broad audience. They conveyed the author's personal experience of participating in historical events and their individual perception of the surrounding world.

In the first half of the nineteenth century, influenced by the movement for cultural and national revival, memoirs increasingly focused on issues of identity, the formation of national consciousness, and cultural values. The memoirs of Ukrainian intellectuals have become an important tool for studying social, political, and cultural processes.

During the Ukrainian national revival of the first half of the nineteenth and early twentieth centuries, memoir authorship expanded significantly, increasingly including members of the intelligentsia, urban social strata, and

military figures. The integration of memoirs with scholarly interpretations of Ukrainian history marked a new trend in the evolution of the memoir genre. The memoir narratives of that time encompass nearly the entire spectrum of traditional memoir genres: autobiographies, memoirs, travel notes, and diaries, all of which, however, acquired a new dimension. At the same time, the established boundaries of the memoir genre were undergoing transformation: travel notes evolved into cultural essays, autobiographies incorporated reflections on the past, and classical memoirs became intertwined with philosophical musings on the human condition and the fate and history of Ukraine. The authors of the memoirs did not restrict themselves to stories about prominent Ukrainian political figures, increasingly the «heroes» became ordinary individuals, direct participants, and eyewitnesses of events, with the memoirs themselves appealing to a broad readership.

In the late nineteenth and early twentieth centuries, memoirs became a crucial means of documenting the changes occurring in Ukrainian society amidst revolutionary events and the First World War. This period witnessed representatives of various social strata actively documenting their experiences during an era of social upheaval, reflecting different aspects of the national struggle. The topics of memoirs encompass not only political and cultural reflections but also profound personal experiences that are crucial to the formation of historical memory. One of the key markers of these memoirs is the political affiliation of the authors with various areas of socio-political activity. The contexts were defined by the ideological front on which a fierce struggle took place, with each political force guided by its own ideals and objectives.

In the first third of the twentieth century, following the First World War (1914–1918) and the Ukrainian Revolution (1917–1921), memoirs took on new significance as a means of preserving national memory and serving as testimony to the struggle for independence. With the establishment of Soviet rule, memoirs came under ideological control, which altered not only their subject matter but also their form of presentation, affecting both the authors and the content. A key

aspect was the authors' increasingly veiled stance toward events, as memoirs became a means of adapting to new political realities, shifting the focus in the portrayal of reality. This is particularly evident in the confrontation between two discourses: the national-patriotic discourse (represented by the All-Ukrainian Academy of Sciences), reflecting the aspiration for independence, and the Soviet discourse, which promotes communist ideology. The conflict between these two ideologies formed the nature of memoir literature in the 1920s and 1930s.

Prospects for the study of the Ukrainian memoir tradition are associated with further research into the evolution of memoir narratives in the context of changes in the political, social and cultural conditions of subsequent historical periods. The study confirmed that a critical need in modern historical science – particularly within its specialized disciplines, such as book studies, library science, bibliography, biography, and memoir studies – is to actualize the Ukrainian memoir tradition. This is essential for preserving cultural heritage, ensuring historical objectivity, shaping national identity, rethinking the experiences of previous generations in the context of contemporary realities, and expanding the source base for scientific research. The study of the peculiarities of the Ukrainian memoir tradition, using the proposed markers, led to the development of new approaches for establishing criteria to systematize a bibliography of memoirs. These criteria are tailored to meet the modern needs of both the scientific community and the general public. The study identified the primary tasks of compiling a bibliography of memoir texts and suggested effective ways to integrate Ukrainian memoirs into the scientific and information space, utilizing tools from digital humanities.

Based on the results, the study concludes that key areas of bibliography include the systematic cataloging of the entire corpus of Ukrainian memoirs, the creation of printed and electronic registers and archives of book publications, as well as journal and newspaper publications accessible to both researchers and the general public.

Keywords: Ukrainian memoir tradition, memoirs, memoir literature, bibliography of memoirs, memoir genres, historical book studies, sociocultural dialogue.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, які відображають основні результати дисертаційного дослідження :

Монографія :

1. Любовець Н.І. Українська мемуарна традиція: еволюція у вимірах часу (XII ст. – перша третина XX ст.) : монографія / Н. І. Любовець ; відп. ред. Л. І. Буряк ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2024. 504 с. Url: https://doi.org/10.15407/r_nbuv.0004936

Розділ у монографії :

2. Любовець Н. І. Мемуари як інформаційно-комунікативний ресурс: сучасний вимір репрезентацій. *Українська біографіка XXI століття: мозаїка контекстів і форм: колективна монографія.* Київ: НБУВ, 2021. С. 65–92. Url: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004200>

Статті, опубліковані в наукових фахових виданнях України, зарубіжних виданнях, у тому числі, включених до наукометричних баз

3. Любовець Н. Мемуари (спогади) як джерело біографічних досліджень. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.* 2009. Вип. 24. С. 277–291. Url: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0000000390>

4. Любовець Н. І. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми. *Українська біографістика.* 2010. Вип. 7. С. 66–104. Url: http://ub.nbuv.gov.ua/doc/ubi_2010_7_5

5. Любовець Н. Класифікація мемуарів у контексті біографічного джерелознавства. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.* 2010. Вип. 28. С. 493–507. Url: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0000000391>

6. Любовець Н. І. Українська мемуаристика XII–XVIII ст.: біографічна складова. *Українська біографістика.* 2011. Вип. 8. С. 51–97. Url: http://ub.nbuv.gov.ua/doc/ubi_2011_8_4

7. Любовець Н. Спогади на сторінках часопису "Киевская старина" в контексті еволюції української мемуаристики. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.* 2011. Вип. 31. С. 476–499. Url: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0000000392>

8. Любовець Н. І. Основні тенденції розвитку мемуаристики Буковини (кінець XIX ст. - 30-ті роки XX ст.). *Українська біографістика*. 2012. Вип. 9. С. 65– 89. [Url: http://ub.nbu.gov.ua/doc/ubi_2012_9_4](http://ub.nbu.gov.ua/doc/ubi_2012_9_4)
9. Любовець Н. Особливості розвитку мемуаристики Галичини в кінці XIX – першій третині XX ст. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2012. Вип. 34. С. 501–516. [Url: http://irbis-nbu.gov.ua/everlib/item/er-0000000393](http://irbis-nbu.gov.ua/everlib/item/er-0000000393)
10. Любовець Н. Українські мемуари в сучасному інформаційному просторі. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2013. Вип. 37. С. 602–615. [Url: http://irbis-nbu.gov.ua/everlib/item/er-0000000394](http://irbis-nbu.gov.ua/everlib/item/er-0000000394)
11. Любовець Н. І. Мемуари як складова електронних ресурсів бібліотек: світовий досвід та перспективи створення вітчизняного електронного ресурсу "Українська мемуаристика". *Українська біографістика*. 2013. Вип. 10. С. 417–430. [Url: http://ub.nbu.gov.ua/doc/ubi_2013_10_27](http://ub.nbu.gov.ua/doc/ubi_2013_10_27)
12. Любовець Н. І. Мемуарний потенціал ресурсів бібліотечного краєзнавства. *Українська біографістика*. 2015. Вип. 12. С. 359–376. <https://doi.org/10.15407/ub.12.359>
13. Любовець Н. Мемуари про події на Буковині часів Першої світової війни та національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2015. Вип. Спец.вип. 2. С. 405–413. [Url: http://irbis-nbu.gov.ua/everlib/item/er-0000000395](http://irbis-nbu.gov.ua/everlib/item/er-0000000395)
14. Любовець Н. І. Новітня історіографія вітчизняної мемуаристики: до проблеми термінології та класифікації. *Українська біографістика*. 2016. Вип. 13. С. 28-50. <https://doi.org/10.15407/ub.13.028>
15. Любовець Н. І. Мемуарій Української революції (1917–1921 рр.): автори та жанри. *Українська біографістика*. 2017. Вип. 15. С. 260–286. <https://doi.org/10.15407/ub.15.260>
16. Любовець Н. І. Мемуарна складова академічного збірника "За сто літ": основні жанри та сюжети. *Українська біографістика*. 2019. Вип. 17. С. 93–112. <https://doi.org/10.15407/ub.17.093>
17. Любовець Н. І. Бібліографія українських мемуарів: досвід та сучасні виклики. *Українська біографістика*. 2019. Вип. 18. С. 195–212. <https://doi.org/10.15407/ub.18.195>
18. Любовець Н. І. Видавничі серії українських мемуарів у контексті соціальних комунікацій. *Українська біографістика*. 2020. Вип. 19. С. 101–120. <https://doi.org/10.15407/ub.19.101>
19. Любовець Н. І. Сучасні трансформації мемуарного простору: загальний та локальний вимірюю. *Українська біографістика*. 2020. Вип. 20. С. 172–189. [URL: http://irbis-nbu.gov.ua/everlib/item/er-0004089](http://irbis-nbu.gov.ua/everlib/item/er-0004089)
20. Любовець Н. І. Істпартівський дискурс в українському мемуарному наративі 20–30-х років XX ст. *Українська біографістика*. 2021. Вип. 21. С. 210–230. <https://doi.org/10.15407/ub.21.210>

21. Любовець Н. І. Мемуарний наратив часопису "Україна": автори / герої та форми репрезентацій. *Українська біографістика*. 2021. Вип. 22. С. 85–106. <https://doi.org/10.15407/ub.22.085>
22. Любовець Н. Перша світова війна 1914–1918 рр. у мемуарній репрезентації. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2022. Вип. 64. С. 196–211. <https://doi.org/10.15407/np.64.196>
23. Любовець Н. Мемуари як складник електронних ресурсів національних бібліотек України: досвід та перспективи. *Бібліотечний вісник*. 2023. № 1. С. 3–14. doi: <https://doi.org/10.15407/bv2023.01.003>
24. Любовець Н. І. Українські мемуари на сторінках часопису "Основа": автори та жанри. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 2(33). С. 130–142. doi: <https://doi.org/10.15407/rksu.33.130> (**Web of Science, Scopus**).
25. Любовець Н. І. Мемуари у фокусі досліджень вчених діаспори: за матеріалами часопису «Український історик». *Український історичний журнал*. 2024. № 8(578). С. 190–204. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.08.190> (**Web of Science**).
26. Любовець Н. І. Спогади на сторінках «Літопису Червоної Калини»: джерелознавчий та інформаційно-комунікативний вимір. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 4 (35). С. 236–250. (**Web of Science, Scopus**).

Статті у зарубіжних наукових виданнях

27. Любовець Н. Подорожні записки Луки Яценка-Зеленського у контексті розвитку української мемуарної традиції ХУІІІ століття. *Evropský filozofický a historický diskurs*. 2023. V. 9. Iss. 3. P. 5–10. <https://doi.org/10.46340/ephd.2023.9.3.1>.
28. Любовець Н. Спогади про Юрія Федьковича: усно-історичні практики Романа Заклинського. *Sciences of Europe*. 2023. № 123. P. 13–15. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8266048>.
29. Любовець Н. Жанр подорожних записок на сторінках «Літературно-наукового вісника» в умовах національно відродження України кінця ХІХ– початку ХХ ст. *Sciences of Europe*. 2023. No 120. P. 22–26. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8129151>.
30. Любовець Н. Мемуари на сторінках «Літературно-наукового вісника» (1922–1932 рр.) у контексті еволюції української мемуарної традиції. *European philosophical and historical discourse*. 2024. V. 10. Iss. 1. P. 5–13. <https://doi.org/10.46340/ephd.2024.10.1.1>

Публікації, які засвідчують апробацію результатів дисертації

31. Любовець Н. І. Видавничі проекти як інструмент (чинник) суспільної комунікацій : з досвіду діяльності кооперативу «Червона калина» (1921–1939 рр.). *Бібліотека. Наука. Комунікація. Бібліотека. Наука. Комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху : матеріали Міжнар. наук. конф. (8–10 жовтня 2019 р.)* : у 2 т. / НАН України, Нац. б-

ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН. Київ, 2019. Т. 2. С. 120–125.

32. Любовець Н. І. Мемуарна складова електронних ресурсів бібліотек України : загальний та локальний виміри. *Участь бібліотек у збереженні культурної спадщини та відновленні історичної пам'яті народу: зб. матеріалів Всеукр.наук.-практ.конф., м. Київ, 7 листоп. 2019 р./ М-во культури, молоді та спорту України, заг. ред. О. П. Реєнт. Київ, 2019. С. 166–172.*

33. Любовець Н. І. Реєстр українських мемуарів як джерельна база з історії освіти. *Форми репрезентації джерел з історії освіти (до 20-річчя Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В.О.Сухомлинського) : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. семінару, 15 трав. 2019 р. /ДНПБ України ім. В.О. Сухомлинського; [редкол.: Березівська Л.Д. (голова редкол.) та ін.]. Київ: [ДНПБ України ім.В.О.Сухомлинського], 2019. С. 38–39.*

34. Любовець Н. Мемуари як складова електронних ресурсів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. *Actual aspects of development in the context of globalization. Abstracts of IX International Scientific and Practical Conference. Florence, Italy 2020. P. 240–244.*

35. Любовець Н. І. Спогади-інтерв'ю : до історії жанру. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Розвиток бібліотечно-інформаційного потенціалу в умовах цифровізації : матеріали Міжнар. наук. конф. (6–8 жовт. 2020 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН. Київ, 2020. С. 472–475.*

36. Любовець Н. І. Інформаційно-видавничий проєкт «Українські мемуари: анотований каталог книг»: науково-методичні засади. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Розвиток бібліотечно-інформаційного потенціалу в умовах цифровізації : матеріали Міжнар. наук. конф. (5–7 жовт. 2021 р.). Київ: НБУВ, 2021. С. 382–385.*

37. Любовець Н. І. Мемуари в епоху цифрової гуманітаристики (HD): досвід та виклики. *Короленківські читання 2020. «Бібліотеки, архіви, музеї: історичний досвід та актуальні тенденції розвитку» : матеріали XXIII Всеукр. (з міжнар. участю) дистанційн. наук.-практ. конф., присвяч. 190-річчю від часу заснування ХДНБ ім.В.Г.Короленка, Харків (22– 23 жовт. 2020 р.). Харків, 2021. С. 55–59.*

38. Любовець Н. І. Мемуари як джерело вивчення біографій славістів (на прикладі спогадів Володимира Івановича Пічети). *Матеріали Міжнародної науковій конференції до Дня слов'янської писемності та культури «Слов'янські мови, літератури і культури в умовах глобальної цифровізації» (25 травня 2021 р.). Київ, 2021. С. 89–92.*

39. Любовець Н. І. Літературні нариси / спогади у жанрі «non-fiction» про сучасну війну як інтернет-джерело. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Інноваційні трансформації ресурсів і послуг : матеріали Міжнар. наук. конф. (4–6 жовт. 2022 р.). Київ: НБУВ. 2022. С. 443– 445.*

40. Любовець Н. І. Мемуари як складник сучасних бібліотечних біобібліографічних ресурсів: досягнення та перспективи. *Педагогічна біографіка та біографістика в сучасному науково-інформаційному просторі* : зб. матеріалів VII Всеукр. наук.-методол. семінару з історії освіти, 20 трав. 2022 р., Київ. НАПН України, Від-ня філософії освіти, загальної та дошкільної педагогіки, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. Вінниця: ТВОРИ, 2022. С. 38–39.

41. Любовець Н. І. Формування ідентичностей в мемуарах Олексія Заклинського. *Українська мова та культура в сучасному гуманітарному часопросторі: аспекти формування комунікативної компетентності фахівця: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*. Ірпінь: Державний податковий університет, 2022. С. 59–64.

42. Любовець Н. І. Спогади про війну в сучасному вимірі: інформаційно-комунікативний потенціал. *Biography. Біографіка. Біографістика* : зб. пр. Ін-ту біогр. дослідж. : електронне наукове видання. Київ: НБУВ: 2022. Вип. 1. С. 32–38.

43. Любовець Н. Мемуари як важливий складник інформаційних ресурсів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. *Інформаційне, інтелектуальне та духовне життя суспільства крізь призму біографічних досліджень діячів бібліотечної, книжкової та видавничої справи* : матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (Ужгород, 15-16 листопада 2022 р.) / редкол. : М.М. Медведь, В.В. Воробець, Л.О. Мельник та ін. Ужгород: Вид-во Олександри Гаркуші, 2022. С. 89–91. <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/46610> .

44. Любовець Н. Мемуари як інструмент ідеологічного впливу: досвід та сучасні виклики. *Педагогічна біографіка в освітньо-науковому просторі в умовах воєнної доби: нові виклики і завдання* : зб. матеріалів VIII Всеукр. наук.-практ. конф. з історії освіти з міжнар. уч., 16 трав. 2023 р., Київ / НАПН України, Від-ня філософії освіти, загальної та дошкільної педагогіки, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. Вінниця: Твори, 2023. С. 76–79. URL: <https://dnpb.gov.ua/ua/?ourpublications=35062>.

45. Любовець Н. І. Мемуарна бібліотека Наукового товариства імені Шевченка (1995-2001). *Biography. Біографіка. Біографістика* : зб. праць Інституту біографічних досліджень : електронне наукове видання / В. І. Попик (гол. редактор) та ін. Київ: НБУВ, 2023. Вип. 2. С. 130–135.

46. Любовець Н. І. Університетські часописи др. пол. XIX ст. в еволюції української мемуарної традиції. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку наукових бібліотек* : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 3–5 жовтня 2023 р.) /відп. ред. О. М. Василенко. Київ: НБУВ, 2023. С. 605–608.

47. Любовець Н. І. Спогади у період війни як ресурс консолідації суспільств: досвід та сучасні практики. *Педагогічна біографіка про національно-патріотичне виховання дітей і молоді: ідеї, концепції,*

практики : зб. матеріалів ІХ Всеукр. наук.-практ. конф. з історії освіти з міжнар. участю, 13 трав. 2024 р., Київ / НАПН України, Від-ня філософії освіти, заг. та дошк.в педагогіки, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; [редкол.: Березівська Л.Д. (голова редкол., наук. ред.) та ін.]. Вінниця: ТВОРИ, 2024. С. 105–108.

48. Любовець Н. І. Спогади про сучасну російсько-українську війну: наукова рецепція. *Biography. Біографіка. Біографістика* : зб. пр. Ін-ту біогр. дослідж. : електронне наукове видання / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; ред. кол.: В. І. Попик (голов. ред.) та ін. Київ, 2024. Вип. 3. С. 45–50.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дослідження

49. Любовець Н. І. Інформаційно-комунікативний потенціал спогадів про російсько-українську війну (2014–2022 рр.). *Українська біографістика*. 2022. Вип. 23. С. 44–58. <https://doi.org/10.15407/ub.23.044>

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	22
ВСТУП	23
Розділ 1. МЕМУАРИ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН ТА ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНИЙ РЕСУРС СУСПІЛЬСТВА	39
1.1. Мемуари як історико-культурне явище, надбання вітчизняної рукописної і книжкової традиції.....	39
1.2. Проблеми інтеграції, систематизації та бібліографічного дослідження українського мемуарію.....	48
1.3. Мемуари в соціокультурному та інформаційно-комунікативному просторі	65
1.4. Український мемуарій у фокусі наукових досліджень: дискусії навколо термінології та класифікації.....	86
1.5. Мемуари у світлі історіографії: багатовимірний контекст.....	98
Розділ 2. ВИТОКИ І ПОСТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МЕМУАРНОЇ ТРАДИЦІЇ ВІД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ДО МОДЕРНОСТІ: ЖАНРОВО- ЗМІСТОВІ ТА КОНТЕКСТУАЛЬНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ	127
2.1. Автобіографія і початки мемуарної традиції на українських землях.....	131
2.2. Подорожні записки, криптомемуари та мемуарна повість як різновиди мемуарного жанру.....	145
2.3. Історичний наратив та повсякденне життя в діаріушах (щоденниках) середини XVII – XVIII ст.	161
2.4. Актуалізація національного чинника в мемуарній прозі Дмитра Туптала і Пилипа Орлика	187
Розділ 3. МЕМУАРНА ТРАДИЦІЯ ДОБИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (ПЕРША ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX ст.)	204

3.1. Українські мемуари першої половини – середини ХІХ ст.....	205
3.2. Українська мемуарна спадщина другої половини ХІХ – початку ХХ ст.....	221
3.3. Мемуари вітчизняних діячів науки і культури на сторінках західноукраїнських видань.....	238
Розділ 4. ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА (1914–1918 рр.) ТА УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (1917–1921 рр.) У ПРОСТОРИ МЕМУАРНОГО НАРАТИВУ.....	268
4.1. Перша світова війна 1914–1918 рр.: мемуарна репрезентація трагічного національного досвіду	267
4.2. Українська революція 1917–1921 рр. у мемуарному вимірі: розмежування контекстів	284
Розділ 5. ЕВОЛЮЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МЕМУАРНОГО ПРОСТОРУ 1920–1930-х РОКІВ: СКЛАДНІ МЕТАМОРФОЗИ НА ТЛІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ.....	307
5.1. Мемуари в українському академічному дискурсі: пошук наукових алгоритмів презентації	307
5.2. Ідеологізація мемуарного нарративу та нав’язування істпартівського канону в радянській Україні.....	341
ВИСНОВКИ	365
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	382
ДОДАТКИ.....	457

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЗУНР – Західно-українська Народна Республіка

ЛНВ – «Літературно-науковий вістник»

ЛР – «Літопис революції»

НБУВ – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

УВУ – Український вільний університет

УГА – Українська галицька армія

УНР – Українська Народна Республіка

УСС – Українські січові стрільці

УЦР – Українська Центральна Рада

ЦДАМЛМ України – Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України

ЧИОНЛ – «Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца»

ДН – цифрова гуманітаристика (Digital Humanities)

ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлена суттєвими змінами в інтелектуальному і духовному житті суспільства наприкінці ХХ — у перші десятиліття ХХІ ст. Завдяки їм у соціогуманітаристиці визначився антропологічний поворот, який викликав зростання інтересу до особистості, поставив її в центр історико-культурологічних досліджень. У цьому контексті мемуари і спогади, які розкривають особисті історії людей, їхні світоглядні переконання, досвід, суб'єктивні переживання, погляд на події, є унікальним джерелом для осягнення взаємодії між індивідом та суспільством, відображаючи як приватне, так і колективне в історичному процесі.

Значущість дослідження вітчизняної мемуарної традиції зумовлена також стрімким зростанням інформаційних запитів суспільства у вивченні минулого та потребою окремої особистості у встановленні самостійного міжпоколінневого діалогу з учасниками минулих подій та формуванні власного погляду на них. Під поняттям «українська мемуарна традиція» в цьому дослідженні розуміється культурно-історичне явище, яке має витoki з найдавніших часів і триває до сьогодення, охоплюючи розвиток, збереження та побутування різножанрових мемуарних текстів на українських теренах. Ця традиція формувалася під впливом історичних епох, суспільно-політичних умов, культурних потреб і національних пріоритетів, відіграючи важливу роль у передачі історичного досвіду, національної пам'яті та сприяючи формуванню ідентичностей в українському суспільстві.

У наш час українській мемуарії сприймається як дорогоцінна частина національного культурного надбання, багатовимірний культурно-історичний феномен, якому належить помітне місце в житті нашого суспільства впродовж віків. Його не можна розглядати лише як історичне джерело відомостей про явища й факти минулого. Особисті свідчення

очевидців і учасників історичних подій, процесів культурного поступу важливі тим, що розкривають дух своєї доби, сприяють передачі досвіду й моральних цінностей, духовному зв'язкові поколінь. Водночас вони є відображенням інтересів і поглядів певної частини суспільства, до якої належать їх автори, що дає ґрунтовний матеріал для широких соціокультурологічних узагальнень. Розкриваючи, у суб'єктивному контексті, персональні історії людей, мемуари слугують важливим джерелом біографічних знань, суттєво доповнюючи дані, зафіксовані в різного роду документах.

Увага суспільства, наукової спільноти до мемуарів визначається особливими функціями, властивими самій природі цього феномену. По-перше, вони передають історичну пам'ять народу через засвоєння досвіду «іншого», що надає співвітчизникам імпульс для самореалізації та саморозвитку. По-друге, мемуари є тим дієвим інформаційно-комунікативним ресурсом, що сприяє зміцненню суспільних зв'язків через формування загальнозначущих національних цінностей та об'єднання людей для колективних дій.

Визначальною властивістю мемуарів є поєднання об'єктивного викладу із суб'єктивною оцінкою. Зумовлені спостереженнями реальних подій суспільного життя та дотичністю авторів до них, мемуари водночас не позбавлені впливу світоглядних засад та міфів спільноти, до якої належить мемуарист. Цей аспект вартий уваги з огляду на вивчення не лише внутрішнього світу автора, а і його оточення, про яке він розповідає і чий інтереси репрезентує.

Не менш важливим є потенціал мемуарів щодо формування особистості та ідентичностей через засвоєння досвіду «іншого». Адже будь-яке прочитання мемуарів свідчить про включення читача в спілкування з автором, попри час і простір, що їх розмежовують. Виходячи з діалогічної природи словесної творчості взагалі, будь-який мемуарний твір можна подати у вигляді внутрішнього та зовнішнього діалогу: автора з

персонажами, із самим собою, з читачем; з іншими творами, зі своєю епохою, з майбутнім. Водночас мемуарний нарратив у його синтезованій глобальній проєкції виступає одним із ключових націоцентричних складників і важелів розвитку української культури, відображаючи трагічний шлях українців до незалежності.

Помітне місце в українському соціокультурному просторі мемуари посідають завдяки їх багатовимірності. Передусім ідеться про насиченість фактологічним матеріалом, колоритом, духом часу, настроями епохи; наявність різнобічної інформації про їх авторів (особисті стосунки, коло знайомств, зустрічі, емоційні стани, рефлексії з приводу подій та постатей – як знакових для історії, так і пересічних життя у вимірі повсякдення тощо), що підкреслює їх потенціал як історико-біографічного джерела. Крім того, мемуари містять характеристику відносин внутрішнього «я» автора з навколишнім світом, тому вони завжди насичені спостереженнями, роздумами, переживаннями, що характеризує особистісну картину світу і свідчить про культурологічні виміри таких творів. Саме цей аспект робить мемуари популярними. У всі часи їх читали, читають і будуть читати. Також мемуарам властива потенційна можливість діалогу / комунікації незалежно від часопростору, що актуалізує соціокомунікативну функцію в суспільстві цього унікального контентного ресурсу. Виконуючи цю важливу функцію, мемуари тим самим сприяють налагодженню суспільного діалогу між минулим, сучасним і майбутнім, дають поштовх до консолідації громадянського суспільства, формування нових національних ідеалів та системи етичних цінностей і пріоритетів.

Дослідження української мемуарної традиції сприяє глибшому осмисленню культурно-історичних процесів та інтеграції її в сучасний інформаційний простір. Особливої ваги вивчення еволюції української мемуарної традиції набуває в умовах сучасної російсько-української війни. Світоглядні засади, досвід і моральні цінності, акумульовані в

українському мемуарії, стають засобом національної консолідації, допомагають у подоланні колективних і особистих травм, а також відіграють важливу роль у збереженні історичної пам'яті та формуванні переможної стратегії поведінки.

Важливою потребою сучасної історичної науки, зокрема її спеціальних дисциплін – книгознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства та мемуаристики як важливої складової частини біографістики, є актуалізація української мемуарної традиції у контексті збереження культурної спадщини, історичної об'єктивності, формування національної ідентичності, вивчення соціальних змін та переосмислення досвіду попередніх поколінь у контексті сучасних реалій.

У нових історичних умовах розширилися функції мемуарів. Вони не лише зберігають свідчення про ключові історичні події та факти біографії авторів (передача історичної пам'яті), а й виконують важливі інформаційно-комунікативні функції – як інструмент передачі досвіду та міжпоколіннього діалогу, контентний ресурс для суспільної комунікації.

Поряд із тим мемуари заслуговують на окрему особливу дослідницьку увагу як пам'ятки вітчизняної рукописної та книжкової спадщини. Їх величезний кількісний, жанровий і тематичний діапазон, розпорошений по численних архівних документах, рідкісних книжкових виданнях, археографічних публікаціях на сторінках журналів і збірників, у газетних публікаціях, на жаль, і до нашого часу ще не вповні опрацьований і не систематизований вітчизняними книгознавцями і бібліографознавцями. Зважаючи на це, разом з історико-джерелознавчими, літературознавчими, культурологічними, біографічними дослідженнями, український мемуарій потребує ґрунтовного історико-бібліографічного опрацювання.

Важливість цього завдання особливо зростає в умовах стрімкого розвитку цифрової гуманітаристики (Digital Humanities), яка надає новітні інструменти для впровадження гуманітарного знання в суспільний дискурс

та створює додаткові можливості для дослідження й популяризації мемуарної спадщини, удоступнюючи її широкому загалові. Бібліографічне опрацювання масивів мемуарних видань та публікацій, створення на цій основі їх машинних реєстрів дасть змогу не лише систематизувати їх документальне багатство, що є вкрай важливим для дослідників, а й розширити інформаційно-комунікативні функції українського мемуарію як важливого інструменту передачі досвіду та міжпоколінневого діалогу, ресурсу формування ціннісних орієнтирів і ідеалів, насамперед для молодого покоління, що набуває нині, в умовах боротьби українського народу за свободу і незалежність своєї країни, особливого значення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами і тематикою науково-дослідних робіт.

Дисертаційне дослідження виконано у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (НБУВ) в межах наукових тем Інституту біографічних досліджень: «Бібліотеки як центри формування ресурсів біографічної інформації» (2013 –2015 р., державний реєстраційний номер 0113U001146) «Біографіка, біобібліографія та біографістика в сучасному науково-комунікаційному просторі України» (2016 –2018 р., державний реєстраційний номер 0116U003165); «Біографіка та біобібліографія як інформаційно-комунікативний ресурс в умовах суспільно-політичних і культурних трансформацій українського суспільства» (2019 –2021 р., державний реєстраційний номер 0119U000133); «Сучасна біографіка та біобібліографія: нові форми дослідницької та видавничо-інформаційної роботи, інтеграції та поширення біографічних знань» (2022–2024 р., державний реєстраційний номер 0122U000640).

Об'єктом дослідження є українська мемуарна традиція від її зародження до першої третини ХХ ст. як історико-культурний феномен, що формувався під впливом історичних епох, суспільно-політичних умов, культурних потреб і національних пріоритетів.

Предметом дослідження є теоретичні, методичні та практичні аспекти розвитку мемуарної традиції в Україні.

Джерельна база дослідження. З метою простеження процесів становлення української мемуарної традиції до аналізу залучено опубліковані українські мемуарні тексти ранньомодерної (Козацької) та модерної доби (Українського національного відродження). Верхньою хронологічною межею при цьому визначено перші десятиліття ХХ ст., коли розвиток української мемуарної традиції вийшов на принципово нові обрії, обумовлені рефлексією інтелектуалів на драматичні події суспільно-політичного розвитку. З утвердженням істпартівського дискурсу українська традиція мемуарних наративів переривається.

Для дослідження характерних рис процесу становлення української мемуарної традиції використані найбільш значимі з історико-культурного погляду мемуарні тексти. Здебільшого вони були опубліковані в періодичних виданнях, які об'єднували навколо себе найкращих представників національної інтелектуальної еліти. Публікації спогадів на сторінках часописів дають можливість простежити основні тенденції розвитку української мемуарної традиції, зокрема в специфіці авторського складу, інтенцій авторів, кола «героїв», жанрів, тематичного спрямування, у комунікативному складнику та потенціалі використання мемуарів як інструменту впливу на суспільство. Залучено мемуарний складник українських часописів середини ХІХ ст. – 20–30-х років ХХ ст.: «Основа», «Літературно-науковий вістник», «Киевская старина», «Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца», «Україна», «За сто літ», «Літопис революції» та ін.

Метою дисертаційного дослідження є вивчення історії та сучасного стану української мемуарної традиції в контексті історико-бібліографічного аналізу, з урахуванням багатовимірності культурно-історичного феномену спогадів як інструмента суспільної комунікації,

що впливає на формування ідентичностей, історичної свідомості, світоглядні засади та етичні уявлення в соціумі.

Окреслені підходи зумовили й логіку викладу матеріалу, організованого за хронологічно-проблемним принципом. Досягнення поставленої мети вимагало послідовного вирішення комплексу взаємопов'язаних дослідницьких завдань:

- з'ясувати стан наукового розроблення проблеми, обґрунтувати актуальність її вивчення;
- виявити та опрацювати комплекс джерел, необхідний для всебічного вивчення поставленої проблеми, одержання науково достовірних та обґрунтованих результатів.
- сформувати теоретико-методологічні засади дослідження, проаналізувати, систематизувати та розширити термінологічно-поняттєвий апарат;
- систематизувати основні критерії класифікації мемуарів у вітчизняній історіографічній спадщині;
- проаналізувати стан бібліографічного опрацювання та інформаційного потенціалу бібліографознавства, принципів систематизації друкованих джерел українського мемуарію та визначити на цій основі їх типологію, починаючи від витоків вітчизняної мемуарної традиції і до перших десятиліть ХХ ст.;
- визначити періодизацію української мемуарної традиції та ключові маркери її еволюції;
- дослідити основні тенденції еволюції національної мемуарної традиції в контексті історичних епох, політичних та соціокультурних трансформацій;
- проаналізувати зміни в авторському складі, жанрах, інтенціях, тематичному спрямуванні, колі «героїв» у різні історичні епохи;

- висвітлити значення мемуарних текстів у процесі формування джерельної бази вітчизняної історіографії, особистісних і суспільних ідентичностей та національної самоідентифікації;
- відтворити роль громадськості, наукової спільноти в процесі збору, публікації та популяризації спогадів у соціокультурному просторі;
- актуалізувати основні проблеми подальшого вивчення українських мемуарів, їх бібліографування та запропонувати шляхи їх ефективної імплементації в науковий та інформаційний простір.

Теоретичні підходи. Важливими для визначення теоретичного підґрунтя дослідження є концептуальні уявлення щодо мемуарів як багатовимірного феномену, який виконує в суспільстві специфічні, притаманні йому меморіальні та комунікативні функції. Зазначене передбачає необхідність розгляду становлення й еволюції української мемуарної традиції у контексті багатовимірного характеру мемуарів та в системі національної історико-культурної спадщини як єдиного поступального процесу, обумовленого суспільно-політичним, науковим і культурним прогресом. Відповідно до цього робота ґрунтується на комплексному використанні теоретичних напрацювань провідних вітчизняних та зарубіжних учених – істориків, бібліографів, літературознавців, філософів, психологів, соціологів, культурологів, педагогів. Важливими орієнтирами для дослідження слугували праці українських учених та письменників кінця XIX – початку XX ст. – В. Б. Антоновича, М. С. Грушевського, Д. І. Дорошенка, В. С. Іконникова, І. Я. Франка, І. І. Кривецького, І. Т. Калиновича, О. Т. Назарука, І. П. Крип'якевича, сучасних науковців – Г. В. Стрельського, С. А. Макарчука, Ю. А. Мицика, Р. Я. Пирога, І. Н. Войцехівської, О. В. Яся. Багатовимірність мемуарів зумовили необхідність усебічного висвітлення питань літературознавчого, культурологічного, інформаційно-комунікативного підходів та необхідність звернення до теоретичних положень іноземних дослідників – Н. Аббаньяно (Nicola Abbagnano),

Е. Гофмана (Erving Goffman), К. Берка (Kenneth Burke), К. Гірца (Clifford James Geertz), Дж. Міда (George Herbert Mead), Г.-Г. Гадамера (Hans-Georg Gadamer), Р. Якобсона (Roman Jakobson), Ж. Прессера (Jacob (Jacques) Presser), Ю. М. Лотмана, М. М. Бахтіна, А. Г. Тартаковського, Т. М. Дрідзе, вітчизняних літературознавців і фахівців із соціальних комунікацій – О. А. Галича, Г. Г. Почепцова, В. Ю. Пустовіт, Г. М. Сивоконя, М. Р. Федунь, Т. Ю. Черкашиної та інших.

Методологія дослідження ґрунтується на засадах комплексного підходу до мемуарів як багатовимірного явища та системності. У ньому використані загальнонаукові методи, зокрема принципи історизму та об'єктивності, а також методи аналізу й синтезу. Серед спеціально-історичних методів застосовано дискурсивний, історико-хронологічний, компаративний, типологічний, ретроспективний, біографічний, контекстуального аналізу. Окрім того, використано системно-структурний і проблемний підходи.

Дослідження спиралось на методологічні та практичні засади бібліографознавства, які є потужним засобом для визначення кола друкованих мемуарних джерел, їх специфіки, кількісного та проблемно-тематичного діапазону, первинної класифікації як мемуарних джерел та їх видової типології, основних інформаційних засобів передачі змістових характеристик. Крім того, залучено методи джерелознавства, класифікації та верифікації джерел, історіографічний аналіз. Дослідження потребувало також звернення до методологічного інструментарію різних галузей наукового знання, як-от: локальна історія, регіоналістика, усна історія, історія повсякдення, біографістика тощо. Використання такого комплексного методологічного інструментарію вирішує проблему актуалізації національного мемуарного надбання та забезпечує його ефективну імплементацію у розвиток сучасної науки, культури та суспільства. Такий підхід дає змогу інтегрувати результати дослідження в ширший науковий дискурс, підвищити його значущість у контексті

сучасних гуманітарних студій, а також розвиває теоретичні засади історичного бібліографознавства на прикладі складних об'єктів історико-літературних джерел.

Вибір хронологічних меж дослідження зумовлений специфікою зародження й розвитку національної мемуарної традиції на українських землях. Тривалий історичний період, коли розгорталися ці процеси, охоплює час від ранньомодерної (Козацької доби) до перших десятиліть ХХ ст. (власне, до завершення «довгого» українського ХІХ ст.) – доби національного відродження, яка знаменувалася утвердженням модерної національної свідомості, науки і культури в притаманних європейському світові формах. Пізніше, в умовах гострих політичних і соціальних потрясінь, обумовлених наступом більшовицького тоталітарного режиму, традиція мемуарних наративів, напрацьована патріотично налаштованою, національно свідомою інтелектуальною елітою, була на довгі десятиліття майже повністю перервана в Україні утвердженням комуністичного істпартівського дискурсу. Цей час позначений постанням принципово іншої проблематики, обумовленої ідеологічними канонами та авторським складом. Мемуари і спогади, які друкувалися, іноді нещадно понівечені цензурою, перетворилися на інструмент радянської пропаганди й політичної боротьби, спричинивши викривлене сприйняття реальності в суспільстві. Це, своєю чергою, сприяло витворенню колективного радянського «я», позначеного ідеологією тоталітаризму, на противагу індивідуальному, демократичному, гуманістичному, патріотичному світогляду. Українська національна мемуарна традиція збереглася і розвивалася за межами України – серед емігрантів, у діаспорі. Тому трансформація української мемуарної традиції впродовж «червоного» ХХ ст. має бути предметом окремих спеціальних досліджень.

Наступний, якісно новий етап у розвитку вітчизняної мемуарної традиції розпочався з проголошенням незалежності України на тлі

кардинальних змін у суспільстві та радикальних трансформацій у соціогуманітарній сфері.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження обумовлені отриманими результатами, сформульованими в основних положеннях та висновках дослідження:

- здійснено аналіз історії та сучасного стану бібліографічного дослідження українського мемуарію, його інформаційного потенціалу для розкриття багатоаспектних особливостей мемуаристики як окремого виду історичних джерел;

- вперше виокремлено основні підходи до вивчення мемуарів, які функціонують у науковому дискурсі: історико-бібліографознавчий (застосовує напрацювання бібліографії для евристичного пошуку мемуарних джерел, інформаційного потенціалу для їх класифікації); історико-джерелознавчий (досліджує тексти мемуарів як історичне джерело); літературознавчий (спрямований на вивчення мемуарів у контексті документальної літератури / літератури non-fiction); культурологічний (досліджує мемуари як культурний продукт незалежно від часу створення в актуальній культурі); інформаційно-комунікативний (вивчає мемуари як інструмент і ресурс суспільної комунікації);

- запропоновано розгляд мемуарів не в традиційному історико-джерелознавчому вимірі, а як багатовимірною культурно-історичного явища, що є відображенням історичної епохи, яка, у свою чергу, зумовила специфіку мемуарної традиції;

- на основі історико-бібліографічного аналізу встановлено репертуар опублікованих мемуарних текстів і пам'яток визначеного періоду;

- виокремлено маркери еволюції української мемуарної традиції: авторський склад, інтенції авторів, тематика, специфіка жанрів, коло «героїв», комунікативний потенціал мемуарних наративів, – що дозволило проаналізувати особливості окремих її періодів;

- простежено основні періоди розвитку української мемуарної традиції, згруповані за хронологічно-тематичним принципом: ранньомодерний (Козацька доба – до кінця XVIII ст.); доба Українського національного відродження (перша половина XIX ст. – початок XX ст.); період Першої світової війни (1914–1918 рр.) та Української революції (1917–1921 рр.); національного та істпартівського дискурсу українського мемуарного простору 1920–1930-х років;

- висвітлено вплив суспільно-політичних і культурних чинників на еволюцію української мемуарної традиції;

- продемонстровано ефективність діяльності громадськості, наукової спільноти, держави в процесі збору й імплементації мемуарів у суспільний простір з метою формування національно орієнтованих ідей та ідеалів;

- на прикладі істпартівського дискурсу акцентовано на проблемі використання мемуарів у тоталітарній системі як інструменту формування ідеологічних постулатів для конструювання історичної пам'яті «радянської людини», трансляції викривленого сприйняття реальності та фальсифікації української історії;

- проаналізовано важливість мемуарів у процесі збереження ідентичностей і формування історичної та національної самосвідомості;

- наголошено на інформаційно-комунікативних властивостях мемуарів і необхідності імплементації їх у сучасний інформаційний простір з використанням інструментарію цифрової гуманітаристики (Digital Humanities).

Уточнено уявлення стосовно:

- значення бібліографічного дослідження мемуарів для подальшого вивчення їх у контекстах багатовимірності;

- ролі інформаційно-комунікативного ресурсу української бібліографії в розкритті інформаційного потенціалу мемуарних джерел для створення інтелектуальних біографій авторів, багатовимірних колективних портретів, реконструкції історичних подій та участі окремих особистостей у них;

- інформаційної ваги мемуарів, створених у різні історичні періоди, у сучасному інформаційному просторі як інструменту налагодження внутрішнього, міжпоколіннього, професійного діалогу.

Набули подальшого розвитку:

- теоретичні та методологічні основи вивчення мемуарів як багатоаспектного феномену;

- засади використання мемуарів як інструменту формування національної пам'яті, культурної ідентичності, міжособистісної та автокомунікації;

- уявлення про наукову значущість історико-бібліографічного аналізу мемуарів як основи для їх подальшого комплексного дослідження.

Особистий внесок здобувачки. В основу дисертації покладено особисто напрацьовані авторкою концепції та положення, які є результатом багаторічної дослідницької праці в галузі мемуаристики, бібліографії, історико-біографічного джерелознавства, біографістики, інформаційних ресурсів.

Дисертантці належать основні теоретичні положення та висновки, викладені в роботі. Усі публікації за темою дисертації є одноосібними.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження оприлюднено на конференціях різних рівнів, зокрема міжнародних та всеукраїнських, а також конгресах, семінарах, круглих столах і читаннях. Серед них: XI Біографічні читання «Новітня вітчизняна біографіка: теорія, методика, практика» (Київ, 4 червня 2015 р.); XIII Біографічні читання «Українська революція (1917–1921 рр.): історико-біографічний вимір» (Київ, 8 червня 2017 р.); XIV Біографічні читання «Людина науки» (Київ, 7 червня, 2018 р.); Всеукраїнський науково-практичний семінар «Форми репрезентації джерел з історії освіти (до 20-річчя Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського)» (Київ, 15 травня 2019 р.); XV Біографічні читання «Українська біографіка: історичний поступ та сучасні виклики» (Київ,

6 червня 2019 р.); Міжнародна наукова конференція «Бібліотека. Наука. Комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху» (Київ, 8–10 жовтня 2019 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Участь бібліотек у збереженні культурної спадщини та відновленні історичної пам'яті народу» (Київ, 7 листопада 2019 р.); Міжнародна наукова конференція «Бібліотека. Наука. Комунікація. Розвиток бібліотечно-інформаційного потенціалу в умовах цифровізації» (Київ, 6–8 жовтня 2020 р.); Короленківські читання – 2020 «Бібліотеки, архіви, музеї: історичний досвід та актуальні тенденції розвитку» (Харків, 22–23 жовтня 2020 р.); IX International Scientific and Practical Conference «Actual aspects of development in the context of globalization» (Florence, Italy 2020); Міжнародна наукова конференція «Слов'янські мови, літератури і культури в умовах глобальної цифровізації» (Київ, 25 травня 2021 р.); XVII Біографічні читання «Біографіка: таємниці ремесла дослідника» (Київ, 10 червня 2021 р.); Міжнародна наукова конференція «Бібліотека. Наука. Комунікація. Від управління ресурсами – до управління знаннями» (Київ, 5–7 жовтня 2021 р.); XVIII Біографічні читання «Сучасні моделі біографічних реконструкцій» (Київ, 9 червня 2022 р.); Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Українська мова та культура в сучасному гуманітарному часопросторі: аспекти формування комунікативної компетентності фахівця» (Ірпінь, 2022); VII Всеукраїнський науково-методологічний семінар з історії освіти «Педагогічна біографіка та біографістика в сучасному науково-інформаційному просторі» (Київ, 20 травня 2022 р.); Міжнародна наукова конференція «Бібліотека. Наука. Комунікація. Інноваційні трансформації ресурсів і послуг» (Київ, 4–6 жовтня 2022 р.); IV Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція «Інформаційне, інтелектуальне та духовне життя суспільства крізь призму біографічних досліджень діячів бібліотечної, книжкової та видавничої справи» (Ужгород, 15–16 листопада 2022 р.); VIII Всеукраїнська науково-практична конференція з історії

освіти з міжнародною участю «Педагогічна біографіка в освітньо-науковому просторі в умовах воєнної доби: нові виклики і завдання (Київ, 16 травня 2023 р.); XIX Біографічні читання «Людина науки у вітчизняній біографіці» (Київ, 7 червня 2023 р.); Міжнародна наукова конференція «Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку наукових бібліотек» (Київ, 3–5 жовтня 2023 р.); IX Всеукраїнська науково-практична конференція з історії освіти з міжнародною участю «Педагогічна біографіка про національно-патріотичне виховання дітей і молоді: ідеї, концепції, практики» (Київ, 13 травня 2024 р.); XX Біографічні читання «Сучасна біографіка та біобібліографія: нові форми і методи дослідницької й інформаційної роботи, інтеграції та поширення біографічних знань» (Київ, 5 червня 2024 р.); Міжнародна наукова конференція «Бібліотека. Наука. Комунікація. Інтеграція у міжнародний бібліотечний простір» (Київ, 8–10 жовтня 2024 р.).

Публікації. Основні результати дослідження знайшли відображення в 49 публікаціях, серед яких 1 індивідуальна монографія, 1 розділ у колективній монографії, 28 одноосібних статей, опублікованих у наукових фахових виданнях України, у тому числі у виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз Scopus, Web of Science (3), та в закордонних наукових періодичних виданнях (4), і 1 публікація, яка додатково відображають наукові результати дослідження; 18 – у збірниках матеріалів міжнародних і всеукраїнських наукових, науково-практичних конференцій.

Структура і дисертації підпорядковані меті та дослідницьким завданням, зорієнтовані на цілісне висвітлення обраної проблеми, узгоджені з об'єктом і предметом дослідження. Дисертаційна робота складається зі вступу, п'яти розділів (16 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури, що містить 1095 найменування,

додатків. Повний обсяг дисертації – 493 сторінки (24,5 авт. арк), основний текст викладений на 358 сторінках (17,0 авт. арк.).

РОЗДІЛ 1

МЕМУАРИ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН ТА ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНИЙ РЕСУРС СУСПІЛЬСТВА

1.1. Мемуари як історико-культурне явище, надбання вітчизняної рукописної і книжкової традиції

Увага суспільства, наукової спільноти до мемуарів визначається особливими функціями, властивими самій природі цього явища. По-перше, вони передають історичну пам'ять народу через засвоєння досвіду «іншого», що надає співвітчизникам імпульс для самореалізації та саморозвитку. По-друге, мемуари виступають тим дієвим інформаційно-комунікативним ресурсом, що сприяє зміцненню суспільних зв'язків через формування загальнозначущих національних цінностей та об'єднання людей для спільних дій. Тому впродовж століть вони відігравали особливу роль у згуртуванні українського суспільства, а нині в умовах російсько-української війни набувають цінності як чинник формування переможної стратегії поведінки, віри в перемогу, ресурсу для консолідації та інструменту подолання національної й особистої травми, комплексу «жертви».

Визначальною властивістю мемуарів є поєднання об'єктивного викладу з суб'єктивною оцінкою. Зумовлені спостереженнями реальних подій суспільного життя та дотичністю авторів до них, мемуари водночас не позбавлені впливу світоглядних засад та міфів спільноти, до якої належить мемуарист. Цей аспект вартий уваги з огляду на вивчення не лише внутрішнього світу автора, а також і його оточення, про яке він розповідає і чиї інтереси репрезентує.

Не менш важливим є потенціал мемуарів / спогадів щодо формування особистості та ідентичностей через засвоєння досвіду «іншого». Адже будь-

яке прочитання мемуарів свідчить про включення читача у спілкування з автором, попри час і простір, що їх розмежують. Виходячи з діалогічної природи словесної творчості взагалі, будь-який мемуарний твір можна подати у вигляді внутрішнього та зовнішнього діалогу: автора з персонажами, із самим собою, з читачем; з іншими творами, зі своєю епохою, з майбутнім. Водночас мемуарний наратив у його синтезованій глобальній проєкції виступає одним із ключових націоцентричних складників і важелів розвитку української культури, відображаючи складний шлях українців до незалежності.

Помітне місце в українському соціокультурному просторі мемуари посідають завдяки їхній багатовимірності. Передусім ідеться про насиченість фактологічним матеріалом (на відміну від інших писемних джерел – яскраво відображеним), колоритом, духом часу, настроями епохи; наявність біографічної інформації про авторів (їх особисті стосунки, коло знайомств, зустрічі, емоційні стани, рефлексії з приводу подій та постатей – як знакових для історії, так і пересічних, а також інтимні переживання, життя у вимірі повсякдення тощо), що підкреслює їхній потенціал як історико-біографічного джерела. Крім того, мемуари містять характеристику взаємовідносин внутрішнього «я» автора з навколишнім світом, тому вони завжди насичені спостереженнями, роздумами, переживаннями, що характеризує особистісну картину світу і свідчить про культурологічні виміри таких літературних творів. Саме цей аспект робить мемуари популярними. У всі часи їх читали, читають і будуть читати. Також мемуарам властива потенційна можливість діалогу / комунікації незалежно від часопростору, що актуалізує соціокомунікативну функцію в суспільстві цього унікального контентного ресурсу. Виконуючи цю важливу функцію, мемуари тим самим сприяють налагодженню суспільного діалогу між минулим, сучасним і майбутнім, дають поштовх до консолідації громадянського суспільства, формування нових національних ідеалів та системи етичних цінностей і пріоритетів.

Термін «мемуари» походить від французького слова «*mémoires*», що означає «пам'ять», і має два основні значення. По-перше, це систематичні чи фрагментарні записи особи про події минулого, у яких вона брала участь чи була очевидцем, по-друге – це літературний твір у формі спогадів про минувшину, в яких автор описує власні спогади, особисті уявлення «про себе та історичний процес; людей, з якими він зустрічався, спілкувався, разом працював, жив, творив» [675, с. 34]. А також «жанр, близький до історичної прози, наукової біографії, документально-історичних нарисів, нотатки про події минулого, свідком чи учасником яких був автор» [1060, с. 26]. Визначальними ознаками жанру мемуарів є «...суб'єктивне поцінування автором відтворюваних історичних реалій із вибіркоким залученням необхідних документів, неповнота інформації, іноді однобічне подання. Історична достовірність часто поєднується з художнім домислом, фактографічність, подієвість може виявитися штучною, приховувати подвійний погляд письменника, який свідомо чи несвідомо залежить від власних або корпоративних інтересів» [1060, с. 26]. Мемуари включають епізоди дитинства, освіти, кар'єри, сімейного життя, переживання, які сформували автора як особистість. В той же час дослідники виділяють *спогади* як «літературно-мемуарний наративний жанр, у творах якого поданий опис давніх подій, учасником чи свідком яких був автор, відтворені портрети окремих людей з використанням відповідних композиційно-стилістичних засобів, біографічних та автобіографічних даних, нотаток, щоденників тощо [1060, С. 427]. До основних жанрів мемуарів відносять автобіографії, записки, діаріуші (щоденники), подорожні нотатки, криптомемуари, літературні мемуари тощо. Усі ці жанри представлені і в українській мемуарній традиції. Їх класифікація, характеристика визначальних рис, притаманних окремим жанрам, упродовж останніх десятиліть знайшли відображення у низці досліджень українських учених та узагальнені в новітніх енциклопедичних виданнях.

Автобіографія – форма біографії (грец. βίος – життя, γράφω – пишу), де головним героєм є автор. Зазвичай вона пишеться від першої особи, охоплює велику (або найважливішу) частину її життя, що свідчить про обмеженість у часі як характерну рису жанру. У ній простежується прагнення узагальнити події та факти власного життя, підпорядкувавши їх певній авторській концепції. Це робить автобіографію джерелом відомостей про особу (походження, родинний статус, освіта, кар'єра, коло знайомих, інтереси, заняття, захоплення, внутрішній світ), а також інформації про мотиви вчинків автора в суперечливих ситуаціях, та характеризує духовне життя суспільства певної доби.

Отже, в автобіографії важливі хід внутрішніх подій, генезис особистих рішень, психологічна мотивація вчинків. Канонічним щодо визначення сутності жанру є твердження Ф. Лежена (Ph. Lejeune), згідно з яким автобіографія – це «текст з ретроспективною установкою» (тут і надалі переклад Н.І. Любовець), у якому «реальна особистість розповідає про власне існування, роблячи акцент на своєму особистому житті, особливо на історії становлення своєї особистості» [1036, с. 14]. До напрацювань Ф. Лежена в теорії жанру автобіографії належить положення про те, що обов'язковим структурним елементом будь-якої автобіографії є «автобіографічна угода» (*le pacte autobiographique*), яка вказує на автобіографічні наміри автора. І ця угода, на його думку, імпліцитно (невербально) або експліцитно (вербально) властива всім без винятку автобіографіям, що допомагає виокремлювати їх із загального потоку текстів, написаних від першої особи. А до жанроутворювальних чинників належить наявність у тексті автобіографії загальноприйнятих тематичних блоків: родовід, дитинство, юність, виховання, освіта і т. ін.

Специфіка автобіографії полягає у високій мірі тотожності автора розповіді тому особистому досвіду, який ним описується, адже творець автобіографії завжди дивиться на світ крізь призму своєї особистості. Це робить досить відвертою сповідь «внутрішнього» біографа, тому що лише

йому одному відоме те, чого не може висловити й описати жодна інша людина. Такі властивості автобіографії є свідченням її саморепрезентативності та розрахунку на подальшу публікацію чи будь-яку іншу форму публічного оприлюднення. Загалом автобіографування, на думку вітчизняних дослідників, відображає рух автобіографа хронотопом власної пам'яті, тим самим простір письма створює умови для реалізації процесу самопізнання [1005].

Записки – це фрагментарні нотатки про різні події, думки та спостереження, зроблені автором протягом певного періоду, нарративний жанр, започаткований на межі XVIII–XIX ст., у якому розповідь у формі нотаток ведеться від першої особи з притаманним їй виразним характером особистісного письма. Серед основних жанрових властивостей записок – нарація від першої особи, своєрідний тип головного героя-оповідача, яким стає автор записок, акцент на особистому ставленні до зображуваного, достовірність, фактографічність (часто наявність автобіографічних елементів), жанровий маркер у назві, підзаголовку чи самому творі [1004, с. 88].

Діаріуми (лат. *diario* – щоденний, пол. *dziariusz* – щоденник, сімейна хроніка) – записи, здійснені власноруч, у яких автор фіксує повсякденні події, свої почуття, роздуми і спостереження. Вони характеризуються хронологічністю, відображаючи плин часу, хоча іноді з перервами через обставини або стан автора. Щоденники є суб'єктивними, оскільки проводяться від першої особи та відображають особисті інтереси автора. Зазвичай не призначені для публікування і ведуться для себе. Частіше мають монологічну форму, але можуть містити елементи автокомунікації, наприклад полеміку автора з самим собою або з уявним опонентом. Щоденні записи можуть робитися з різною метою: як ведення особистої хроніки чи самовираження, відстеження особистого розвитку чи аналіз подій або ж як накопичення матеріалу для літературного твору. Записи в діаріумі є особистими й приватними, автор зазвичай сам вирішує, хто може мати

доступ до них. Відомі три різновиди діаріуша: документальний (традиційний), літературний та белетризований (вигаданий) [1060, с. 592-593].

У *подорожніх нотатках / нарисах / тревелогах* автор описує людей, події, краєвиди та свої враження під час подорожі [1060, с. 230]. А сам жанр «подорож» (англ. travel) визначається як метажанр, поширений у формі «ходінь», нотаток, щоденників, мемуарів, нарисів тощо, ґрунтується на хронотопі шляху, на переміщенні персонажа в просторі й часі, що генетично постає зі спогадів [1060, с. 229-230].

Що до терміна «*криптомемуари*», то, виходячи з того, що «крипто...» (від грец. κρυπτός – таємний, прихований) – частина складних слів, яка означає «таємно» або належність до певного прихованого стану, визначимо їх як записи автора, здійснені в зашифрованій формі або з метою збереження приватності. І. І. Кривецький та І. П. Крип'якевич розглядали цей термін для позначення форми прихованих мемуарів або уривків зі спогадів, уміщених в інших виданнях [786; 788]. Сучасний дослідник О. А. Галич відносить криптомемуари до невизначених понять [675, с. 29].

Дослідження мемуарів становлять великий масив наукових праць. Вони охоплюють історію виникнення, еволюцію та специфіку жанрів, авторів, тематику, контексти тощо. Різноманітний потенціал мемуарів зумовив кілька підходів до їх вивчення, серед яких найбільш поширеними є: історико-джерелознавчий, літературознавчий (спрямований на вивчення жанрових форм мемуарів), культурологічний (досліджує мемуари як культурний продукт незалежно від часу створення в актуальній культурі), інформаційно-комунікативний (досліджує мемуари як інструмент та ресурс суспільної комунікації). Останній, зокрема, набув активного розвитку в контексті сучасних технологічних змін, які призвели до радикальних трансформацій у гуманітарних науках. Ці зміни пов'язані з виникненням нового наукового напрямку – Digital Humanities (цифрова

гуманітаристика), який суттєво вплинув на методи створення та поширення гуманітарних знань і формати їх представлення в соціумі.

Використання інструментарію цифрової гуманітаристики створило умови для більш ефективної імплементації мемуарів у національний інформаційний простір. Це, в свою чергу, стало підґрунтям для більш ефективного налагодження комунікації в суспільстві.

Зазначені підходи, доповнюючи один одного, не лише відкривають нові можливості для використання спогадів як джерела наукових досліджень, а й дають змогу дослідити та оцінити їх вплив на суспільство як у час їх написання, так і у віддаленій перспективі.

Багатовимірність цього історико-культурного феномену зумовив залучення широкого кола дослідників до його вивчення. Серед них варто назвати Дж. Мея (G. May), Ф. Лежена (Ph. Lejeune), Ж. Лакутюра (J. Lacouture), В. Валека (V. Válek), А. Сміта (A. Smyth), А. Ценського (A. Cieński), Р. Любас-Бартошинську (R. Lubas-Bartoszyńska) та ін. Дж. Мей, зокрема, досліджуючи жанр автобіографії на основі французької мемуарної літератури, розрізняв суміжні жанри – мемуари, щоденник, хроніка, біографія, роман («comme les mémoires, la chronique, le journal intime, la biographie, le roman» [1040, с. 20]), зауважуючи, що відмінності між ними невловимі й довільні. Автор дослідження «Le geste autobiographique» («Автобіографічна угода») Ф. Лежен, запропонував уже згадуване визначення автобіографії. Цю саму проблему вчений розглядає і в статті «Pour l'autobiographie» («На захист автобіографії»), зазначаючи, що автобіографія – не лише словесна конструкція, а й соціальний вчинок [796, с. 108]. Ж. Лакутюр у праці «André Malraux, une vie dans le siècle Broché» («Андре Мальро, життя у вирі століття») розкриває сенс буття мемуариста в контексті літературної епохи. Представленість жанру в широкому хронологічному діапазоні – від періоду середньовіччя та раннього модерну до сучасного світу соціальних мереж і смартфонів –

розглянуто англійським дослідником А. Смітом у праці «A History of English Autobiography» («Історія англійської автобіографії») [1020].

Польський літературознавець А. Ценський у книзі «Pamiętnikarstwo polskie XVIII wieku» («Польська мемуаристика XVIII століття») дослідив початки вітчизняної мемуаристики, які пов'язував з виникненням історизму в суспільній свідомості поляків у XVIII ст. Аналізуючи особливості історичної нарації, учений безпосередньо в мемуаристиці виокремлює кілька з них. Основне місце, на його думку, посідає схема «від колиски до могили», яка є формою найбільш детальної автобіографії, а також схема повних, добре написаних мемуарів [1023, с. 80]. Дослідник зазначає, що мемуари – це відтворення давно забутих вражень, «...які є найціннішим матеріалом, адже реконструкція подій на основі пам'яті є, так би мовити, квінтесенцією мемуаристики» [1023, с. 81]. Р. Любас-Бартошинська розглядає проблему польської автобіографії в європейському контексті [1039]. Чеський дослідник В. Валек у праці «K specificnosti memoárové literatury» («До специфічності мемуарної літератури») вивчав еволюцію чеської мемуарної літератури ХХ ст. в контексті документалістики. Він запропонував періодизацію та класифікацію, визначив жанри, основні ознаки мемуарної прози, до яких зараховував автентичність, репортажність, суб'єктивність, ідентичність автора і героя твору [1048, с. 157-158].

Значний внесок у теорію мемуарів, зокрема автобіографічного жанру, зробили американські вчені М. Блейзінг (M. Blasing) – автор праці «The Art of Life. Studies in American Autobiographical Literature» («Мистецтво життя. Дослідження американської автобіографічної літератури»; 1977), Дж. Олні (J. Olney) – автор праць «Autobiography and the Narrative Imperative from St. Augustine to Samuel Beckett» («Автобіографія та наративний імператив від св. Августина до Семюеля Беккета»; 1981) та «Memory and Narrative: The Weave of Life Writing» («Пам'ять і розповідь: переплетіння життя»; 1998), Г. Т. Кузер

(G. Th. Couser) – автор праці «Altered Egos: Authority in American Autobiography» («Змінене его: авторитет в американській автобіографії»; 1989), С. Бейлі (S. Balee) – автор дослідження «From the Outside In: A History of American Autobiography» («Ззовні всередину: історія американської автобіографії»; 1998). Серед проблем, що розглядаються ними: взаємодія особистості й держави, співвідношення історичної правди та її мемуарної інтерпретації, історія мемуарного жанру тощо.

У фундаментальному тритомному виданні («Handbook of Autobiography / Autofiction» («Довідник з автобіографії / автофікції»; 2019) [1030] за загальною редакцією відомої німецької дослідниці М. Вагнер-Егельхааф (M. Wagner-Egelhaaf) подано теоретико-методологічне обґрунтування жанру автобіографії та його різноманітні репрезентації. У тритомнику, укладеному на засадах міждисциплінарності та транскультурності, знайшли відображення питання теорії, концептів автобіографії / автофікції, автобіографічних форм та жанрів. Значну увагу приділено як класичним, так і сучасним цифровим формам автобіографічного письма, популярність і вага якого в суспільстві не лише збереглись, а й навіть зросли. Серед сучасних форм названо цифрові життєві наративи, електронні листи тощо.

Перші напрацювання українських учених з проблем мемуарів датовані кінцем XIX – першою половиною XX ст. Вони стосувались визначення основних етапів розвитку жанру та його функцій у суспільстві, акцентували на значенні мемуарів як історико-біографічного джерела та вивченні спогадової бібліографії. Це передусім розвідки засновників і редакторів українських часописів «Літературно-науковий вістник», «Киевская старина», «Україна» та інших, а також дослідження І. П. Крип'якевича, О. Т. Назарука, Д. І. Дорошенка. Усі вони звертали увагу на недостатнє представлення мемуарів у суспільстві та необхідність збирання, опублікування й залучення якомога ширших верств до написання мемуарів з огляду на їх роль у формуванні національної історії,

пам'яті та ідентичностей. Сучасні дослідження вітчизняних мемуарів представлені широкою тематичною палітрою, передусім історико-джерелознавчих та літературознавчих студій.

Попри масив наукових напрацювань з різних проблем мемуарів усе ще залишається цілий спектр питань, які потребують свого подальшого поглибленого вивчення та переосмислення з огляду на кардинальні суспільно-політичні та соціокультурні трансформації, технологічні зрушення, які відбулися в українському суспільстві впродовж останніх десятиліть.

1.2. Проблеми інтеграції, систематизації та бібліографічного дослідження українського мемуарію

Сьогодні в науковому просторі сформувалося сприйняття мемуарів не лише як історичного джерела чи літературного жанру, а як культурно-історичного феномену, що потребує його ґрунтового вивчення. Дослідження будь-якого історичного явища чи культурного феномену вимагає виявлення, вивчення та систематизації необхідних джерел. Між тим, серйозною проблемою, яка постає перед дослідниками українського мемуарію, є його розпорошеність його пам'яток по численних фондах архівів та рукописних колекціях бібліотек, рідкісних і малотиражних старих, а також новітніх археографічних виданнях, журналах і збірниках різноманітних форматів, газетній періодиці, фрагментарність і неточність багатьох публікацій. На жаль, до цього часу відсутні загальна систематизація і бібліографічне опрацювання величезного за обсягом, різноманітного за видами і жанрами творів обширу спогадів і мемуарів, що значно утруднює процес їх імплементації у науковий та суспільний дискурс.

Основним інструментом вирішення цього завдання є складання бібліографії, що потребує глибокої науково-дослідної роботи з пошуку

рукописних та друкованих джерел і їх систематизації. Його важливість була усвідомлена давно, і до реалізації в минулому вже докладалося чимало зусиль, хоча і дещо розрізнених, фрагментарних.

Опрацювання бібліографії українських мемуарів наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Інтерес до джерелознавчого та комунікативного потенціалу мемуарів, а отже й до складання їх бібліографії усталився наприкінці ХІХ ст. Це, перш за все, проявило себе на тлі появи низки періодичних видань, які активно впроваджували мемуарні твори у науковий та громадський дискурс. Паралельно йшов процес розвитку національної бібліографії (поточної та ретроспективної) України у вигляді публікації історико-критичних огледів та списків на сторінках часописів, окремих видань. Якщо говорити про включність мемуарів в українську бібліографічну традицію, то твори мемуарного жанру були представлені в загальних бібліографіях, зокрема в першопрохідця української бібліографії Івана Левицького («Галицко-руская библиография XIX-го столетия с увзглядненієм руских изданій, появивившихся в Угорщине и Буковине (1801–1886)»; Т. 1 Вып. 1 (Львов, 1887); «Галицько-руська бібліографія ХІХ-го ст.» (т. 1–2, 1888–95; відомості за 1801–1860 та 1861–1886 рр.); «Українська бібліографія Австро-Угорщини» (т. 1–3, 1909–11; містяться відомості за 1887–1893 рр.); «Галицько-руська бібліографія за роки 1772–1800» (Львів, 1903. *ЗНТШ*. Т.52. Т.2. С.1-40); охоплено книжкові та періодичні видання, описано зміст збірників, газет і журналів за 1772–1886 рр.); у тематичних — Петра Зленка [1071-1073], Антіна Крезуба (псевдонім О. Думіна) та Івана Щедрика, які в «Літописі Червоної Калини» друкували бібліографічні огляди «Спис жерел до історії української визвольної війни 1914–1921 рр.»; у галузевих — Михайла Комарова [1079; 1080], в історіографічній праці Дмитра Дорошенка [717].

Видання Івана Левицького, зосереджені на західноукраїнських виданнях, не містили окремих розділів з мемуарної літератури, хоча і включали її, а формувалися за хронологічним принципом (усередині за

абеткою). І цей фактор значно ускладнює процес наукової роботи з цим масивом інформації. Значно легше працювати з покажчиками Михайла Комарова та Петра Зленка.

Увага М. Комарова була сконцентрована на літературі Східної України. В «Покажчик нової української літератури (1798–1883 р.)» матеріал розташований переважно за абеткою прізвищ (подавав псевдоноіми) письменників/назв творів. Однак автор виділяє рубрики до персоналій: журнальні публікації, переклади іншими мовами, спогади, рецензії, бібліографічні дані (подавав псевдоніми). Зокрема, подано рубрику «Автобіографія та переписка» (про Т. Шевченка) та «Розбори, споминки та біографії» при розгляді творів відомих письменників (Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, Т. Шевченка), які містять мемуарні публікації.

П. Зленко у виданні «Бібліографічний покажчик наукових праць української еміграції 1920–1931» (Прага, 1932) [1071] виокремлює розділ «Історія. Географія. Біографія/мемуари», який містить опис видання упорядкованого Микитою Шаповалом «Зі споминів Мирослава Січинського» (Подебради, 1928). Значно більший масив мемуарних видань містять бібліографічні покажчики серії «Матеріали для бібліографії визвольної боротьби України» (вийшло три випуски) з історії УСС. Так у покажчику «Українські січові стрільці» (Вип. 2. Ч. 1-2) [1073] Петро Зленко у р. «Книги» виокремлює параграф «Публікації окремих авторів. Спомини, нариси, описи» та у розділі «Статті в журналах і газетах» такий самий. Зокрема, у першій частині у р. «Книги» подано наступні мемуарні видання (наводимо лише ті, в назві яких є чітка прив'язка до мемуарного жанру - «спомини», «спогади»): Галуцинський М. З Українськими Січовими Стрільцями. (Спомини з р. 1914-1915). Львів: Накладом видавництва спілки «Діло», 1934. 216 с.; Дзіковський В. Коло Потутор.(13.УІІІ-30.ІЧ.1916). (Спомини учасника). Відень: Центральна управа УСС. Друк. Адольфа Гольцгавзена, 1916. 1917. 32 .; Зиблікевич Є.

Зі споминів січовика (1917-1919). Відень: Український прапор. Друк. «Адрія», 1921. 15, [1] с. («Українські мемуари») (зазначає, що це друге видання, а перше вийшло в Кам'янці у 1919 р.); Степанів О. На передодні великих подій. Власні переживання і думки 1912-1914. Львів: «Червона Калина», з друк. А. Гольдмана, 1930. 42 с. ; Тобілевич С. [Карпенко-Карий]. Рідні гості. Спогади з побуту Українських січових Стрільців на Степовій Україні. Львів-Київ: «Червона Калина», друк. Ставроп. Інститута у Львові, 1922. 38 с.; Угрин-Безгрішний М. «Етапна гімназія» Український Січових Стрільців. (Спомин). Рогатин: «Журавлі», друк. Х. Школьника в Рогатині, 1923. 126, [2] с.; Шухевич С. Видиш брате мій (8 місяців серед УСС-ів). Львів: «Червона Калина», друк. А. Гольдмана, 1930. 232 с. [1073, с. 10-12]. Автор вказує на існуючі на той час перевидання, рецензії, фізичні характеристики книги, тираж. Ще одне його видання «Зимовий похід» (Прага, 1935) не містить згадування про спомини у змісті. Виділено лише книги, статті, репортерські замітки, поезії, однак мемуарні видання присутні. Вже перша позиція покажчику належить до жанру спогадів: «Зимовий Похід. 6-XI.1919- 6-XII. 1924» (Прага, 1924). Оскільки це збірка, то автор подає зміст, де серед інших матеріалів зазначено спогади без вихідних даних : Шульгин О. Непереможність. [Спогади]; Тарнавський Т. Сторінка спогадів [1072, с. 5]. Розділ «Статті» також вміщує перелік спогадів [33; 233]. У р. «Наукові праці» згадується праця Степана Ріпецького «Бібліографія джерел до історії Українських січових стрільців», яке б мало містити велику кількість спогадової літератури. Перевидане у Нью-Йорку 1965 р. [1067].

Інформацію про українські мемуари вміщували не лише бібліографічні покажчики, але й видання більш широкого спектру. Зокрема, Д. Дорошенко в своєму «Огляді української історіографії» розглядає їх у контексті історіографічного джерела. З цією метою виокремив розділ «Українська мемуаристика (автобіографічні спомини, записки, дневники)»,

який містить короткий історіографічний аналіз і перелік мемуарів XII–XIX ст., написаних українською та іншими мовами [716].

Бібліографічні покажчики присвячені власне мемуарам з'являються вперше завдячуючи зусиллям українських бібліографів Івана Кревецького та Івана Калиновича. Спочатку вийшла робота І. Кревецького «Наша мемуаристика (1900–1910)» у літературно-науковому тижневику «Неділя» [1081], де подано огляд української мемуаристики (публікації українською мовою) за досить короткий відтинок часу. І. Калинович у 1924 р. надрукував бібліографічний реєстр «Українська мемуаристика» у часописі «Стара Україна» [1075]. Згодом вийшла окрема відбитка, доповнена та проанотована та із зазначенням періоду – за 1914-1924 рр. та значно більша за обсягом поданої інформації [1076]. У передмові до цього видання автор зазначає, що більше інформації про українську видання мемуарів подано у його праці «Бібліографія українознавства 1914-1923 рр.» [1077] у розділі «Українська історична бібліографія». Згодом матеріал під назвою «Українська історична бібліографія» був надрукований у ЗНТШ [1078]. Назване видання, дійсно, вміщує мемуарні публікації, але вони йдуть у загальному списку джерел, поданих за окремими історичними періодами, що значно ускладнює їх пошук.

Щодо самого бібліографічного реєстру, матеріал автор групує в окремі тематичні розділи : «Всесвітня війна (1914–1918 рр.)» — 37 позицій; «У.С.С.» — 31; «Україна (1917–1924)» — 29 (українською мовою) та 33 (іншими мовами); «Українська Армія й інші військові частини на Вел. Україні» — 34 українською та 5 іноземними мовами; «Галицька Армія» — 23 українською та 4 іноземними. Автор оперує невеликою частиною всієї спогадової літератури, виданої на той час. Це приблизно дві сотні мемуарів, виданих як українською мовою, так і *Ukrainica*, тобто тих, що видані іншими мовами українськими авторами за кордоном. До реєстру включено видання, що вийшли друком окремими книгами та на сторінках журналів і часописів. Однак значення цієї праці виходить за межі

кількісних характеристик і полягає в якісних змінах, а саме у появі самої ідеї створення бібліографії української мемуаристики, враховуючи її значення в процесі формування національної державності та ідентичностей.

У 1926 р. вийшло науково-бібліографічне дослідження В. Кордта «Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р.» [245], де автор аналізує подорожні записки іноземців, написані за результатами їх подорожей по території Московщини та України, подає описи видань.

Значний вклад у розвиток бібліографії мемуарів зроблено редколегією «Літопису Червоної Калини». Уже з перших чисел видання започатковано розділ «Бібліографія. Спис жерел до української визвольної війни 1914–1921». Редакція відзначала підвищений інтерес громадськості до історії збройних змагань за свою державність у 1917–1921 рр. і вважала за необхідне «передовсім познайомитись з жерелами і публікаціями, що відносяться до цього часу. Дати змогу познайомитись з заголовками принайменш дотепер опублікованого матеріалу це і завдання отього бібліографічного реєстру» [1066]. Зазначалось, що цей розділ є продовженням «наче друга частина» видання Івана Калиновича «Української мемуаристики 1914–1924 (бібліографічний реєстр)» (Львів, 1925). Як і реєстр Івана Калиновича, укладачі бібліографії не охоплювали всю літературу за означений період і не претендували на повноту. «В йому дуже мало узглядно публікації, що появилися на Радянській Україні (що зрозуміле при слабих зв'язках закордонного книжкового ринку з Радянською Україною) та все таки він дасть до певної міри змогу дослідникам і тим, що взагалі цікавляться історією української визвольної війни зорієнтуватися в відносному матеріалі» [1066]. Оскільки розділ охоплював не лише інформацію про спогади як у І. Калиновича, але й праці та статті не мемуарного характеру, то було змінено назву на більш загальну. В перших числах це був простий список, який включає праці виданні як окремими книгами, так і матеріали вміщені у періодичних

виданнях. Так у першому випуску за 1929 рік подано інформацію про такі мемуарні видання: Б-КО О. «Двадцять дві влади (Спогади організатора селянських повстанських відділів і провідника бесарабського повстання т. Чабана)» («Вісти». Харків, 1927. Ч. 234); Богун М. «Фрагменти зі споминів про „ Народню Оборону херсонської Губернії". На передодні кінця Денікінщини на Херсонщині» («Український Скиталець». Відень, 1923. Ч. 24. Стор. 32-37); Буда «Боротьба з Німцями та гетьманцями. Істимівський район на Зиновівщині (Спогади командіра першого херсонського червоногвардійського, партизанського, армії Муравйова, загону т. Цимбалюка)» («Вісти». Харків, 1927. Ч. 256); Буда Петро. «Гуцули в боях під Городком у марті 1919 р. (З дневника учасника)» («Український Скиталець». Відень, 1923, Ч. 24. Стор. 32-37); В. «Падолистовий переворот в Золочеві» («Український Скиталець». Ліберець, 1920, Ч. 1, стор. 24-28); В. Дмитро «Осінь 1918 року на Україні (Вирваний листок із воєнних споминів)». («Календар „Червоної Калини" на 1926 р.» Львів, 1925. Стор. 62-82) [1066].

В подальшому ці списки розширювалися і анотувалися, що додає їм інформаційної ваги. В першому числі за 1929 р. було внесено 15 видань, із них 7 спогадів, виданих у Львові, Харкові, Відні . Бібліографічні списки друкувалися в алфавітному порядку (востаннє у Ч. 2 за 1939 р.), однак були і числа, де подавалися тематичні бібліографічні реєстри : «Українська військова література за 1914–1921 рр.» (1930. Ч. 9–11), «Видання по таборах інтернованих вояків армії У.Н.Р.» (1930. Ч. 11–12, 1931, Ч. 1), «Бібліографія. Чужинецька література. І Архив Русской Революції издаваемый І. В. Гессеном» (1939. Ч. 5), які вміщували мемуарні видання. І на сьогодні бібліографічні огляди «Літопису Червоної» є ґрунтовною джерельною базою для укладання бібліографії мемуарів.

Бібліографування мемуарію в роки панування в Україні тоталітарного режиму. В умовах радянської алади продовжувати традицію укладання бібліографії мемуарів стало складно. Адже уся

історична наука була підпорядкована ідеологізованій схемі історії. Українські мемуари, які в своїй більшості несли інформацію про важливі події національної історії у цю систему не входили, а навпаки, були заборонені. Тим не менше, процес бібліографування книжкової продукції продовжувався. В 20-х рр. ХХ ст. було започатковано видання першого регулярного державного бібліографічного покажчика – «Літопис українського друку» (під такою назвою виходив у 1924–1930 рр. У 1935-му відомий під назвою «Літопис друку», у 1936-му – «Літопис друку. Книги», у 1937–1953 рр. – «Літопис друку УРСР. Книги», з 1954 р. – «Літопис книг»). Цим виданням було започатковано регулярну державну реєстрацію, повний облік творів друку), який мав містити вичерпну бібліографічну інформацію про поточну друковану книжкову продукцію України (У 1924–1989 рр. виходив у Харкові, з 1990-го друкується в Києві, на власній поліграфічній базі Книжкової палати України). Час від часу уточнювалися і змінювалися підходи до структури, змісту, принципів відбору матеріалів, бібліографічного опису та допоміжного апарату, неодноразово уточнювалися схема класифікації бібліографічного матеріалу і систематизація видань, одна мемуари були відображені у них, оскільки бібліографуванню підлягали усі видання. У структурі покажчиків, з часом, з'являється позиція «Спогади/мемуари», що значно полегшує їх пошук. Слід пам'ятати, що виданні в умовах радянської дійсності загальні, тематичні, галузеві бібліографічні покажчики містили інформацію про поточні видання спогадів/мемуарів. Тому мова йде про фіксацію спогадів лише тих авторів, діяльність яких вкладалася в офіційну історіографію. Окремих, присвячених мемуарам бібліографічних покажчиків (поточних та ретроспективних) не видавалось.

Чергове видання бібліографії мемуарів було пов'язане з українською діаспорою. В шістдесятих роках ХХ ст. в Німеччині вийшла праця Іллі Чайковського «Наша мемуаристика» [1094]. Автор пише що праця в обставинах еміграції не могла не мати помилок і має «образ, розуміється,

половинчастий, бо для повного треба б подати й споминальну літературу, поміщену у всіх періодичних і збірних виданнях, що нині неосяжне через знищення наших книгозбірень» [1094, с. 63]. Автору вдалося в умовах еміграції зібрати відомості про окремо видані українські спомини до 1945 р. та ті, що були вміщені у окремих, доступних авторові збірках. Доступ до періодичних видань, таких як календарі «Червоної Калини», «Дніпра» та ін. у автора був обмежений. Тим не менше, видання містить інформацію про 309 видань розташованих за алфавітом авторів/назв. Після загального переліку виділено розділи «Праці невідомих авторів» та «Збірники». Із загальної кількості видань, представлених у праці І. Чайковського — 288 видань із зазначенням автора, 3 — невідомих авторів, 14 — збірників (розписано зміст). Деякі позиції містять інформацію про рецензії та перевидання, вміщені у періодичні видання. Щодо методологічних підходів автора, то І. Чайковський свідомо не включив у свою працю видання так званої «старої літератури», за її «церковно-слов'янську та підмосковщену», «неукраїнську мову», тим самим наголошуючи на значенні мови для формування національної ідентичності.

Бібліографування українського мемуарію в роки незалежності.

Слід зазначити, що сьогодні, в умовах національного відродження, незважаючи на падіння усіляких ідеологічних перепон, зростання загального інтересу до мемуарної літератури з боку наукової спільноти і широкого громадянського загалу, укладання бібліографії українських мемуарів все ще не вийшло на рівень вимог, які висуває наш час. Хоча проблема ця жваво обговорюється в теоретичному плані [803] і з'явилося вже чимало змістовних історико-бібліографічних напрацювань. Мемуарний складник українських часописів кінця XIX – початку XX ст. («Основа», «Киевская старина», «Літературно-науковий вістник», «За сто літ», «Україна», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца») досліджено у статтях Н. І. Любовець [806; 810; 816-817; 822; 825]. І. Морозова, в контексті аналізу

українських еміграційних та західноукраїнських видань 1920-х рр., робить акцент і на мемуарних публікаціях [859]. Проблему бібліографування мемуарів розглянуто в наукових дослідженнях життя та діяльності бібліографів І. І. Кревецького, І. Т. Калиновича, історіографічних та джерелознавчих розвідках [698; 804; 819; 1063].

Нині загалом можна говорити про бібліографію українських мемуарів і спогадів переважно лише як про частину загальних, тематичних, регіональних бібліографій. Із здобуттям незалежності України було започатковано декілька загальнодержавних видавничих ретроспективних бібліографічних проєктів. Серед завершених маємо проєкт Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника «Репертуар української книги. 1798–1916: матеріали до бібліографії» (Львів, 1996–2005; 9 томів). Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського завершила два проєкти в серії «Національна бібліографія України», а саме – тритомне видання «Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, 1798–1923» (Київ, 2003), «Книга в Україні. 1861–1917: матеріали до репертуару української книги» (Київ, 1999–2017; 20 випусків) та «Міжнародний зведений каталог-репертуар української книги»: наук.бібліогр.видання» (Київ, 2019. у 3 тт.). Методологічні та методичні засади укладання репертуару української книги відрізняються. Укладачі першого видання вважали, що репертуар української книги повинен включати лише книги українською мовою. Натомість укладачі видання «Книга в Україні» та «Міжнародного зведеного каталогу-репертуару української книги» використали більш широкий підхід, включаючи до покажчикі книги українською та російською мовами, видані на території України. Проте мемуарний компонент у цих виданнях представлений у загальному контексті, що значно ускладнює пошук цього масиву матеріалу.

Значний масив мемуарної літератури містять тематичні та регіональні бібліографії, які є частинами національної бібліографії. Серед

тематичних, де представлені мемуарні джерела - науково-бібліографічне видання «Українська революція і державність (1917–1920 рр.)» (Київ, 2001). Із регіональних - «Українська книга в Галичині, на Буковині, Закарпатті, Волині та в еміграції, 1914–1939» (Львів, 2010– 2018; в 4-х тт. та 6 кн.), «Харківщина в мемуарах, щоденниках і подорожніх записках з XVIII ст. до сьогодення» (Харків, 2011) та його продовження — «Слобожанщина в мемуарах, щоденниках і подорожніх записках з XVIII ст. до сьогодення» (Харків, 2016). Останні два вміщують мемуари, щоденники та подорожні записки, що вийшли окремими виданнями, надруковані в часописах і збірниках та газетних публікаціях, зокрема таких як «Харьковские губернские ведомости» та «Южныйкрай».

В цілому, аналізуючи досвід укладання бібліографії українських мемуарів минулих століть, бачимо, що автори мали різне бачення терміну «українська мемуаристика», дотримуючись різних методологічних та методичних підходів. Зокрема, Т. Калинович вважав, що до української мемуаристики слід відносити не лише мемуари, видані українською мовою, а й спогади українських діячів, написані іншими мовами, а також матеріали, що стосувалися української історії та друкувалися за кордоном. І. Кривецький підготував до друку бібліографію мемуарних видань лише українською мовою. І. Чайковський був категоричнішим у відстоюванні питання національного спадку та наполягав на включенні до реєстрів українських мемуарів тільки тих, що були видані українською мовою, не сприймаючи «підмосковщену» мову. Сучасні укладачі національної бібліографії також мають різне бачення в питаннях мови, місця видання та авторства.

Напрацювання в царині укладання бібліографії українських мемуарів, видання загальних, тематичних, регіональних бібліографії, де вони представлені є тим фундаментом, на якому авторський колектив (Н.І. Любовець – керівник проекту, автори-укладачі: О.В. Плющик, В.В. Патик, Т.В. Котлярова) Інституту біографічних досліджень НБУВ

підготував перший випуск анотованого бібліографічного покажчика «Українські мемуари» (Київ, 2024) (вип.1 : 1816-1917 рр. у серії «Джерела української біографістики». Вип.6), що сприятиме ефективній імплементації мемуарів у культурно-освітній та науковий дискурс.

Бібліографії українського мемуарію, опубліковані у ХХ ст. поза межами України. Стосовно ХХ ст. не можна оминати увагою й напрацювання, здійснені європейською, зокрема польською (L. Finkel «Bibliografja historii polskiej» (t. 1–2, dodatek; Lwów–Kraków, 1891–1914; wyd. 2 – Warszawa, 1957); M. i M. Friedbergowie «Bibliografja historii polskiej za rok 1930 i 1931». – «Kwartalnik Historyczny» (Lwów; dodatek. 1932–33, rocz. 46; K. Lewicki «Dzieje kozaczyzny» (Dzieje Czerwianska, 1936, rocz. 2, zesh. 1); W. Hahn «Bibliografja bibliografji polskiej» (Lwów, 1921; wyd. 2. Wrocław, 1956) та російською наукою. Стосовно останньої, не дивлячись на те, що вони уже є неактуальними, тим не менше представляють науковий інтерес. Однак, слід зважати на ідеологічний контекст її звернення до української проблематики, значною мірою для українців неприйнятний. Задля «розмивання» української приналежності цей складник завжди спеціально «розчинявся» в загальному контексті і позиціонувався як російське (імперське) або радянське культурне надбання. Завданням українських бібліографів завжди було і є – повернути своє до національної бібліографії. Якраз на цьому акцентував акад. Я. Д. Ісаєвич, говорячи про збільшення важливості праці українських бібліографів на сучасному етапі. Адже бібліографія мала служити не тільки практичним цілям, а й мала стати внеском у справу національного самоусвідомлення, будити почуття національної гідності і цим протидіяти денаціоналізації, допомагати «збирати українську спадщину, розмежовувати її від «надбань» тих держав і народів, які цю спадщину експропріювали, користуючись «правом сильнішого» [755, с. 10].

Слід зауважити, що не дивлячись на спірні, більш того, у багатьох принципових моментах неприйнятні для української національної

свідомості, ідеологічні потрактування, конкретні матеріали, систематизовані й опубліковані російськими бібліографами, можуть конструктивно використовуватися в українській науці.

Одними із перших, серед російських дослідників, хто звернув увагу на мемуари, стали бібліограф, історик російської літератури Г. Геннаді (1826-1880), який надрукував невеликий перелік мемуарів [1069] та історик, бібліограф, письменник С.Р. Мінцлов (1870–1933). Г. Геннаді у своїй праці згадує спогади Микити Коржа (Одеса, 1842), «Дневные записки» (Москва, 1859) Я. Марковича, І. Тимковського «Мое поступлений на службу» («Москвитянин». 1852), «Діаріуш...» (Москва, 1852) М. Ханенка. С. Мінцлов видав бібліографічний покажчик в 5 випусках «Обзор записок, дневников, воспоминаний, писем и путешествий, относящихся к истории России и напечатанных на русском языке» (Новгород, 1911-1912) [1082]. При укладанні покажчика автор використовував основні бібліографічні посібники, каталоги букіністів-антикварів, журнали, єпархіальні та губернські відомості, виданні до 1880 р., в тому числі значний масив літератури, виданої в Україні. Зокрема, розписано мемуари, надруковані в українських журналах: «Киевская старина» (до 1895 р.), «Ежегодник коллегии Павла Галагана» (до 1902 р.), «Записки Одесского общества истории и древностей» (до 1880 р.), «Записки Императорского Новороссийского университета» (Одеса), «Университетские известия» (Імператорський університет св. Володимира, Київ), історичних збірниках, що видавались у Києві, інших містах. В цілому, у ньому представлено більше 5 тисяч назв, організованих у хронологічному порядку, частина якого має безпосереднє відношення до історії України.

Ця традиція була продовжена російською наукою й надалі. В ХХ ст. було видано декілька досить ґрунтовних бібліографічних покажчиків, у яких певне місце приділено українським мемуарам. Серед них видання : «История советского общества в воспоминаниях современников: 1917–1957» (Москва, 1957–1961; в 3 т.); «История дореволюционной России в

дневниках и воспоминаниях» (Москва, 1976–1989; в 5 т., 13 кн.); «Минувшее меня объемлет живо... Воспоминания русских писателей XVIII–нач. XX в. и их современников : рек.-библиогр. энциклопедия» (Москва, 1989); «В литературном строю: Воспоминания о советских писателях : рек. библиогр. справочник» (Москва, 1987); «Воспоминания и дневники XVIII–XX вв. : указатель рукописей» (Москва, 1976); «Россия и российская эмиграция в воспоминаниях и дневниках = Russia and the Russian emigration in memoirs and diaries : аннотированный указатель книг, журнальных и газетных публикаций, изданных за рубежом в 1917–1991 гг.» (Москва, 2003–2006; в 4 т., 5 кн.); «Советское общество в воспоминаниях и дневниках : аннотированный библиографический указатель книг, публикаций в сборниках и журналах» (Москва, 1987–2017; в 8 тт.). Всі видання містять велику кількість українського мемуарного матеріалу хронологічно віднесеного до найдавніших часів та кінця 1980-х рр. XX ст. Відповідно до концептуальних засад російської історіографії, українські мемуари, які за своїм змістом вкладалися у її рамки, традиційно подавалися як невід’ємна частина історії та культури Росії.

Фундаментальністю та повнотою представленого матеріалу вирізняється серед інших анованих бібліографічний покажчик, підготовлений під ред. П. А. Зайончковського «История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях», який охоплює події з XV ст. до 1 березня 1917 р. (Враховані мемуари, що вийшли включно у 1987 р.). Покажчик містив матеріали всіх частин тодішньої імперії, зокрема й України. В поле зору бібліографів увійшли окремо виданні мемуари, збірники, та статті у періодичних та продовжуваних виданнях. Серед українських : «Бюллетень Харьковского общества любителей природы»; «Вестник Харьковского историко-филологического общества»; «Вестник Харьковского университетатеат», «Волынские епархиальные ведомости»; «Записки Новороссийского университета»; «Записки Общества сельского хозяйства Южной России»; «Записки Одесского общества истории и

древностей»; «Записки Одесского отделения Русского технического общества»; «Записки Харьковского университета»; «Земский сборник Черниговской губернии»; «Известия Киевского коммерческого института»; «Известия Одесского библиографического общества»; «Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии»; «Известия Таврической ученой архивной комиссии»; «Киевская старина»; «Киевские епархиальные ведомости»; «Университетские известия» (Киев); «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии»; «Одесские епархиальные ведомости»; «Подольские епархиальные ведомости»; «Полтавские епархиальные ведомости»; «Советская Украина»; «Сообщения Харьковского математического общества», «Таврические епархиальные ведомости»; «Труды Киевской духовной академии»; «Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии»; «Труды Одесского университета», «Украинский вестник»; «Ученые записки Научно-исследовательской кафедры европейской культуры» (Харьков); «Ученые записки Харьковского университета», «Харьковский сборник»; «Харьковский медицинский журнал», «Херсонские епархиальные ведомости»; «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца» та ін. Серед збірників у першому томі представлені видання: «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей» (Київ, 1874), «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси» (Київ, 1890–1896; вип. 1–2) тощо. Водночас поза науковим опрацюванням залишилися журнали «Основа», академічний збірник «За сто літ», часописи «Україна», «Літературно-науковий вістник» та інші. Це дозволило укладачам ігнорувати українські мемуари з яскраво вираженим національним компонентом, які не вписувалися в рамки офіційної історіографії.

І все ж про ґрунтовність українського складника цього покажчика свідчить зміст томів, який включав тематичні блоки з прив'язкою до України. Так у першому томі присвяченому XV–XVIII ст. подано параграфи «Украина. Крым», «Украина», «Крым» «Восстание крестьян

Правобережної України 1760–1780-х гг. «Колиивщина»». Другий том (ч. 1; другий том вміщує мемуари 1801–1856 рр.) вміщує рубрики: «Киев» (Духовние учебные заведения), «Восстание Черниговского пехотного полка», «Кирило-Мефодиевское общество», «Польское восстание 1830-1831 гг.» та ін. У другому томі (ч. 2), українські мемуари представлені у розділи: «Юг» (Бессарабская, Волынская, Екатеринославская, Киевская, Подольская, Полтавская, Харьковская, Херсонская, Черниговская губернии). Серед учбових закладів виділено «Киевский университет имени святого Владимира»; «Харьковский университет»; «Ришельевский лицей» тощо. Третім том (ч. 2; третій том вміщує мемуари 1857–1894 рр.) містить розлогіий мемуарний матеріал з історії духовної освіти України, зокрема Київської духовної академії, духовних семінарій — Волинської, Київської, Одеської, Полтавської, Херсонської, Чернігівської; духовних училищ — Єлисаветградського, Богуславського, Києво-Подільського, Таврійського, Харківського; військових навчальних закладів, зокрема, Одеське піхотне юнкерське училище, Володимирський Київський кадетський корпус, Петровсько-Полтавський кадетський корпус; цивільних навчальних закладів, а саме - Другої Одеської гімназії, Сімферопольської гімназії, Другої та Третьої Харківських гімназій, Херсонської гімназії, Київського інституту шляхетних дівичь, Колегії Павла Галагана, Університету св. Володимира (Київ), Новоросійського університету (Одеса), Харківського університету, Історико-філологічного інституту кн. Безбородька (Ніжин), Київських вищих жіночих курсів. Значний масив українських мемуарів представлено в параграфі «Personalia» (виділення в окремий параграф започаткована з т. 4, ч. 3. В попередніх томах вміщували інформацію по окремих персоналіях без виокремлення у змісті). Однак, як правило, у дефініції причетності до української культури не зазначалася. Серед них (в різних томах) – М. Бантиш-Каменський, І. Мартинов (народився в Полтавській губ.), Г. Сковорода, І. Тимковський, В. Капніст, Т. Шевченко,

В. Боровиковський, О. Стороженко, Є. Гребінка, М. Гоголь, Х. Алчевська, Д. Безперчий, С. Відінський, М. Ленц, М. Хуцієв та інші.

Не дивлячись на ідеологічну заангажованість методологічних та методичних підходів при укладанні названих покажчиків оминати їх було б помилкою при складенні бібліографії українських мемуарів. Вони зберігають свою актуальність як історіографічне джерело для сучасних дослідників, зокрема бібліографів, оскільки містять значний обсяг українського матеріалу. Однак слід пам'ятати, що ідеологічні обмеження радянської історичної науки призвели до свідомого ігнорування значної кількості мемуарів про події національно-визвольних змагань України різних історичних періодів та великої кількості західноукраїнські видань, як окремих, так і періодичних.

Наразі в Україні немає єдиної бібліографії чи реєстру мемуарів, що дозволило б охопити всі масштаби цього явища та надати освіті, науці, культурі унікальний інформаційно-комунікативний ресурс. Тому таким актуальним є аналіз досвіду укладання бібліографії вітчизняних мемуарів, дослідження їх включеності в загальні та галузеві бібліографії, визначення методологічних та методичних підходів до укладання анотованого бібліографічного покажчика як першого етапу їх масштабної імплементації в суспільну і науково-пізнавальну практику. Це дасть можливість вивчити тяглість української мемуарної традиції, зокрема у контексті тематичної спрямованості, авторського складу (соціальний статус, світосприйняття, інтенції, «залученість» у згадуваний історичний процес тощо), розмаїття та специфіку жанрів у різні історичні епохи, європейський контекст українських мемуарів, локальний вимір спогадів та їх комунікативну функцію в суспільстві. Укладання повної бібліографії вітчизняних мемуарів є нагальним і для історико-біографічних студій. Представленість мемуарів в електронних каталогах бібліотек України та світу, наявність їх в електронних бібліотеках та необхідність скоординованої діяльності у цій царині досліджено авторкою в окремих статтях [813; 814; 818; 823].

Усвідомлення цього спонукало Інститут біографічних досліджень НБУВ розгорнути роботу з розбудови єдиного реєстру мемуарів, який би уможливив розуміння масштабності явища та надав суспільству широкий доступ до цього унікального контентного інформаційно-комунікативного ресурсу [803].

1.3. Мемуари в соціокультурному та інформаційно-комунікативному просторі

У сучасних умовах утвердження гуманістичних цінностей, тяжіння до антропологічно орієнтованої соціальної історії та її персоналізації на тлі застосування нових інформаційних технологій для спілкування в глобалізованому світі мемуари є важливим контентним та комунікативним науково-інформаційним ресурсом суспільства загалом, унікальним джерелом для досліджень комплексу дисциплін сучасної гуманітаристики і традиційним засобом накопичення, збереження й передачі від покоління до покоління національної та історичної пам'яті. Нами вживається термін «*мемуарій*» щодо комплексу мемуарних творів різних жанрів на українських теренах, який характеризується широким розвитком жанрово-стильових пошуків українських мемуаристів у різні історичні періоди та в різних контекстах; еволюцією соціального статусу авторів спогадів, інтенцій, тематики, «героїв», видів комунікації; особливостями процесу інституалізації спогадів.

Вивчення мемуарів / мемуарію як соціокультурного феномену відбувається в межах розуміння культури як сукупності матеріальних і духовних надбань на певному історичному рівні розвитку суспільства та людини, які втілені в результатах продуктивної діяльності. Феномен розглядається як локалізоване в просторі та часі соціально-історичне утворення, що специфікується або за історичними типами, або за етнічними, континентальними чи регіональними характеристиками суспільства [1050, с. 313]. Водночас знана в сучасному науковому світі інституція The Center

for Advanced Research on Language Acquisition (CARLA; центр діє при Університеті Міннесоти (США). звертає увагу на властивості культури в плані формування спільної моделі поведінки та взаємодії, когнітивних конструкцій і понять, які засвоюються в результаті соціалізації. Ці спільні моделі ідентифікують членів окремої групи культури, а також розрізняють членів іншої групи [1049]. Останній аспект у визначенні культури дає змогу дослідити соціокультурну динаміку мемуарів.

Підвищений інтерес до мемуарного жанру свідчить про те, що мемуари передають сучасникам соціальний, духовний, культурний, моральний досвід минулого і тим самим впливають на розвиток особистості та є інструментом суспільного діалогу. Їм властиві окремі знакові риси соціокультурного простору своєї доби, що допомагає прояснити і переосмислити явища культури, історії та зрозуміти духовний світ сучасників. Автор мемуарів висловлює свою творчу суб'єктивну оцінку того, що відбувається в його душі та світі загалом. Від жанру мемуарів, авторів, інтенцій, читацької аудиторії залежить і їх суспільне значення, джерелознавчий потенціал як форми фіксації пережитого, що безпосередньо пов'язане з суспільним та культурним життям людей, зі зміною цінностей, моральних, етичних принципів, світогляду. Іншими словами, крізь призму мемуарів ми маємо змогу поглянути на світ очима сучасників людей і подій, які залишились у минулому, відчуті специфіку авторського сприйняття часопростору, зрозуміти картину світу автора спогадів. Тому, незалежно від часу створення, мемуари залишаються включеними в систему сучасної / актуальної культури, посідають належне місце в культурному просторі, відіграючи важливу роль у системі суспільної комунікації.

Загалом розгляд мемуарів як соціокультурного феномену свідчить про те, що їх створення залежить від соціального контексту, а вони самі значною мірою детермінують суспільне життя. Тим самим фіксується двоїста залежність: як соціокультурний феномен мемуари виникли у відповідь на потребу людини у формуванні історичної свідомості та комунікації, з іншого

боку — вони помітно впливають на розвиток усіх сфер суспільного життя. Адже спогади належать до текстів впливу, які здатні формувати свідомість, сприяти об'єднанню демократичних суспільств на гуманістичних засадах. Водночас вони виступають засобом маніпуляцій у тоталітарних суспільствах та використовуються як інструмент формування імперської ідеології, уявлень про природну нерівність людей і цілих народів.

Дослідження феномену вітчизняних мемуарів набуває особливої актуальності в контексті кардинальних змін у вітчизняній гуманітаристиці, яка за останні десятиліття поповнилась новими науковими напрямками (усна історія, локальна історія, соціальна історія, макро-, мікро-, мезоісторія, історія повсякдення тощо) та методами, що значно збагатили українську історіографію. Завдяки цьому на перше місце вийшли антропологічно та культурологічно зорієнтовані розвідки, які демонструють відхід від соціально-економічних досліджень.

Не менш важливий вплив на мемуарний простір справили цифровізація суспільства та глобалізаційні процеси. Відповіддю на ці виклики для соціогуманітаристики стало виникнення нового наукового напрямку — цифрової гуманітаристики (Digital Humanities, DH) — інтегративної галузі досліджень, що об'єднує методики і практики гуманітарних, соціальних наук та інформаційних дисциплін. Її мета — вивчення можливостей застосування та інтерпретації нових цифрових та інформаційно-комунікаційних технологій, систематичне використання цифрових ресурсів у гуманітарних і соціокультурних дослідженнях та освіті [856]. Першорядне значення має саме гуманітарний зміст знання (логіка змісту, а не засобів), завдання гуманітарних досліджень, а не комп'ютерні технології. Однією з особливостей функціонування DH, що вказує на її великий потенціал, є можливість долучення до роботи над окремими проєктами не лише державних установ і науковців, а й усіх охочих, незалежно від локації. Головне — чітка мотивація та наявність зацікавлених учасників. Застосування інструментарію DH при вивченні та поширенні

в суспільному просторі мемуарних наративів сприяло появі значної кількості цифрових проєктів – електронних бібліотек, сайтів, присвячених спогадам.

Найбільші зміни в контексті трансформації / еволюції сучасного мемуарного простору спричинили новітні наукові практики, які активно розвиваються в Україні в рамках усної історії [658; 689; 762] та все більше переорієнтовують історичні дослідження з часу на простір (з акцентом на соціокультурний контекст місцевої історії) в межах локальної історії.

Залучення новітнього методологічного та методичного інструментарію для дослідження феномену вітчизняних мемуарів і власне української традиції у цій царині набувають особливої актуальності в контексті сучасних цивілізаційних викликів, які стоять перед українською державністю на тлі сучасної російсько-української війни, зокрема – як інформаційного ресурсу консолідації суспільства, чинника формування переможної стратегії поведінки, віри в перемогу, інструменту подолання національної та індивідуальної травми.

Вивчення феномену українських мемуарів, активне залучення їх як важливого інформаційно-комунікативного ресурсу національного культурного простору потребує визначення основних маркерів, що розкривають специфіку й потенціал цього історико-культурного явища в різні історичні періоди. Такими маркерами можуть слугувати *жанри, автори та їх біографії, авторські інтенції, «герої» мемуарів, види комунікативних зв'язків, тематичні спрямування*, які включають мемуарні наративи. Це дасть змогу з'ясувати основні етапи еволюції вітчизняної мемуарної творчості, їхні характерні риси, жанрове розмаїття, європейський контекст українських мемуарів – що є відповіддю на сучасні виклики глобалізації, які треба сприймати не як суцільну уніфікацію, а, скориставшись її перевагами, зберігати і розвивати свою культурно-національну ідентичність.

Виникнення мемуарів пов'язане, з одного боку, з появою в суспільстві потреби в історичному переказі, коли розповідь очевидця або учасника подій

набуває цінності саме як особисте свідчення, виокремлене із загального (офіційного) історичного оповідання, з другого – з появою в людини потреби поділитися своїм життєвим досвідом (з широким колом сучасників чи зі своїми нащадками), викласти й оцінити власне бачення подій, свою роль і місце в них. Попит на такого роду тексти дає нам змогу говорити про висування в системі культури специфічних мемуарних функцій, які полягають у задоволенні потреби в індивідуалізованій (хоча і суб'єктивній) історичній інформації, що засвідчує їх історико-джерелознавче, комунікативне та культурологічне значення.

Своїм корінням світова мемуаристика сягає давніх часів. Протягом епох урізноманітнювалися її жанри, тематика. Основна увага давніх мемуарів фокусувалася на інтересах держави, згодом, в епоху Відродження, ключовим елементом у спогадових творах стала людина, її внутрішній світ. Модернізм, авангардизм привнесли у мемуарні твори нові форми самопрезентації людини, виявлення її внутрішньої свободи, інколи епатажно. Постмодернізм сконцентрував увагу на окремій особистості й висунув принцип універсальності світу, наголошуючи на наявності у світі єдиних загальнолюдських, універсальних цінностей, які здатні об'єднати людство в майбутньому.

Трансформації соціокультурного життя початку XXI ст., пов'язані з процесами цифровізації та глобалізації, крім позитивних, привнесли у світовий соціум і негативні моменти, зокрема – ідею універсалізації культури, яка становить загрозу розвитку та збереженню її національних форм, нівелює національну, релігійну, культурну ідентичності. Водночас змінилися жанри, форми, тематика мемуарів, виміри репрезентації.

Вивчення мемуарів перебуває в полі зору цілого комплексу дисциплін сучасної соціогуманітаристики: історії, літературознавства, філософії, психології, соціології, культурології, лінгвістики. Найбільш перспективним видається суголосний інформаційному сьогоденню інформаційно-комунікативний підхід до вивчення мемуарів. Завдяки його

потенційним можливостям мемуари розглядаються як унікальний контентний і комунікативний ресурс, особливістю якого є здатність зберігати й передавати інформацію про минулі події, узагальнюючи індивідуальний досвід авторів. Такий підхід дає змогу дослідити значення мемуарних наративів у різні історичні епохи в контексті впливу на формування особистості, індивідуальної і колективної історичної пам'яті та їхньої потенційної властивості давати імпульс до самореалізації, саморозвитку через засвоєння досвіду «іншого» і, у свою чергу, визначити їхній вплив на суспільний розвиток. Інформаційно-комунікативний підхід забезпечує більш глибоке й різнопланове розкриття мемуарних текстів, що набуває особливого значення в інформаційну епоху, яка супроводжується загостренням проблем комунікації в усіх її проявах.

У науковому дискурсі побутує два термінологічні означення: «комунікаційно-інформаційний» та «комунікативно-інформаційний» (щодо впливів, підходів, рівнів, процесів, принципів тощо). Зважаючи на те, що термін «комунікаційний» охоплює аспекти комунікації як сполучення, транспорту (шляхи, мережа), а термін «комунікативний» стосується комунікації як спілкування, передачі інформації (функція мови, зв'язок), у пропонованій роботі ми будемо використовувати терміни «інформаційно-комунікативний підхід», «комунікативний потенціал», «комунікативний ресурс» тощо.

Отже, комунікативність – це властивість соціальної реальності, яка є сукупністю умов, що забезпечують можливість встановлення діалогу, взаємодії між суб'єктами. А налагодження каналів трансляції і репродукування інформації відбувається завдяки сукупності комунікаційних технологій, що забезпечують взаємодію між виробником, передавачем і споживачем інформації [721, с. 228-229].

Комунікацію розглядаємо як універсальний соціокультурний механізм, орієнтований на взаємодію соціальних суб'єктів, відтворення й динаміку соціокультурних норм і зразків такої взаємодії [719, с. 145] та

«...обмін між людьми або іншими соціальними суб'єктами цілісними знаковими повідомленнями, у яких відображені інформація, знання, ідеї, емоції тощо, обумовлений цілим рядом соціально значимих оцінок, конкретних ситуацій, комунікативних сфер і норм спілкування, прийнятих у даному суспільстві» [905, с. 19].

Для розуміння інформаційно-комунікативного потенціалу мемуарів важливим бачиться визначення складників комунікативного процесу в системі діалогічної моделі соціальних комунікацій як найбільш прийнятної для розгляду мемуарної творчості. Діалогічна модель комунікації розроблялася ще з 50-х років ХХ ст. в рамках драматургічної теорії Е. Гофмана (Erving Goffman) [1028], драматичної теорії К. Берка (Kenneth Burke) [1021], етнографічної теорії К. Гірца (Clifford James Geertz), теорії символічного інтераціоналізму Дж. Міда (George Herbert Mead) [1041]; орієнтація на «іншого» розкривалася в герменевтичній теорії Г.-Г. Гадамера (Hans-Georg Gadamer) [1027]; Р. Якобсон (Roman Jakobson) розробляв лінгвістичну модель мовної комунікації [1015]. Включеність мемуарів у культурну комунікацію (а саме – види комунікації в системі культури, діалог у комунікативному й культурологічному вимірі) стала предметом дослідження вчених Ю. М. Лотмана та М. М. Бахтіна. Їхні ґрунтовні праці на хвилі глобальних суспільно-політичних і культурних трансформацій, що відбувались на пострадянському просторі, стали основою для подальшого поглибленого вивчення широкого спектра проблем, окреслених цією науковою сферою.

У рамках семіосоціопсихологічної моделі соціальної комунікації нині цю теорію активно розвиває Т. М. Дрідзе. У сучасному вітчизняному науковому дискурсі теорію діалогової комунікації активно розробляють Г. Г. Почепцов [906], В. В. Федоров [979], М. М. Гіршман [680], Р. Т. Гром'як [690], Г. М. Сивокінь [933], Н. В. Сапригіна [928].

До проблемного кола комунікативних і культурологічних властивостей мемуарів належать праці А. Г. Тартаковського, С. С. Мінц,

І. Л. Сиротіної. Зокрема, А. Г. Тартаковський розглядав основні етапи еволюції російської мемуаристики та її роль у суспільстві. С. С. Мінц особливу увагу приділяла мемуарам як відображенню ментальних характеристик епохи та впливу на самосвідомість мемуариста [846]. Продовжуючи вивчення культурологічних і комунікативних характеристик феномену мемуарів та їх включеність у сучасну культуру, що дає змогу залишатися її цінністю для сьогодення (незалежно від часу створення), І. Л. Сиротіна зазначала, що мемуари важливі для осмислення особливостей сприймання і розуміння світу окремою особою та тією чи іншою людською спільнотою [935]. Адже мемуаристика, на її думку, являє собою зовсім особливе, багате емпіричне й почасти теоретичне джерело, що несе в собі сутнісний культурологічний матеріал, який у такому вигляді та обсязі важко знайти в інших видах джерел. Як твердить дослідниця, присутня в мемуарах пам'ять автора зумовлює те, що вони відбивають не лише авторське сприйняття минулого та осмислення подій з позицій сучасності, а й ментальні риси часу, що минув [936].

Прикметно, що в основі діалогічної моделі соціальної комунікації лежить текст, «мотивована та цілеспрямована текстова діяльність, здійснювана людьми в контексті проблемних життєвих ситуацій, що перебувають біля витоків будь-яких соціально значимих процесів» [719, с. 145]. Важливим аспектом тут виступає ефект діалогу «як смислового контакту, заснованого на здібності і прагненні суб'єктів до адекватного тлумачення комунікативних намірів партнерів по спілкуванню» [719, с. 147], орієнтованих на взаєморозуміння. Учасниками цього процесу в класичному розумінні є комунікант, тобто відправник повідомлення; комунікат (інформація, повідомлення, документ, текст) – сполучення символів, знаків, значень (кодування / декодування їх), що передаються між суб'єктами комунікації; реципієнт – одержувач повідомлення; зворотний зв'язок – наявність (або відсутність) реакції на повідомлення.

При розгляді мемуарів як комунікативного діалогу (засобу соціальної комунікації автора мемуарів та його потенційного читача) комунікантом постає автор спогадів, комунікатом – самі спогади (текст), реципієнтом – читач. Зворотний зв'язок вбачається у потенційній здатності мемуарів впливати на формування особистості через засвоєння досвіду «іншого», індивідуальної та колективної історичної пам'яті. У зв'язку з цим варто зауважити, що М. М. Бахтін, на відміну від класичного визначення процесу комунікації (діалогічних відносин) як взаємодії двох, дивився на діалог / комунікацію як на взаємодію трьох: адресанта (автора тексту / повідомлення), адресата (отримувача тексту / повідомлення), нададресата [639]. Заслуговує на увагу використання ним терміна *нададресат* – це людина, якій не було адресовано текст / повідомлення, але яка опинилась у комунікативному середовищі, сприйняла повідомлення і тим самим долучилася до процесу діалогу / комунікації. Цей термін наочно демонструє діалогічну сутність мемуарних творів, які пишуться як для сучасника / сучасників, так і для наступних поколінь. Адже, за М. М. Бахтіним, «слово хоче, щоб його почули, зрозуміли, дали відповідь, щоб знову відповідати на відповідь, і так ad infinitum (латин. нескінченно, без кінця – *Н. Л.*)» [639, с. 324]. Віддаленість адресата в просторі та часі несуттєва, якщо він має доступ до тексту, розуміє його та налаштований на комунікацію. Таким чином, адресати стають нададресатами – читачами, які вступають у діалог з автором текстів / мемуарів і поширюють їхні думки та ідеї в соціумі.

У сучасному українському науковому дискурсі різні аспекти цієї проблематики, здебільшого в контексті соціальних комунікацій, журналістики, освіти, розглянуто в публікаціях В. І. Попика, Г. Г. Почепцова, В. В. Різуна, С. Т. Шабат-Савки, М. Г. Якубовської та інших дослідників [900-903; 905; 914; 915; 999; 1000; 1017]. Інформаційно-комунікативний складник мемуарів у межах вітчизняного історичного дискурсу досліджено в працях Н. І. Любовець [803; 807; 812-814; 818; 823].

Вивчення інформаційно-комунікативного потенціалу мемуарів потребує розгляду поняття комунікативної *інтенції* як рівнодійної мотиву й цілі (точніше – бажаного результату) діяльності, спілкування і взаємодії людей з навколишнім світом. Крім того, важливим аспектом є «...втільнення інтенції (наміру, волі, бажання, емоції) у мовну форму, оскільки мовленнєва інтенція може бути фактором лінгвістичного опису лише тоді, коли вона проходить етапи реалізації лінією *намір – сенс – текст / висловлення*» [1000, с. 105]. У випадку спогадів кожен мемуарист (він же – адресант / комунікант) має свої комунікативні інтенції / спонукальні мотиви та орієнтується на потенційного читача (він же – адресат (нададресат) / реципієнт), що зрештою впливає на жанр мемуарів, змістове наповнення їх. Це, в свою чергу, визначає і вид комунікації, у яку автор мемуарів вступає в процесі написання своїх спогадів: автокомунікація (вона присутня завжди), міжособистісна, сімейна, міжпоколіннева, фахова комунікація.

Визначення спонукальних мотивів / інтенцій мемуариста в процесі його діалогу з читачем тісно переплітається з терміном «коекзистенція» (співіснування) як взаємодія *екзистенції* (від латин. *existentia* – існування) із собі подібним, що є формою залучення індивіда до соціальних цінностей через діалог / спілкування. Поняття коекзистенції запропонував італійський філософ, засновник позитивного екзистенціалізму Н. Аббаньяно (Nicola Abbagnano), який вважав, що самореалізація особистості неможлива поза конструктивним спілкуванням із собі подібними. А спілкування є визнанням «інакшості», цінності, унікальності «іншого», що й становить найважливішу ознаку коекзистенційного. Н. Аббаньяно твердить: «Я можу зрозуміти самого себе, тільки розуміючи інших. І розуміти інших означає не зводити інших до самого себе, а визнавати їх саме як інших і шукати в їхній інакшості спонукальні причини і можливості симпатії, солідарності й боротьби» [626, с. 52]. Вид взаємодії із собі подібним (через мемуари) залежить від власного вибору мемуариста і є проявом самореалізації індивіда в суспільстві. Автор

у процесі діалогу з читачем відчуває себе одразу в двох площинах – екзистенційній (із собою, своїм соціальним середовищем, добою, соціальною групою тощо) та еволюційній (із попередніми та наступними поколіннями) через самопізнання / автокомунікацію, що є свідченням комунікативного складника мемуарів.

Важливим моментом у налагодженні комунікації між автором мемуарів / адресантом і читачем / адресатом є поняття *контексту*. Над цією проблематикою в літературознавчому дискурсі працювали Р. Якобсон (Roman Jakobson), Ч. Морріс (Charles W. Morris), М. Геллідей (Michael (M. A. K.) Halliday), В. Дресслер (Wolfgang U. Dressler,), Т. Ван Дейк (Teun Adrianus Van Dijk), А.-Ж. Греймас (Algirdas Julius Greimas), М. М. Бахтін, Ю. М. Лотман, Д. С. Лихачов та інші. Термін «контекст» (латин. contextus – зчеплення, тісний зв'язок, узгодження) позначає середовище, у якому існує об'єкт, здійснюється дискурс. До нього віднесено: свідомість партнерів спілкування, правила, норми, очікування, сукупність інших текстів тощо, котрі впливають на сприйняття тексту [962, с. 135, 154]. Контекст як загальний зміст соціокультурних умов, ментальних станів епохи сприяє уточненню смислового значення останнього. Текст твору перебуває в постійній трансформації в результаті взаємодії / впливу учасників комунікації «автор – читач», а взаємодія / вплив залежить від рівня та структури інформаційного складника контексту реципієнта / читача, що, в свою чергу, веде до рецепції (сприйняття) та співтворчості, де читач завжди є «справжнім творцем». Тому, коли йдеться про текст і його розуміння як культурного продукту, реципієнту / читачу для того, щоб зрозуміти його, потрібно враховувати певний контекст (історію створення тексту та його інтерпретації), а також біографію автора. Адже історія культури – це історія творців текстів і, частково, їхніх читачів, оскільки автор (якщо він талановитий) завжди залишає щось, що домислюється, «доопрацьовується» читачем. І чим геніальніший текст, тим талановитіші його інтерпретації [799, с. 113-114]. Момент співтворчості, коли автор

бажає поділитися своїми думками і переживаннями, а читач хоче сприймати твір і потенційно налаштований на творчий діалог, відіграє, таким чином, важливу роль у процесі діалогу «автор – читач». Умовою діалогу і є поняття контексту автора – читача, оскільки текст твору поряд з відбитим у ньому певним контекстом конкретної історичної епохи з її внутрішнім світом, з відображенням світогляду, культури, біографії та життєвого досвіду автора володіє власним сенсом, який у будь-якій іншій соціокультурній ситуації і в будь-якого іншого реципієнта викличе інше сприйняття змісту [962, с. 135, 154]. Адже сама природа сенсу визначається тільки з контексту [802, с. 39]. Лише співзвучність контекстів автора – читача уможлиблює діалог / комунікацію. Тому потенційний момент виникнення цього процесу потребує таких складників, як автор / адресант, текст, читач / адресат та контекст. Лише наявність усіх зазначених складників є умовою діалогічної моделі комунікації, яка виникає в процесі написання та читання мемуарних наративів.

Осмилення інформаційно-комунікативного потенціалу спогадів потребує розгляду *видів комунікації*, у які вступає автор мемуарного тексту. Серед найважливіших – автокомунікація, комунікація міжособистісна, сімейна, міжпоколіннева, фахова.

Автокомунікація (від грец. αὐτός – сам і латин. communication – зв'язок, повідомлення; буквально – спілкування із самим собою) є формою комунікації і типом інформаційного процесу в культурі, суть якого полягає в тому, що адресат і адресант повідомлення збігаються. Термін «автокомунікація» запропонував Ю. М. Лотман у статті «Про дві моделі комунікації в системі культури» («О двух моделях коммуникации в системе культуры», 1973; 1992). За Ю. М. Лотманом, комунікація здійснюється, як мінімум, двома каналами, влаштованими по-різному – відповідно до двох можливих напрямів передачі повідомлення. Першим, найбільш поширеним, є напрям «Я – ВІН» (де «Я» – суб'єкт передачі, адресант-власник інформації, а «ВІН» – об'єкт, адресат) [801, с. 76].

У цьому випадку передбачається, що до початку акту комунікації певне повідомлення відоме «мені» і не відоме «йому». Іншим напрямом є автокомунікація: «Я – Я». Це випадок, за Ю. М. Лотманом, «коли суб'єкт передає повідомлення самому собі, тобто тому, кому воно вже й так відомо, що видається парадоксальним» [801, с. 76]. Момент автокомунікації безпосередньо стосується мемуарної творчості, адже, звертаючись до цього жанру, автор апелює до самого себе, маючи на меті не запам'ятовувати певні відомості / дані, а передусім бажаючи з'ясувати свій внутрішній стан саме в процесі їх запису, бо без запису цього з'ясування могло й не відбутися. Залежно від напрямку передачі комунікації відбуваються і зміни самої інформації. У першому випадку повідомлення й уміщена в ньому інформація константні / сталі, змінюється носій інформації, у другому – носій інформації залишається той самий, але повідомлення в процесі комунікації переформулюється і набуває нового змісту [801, с. 77]. Ю. М. Лотман зазначає: «...у першому випадку адресант передає повідомлення іншому адресату, а сам залишається незмінним у ході цього акту. У другому, передаючи самому собі, він внутрішньо перебудовує свою сутність, оскільки сутність особистості можна трактувати як індивідуальний набір соціально значущих кодів, а набір цей тут, у процесі комунікативного акту, змінюється. Передача повідомлення по каналу “Я – Я” не має іманентного характеру, оскільки спричинена вторгненням ззовні деяких додаткових кодів і наявністю зовнішніх поштовхів, що зсувають контекстну ситуацію» [801, с. 78]. До зовнішніх поштовхів можна віднести стукіт коліс, палання вогню, момент споглядання природних явищ, зустрічі, певні події тощо.

Загалом автокомунікація є невід'ємним складником усіх мемуарів, що залежно від мотивів, жанру та цільової аудиторії простежується більшою чи меншою мірою. Текст мемуарів виступає актом особистої ідентифікації та самопізнання, засвідченням позиції самого автора, його ставлення до подій, учасником яких він був, що відбувається в процесі звернення мовця до себе

як до адресата. Важливим у процесі автокомунікації вбачається й інший аспект, на чому наголошував Ю. М. Лотман, а саме – зміни у процесі передачі повідомлення, які відбуваються з автором: «Тут сприймаюче друге “Я” функціонально прирівнюється до третьої особи. Відмінність зводиться лише до того, що в системі “Я – ВІН” інформація переміщується в просторі, а в системі “Я – Я” – в часі» [801, с. 76-77]. У процесі написання мемуарів змінюється і сам автор, і його ставлення до описуваних ним подій.

За *міжособистісної комунікації* в ролях як комуніканта, так і реципієнта виступають окремі індивіди, і вона можлива лише за умови, що індивід (комунікант / адресант), який спрямовує інформацію, та індивід (реципієнт / адресат), який її приймає, налаштовані на взаємодію. У випадку мемуарного твору комунікативний ефект залежатиме від того, наскільки точно автор врахував потреби свого потенційного читача, та від налаштованості адресата / реципієнта на його сприйняття. У цьому процесі саморозкриття автора, його добровільне інформування про себе, свій внутрішній світ використовується як момент налагодження комунікації з читачем.

Сімейна комунікація – вид взаємодії, особливістю якої є висока емоційна насиченість та інтенсивність спілкування, що не обмежується ніякими соціальними рамками і жорсткими правилами. Їй властиве використання сімейних символів, традицій, норм і стереотипів. У мемуарній творчості сімейна комунікація виступає засобом передачі родинної історії та індивідуального соціального досвіду своїм нащадкам.

Комунікація між поколіннями передбачає спілкування на тлі індивідуального досвіду, *фахова* – у професійному середовищі.

Мемуари, виконуючи в суспільстві унікальну меморіальну функцію формування історичної свідомості, національної ідентичності, історичної пам'яті, одночасно є засобом налагодження міжособистісного і міжпоколіннєвого діалогу, в результаті якого відбувається не лише обмін інформацією, а й процес «формування самого суб'єкта історії – покоління,

яке і забезпечує хід історичного розвитку» [829,с. 206]. З огляду на великі історичні проміжки бездержавного існування та великі «розриви» в історії України мемуарна література не лише виступає історико-біографічним джерелом, а й стає ґрунтовним контентним інформаційним ресурсом суспільного комунікування.

Однією з проблем вивчення мемуарів у науковому дискурсі є визначення узагальнювального критерію їх еволюції та комунікативного потенціалу. Що до критеріїв, то дослідники до основних зараховують первинну соціальну функцію мемуарів, яка полягає у втіленні історичної самосвідомості особистості та визначенні цільових настанов мемуаристів – від орієнтації на внутрішньосімейні цілі до усвідомлення мемуаристами значущості своїх творів для подальшого історичного пізнання [968, с. 16; 969, с. 46; 970, с. 125]. Водночас мемуарам притаманна єдність суспільного й індивідуального. Суб'єктивні за своєю природою, вони відображають об'єктивний хід історії. Мемуарні тексти є проявом творчості особистості, її індивідуальності, а творчість – актом усвідомлення себе в плинні історії, адже в мемуарах проявляється історична самосвідомість, і це є їх основною жанроутворювальною ознакою. Мемуарний текст відображає історичну самосвідомість автора, але також він є відображенням самої культури, так би мовити, її істинним обличчям, через суб'єктивне сприйняття. Саме суб'єктивність мемуарів є структурно-організуючим принципом, оскільки автор, фіксуючи свої спогади, звершує акт самопізнання і пізнання об'єкта спогадів. Якщо спогади присвячені іншим особам, також завжди озвучена роль автора в подіях, які він описує.

Методологія дослідження мемуарів досить різноманітна, з огляду як на їх багатовимірний характер, так і на зміни в методології історії у ХХ – на початку ХХІ ст.: переосмислення попередніх історіографічних практик та постмодерністських теорій 90-х років ХХ ст., які передбачали розгляд історичних процесів і явищ з позиції антропологічно орієнтованої історії, що призвело до появи нових історичних напрямів – інтелектуальної, усної,

локальної історії, історії повсякдення, мікро-, макро-, мезаісторії, історії ментальностей тощо. Це змінило й підходи до вибору джерел дослідження, зокрема, джерела особового походження посіли гідне місце при вивченні соціально-економічних і політичних трансформацій. Сьогодні світова і національна гуманітаристика переживають знакові зміни, які в історіографії мають назву *поворотів* (антропологічний, лінгвістичний, візуальний, культурний, дискурсивний тощо), що продукують як хвилю інтелектуальних новацій, креативних експериментів, так і очевидних пізнавальних викликів [1019, с. 132] та водночас відіграють роль певних «стимуляторів» наукової думки, відображають еволюцію поглядів і зрештою фіксують поступ соціогуманітаристики [652, с. 44-45].

Зокрема, визначальна особливість *дискурсивного повороту* (*discursive turn*) полягає в тому, що неможливо відокремити «суб'єкта» від «об'єкта» в соціальних дослідженнях, оскільки і дослідник, і досліджуваний спільно беруть участь у соціальних процесах, що вивчаються [1047, с. 370]. Мемуари як соціокультурний феномен пов'язані з різноманітними дискурсами. Дискурс постає як стійка система уявлень про події / явища, відображені в різних текстах, закріплені в свідомості та мові людей, пов'язані з певними ідеологічними конструкціями, стійкими виразами, риторичними формулами та набором аргументів як віддзеркалення нелінійного розвитку історичного процесу, що робить його невіддільним від тексту і контексту, а контекст, у свою чергу, залишається безмовним поза дискурсом і текстом. Мемуари є тим дзеркалом, що відображає ці процеси.

Методологічною основою вивчення мемуарів виступають такі ключові концепти, як «покоління», «місце пам'яті» або «місце зустрічі» [868, 869, 834], що дають змогу послуговуватися новітнім науковим інструментарієм. «Місце пам'яті» – концепт, запроваджений французьким дослідником П. Нора (Pierre Nora) на початку 80-х років ХХ ст. для позначення місць, символічних об'єктів (у яких «пам'ять кристалізується й знаходить свій притулок»), з якими певна група людей пов'язує свої

спогади, цінності, які покликані формувати уявлення спільнот про самих себе та свою історію, сприяти творенню та збереженню соціальної ідентичності. До таких місць відносять, у тому числі, твори художньої літератури та інших видів мистецтва, будь-які артефакти тощо. Як зазначає Л. П. Нагорна, «місця пам'яті» мають «чималий вплив на кристалізацію суспільних уявлень про час і простір, “своє” і “чуже”, суспільне й приватне, сакральне і приземлене» [862, с. 72]. Однак, використовуючи цей метафоричний образ, важливо обирати не сліди минулих битв, а етапи розвитку й матеріалізації людського інтелекту, а також кращі форми людського спілкування [862, с. 72]. І мемуарам тут належить особливо почесне місце, адже вони здатні дати допитливому читачеві унікальну інформацію про атмосферу епохи, моменти формування світогляду мемуариста, його картину світу, причини власного та його «героїв» життєвого вибору тощо.

Метафора «місця зустрічі» окреслює точки перетину культурно-освітніх комунікацій суспільства – чи то громадські товариства, чи то пресові видання, школи, бібліотеки, друкарні, чи то культурні осередки за приватною ініціативою. Передусім ідеться про культурне повсякдення, що формує соціальні зв'язки – комунікативність, згуртованість і водночас розмежування [908, с. 9].

При вивченні еволюції українських мемуарів, їх інформаційно-комунікативного складника з огляду на багатовимірний характер явища сучасні дослідники послуговуються такими поняттями, як «нарратив», «самототожність письменника», «самосвідомість», «ідентичність», «національна свідомість», «національна ідентичність», «автокомунікація», «авторerefлексія», «екзистенція» та «коекзистенція», «інтенція».

Наратив (англ. і фр. narrative – розповідь, оповідання, від латин. narrare – розповідати) – поняття філософії постмодерну, яке фіксує процесуальність самоздійснення як спосіб буття тексту. Класичною сферою виникнення та функціонування наративу виступає історія як

теоретична дисципліна. Проблему наративу в ХХ ст. активно розробляли зарубіжні вчені Ж. Ліотар (Jean-François Lyotard), Й. Брокмеєр (Jens Brockmeier), Р. Харре (Rom Harré), Р. Барт (Roland Barthes), К. Леві-Стросс (Claude Lévi-Strauss), Ю. М. Лотман, П. Берк (Peter Burke), М. Фуко (Michel Foucault), сучасні вітчизняні дослідники І. В. Богачевська, С. М. Гатальська, Г. О. Дьяковська, О. В. Ясь та інші.

У контексті вивчення феномену мемуарів цікавим видається твердження Й. Брокмеєра і Р. Харре стосовно наративу як підвиду дискурсивної реальності: хоча наратив може окреслювати суто індивідуальні й ситуаційно-специфічні версії реальності, він використовується в загальноприйнятих лінгвістичних формах, таких як жанри, структури сюжету, лінії оповіді, риторичні стежки. Таким чином, розказана історія, залучені в неї розповідачі й слухачі та ситуація, у якій вона розказується, виявляються пов'язаними з базовою культурно-історичною структурою. Іншими словами, наш локальний репертуар наративних форм переплітається з більш широким культурним набором дискурсивних порядків, які визначають, хто яку історію розповідає, де, коли і кому [651, с. 31]. Історія як теоретична дисципліна конститується в постмодернізмі як наратологія. Рефлексія над минулим – це завжди розповідь, наратив, організований ззовні – за допомогою внесеного розповідачем сюжету.

У традиційному розумінні наратив визначається як текст, що описує якусь послідовність подій (те саме, що історія, розповідь, оповідання) і є формою дискурсу, через яку ми реконструюємо та репрезентуємо минулий досвід для себе й для інших. Таким чином, наратив, з одного боку, є своєрідним вікном в індивідуальний людський досвід (погляд на світ очима автора-розповідача), а з другого – особливою формою освоєння людиною реальності через оповідання (оповідь, розповідання), створення історій (мемуарів), що засвідчує потребу застосування різноманітних зрізів (як мінімум, історичного та літературознавчого) у дослідженні спогадів.

Самототожність (самтожність, тожсамість) письменника – теоретико-методологічне поняття, підпорядковане ідентичному прочитанню й тлумаченню літературно-художньої творчості та твору в єдності з їх автором. Самототожності властиві «методологічна орієнтація на автора та адекватне його критико-інтерпретаційне розуміння, обстоювання таланту як вищого рівня творчості з його правом на самореалізацію, захист і розуміння її художньої специфіки», що «розкривається у притаманних тільки цьому письменникові домінантах, у провідній ідеї чи ідеях творчості, в етичній її основі, включаючи й авторську моральність, у відповідному матеріалі, передусім у текстах творів, в ідіостилі» [1060, с. 367]. Цю проблему в українському літературознавстві висвітлено в монографічних дослідженнях [922] та окремих статтях [931-932]. Висловлюється думка, що будь-який твір є виявом самореалізації автора, об'єктом вивчення його духовного світу та національних особливостей. Концептуальна спрямованість поняття самототожності – «відстоювання, захист таланту як вищої гуманітарної цінності з його правом на власну мистецьку “законотворчість”, засіб на захист і розуміння національної його специфіки» [931, с. 7]. Самототожність авторів мемуарів, таким чином, виявляється саме шляхом наративу. Цей термін виникає у межах концепції «нاراتивної історії», що трактує зміст історичної події не як обґрунтований об'єктивною закономірністю історичний процес, а як такий, що виникає у контексті розповіді про подію та іманентно пов'язаний з інтерпретацією [927].

Щодо вивчення мемуарних наративів як засобів комунікації / діалогу важливим є визнання того, що автор мемуарів, як правило, – впевнена в собі, авторитетна, самодостатня особистість, здатна до переосмислення історичних подій, власних дій та вчинків так само, як і сторонніх осіб. А сам процес написання мемуарів – передусім авторефлексія, але вона не є процесом, замкнутим у якомусь індивідуальному просторі самосвідомості, а навпаки, є здатністю людини зайняти рефлексивну позицію щодо себе

самого [934, с. 123]. За визначенням П. Тейяра де Шардена (Pierre Teilhard de Chardin), «рефлексія – це набута свідомістю здатність зосереджуватися на самій собі й опановувати себе саму як предмет, що має свою специфічну стійкість і своє специфічне значення, – здатність уже не просто пізнавати, а пізнавати самого себе; не просто знати, а знати, що знає... Істота, яка рефлексує, в силу самого зосередження на самій собі раптово стає здатною розвиватися в новій сфері. Насправді це виникнення нового світу» [971, с. 136]. Це виявляється в осмисленні та переживанні людиною як окремої дії, вчинку, так і сенсу буття, що переростає в діалог автора з самим собою (або уявним співрозмовником), коли він може себе захищати або засуджувати в цій дискусії, що сприяє зіставленню різних поглядів, пошуку істини і є важливим етапом у становленні самототожності автора мемуарів. Цікавим видається підхід І. А. Синиці в трактуванні поняття «рефлексія», яка виокремлює три компоненти: процесуальний – як мисленнєвий процес людської свідомості; аксіологічний – як оцінка власної поведінки, дій, результатів пізнання, певним чином експлікованих у різних формах діяльності особи, яка рефлексує; методологічний – як спосіб здійснення аналізу самої свідомості, спосіб усвідомлення свідомості [934, с. 123]. Аксіологічний та методологічний складники зумовили появу понять авторефлексії. Тому їх дослідження дає нам багатий матеріал для виявлення причин тих чи інших вчинків і, зокрема, спонукальних мотивів написання спогадів.

Проблемам *національної свідомості* та *самосвідомості* як складному соціально-культурному, духовному феномену присвячені праці багатьох вітчизняних (О. І. Бочковський, О. Ю. Кульчицький, І. Ф. Надольний, М. В. Попович, І. В. Бичко, І. О. Кресіна та інші) і зарубіжних (Р. Альтер (Robert Bernard Alter), Г.-А. Лінднер (G.-A. Lindner), Е. Сміт (Anthony D. Smith), Е. Гелнер (Ernest Gellner), Г. Сітон-Вотсон (George Hugh Nicolas Seton-Watson), В. Коннор (Walter Connor), Б. Андерсон (Benedict Richard O’Gorman Anderson) та інші) дослідників. Варто зазначити, що в науковому

середовищі немає чіткого визначення сутності та змісту цих термінів та їх співвідношення. Основні підходи: ототожнення свідомості та самосвідомості; повне їх протиставлення; визначення самосвідомості найвищим рівнем свідомості. Найбільш вдалим видається трактування національної самосвідомості як спрямованої діяльності нації на задоволення власних потреб та інтересів через оригінальну цілісну систему самооцінки й саморегуляції, національних цінностей та ідеалів, пошук свого місця серед інших національних спільнот, яка розглядається в контексті самосвідомості як пізнання власної сутності, своєї практичної і пізнавальної діяльності (оцінка власних вчинків, ставлення до себе, порівняння себе з іншими, розуміння своїх подальших кроків, визначення орієнтирів і настанов), що загалом базується на самопізнанні, самооцінці, самоконтролі [761]. Або як цілісної системи духовних феноменів нації, які, сформувавшись у процесі її історичного розвитку, відображають основні засади її буття.

Носіями національної свідомості виступають як нація загалом, так і конкретний індивід. Актуальним і сьогодні залишається зауваження Е. Сміта: допоки потреб політично-державно-соціально-культурної солідарності «...не задовольнятимуть інші види ідентифікації, нації з їхнім націоналізмом, заперечувані або визнані, вільні або пригноблені – причому кожна нація плекає власну самобутню історію, свої золоті доби і священні краєвиди, – і в наступному сторіччі становитимуть для людства найважливіші культурно-політичні ідентичності» [941, с. 183]. Загалом самосвідомість є умовою постійного самовдосконалення людини, її рефлексіями. Ці поняття – самосвідомості і рефлексії – перебувають у певному співвідношенні, яке структурується за принципом доповнюваності. Самосвідомість конкретизується через рефлексію, яка розкриває зміст свідомості, її місце та роль у суб'єктивній реальності самосвідомості.

Основні підходи до концепту «*ідентичність*», який тісно пов'язаний з попередніми, викладені в працях Е. Еріксона (Erik Homburger Erikson).

Згідно з його концепцією, ідентичність / психосоціальна totoжність визначається як сукупність рис, які дають особистості змогу приймати себе в усьому багатстві своїх відносин з навколишнім світом, та включає систему цінностей, ідеали, життєві плани, потреби, соціальні ролі з відповідними формами поведінки. Ідентичність формується в результаті взаємодії людини з навколишнім середовищем та іншими людьми й залежить від подій приватно-особистого життя. Особливу увагу Е. Еріксон приділяє детермінації індивідуальної ідентичності історичною ідентичністю соціальної групи, до якої належить людина. Історична ідентичність поєднує культурні, історичні та соціальні аспекти, які формують індивідуальну ідентичність у контексті її соціальної групи, та може включати колективну (належність до певної групи чи спільноти) та етнічну ідентичність (пов'язану з культурними й етнічними характеристиками) [1014].

У дослідженні основних мотивів, що спонукають автора до написання мемуарів, важливе значення має запропонований італійським філософом Н. Аббаньяно термін «коекзистенція», що є формою духовного суб'єкт-суб'єкт-ного спілкування, індивідуалізованим ставленням людей одне до одного. Що до спілкування як форми соціальної суб'єктності, то коекзистенція виступає формою залучення індивіда до соціальних цінностей через спілкування [626]. Соціальним змістом коекзистенції є обмін цінностями на основі процесу ідентифікації [643]. І цей вид взаємодії із собі подібним (у нашому випадку – через мемуари) залежить від власного вибору мемуариста і є проявом самореалізації індивіда в суспільстві.

1.4. Український мемуарій у фокусі наукових досліджень: дискусії навколо термінології та класифікації

Науковий інтерес до мемуарів має давню традицію. Спроби класифікації їх як важливого історичного джерела робилися ще в кінці XIX – на початку XX ст. Сьогодні в науковому дискурсі питання класифікації мемуарів розглядається в контексті загальної теорії та методики

соціогуманітаристики. Однак існує певна невизначеність щодо виокремлення критеріїв класифікації та термінології, що потребує окремої уваги. Дослідження минулих десятиліть вітчизняних і зарубіжних учених з цієї проблематики перебувають у комплексному вимірі. Це досить ґрунтовні напрацювання, які мають універсальне значення для соціогуманітаристики загалом, хоча й застосовуються з урахуванням специфіки їх предмета та об'єкта пізнання.

У сучасному загальному історичному джерелознавстві існує кілька підходів до класифікації історичних джерел загалом. Зокрема, знаний джерелознавець Я. С. Калакура називає мемуари джерелами особового походження та зараховує до них спогади, мемуари, щоденники, листи, автобіографії тощо. Дослідник С. А. Макаруч до мемуарної літератури відносить твори про дійсні соціально-економічні, політичні, культурні, сімейно-побутові й інші процеси та події, написані їх учасниками або безпосередніми спостерігачами через певний проміжок часу.

У контексті джерельної бази біографічних досліджень В. С. Чишко зазначав, що вона складається із сукупності прямих (що належать безпосередньо об'єктові) та непрямих (суміжних) джерел. До останніх він зарахував мемуари, однак не характеризував як джерело, а лише підкреслив їх важливість. Варто зазначити, що дослідники зосереджуються переважно на окремих видах мемуарних джерел, серед яких — спогади / мемуари, автобіографії, щоденники, записки тощо, не акцентуючи на проблемах класифікації та термінології. Свідченням цього є тематика захисту дисертаційних досліджень останніх десятиліть. Проблеми класифікації цікаві для джерелознавців, які займаються методологічними розробками. Історики використовують цей науковий інструмент з огляду на завдання дослідження.

Загалом для класифікації мемуарів залежно від часу написання, історичного періоду та завдань використовують різні ознаки (критерії), а саме: вид, жанр; соціальна ознака автора; форма відтворення подій або

форма викладу матеріалу; джерело, на основі якого створені мемуари; характер відтворення подій; авторство мемуарів; методи створення, внутрішня структура і функція; тематико-хронологічний принцип; масштаб та хронологічно-просторові межі описуваних подій; зміст; направленість комунікативних зв'язків; час написання; етнонаціональна належність тощо.

Зокрема, *за видами* дослідники поділяють мемуари на щоденники (щоденні чи періодичні записи, що фіксують спостереження автора безпосередньо в ході подій), спогади (створюються через деякий час і фіксують ретроспективний погляд на події), автобіографії (життєпис автора), біографічні спогади (розповідь про окрему особу, написана її сучасником) [957, с. 120-121].

За *жанровою ознакою* виокремлюють у мемуарах спогади, щоденники, автобіографії, біографічні спогади, некрологи, памфлети [960]; спогади, автобіографії, щоденники, некрологи, листи (епістолярні документи), літературні записи [830, с. 296, 302]; авторські щоденники (записники, нотатки), власне спогади, або мемуари, автобіографічні записи, літературно опрацьовані спогади, некрологи [1054, с. 359]; мемуари про окремі події, автобіографічні та біографічні мемуари [682, с. 63-89].

За *соціальною ознакою авторів* мемуари поділяють на дворянські, військові, мемуари державних діячів, духівництва, купців, представників робітничого і селянського класів [711; 864, с. 80-110]. З огляду на особливості певних історичних періодів та регіонів України деякі автори виокремлюють мемуари козацької старшини, громадсько-політичних діячів, військової старшини, культурних діячів, партизанів та підпільників тощо [830, с. 304-311].

За *формою відтворення подій* або *формою викладу матеріалу* виокремлюють мемуари-життєписи, мемуари, присвячені окремим подіям, щоденники, літературні записи [992-993]; щоденники, власне спогади, літературні записи [797], мемуари з авторським викладом і літературні записи [656]; щоденники, спогади (записки), автобіографії [957, с. 263-265].

За *джерелом, на основі якого були створені*, розрізняють мемуари, записані тільки на підставі пам'яті мемуариста; мемуари, при написанні яких автор використовував власні записи; мемуари, написані з використанням документів [656; 711].

За *характером відтворення подій* мемуарні твори поділяють на спогади та щоденники [682, с. 79].

За *авторством* виокремлюють мемуари активні, обсерваційні, переказові; мемуари самих українців і чужинців про Україну [824, с. 119].

За *методами створення, внутрішньою структурою та функцією твору* розрізняють щоденники й спогади [853, с. 196].

За *тематико-хронологічним принципом* виокремлюють мемуари про мемуари про українську національну справу, участь у національно-визвольному русі, мемуари про Першу і Другу світові війни, фронти, Жовтневу революцію у сучасній історіографії використовують термін «Жовтневий переворот у Петрограді 1917 р.»), соціалістичне будівництво, історію окремих фабрик і заводів, історію комсомолу тощо [682, с. 8-36; 830, с. 311-317; 923; 956, с. 120-121; 958; 960]. І. І. Кревецький, використовуючи тематичний підхід (маючи на увазі те, про що пише автор мемуарів), виділяв мемуари з публічного та приватного життя, політичні, культурні, воєнні, побутові та ін. [840].

За *масштабом та хронологічно-просторовими межами описуваних подій* розрізняють мемуари про певну подію або історичну особистість, конкретний період життя мемуариста або історичний етап чи мемуари, у яких подано систематичний виклад подій і фактів упродовж усього життя автора тощо [1064, с. 606].

За *змістом* автобіографічні мемуари поділяють на суспільно-політичні спогади; мемуари вчених та діячів науки і техніки; життєписи діячів літератури та мистецтва; спогади трудівників промисловості та сільського господарства; військові мемуари [682, с. 8, 36, 79].

За *спрямованістю комунікативних зв'язків* (цільове призначення) мемуари поділяють на автокомунікативні (щоденники) та мемуари міжособистісної комунікації (тут виокремлюють твори з фіксованим адресатом – листи, частково мемуари-автобіографії, адресовані нащадкам мемуариста, та твори з нефіксованим адресатом – «сучасні історії», есеїстика, сповіді) [919]; на щоденники та спогади [682, с. 66-67].

Залежно від *часу написання* мемуари поділяють на щоденники (поденні записи) та власне спогади [682, с. 65, 67].

За *етнонаціональною належністю* виокремлюють мемуари українських авторів та мемуари іноземців [1064, с. 607].

Отже, сьогодні не можна говорити про наявність універсальної, чітко розробленої системи класифікації вітчизняних мемуарних джерел в історичній науці. Кожен дослідник у виборі класифікаційної схеми джерел керується метою, завданнями, складом і характером як свого дослідження, так і наявної джерельної бази, що є цілком виправданим підходом.

Термінологічні визначення окремих жанрів мемуарної літератури, часто досить умовні й розмиті, є більш принциповими для літературознавчих досліджень, історичних розвідок, оскільки переважно сконцентровані на змістовій частині спогадових текстів. У зв'язку з цим свого часу М. Я. Варшавчик зауважив: «При всій необхідності класифікація джерел носить проміжний, службовий характер, дослідники вдаються до неї як до методу підвищення ефективності використання джерел. Через це в залежності від завдань дослідження ті або інші об'єктивні ознаки джерел можуть набувати пріоритетного характеру, тобто можливе вживання різних за різними ознаками класифікаційних систем (схем). При цьому утворюються різні за універсальністю й обсягом класифікаційні групи джерел» [1053].

Водночас багатовимірність мемуарів залучає до історичного дискурсу і напрацювання літературознавців, здобутком яких активно послуговуються історики. Однією з основних тенденцій сучасного літературознавчого

дискурсу мемуарів є вивчення їх у контексті документальної літератури, або так званої літератури нон-фікшн (англ. non-fiction). Цим терміном здебільшого послуговуються, демонструючи фактичне відокремлення вигадки від факту та поділ літератури на «фікцію» та «нефікцію», де «фікція» (fiction) – це художня література, а «нефікція» (non-fiction) – документалістика. Зауважимо, що визначення терміна «документалістика» та класифікація цього виду джерел є дискусійними до сьогодні, незважаючи на досить давню його історію [824, с. 46].

Термінологічна невизначеність документалістики стала предметом дискусії та обговорювалась тривалий час науковою міжнародною спільнотою, яка так і не дійшла згоди стосовно феномену «документальності». Це призвело до того, що в літературознавчому дискурсі сьогодні як синоніми функціонують поняття «документальна література», «документально-художня література», «газетно-журнальна документалістика», «література факту», «людський документ», «література нон-фікшн», «автодокументальний текст», «его-документ», які не завжди тотожні.

Тому виправданим можна вважати вживання словосполучення «документальна основа в літературі», що не має чіткого термінологічного значення, але водночас змістовне й точне по суті. З початку ХХІ ст. в межах польського проєкту «Его-документ і література» відбуваються щорічні дискусії з обговорення теоретичних проблем документалістики. Загалом було акцентовано на тому, що в академічній науці сьогодні нема чіткого розуміння того, що являє собою література з документальною основою.

Серед сучасних вітчизняних літературознавців цю проблему найбільш ґрунтовно розробляє О. А. Галич – автор низки монографічних досліджень і наукових статей з теоретичних питань документалістики в новітньому літературознавстві та окремих її жанрів, щоденникового зокрема. Класифікуючи документалістику, він пропонує вибудовувати її структуру відповідно до трьох напрямів: мемуаристика, автобіографія та біографія.

Мемуаристику вчений розглядає як метажанрове утворення (термін О. А. Галича), що включає такі види (жанри): листи, щоденники, записні книжки, нотатки, літературний портрет, есе, автобіографія, літературний некролог, автокоментар та «уже готові жанри художньої літератури, перш за все це оповідання, повісті та романи» [675, с. 40-48]. До віджилих жанрових форм дослідник зараховує літопис, до невизначених понять – криптомемуари. Всю мемуарну літературу О. А. Галич поділяє на мемуари об'єктні (відтворення об'єкта авторської уваги) та суб'єктні (спрямування автора на себе) [675, с. 29]. Таке бачення мемуаристики є найбільш поширеним у сучасному українському літературознавстві.

Що до проблеми класифікації мемуарів, то В. Ю. Пустовіт поділяє їх на власне мемуари із наявністю часової дистанції (спогади, твори різних жанрів – роман, повість, нарис, літературний портрет) та листи, щоденники, записні книжки, нотатки, некрологи – тексти, що створюються під час описуваних подій чи по свіжих слідах, без часової дистанції, але для наступних епох ці свідчення набувають і документально-мемуарного значення. Особливу увагу дослідниця зосереджує на таких жанрах письменницької мемуаристики, як листи, щоденники, записні книжки, літературний портрет, літературний некролог [910, с. 16].

Інший погляд щодо класифікації документалістики репрезентують Т. Ю. Черкашина та М. Р. Федунь, які розробили власну систему. Т. Ю. Черкашина, зокрема, застосовує структурно-типологічний підхід, виділяючи чотири основні напрями: історичну документалістику, художню біографіку, художню публіцистику та мемуаристику [990, с. 32]. Під мемуаристикою вона розуміє «сукупність художньо-документальних творів, у яких автор був свідком чи безпосереднім учасником описуваних подій, реконструйованих або зафіксованих не лише за допомогою офіційних і особистих документів, а й на основі автобіографічної пам'яті автора» [990, с. 35]. До мемуаристики (як багаторівневого виду документалістики) віднесено кілька підвидів: власне мемуаристика, автобіографіка, діаристика,

епістолярій тощо [990, с. 37]. Власне мемуаристику дослідниця розглядає як сукупність художньо-документальних творів, основною метою яких є реконструкція подій «я» / «іншого», щодо яких він був свідком чи безпосереднім учасником. Автобіографія, на думку Т. Ю. Черкашиної, – це сукупність художньо-документальних творів, головною метою яких є художня реконструкція «я» автора, здійснена ним самим на основі офіційних і особистих документів, автобіографічної пам'яті, самоспостережень і спостережень інших людей [990, с. 37]. Діаристику схарактеризовано як сукупність художньо-документальних творів, головним для яких є безпосередня фіксація подій, думок і почуттів автора, здійснена ним самим на основі щоденних вражень, спостережень чи розмірковувань [990, с. 38].

Погоджуючись, що спогадові жанри рідко існують у чистому вигляді, дослідниця все ж таки пропонує вважати основним критерієм класифікації особу того, хто постає головним об'єктом авторської уваги.

М. Р. Федунь поділяє документалістику на вісім різновидів: публіцистичний і документальний кінематограф, фотографія, документальне образотворче мистецтво, збірник документів, ділова й особиста документація, документальна драма, епістолярій і документальна проза, яка складається з науково-художньої та мемуарної літератури. У свою чергу мемуарну літературу, що цікавить нас, дослідниця поділяє на шість підвидів: подорожня література; автобіографія, нариси, розповіді, записки, портрети, спогади, некрологи, мартирологічна література; щоденники, репортажі з минулого (домінує історична інформація); мемуарні повісті та романи, поеми, вірші, автобіографічні твори; твори, у яких досліджуються події, уточнюються факти (публіцистично спрямовані); збірники мемуарів [980, с. 447]. Дослідниця вносить корективи в термінологічний інструментарій наукового дискурсу мемуаристики, послуговуючись смисловими відмінностями, що, на її думку, іманентно присутні в «історично-мемуарних», «мемуарно-історичних» та «автобіографічно-мемуарних»

творах. Вона розрізняє ці твори, наголошуючи, що в перших переважають картини з історичного життя нації, епохи; в других домінує ретроспективна авторська розповідь про пережите; у третіх перше місце посідає особа, її «ego» [980, с. 37].

М. М. Варикаша розглядає non-fiction як різновид літератури, що перебуває на межі художності та документальності, і зараховує до неї автобіографію, біографію, мемуари, сповідь, листи тощо. Пропонує розрізняти такі різновиди літератури non-fiction: самоадресована (неопубліковані щоденники), діалогізована (листування) та поліадресована (щоденники, мемуари, автобіо-графія, опубліковані автором і звернені до широкого загалу). Як синонім до терміна «література non-fiction» учена пропонує таке поняття, як «фактографічна література» [654, с. 33, 37].

А. О. Сичевський, аналізуючи концепцію сучасних американських дослідників (як і авторів мемуарів) щодо его-документів, відзначає, що їм характерна тотожність, об'єднання термінології мемуаристики й автобіографій, та вказує на виникнення гібридної форми. Зазначається, що «мемуари / автобіографії є джерелами автентичних знань з повсякдення певного континууму, його цінностей на противагу усталеним уявленням, сконструйованим професійними істориками» [937].

Загалом можна констатувати, що в літературознавчому дискурсі нема сталого визначення самого поняття документалістики, єдиних підходів до класифікації як документальної літератури, так і мемуаристики як її складника, тому маємо термінологічну плутанину, недоречне вживання термінів, апробовуються різні системи класифікації. Це пояснюється, на нашу думку, передусім тим, що дослідники роблять узагальнення в питаннях класифікації, виходячи з вузькоозначеної проблеми / матеріалу чи то специфіки хронологічного періоду (М. Р. Федунь, Т. Ю. Черкашина, В. О. Єршов), регіону (М. Р. Федунь), жанру (О. А. Галич).

В історичному дискурсі значно менше варіантів у трактуванні термінології мемуарних джерел, що пояснюється увагою дослідників до

їхнього змісту, а не до особливостей жанрів. Зазвичай найуживанішими є терміни «мемуари» та «мемуаристика», які часто використовують як ідентичні. У довідкових виданнях термін «мемуаристика» трапляється у двох значеннях. По-перше, як різновид документальної літератури або літературний жанр, який містить публіцистичний чи хронікальний опис фактів, подій, особистостей, процесів, явищ та іншого, пов'язаного із суспільно-політичним, громадським, літературним, мистецьким, військовим або повсякденним життям, що автор сприймав особисто, або переказ на основі відомостей, одержаних від очевидців та інших осіб. По-друге, мемуаристику розглядають як спеціальну історичну дисципліну з вивчення мемуарів як комплексу джерел історичної інформації. Ця дисципліна включає евристичний пошук, класифікацію та методологічні засади публікації споминів, оцінку вірогідності та репрезентативності поданої в них інформації, а також розробку технік і методик верифікації мемуарів, використання їх в історичних реконструкціях та інтерпретаціях подій.

Терміни «мемуари» і «спогади» зазвичай також вживаються як ідентичні. С. А. Макаручюк послуговується застарілим терміном «мемуар». Авторка дисертації використовує термін «мемуарій», наголошуючи, що це *комплекс мемуарних творів, що характеризується широким розвитком жанрово-стильових пошуків мемуаристів у різні історичні періоди та в різних контекстах.*

Однак синтетична природа мемуарної літератури, яка через свою суб'єктивність, індивідуальність стилів авторів, жанрів, специфіки історичних періодів складно вкладається в якісь сталі форми (константи), спричиняє появу різноманітних підходів як до класифікації, так і до термінології.

Термін «мемуаристика» не є загальноживаним у світовому літературознавстві та побутує переважно в українській, російській, білоруській літературознавчих та історичних традиціях. Разом з тим сучасні

вітчизняні літературознавці вживають паралельно і терміни «спогадальна література» (М. К. Наєнко, О. А. Галич), «спогадова література» (М. Р. Федунь, Г. М. Шевців), «література спогаду» (Л. П. Дудюк), «література особистого спогаду» (Т. Ю. Черкашина), «література особистого документа» (Л. Г. Касян), «его-документ» (Н. Г. Колошук), «особистісне письмо» або «письмо про себе» (В. І. Фесенко), «фактографічна література» (М. М. Варикаша), «саможиттєпис» (А. Г. Цяпа). Це свідчить про залучення вітчизняними науковцями досвіду світового літературознавства, у практиках якого ця термінологія присутня починаючи з середини ХХ ст.

Уперше термін «его-документ» («ego-document») запропонував нідерландський історик Ж. Прессер (Jacob (Jacques) Presser) ще в 1955 р. Його визначення подано в статті «Memoires als geschiedbron» («Мемуари як історичне джерело»). До его-документів Ж. Прессер зараховував автобіографії, спогади, щоденники, особисті листи та інші тексти, у яких автор пише про себе, про власні справи та свої почуття [1043]. На думку Р. М. Деккера (Rudolf M. Dekker), це було великим проривом у справі термінології, адже історики люблять послуговуватись «archaïsmen» (архаїзмами) [1025]. Однак на той час запропонований Ж. Прессером термін «его-документ» не набув поширення і лише майже 50 років по тому він стає актуальним поза межами Нідерландів. П. Берк (Peter Burke) був, мабуть, першим істориком, який перейняв це слово англійською. Згодом М. Ліндеманн (Mary Lindemann) використала термін «ego-document» у статті про джерела соціальної історії в «Енциклопедії європейської соціальної історії», зазначивши, що такі документи сприяють історичним дослідженням, адже вони надають звичайному життю нового звучання та розуміння того, чому люди діють у той чи інший спосіб [1065]. Німецький дослідник В. Шульце (Winfried Schulze) запропонував дещо інше трактування поняття «его-документ». До его-документів він зараховує не лише твори, написані автором самостійно, а й документи, отримані в ході адміністративного судочинства (протоколи обшуків, допитів, клопотання,

заповіти, акти кримінального судочинства, акти сплати податків тощо) [1045]. Зазначений підхід був сприйнятий у науковій спільноті критично, адже таке визначення, на думку А. Рутца (Andreas Rutz), характеризує не стільки самого індивіда як такого, а його взаємини з навколишнім світом [1044]. Бенігна фон Крузенштерн (Benigna von Krusenstjern) у статті «Was sind Selbstzeugnisse? Begriffskritische und quellenkundliche Überlegungen anhand von Beispielen aus dem 17. Jahrhundert» («Що таке особисте свідчення? Критичні зауваження і міркування на прикладах вивчення джерел XVII століття») зазначила, що таке розмите тлумачення терміна (широке розуміння його значення) призводить до того, що він втрачає сенс, і виступала за розмежування понять «его-документ» і «особисте свідчення» [1031].

Синонімічний ряд терміна «мемуаристика» доповнюють у франкомовній літературі поняття «письмо про себе» («écriture du soi» та «écriture du moi»), «особистісна література» («littérature personnelle»), «особисті документи» («documents personnels»); в англomовній – «життєпис» («life writing»), «письмо про своє життя» («self life writing»), «життєвий наратив» («life narrative»).

Отже, у сучасному науковому дискурсі простежується помітний інтерес до питань класифікації і термінології мемуаристики як складника документальної літератури (документалістики, літератури non-fiction) та спеціальної історичної дисципліни, до специфіки розвитку в різні історичні періоди, до питань класифікації як метажанрового утворення та визначення основних жанрів. Усе ще триває процес розробки термінології документалістики та мемуарної літератури. В академічних історичних енциклопедичних виданнях термін «мемуаристика» розглянуто у двох вимірах: як різновид документальної літератури або літературний жанр / метажанр та як спеціальну історичну дисципліну (галузь), що вивчає мемуари як комплекс історичних джерел. Натомість термін «мемуари» вживається для позначення систематичних чи фрагментарних записів особи

про події минулого, у яких вона брала участь чи очевидцем яких була, що зазвичай супроводжуються хронологічною фіксацією; літературного твору у формі спогадів про минувшину; використовується як архаїчна назва наукових праць чи записок ученого товариства; як вид історичних письмових джерел особового походження. У наукових працях трапляється використання термінів «мемуар» та «мемуарій».

1.5. Мемуари у світлі історіографії: багатовимірний контекст

Вивчення мемуарів має свої традиції у вітчизняному джерелознавстві кінця XIX – XXI ст. Протягом тривалого часу мемуари розглядали в контексті філологічних та літературознавчих студій як пам'ятки літератури, в історичній науці – лише в джерелознавчому контексті. Нині увага вчених, зокрема культурологів, істориків, соціологів, літературознавців, психологів, зосереджена на проблемах мемуарів як культурно-історичного феномену, чинника суспільного життя з яскраво вираженою націєтворчою компонентою, жанру в контексті літератури *pop-fiction*, історико-біографічного джерела, ґрунтового інформаційно-комунікативного ресурсу освіти, науки, суспільства та засобу комунікації / діалогу в соціумі. І це цілком зрозуміло, адже, перебуваючи в багатовимірному просторі, мемуари потребують поглибленого вивчення з урахуванням специфіки, зумовленої передусім притаманною їм жанровою синтетичністю, та з огляду на сучасні кардинальні зміни в соціогуманітаристиці.

Поглиблене вивчення історіографічного доробку (в практичній, бібліографічній та методологічній площинах) забезпечує теоретичні засади досліджень мемуарів, дає дослідникам розуміння еволюції цього історико-культурного явища та змогу визначити методологічний інструментарій роботи з ним у часопросторі. Синтетична природа мемуарів спричинила різні акценти історіографії в історичній, літературознавчій площинах і в царині соціальних комунікацій.

На сьогодні в історичній науці накопичено чималий теоретичний матеріал, завдяки якому маємо розгорнуту характеристику особливостей мемуарних творів, їх типів, жанрів, методичних засад використання в історико-біографічних студіях.

Аналіз наукових досліджень, присвячених вивченню спогадових наративів, дає змогу виокремити ключові дискурси в історіографії мемуарів, які можна умовно позначити як «національний» та «радянський», відповідно до політичних трансформацій епохи, розвитку історичної науки, основних тенденцій та гуманітарних запитів соціуму. Періодизація історіографічного доробку в просторі мемуаристики може бути подана в такій послідовності: 1) друга половина XIX ст. – 20-ті роки XX ст.; 2) 20–30-ті роки – кінець 80-х років XX ст.; 3) від проголошення незалежності України в 1991 р. – новий етап у дослідженні мемуарів, який активно триває і нині. За останні три десятиріччя маємо потужний масив напрацювань, що засвідчує сталий інтерес до мемуаристики на національних засадах.

Національний дискурс (друга половина XIX – 20-ті роки XX ст.)

Витоки вітчизняної традиції дослідження мемуарів сягають періоду національно-культурного відродження другої половини XIX ст., що в історичній науці збігається з так званою *соціологізацією минушини*, яка потребувала нового дослідницького інструментарію та була «миродайним дороговказом як у сфері наукової концептуалізації, так і у царині громадсько-культурних практик» [1019, с. 107]. Це значно посилило інтерес до етнографічних студій на полі української історіографії, а саме – до розробки питань української мови, історії, етнографії, літератури, мистецтва, а також до збирання та публікації історичних джерел, серед яких мемуарам було відведено помітне місце.

Зокрема, В. Б. Антонович у «Лекціях з джерелознавства» (були прочитані ним в Імператорському університеті Св. Володимира в Києві в 1879–1881 та 1886 рр.) розглядав мемуари як наративні джерела історії України [632, с. 22-23], серед яких називав літописи, хроніки, мемуари,

щоденники, епістолярії, рукописні збірники під назвою «Сільва рерум» (різновид оповідних (нарративних) джерел польського походження: домові, фамільні діаріуші, щоденникові записи, інші особисті та публічні документи, що велися у шляхетських родах протягом кількох поколінь, а тому є важливими джерелами, часто з унікальними свідченнями). В іншому місці серед писемних джерел/ нарративів він назвав літописи, хроніки, денники (щоденні записи), мемуари, записки сучасників, зокрема іноземців, про Україну, історико-географічні описи України, частково її сусідів – країн, у складі яких була Україна, – Великого князівства Литовського і Речі Посполитої [632, с. 30-31]. Історик, джерелознавець В. С. Іконников у фундаментальній праці «Опыт русской историографии» («Досвід російської історіографії»; Київ, 1891–1892) [743] поділяв історичні джерела на писемні, усні та матеріальні [743, с. 38]. Серед писемних виокремлював групу оповідних джерел, до яких зараховував мемуари, приватні листи, автобіографії, біографії, генеалогії [743, с. 55]. Визнаючи важливість оповідних джерел, автор яких зазвичай сам був учасником описуваних подій, або ж їх очевидцем, він, однак, враховував елемент тенденційності, здатної спричинити викривлення фактів.

Помітне місце в історичних дослідженнях посідали окремі періодичні видання. У журналі «Киевская старина» («Київська старовина»), наприклад, публікувалися матеріали з історії, етнографії, археології, літературознавства України, історичні документи, щоденники, мемуари, пам'ятки народної творчості, критико-бібліографічні статті, художні твори. Там друкували свої праці знані діячі української науки і культури – Д. І. Багалій, М. П. Драгоманов, М. С. Грушевський, О. Я. Єфименко, О. І. Левицький, І. Я. Франко, П. Мирний та ін. Джерела з історії України, що друкувалися в «Киевской старине», сприяли поступу вітчизняної історичної науки. Публікацію в журналі мемуарів започаткував О. М. Лазаревський. Він археографічно опрацював та видав «Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка 1727–1753 рр.» (1884–1886), «Сулимівський архів» (1884),

«Мотижинський архів» (1890), «Щоденник генерального підскарбія Якова Марковича» (1893–1897), «Любецький архів графа Милорадовича» (1898) та ін. За редакцією В. Б. Антоновича видані мемуари Михайла Литвина, «Щоденник Станіслава Освенціма», «Записки Карла Хосцького» Зусиллями Археографічної комісії НТШ 1913 р. в серії «Жерела до історії України-Руси» (т. 22) було надруковано «Щоденник Якова Марковича. Том IV». У 1893–1894 рр. у львівському журналі «Правда» видано український переклад «Щоденника» Т. Г. Шевченка, здійснений О. Я. Кониським під назвою «Записки, або Журнал Тараса Григоровича Грушівського-Шевченка» (Т. 18–23. Вип. 54–68) .

Д. І. Багалій підготував працю «Записки о Московии Иоанна Пернштейна и принца Даниила фон-Бухау» («Записки про Московію Іоана Перн-штейна і принца Даниїла фон-Бухау») [635], яка містила корисні зауваження вченого щодо вивчення історії Московії. Це стало свідченням інтересу наукових кіл до мемуарної літератури як історичного / біографічного джерела та розвитку українського практичного джерелознавства, представники якого вважали за необхідне ввести в науковий обіг якомога ширше коло писемних джерел з української історії, суспільно-політичної думки й інтелектуальної історії XVIII та XIX ст. З іншого боку, формування національної ідентичності, історичної свідомості, підвищеного інтересу до національної історії в широких колах у кінці XIX – на початку XX ст. потребувало нових джерел, які б стали підґрунтям цього процесу. Ця більшою мірою практична діяльність з вивчення мемуарів була вагомим внеском українських науковців у справу національного відродження та формування історичної свідомості в суспільстві.

Варті уваги міркування науковців кінця XIX ст. на тлі суттєвих соціокультурних та суспільно-політичних трансформацій щодо мемуарних текстів та методики роботи з ними в контексті методології історії, які висловлювались поза межами України. Зокрема, автор оригінальної культурологічної концепції О. С. Лаппо-Данилевський, досліджуючи

питання методології джерелознавства, розглядав історичне джерело як «психічний продукт» культури, тобто результат людської творчості в широкому розумінні, та визнавав цінність мемуарів не лише як джерела фактичної інформації, а й як пам'ятки духовної культури відповідної епохи [794, с. 276-279, 291-292]. За його визначенням, історичне джерело – це «реалізований продукт людської психіки, придатний для вивчення фактів з історичним значенням» [794, с. 292]. Для класифікації джерел він послуговувався терміном «спогади» (маючи на увазі процес відбиття в думках автора того, що вже відбулося), а для розгляду форми джерела вживав термін «мемуари». Окремі аспекти мемуарної творчості вивчали російські вчені П. П. Пекарський, К. М. Бестужев-Рюмін, М. Д. Чечулін, А. Ф. Коні, які залучали українські джерела до своїх досліджень.

Погляди вчених кінця ХІХ ст. виявилися значущими для подальшого розвитку досліджень мемуарів в Україні – а надто твердження про мемуари не лише як джерело фактичних даних, якими можна скористатися. Дослідники акцентували увагу на значенні їх у відображенні світогляду, переживань та духовної культури певної епохи. Наголошували, що ці джерела потрібно досліджувати та аналізувати з урахуванням їхньої специфіки та контексту епохи, культурних особливостей і біографічних даних авторів. Підкреслювали важливість критичного підходу до мемуарів, зовнішньої та внутрішньої критики цих джерел. Зазначені напрацювання стали поштовхом до вивчення мемуарів у різних контекстах.

У нових суспільно-політичних умовах кінця ХІХ – початку ХХ ст., коли відбувався процес утвердження національної свідомості / ідентичності серед широкого кола українців, загальнотеоретичні й практичні проблеми української мемуаристики, її бібліографію розробляли професійні історики і літературознавці Галичини та Наддніпрянщини – М. С. Грушевський, О. Г. Барвінський, Д. І. Дорошенко, І. І. Кривецький, І. П. Крип'якевич, І. Т. Калинович, І. І. Огієнко, І. К. Борщак (частіше – Ілько Борщак) та інші.

Перший загальний історичний огляд української мемуаристики ХІІ–ХVІІІ ст. належить Д. І. Дорошенку. Його працю «Огляд української історіографії» видано в Празі 1923 р. До мемуарів він зараховував «автобіографічні спомини, записки, днівники» [718, с. 34], виділяючи «поруч днівників і записок приватного характеру... цілий ряд днівників урядового, офіційного характеру, це т[ак] звані Діаріуші, або Журнали, ведені в Військовій генеральній канцелярії за часів Скоропадського і Апостола» [718, с. 39]. І. І. Кривецький підготував і надрукував у Львові в журналі «Неділя» за 1911 р. покажчик «Наша мемуаристика (1900–1910)» з оглядом публікацій зазначеного періоду. І. Т. Калинович – автор видання «Українська мемуаристика, 1914–1924 : (бібліографічний реєстр)» [1075, с. 145–150]. До цієї роботи, як зазначено в передмові, увійшли «тільки важливі мемуари (українські і українські), що появилися в рр. 1914–1924 як окремими виданнями, так і на сторінках журналів та часописів» [1075, с. 145]. До мемуарної літератури він зараховує спомини, записки, мандрівки, описи (які містили видання зразка «Причинки до...», «З минулого...», «Слідами...»). Автор особливо підкреслив значення мемуарів для історії, зазначаючи, що мемуари — «це живі пам'ятники життя наших предків, фотографічні знімки людей даної епохи, їхнього побуту, світогляду, звичаїв та обичаїв» [1076, с. 4].

І. І. Кривецький окреслив розвиток української мемуаристики, здійснив типологізацію мемуарів, виокремивши спомини, автобіографії і подорожні записки. У статті «Початки української мемуаристики, ХІ–ХІІ ст.» розглянув найстаріший український твір такого характеру – спомин Нестора-літописця про перенесення мощей засновника Києво-Печерської лаври св. Теодосія (Феодосія). Цей спомин знайдено в літописі Нестора під 1091 р. — його автор був активним учасником події, яку детально описав [785].

Першою окремою студією з історії української мемуаристики стала робота І. І. Кривецького «Українська мемуаристика: сучасний стан і значіння»

(Львів, 1923). Автор зарахував до кола мемуарних джерел літописи, хроніки, записки, спогади, автобіографії та приватне листування. На його думку, для історика ці джерела є навіть важливішими за матеріальні пам'ятки (матеріальні рештки), бо то «мертві цеглини, тоді як писані передання – свідчення живих людей» [783, с. 9]. Водночас І. І. Кривецький звернув увагу на незначну зацікавленість українців (як видатних діячів, так і пересічних громадян) написанням мемуарів порівняно із сусідами (поляками, росіянами, євреями). Це, на його переконання, і є причиною браку вітчизняних джерел, що стосуються найважливіших періодів історії України, згідно з якими І. І. Кривецький, як представник державницької школи в українській історіографії, і визначив основні етапи української мемуаристики: княжа доба; козацька Україна (XVII–XVIII ст.); національно-культурне та суспільно-політичне відродження XIX ст.; XX ст. [783, с. 10-19]. Він розумів значення мемуарів як історичного джерела, але й зауважував, що вони є вагомим національно-виховним чинником, який підтримує національну традицію та укріплює національну свідомість, і наголошував: «...кожда записка, кожний спомин – се свідоцтво життя й діяльності людини на сьому світі – триваліші від криці». Спільно з О. Т. Назаруком І. І. Кривецький підготував докладні методичні рекомендації, як писати мемуари, щоб вони прислужилися написанню «правдиво-народньої історії» [783, с. 26].

Вивчення українських мемуарів тривало. Зокрема, спеціальний випуск журналу НТШ «Стара Україна» за 1924 р. було присвячено українській мемуаристиці XI–XX ст. У редакційній статті подано загальну характеристику мемуарів та їх класифікацію. Основним фактором, що сприяв виникненню цього виду літературної творчості, названо самосвідомість людини, з появою якої виникає «й інтерес до свого минулого та бажання переказати се минуле своїм нащадкам» [840]. Щодо класифікації, то залежно від того, хто автор – учасник подій, свідок їх чи переповідач чужих слів, мемуари поділено на три групи: активні, обсерваційні (спостереження, нагляд), переказові [840]. За тематикою виокремлено мемуари з публічного та приватного життя,

політичні, культурні, воєнні, побутові тощо. За часом написання до мемуарів віднесено власне спогади, записки та щоденники, автобіографії (мемуари з цілого життя). До окремої групи зараховано подорожні мемуари (подорожні записки, описи тощо). Також виокремлено мемуари самих українців («на якій мові і де б вони не появились та про що писали») та мемуари чужинців про Україну [840]. І. І. Кривецький наголошував, що на початок ХХ ст. зовсім відсутні будь-які праці з історії української мемуаристики (огляди окремих періодів чи родів), бібліографічні огляди (як, скажімо, в Росії праці С. Р. Мінцлова та Ф. П. Аделунга, що містять чимало українського матеріалу) та загальні дослідження, які б розглядали мемуаристику як історичне джерело та літературний твір [786]. Намагаючись компенсувати цю прогалину в українській історіографії, І. І. Кривецький здійснив аналіз найстаріших українських мемуарів. До таких він зарахував літописи – Нестора-літописця та Галицько-Волинський. На його думку, літописи – це не мемуари в буквальному розумінні, але вони мають риси, що дають змогу розглядати їх як початки мемуарів, а саме: в них досить сильно проявляється індивідуальність авторів, які є не лише свідками, а й активними учасниками зображуваних подій. Відповідно до наведеної вище класифікації історик розрізняє три роди найстаріших українських мемуарів: спомини («Спомин про перенесення мощей Св. Теодосія» у Літописі Нестора під 1091 р.); автобіографії («Заповіт дітям» Володимира Мономаха в Літописі Нестора під 1096 р.); подорожні записки (у формі щоденника – «Подорожні записки ігумена Данила з 1106–1107 р.») [785]. Як історик Галичини, І. І. Кривецький також відстежував і писав у періодичній пресі невеликі відгуки на мемуари про національно-визвольну боротьбу.

І. П. Крип'якевич пов'язав початок нового етапу розвитку мемуаристики з українським відродженням «по трьох століттях політичного і культурного занепаду» (маючи на увазі події кінця XVI – початку XVII ст.). У цих умовах «інтерес до мемуаристики збільшається все більше і більше і мемуари стають улюбленою формою літературної

праці» [788, с. 126]. І. П. Крип'якевич зазначив, що в цей період українська мемуаристика мала ще не зовсім класичну форму. Спогади про пережите представлені переважно в листах, полемічних брошурах, діярях, передмовах видавців, літописах (він називає їх прихованими формами мемуарів – «криптомемуарами»). Водночас уже почали з'являтися мемуари в повному розумінні цього слова – автобіографії, військові спогади та записки, подорожні записки. Новим типом мемуарів І. П. Крип'якевич назвав біографію письменника та зарахував до нього «Житіє Григорія Сковороди» М. І. Ковалинського. Загалом учений ставив за мету дати вичерпний реєстр українських мемуарів і діярив XVI–XVIII ст. та водночас вдався до аналізу еволюції мемуаристики (як головний критерій виокремив національне відродження), визначив риси «криптомемуарів», які давали йому привід розглядати їх у контексті розвитку української мемуаристики.

Д. І. Дорошенко наголошував на важливості мемуарів та епістолярію для вивчення історії українського національного руху. На його думку, на той час Україна, особливо Наддніпрянська, не мала достатньої кількості своїх журналів («окрім підцензурної “Кіевской Старини”»), і багато подій суспільного значення були відомі лише вузькому колу людей, а для нового покоління залишалися й зовсім невідомими. Тому мемуари й листування іноді були чи не єдиним джерелом для дослідження й висвітлення цілих періодів історії українського руху [715, с. 139]. Д. І. Дорошенко звернув увагу на те, що основною проблемою українського суспільно-політичного і культурного життя було слабе відчуття традиції, свого генетичного зв'язку з працею попередніх поколінь, і саме «різні мемуари, спомини, записки, листи, все те, що передає від покоління до покоління живий спогад і традицію» [715, с. 142] багато важить для збереження пам'яті та досвіду попередників.

Окремі види мемуарів (спогади, діярії) розглядали у своїх статтях І. І. Кревецький — «Спомини Івана Федоровича про початки друкарства на Україні» (*Стара Україна*. 1924. № 2–5), І. І. Огієнко – «Спомини

кн. К. К. Ост-ріжського про видання Біблії 1581 р. Вага передмов до наших стародруків», І. К. Борщак — «Діярій Пилипа Орлика», О. Г. Барвінський — «Зі “Споминів з мого життя”», «Справа покликання проф. Володимира Антоновича на катедру історії України-Руси на Львівському університеті» (чотири останні статті — *Стара Україна*. 1924. № 9–10). Усі вони сходяться на думці, що ці матеріали є цінним джерелом для висвітлення перебігу історичних подій та містять цікавий біографічний матеріал. Наприклад, І. К. Борщак наголошує, що «Діярій» Пилипа Орлика «...малює нам інтелектуально моральне обличчя найвидатнішого представника і вождя першої еміграції. Бачимо його надзвичайну освіту, високі моральні принципи, непохитний патріотизм, доброго стиліста і зручного дипломата» [650, с. 135].

Важливим етапом у розвитку історіографії вітчизняних мемуарів стало залучення їх до сфери дослідницьких інтересів академічної науки, що пов'язано з науково-видавничими проектами М. С. Грушевського і дає нам змогу говорити про ВУАНівський дискурс. М. С. Грушевський започаткував практику друкування матеріалів із громадського, культурного та літературного життя України XIX – початку XX ст. у київських академічних періодичних виданнях, зокрема в збірниках «За сто літ» та «Україна», редактором яких він був. М. С. Грушевський добре розумів необхідність формування доказової джерельної бази для подальших українських досліджень, що стосуються подій національно-визвольного руху XIX та початку XX ст. Серед важливих історичних джерел він виокремлював мемуари, які давали змогу «закріпити й передати потомним поколінням, за ще свіжими і неповні пережитими слідами і останками сього процесу, його можливо повний і докладний образ, його історію, його динаміку в усій амплітуді» [697, с. III.]. Підвищений інтерес до спогадів М. С. Грушевський аргументував великими втратами архівних джерел під час Першої світової війни та Української революції 1917–1921 рр. Тим самим було офіційно визнано цінність цього виду джерел у практиці історичних досліджень та їх

значення у формуванні української історіографії. Не менш вагомим був і аргумент про повернення з небуття імен цілої плеяди регіональних діячів громадівського руху, який передував соціально-політичним трансформаціям в українському суспільстві на початку ХХ ст.

У результаті зусиль низки українських дослідників (І. І. Кривецького, Д. І. Дорошенка, І. П. Крип'якевича, І. І. Огієнка, І. К. Борщака, О. Т. Назарука, І. Т. Калиновича, М. С. Грушевського та інших) розроблено принципові питання української мемуаристики: визначено її основні історичні етапи, запропоновано систему класифікації мемуарів, в основу якої покладено форму відтворення події, форму викладу матеріалу автором спогадів та авторство мемуарів; виокремлено специфічні види мемуарів за різними історичними періодами від ІХ до ХVІІ ст. – так звані криптомемуари; визначено роль та значення мемуарів у становленні національної свідомості, в історії українського національного руху; визнано мемуари вагомим джерелом історичних досліджень та просопографічної і біографічної інформації; наголошено на випадковості й несистематичності праці українців у цій царині.

Правомірним видається висновок про те, що в другій половині ХІХ ст. – 20-х роках ХХ ст. у вітчизняній історіографії розпочався процес визнання джерелознавчого потенціалу мемуарів, вироблення критеріїв їх еволюції, наукової цінності, класифікації, методів археографічного опрацювання, робився наголос на виховній ролі мемуарів і значенні їх у справі національно-патріотичного виховання. Це є свідченням сталого інтересу до спогадової літератури, пошуку оптимальних шляхів її виявлення, наукового опрацювання та залучення до наукового обігу.

Можемо говорити про активну імплементацію мемуарів у науковий дискурс, бібліографічне вивчення та визнання їхньої меморіальної функції в суспільстві.

У боротьбі за українське національне відродження мемуари набували особливого звучання, а провідники цього відродження, за словами

М. Ю. Шаповала – одного з палких прибічників соціологізації історії, мали «...ідеологічно запевнити нормальний хід цього відродження. Іншого способу ідеологічного запевнення, як серйозна організація соціологічних студій, нема. Народ, що йтиме помацки, що не бачитиме перспектив, що не розбіратиметься в суспільних справах, впаде жертвою могутньої механіки міжнародного і суспільно-групового життя. Свідомість цього всього обов'язує до найбільших жертв: як для гашення пожежі нема іншого засобу, як організація протипожежної станції, так для суспільно-будівничої, а ще більш – суспільно-відродженської праці нема іншого шляху, як організація соціологічної науки і організація соціологічного виховання народу, коли він хоче не лише животіти в неволі, а й розвиватись на свободі» [1001, с. 12].

Отже, початок історіографічного вивчення українських мемуарів припадає на другу половину XIX – 20-ті роки XX ст. на тлі соціологічних впливів, коли відбувалась активна публікація мемуарів та імплементація їх у науковий та суспільний простір. Уперше були порушені основні загальнотеоретичні питання вивчення мемуарів у контексті історико-біографічного джерелознавства, визнання їх виховного / комунікативного потенціалу (Д. І. Дорошенко, І. І. Кревецький, О. Т. Назарук), значення їх як пам'ятки духовної культури окремої епохи (І. П. Крип'якевич, І. Т. Калинович, М. С. Грушевський). На цьому етапі з'являються перші бібліографічні огляди мемуарної літератури (Д. І. Дорошенка, І. Т. Калиновича), розпочато процес публікації мемуарів як окремими виданнями, так і в наукових часописах, збірниках, що робило цей масив історичного нарративу доступнішим як для науковців, так і для широкої громадськості.

Історіографічні контексти радянської доби (1920–1930-ті – кінець 1980-х років). У межах радянського дискурсу вивчення мемуарів відбувалось на єдиних марксистських методологічних засадах, тому розрізнення національних здобутків історичної науки в цій царині видається доволі умовним, оскільки більшість представників тогочасного наукового

середовища усвідомлювали себе саме як «радянських» учених. Сама ж історична наука перетворилась, на «ідейний фронт», де пріоритетним принципом нового світогляду поряд з «революційним марксизмом» ставали «партійність» та «класовий підхід» «як спосіб історичного мислення й оцінки подій, фактів, явищ, інтерпретації джерел» [757, с. 145].

Варто відзначити існування двох дискурсів в українській історіографії в 1920–1930-х роках, що призвело до конфронтації / біполярності історієписання. Перший, про який ішлося раніше, – національно орієнтована історіографія, пов'язана з функціонуванням часописів «Стара Україна», «За сто літ», «Україна» та ін. Вона ставила за мету обстоювання постулату про автентичність національної історії і культури та була представлена роботами М. С. Грушевського, Д. І. Дорошенка, М. П. Василенка, І. П. Крип'якевича, І. І. Кревецького та інших. Другий – радянська історіографія, яка стверджувалася в процесі руйнації української наукової еліти та її структур, створюючи натомість свою наукову мережу та свої кадри. На зміну національному дискурсу агресивно впроваджувався радянський.

Активне вивчення мемуарів як виду історико-біографічного джерела та інструменту впливу на соціум у радянському дискурсі розпочалося з 20-х років ХХ ст. У журналі «Пролетарская революция» з'явилася стаття М. М. Покровського «От Истпарта», у якій автор наголошував на тому, що не можна ігнорувати (без втрат для результатів дослідження) свідчення сучасників, так само як неможливо вивчати історію тільки за фактами, наведеними мемуаристами. На його думку, спогади дають той «психологічний фон і зв'язок, без яких документи в наших руках можуть виявитися незрозумілими або зрозумілими неправильно» [897, с. 8-9]. У цьому самому журналі згодом було вміщено статтю Й. Р. Геліса, у якій наведено суто практичні рекомендації, як писати мемуари, та зауваження щодо специфіки спогадів, їх класифікації залежно від ролі та місця мемуариста в подіях [679].

На практиці було широко розгорнуто роботу зі збору й публікації мемуарів учасників революційних подій, що мали стати джерельною базою української радянської історичної науки. Великий масив зібраного мемуарного матеріалу поставив перед радянською історіографією проблему некритичного ставлення до мемуарів і спричинився до «надмірного захоплення місцевих істпартів мемуарами на шкоду дослідницькій роботі над важливими історичними проблемами» [929, с. 417]. Як наслідок, наукове вивчення мемуарів як історичного джерела в 30–40-х роках ХХ ст. відбувалося з наголосом на їх суб'єктивності, яка, на думку дослідників, у мемуарах виявлялася найбільше, та з'ясуванні особи автора: його соціального стану й професії (виділялись мемуари державних і громадських діячів, військових, купців, селян, робітників), класової позиції, змін світогляду, ступеня поінформованості мемуариста та його джерел. Зрештою зазначалося, що мемуари можна використовувати як джерела лише після серйозної критичної роботи, що передбачала: залучення додаткових джерел як від автора спогадів – його листів, публіцистичних і літературних творів, судових свідчень і т. ін., так і матеріалів інших осіб; перевірку фактичних відомостей, наведених у мемуарах, що мало виключити помилки пам'яті, виправити свідомі перекручення [929, с. 408]. Наполегливо рекомендувалася внутрішня (аналіз змісту, з'ясування достовірності фактів) та зовнішня (визначення дати і місця виникнення джерела, встановлення авторства і достовірності пізніших виправлень – авторських, цензурних, редакторських) критика мемуарів.

Дослідження середини 50-х – 60-х років ХХ ст. на тлі десталінізації радянського суспільства – так званої хрущовської відлиги – пов'язані з працями В. І. Стрельського, М. І. Марченка, які розвивали попередні напрацювання проблеми мемуарів; водночас спостерігаються тенденції до розширення кола досліджуваних спогадів [835; 955; 957]. Зокрема, В. І. Стрельський у фундаментальній праці «Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму» (1958) висвітлює загальні принципи класифікації, відбору й синтезу історичних джерел ХІХ – початку ХХ ст., виокремлюючи

серед інших таку групу, як «Мемуарна і епістолярна література» [835; 955; 957]. Характеризуючи її, дослідник зазначав, що мемуарна література є цінним джерелом для вивчення історичних подій, які не відображені в інших документах, оскільки збагачує наукові праці яскравим матеріалом, важливими і характерними деталями, допомагає проникнути у колорит епохи, що вивчається. До мемуарних жанрів він зараховував щоденники, спогади, автобіографії, некрологи. Велику увагу приділяв питанням критичного аналізу (критичної перевірки) мемуарних джерел, визначенню їх історичної цінності та достовірності. Учений оперував поняттями зовнішньої (дослідження історії та походження тексту) і внутрішньої (наявність достовірної інформації) критики джерела. Зовнішню критику пропонував розуміти не як вивчення самих зовнішніх, формальних даних джерела, а як з'ясування історії його створення [957, с. 23, 268-270]. Внутрішня критика мала бути спрямована на перевірку відповідності змісту джерела реальній історичній дійсності та на визначення авторської думки. Це передбачало з'ясування класової належності мемуариста, його суспільного стану, професії, освіти, особистих симпатій та антипатій, особливостей пам'яті, настрою в період написання мемуарів тощо [957, с. 109, 113]. Врахування всіх цих моментів (внутрішньої і зовнішньої критики) має, на думку вченого, допомогти дослідникові відрізнити мемуари від художньої літератури.

Автор першого радянського підручника з української історіографії джерелознавець М. І. Марченко серед інших джерел вивчення історії України наводив мемуарну літературу, а саме – «старшинські мемуари» (мемуари козацької старшини XVII–XVIII ст.). На його думку, «мемуаристика відрізняється від пам'яток історіографії в прямому розумінні цього слова – від літописів, різного роду хронік, синопсисів, або оглядів, історично-розповідної літератури тощо. У ній відображені погляди авторів переважно на сучасність, а не на минуле України» [835, с. 93]. Історичні події (ішлося про XVIII ст.) у мемуарах, вважав учений, іноді

подані яскравіше й оцінюються авторами чіткіше з класових політичних поглядів укладачів [835, с. 93], що свідчить про їх незаперечну цінність для вивчення соціально-економічної історії України XVIII ст. Показовим став факт залучення до наукового обігу мемуарів не лише XIX та XX ст., а й більш ранніх часів. Актуалізація нових мемуарних джерел розширювала джерельну базу досліджень і певним чином впливала на істориків, сприяючи лібералізації їхніх поглядів.

В умовах тоталітарного радянського суспільства основні напрями в історичній науці визначалися публікаціями істориків у центральних наукових збірниках. До таких напрацювань у царині мемуарів належать дослідження М. Н. Черноморського, О. О. Курносова, Л. І. Деревніної, В. С. Голубцова [682; 704; 793; 991-995]. М. Н. Черноморський висловлювався проти намагання зарахувати мемуари до складу документованих розповідей (що передбачало втручання в авторський текст), запропонував систему класифікації мемуарів, визначив методи їх критичного аналізу. До наукового обігу вводилися лише мемуари представників радянської влади, а мемуари авторів «ворожого табору» не розглядалися, що значно збіднювало коло джерел для вивчення історії радянського періоду. Водночас М. Н. Черноморський акцентував увагу на суб'єктивній природі мемуарів і притаманній їм тенденційності. На його думку, суб'єктивний чинник у мемуарах необхідно враховувати ще й із тієї причини, що він часто призводить до неправильного відображення дійсності й навіть до її спотворення [991, с. 214; 992, с. 68].

О. О. Курносов, розробляючи методику внутрішньої критики мемуарів, розглядав її як оцінку змісту певного джерела методами логічного, текстологічного і порівняльного вивчення. Л. І. Деревніна, вивчаючи походження автора мемуарів, запропонувала свою методику їх класифікації. В. С. Голубцов досліджував проблеми основних етапів розвитку, особливостей і походження мемуарів, їх форми та різновиди, етапи розвитку радянської мемуаристики та питання критичного аналізу [682, с. 38].

У 70–80-х роках ХХ ст. розвиток історичної науки відбувався в умовах відходу від демократичних принципів «відлиги», що означало відновлення жорсткого партійного контролю за всією гуманітарною сферою і суттєво обмежувало можливості наукової творчості дослідників. Тим не менш, українська історіографія мемуарів того часу репрезентована ґрунтовними дослідженнями Г. В. Стрельського, А. В. Санцевича, М. А. Литвиненко, В. М. Довгопола, Р. Д. Ляха, М. Я. Варшавчика, М. П. Ковальського, Ю. А. Мицика, які в розрізі джерелознавчих студій історії України (як у межах навчальних посібників, так і в монографіях) приділяли значну увагу мемуарам у вивченні окремих історичних періодів.

Г. В. Стрельський у монографіях і статтях досить докладно розглядав питання класифікації мемуарів, використовував їх як джерело з революційних подій [956, 958, 959, 961]. Особливу увагу дослідник приділяв питанням критичного аналізу мемуарної літератури (зовнішня та внутрішня критика), які були найбільш розробленими в історіографії. До зовнішньої критики він зараховував встановлення автентичності джерела, тобто його дійсної належності авторові, якому приписується; вивчення історії оригінальності тексту, умов та прийомів видання і перевидання для з'ясування ступеня довіри до тексту досліджуваного видання; визначення обсягу і характеру нашарувань різних редакцій, з'ясування всіх перекручень під час видання за первісним текстом і відновлення останнього.

Тоді ж розпочав наукові дослідження знаний в Україні історик, фундатор історіографічної та джерелознавчої шкіл у Дніпропетровську М. П. Ковальський. Уже тоді, хоча і в межах вимог єдино можливої офіційної радянської історіографії, він уперше визнав за необхідне залучення як історичного джерела для дослідження історії України XVI–XVII ст. праць дворянських і так званих буржуазних істориків, оскільки, на його думку, незважаючи на безперечну класову і методологічну обмеженість творів цих авторів, введення їх у науковий обіг шляхом публікацій було для того часу певним внеском у створення джерельної бази вітчизняної історії і стало

віхою в розвитку археографії та джерелознавства [769, с. 44, 80]. До таких джерел, крім інших, він зараховував мемуарну літературу (публікації спогадів у журналі «Киевская старина», збірки «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси» (Київ, 1890–1896)), зокрема й записки іноземців, які значною мірою розширювали джерельну базу вітчизняної історії.

Ю. А. Мицик як представник дніпропетровської школи джерелознавців приділяв значну увагу мемуарам у контексті джерел історії України XVII–XVIII ст. Зокрема, розглядав щоденники, подорожні нотатки та мемуари чужоземців (щоденник Еріха Лясоти, мемуари Мартіна Груневега, подорожні записки Конрада Якоба Гільдебрандта) як матеріали, які, в разі критичного засвоєння їх, суттєво розширюють джерельну базу наукових праць означеного періоду [860, с. 61]. У подальших роботах Ю. А. Мицик теж виокремлював мемуарні джерела як різновид наративних: «...щоденники й спогади, що відрізняються один від одного за методами створення, внутрішньою структурою й функцією твору» [853, с. 196]. Щоденники, за його визначенням, це синхронні записи автора про сучасні йому події, що відокремлені від останніх порівняно незначною часовою дистанцією (день, тиждень, зрідка – місяць і більше).

Діаріуші як пам'ятки мемуарної прози XVIII ст. вивчав В. Й. Горобець. Він розрізняв три основні види цього жанру: щоденники про поточну діяльність гетьмана, які зазвичай вели канцеляристи з його почту; щоденні записки адміністративно-політичної чинності Генеральної військової канцелярії, зроблені групою штатних канцеляристів; приватні, або авторські, щоденники, які вели високоосвічені люди для себе [686, с. 102-104].

Помітний внесок у розвиток історичного джерелознавства другої половини XVII – першої половини XIX ст. зробили М. А. Литвиненко, В. М. Довгопол, Р. Д. Лях. Акцентуючи увагу передусім на мемуарах декабристів, революційних демократів, суспільно-політичних діячів, що було даниною тогочасній історіографічній ситуації, вони все ж визнавали

потребу залучення до наукового обігу і мемуарів представників так званого феодального класу Росії та України (козацької старшини періоду визвольної війни, а саме – генерального підскарбія, «завязаного кріпосника» Я. А. Марковича, генерального хорунжого М. Д. Ханенка, П. Д. Апостола, царських урядників) [713, с. 97-107]. Такий підхід розширював джерельну базу історичних досліджень не лише радянського, а й попередніх періодів історії України та сприяв введенню до наукового обігу нових персонажів, хоча і з негативними акцентами. Дослідники, однак, звертали увагу на неточність, суб'єктивність оцінок та класову обмеженість, що було даниною часу.

У вивченні історії України «періоду капіталізму» мемуарам відводилося більше місця. До мемуарів зараховували щоденники, спогади про події чи окремих діячів, записки, автобіографії, некрологи [713, с. 156]. Розглядали їх як необхідне, але допоміжне джерело, оскільки, на думку вчених, спогадам більше, ніж іншим документам, властиві суб'єктивізм у поясненні подій, явищ і в характеристиці осіб, зміщення подій у часі й просторі (багато з них писалися лише по пам'яті), перебільшення значущості тих чи інших явищ, ролі та заслуг певних осіб [713, с. 164-165]. Пріоритетність виховної ролі мемуарів, на чому наголошували тогочасні дослідники, висувала вимогу особливо ретельного критичного аналізу цього виду джерел з класових позицій, а саме – прискіпливої уваги до класово-політичної позиції автора. В основу класифікації мемуарів джерелознавці поклали форму відтворення автором історичних подій: щоденники, що створюються під час подій, про які розповідає автор; власне спогади, тобто тексти, складені автором після завершення подій; літературні записи, тобто твори, написані на підставі спогадів учасників подій [713, с. 225].

Вивченню окремого комплексу мемуарних джерел, а саме мемуарів періоду 1917–1941 та 1945–1971 рр., присвячені монографічні дослідження А. В. Санцевича [924, 925]. Він одним із перших порушив заборонене

питання про вивчення і джерелознавче значення мемуарів авторів небільшовицького, антирадянського табору для наукових досліджень названих непростих періодів в історії України, наголошуючи, що ці твори потребують ретельного джерелознавчого аналізу, щоб стати надбанням широкого кола істориків-дослідників, оскільки останні здебільшого ігнорують це цінне джерело [925, с. 109, 137]. Розглядаючи мемуари як «дзеркало душі», що дає змогу «у плоті і крові» уявити образи багатьох осіб, глибше зрозуміти їхні думки, почуття, настрої, мрії, моральні орієнтири, спонукальні мотиви поведінки, А. В. Санцевич приділяв особливу увагу ролі людського фактора в історії, соціальній психології, масовій свідомості. На його думку, мемуарні джерела дають історикам змогу подолати характерну для історико-біографічної літератури радянських часів одномірність, стереотипність плакатно-іконописного зображення одного ряду діячів (які увійшли до створеного системою канонічного списку достойників) і карикатурного – інших. У питанні класифікації мемуарів історичних періодів 1917–1941 і 1945–1971 рр. А. В. Санцевич дещо розширив їх коло. Крім традиційних видів (спогади, щоденники, автобіографії, анкети), він виокремив нові, притаманні лише радянській добі, зокрема виступи передовиків виробництва, науковців, митців, у яких відображено досвід їхньої роботи [925, с. 109].

М. Я. Варшавчик досліджував мемуарну літературу в контексті історичного джерелознавства, поділяючи її, залежно від ступеня причетності до відображуваних подій, на історичні залишки та історичну традицію. До другої зараховував спогади, щоденники і листування, подорожні нотатки тощо [656, с. 69-70, 1053, с. 50]. Самі мемуари розглядав як джерело, що не лише описує події, а й відображує факт їх написання (у тому числі біографії автора) [656, с. 69-70]. Важливим моментом опублікування мемуарів він вважав суспільний резонанс. Адже авторитет автора мемуарів, його погляд на ті чи інші історичні та політичні процеси можуть як стимулювати

позитивні зміни в суспільстві, так і призвести до негативних наслідків і розчарувань.

Загалом в українській історіографії дослідження мемуарів більш рельєфно проявилось у 60–80-х роках ХХ ст. у працях М. І. Марченка, Г. В. Стрельського, В. І. Стрельського, А. В. Санцевича, М. А. Литвиненко, В. М. Довгопола, Р. Д. Ляха, М. Я. Варшавчика, М. П. Ковальського, Ю. А. Мицика. Досліджувалися питання критеріїв еволюції мемуарної творчості, класифікації, особливостей критики мемуарів; наголошувалося на обов'язковому критичному вивченні мемуарів шляхом аналізу змісту спогадів та біографії автора; уперше зверталась увага дослідників на необхідності вивчення мемуарів не лише партійних лідерів, робітників та селян, а й представників інших соціальних верств і так званого антирадянського табору; визнавалося, що мемуари є важливим історичним джерелом для вивчення історії України ХVІІ–ХХ ст.; акцентувалося на суспільному резонансі мемуарів.

Не залишились осторонь вивчення мемуарів вчені української діаспори, які розуміли їх важливість як джерельної бази історичних досліджень в умовах «біполярного» періоду української історіографії [811]. Створивши науковий часопис «Український історик» (перше число вийшло у 1963 р.) редколегія з публікує мемуари провідних діячів українського національно–визвольного руху кінця ХІХ–ХХ ст. Це стало їх науковою апробацією/оцінкою достовірності в самій діаспорі та в Україні. Оприлюднення спогадів реальних учасників важливих історичних подій малосприятливі відновленню історичної правди та виправляти фальшиві і тенденційні інтерпретації історії України в світі. Підтвердженням уваги редколегії часопису до мемуарів стало започаткування спеціальних рубрик, які в різні періоди носили назви: «Мемуаристика і біографія», «Мемуаристика, «Автобіографічні матеріали», «Спогади», «Автобіографічні джерела» ін.

Вивчення мемуарів у контекстах сучасності. Сучасний етап наукового вивчення мемуарів, починаючи з кінця 80-х років ХХ ст. і до сьогодні, пов'язаний зі здобуттям незалежності України та кардинальними змінами в гуманітаристиці. Цей період відзначився появою нових наукових напрямів, які істотно розширили методологічний інструментарій дослідників. Відбулося розширення кола дозволених тем і введення до наукового обігу імен багатьох історичних особистостей, що відкрило нові можливості для дослідження великого масиву мемуарних джерел, які раніше були недоступні з ідеологічних міркувань. Передусім зміни стосувалися матеріалів про такі дражливі для радянської історіографії події, як Українська революція 1917–1921 рр., Голодомор 1932–1933 рр., Розстріляне відродження, шістдесятництво тощо. Поступово змінювалися акценти щодо ролі та значення мемуарів у суспільстві. Свої корективи внесла цифрова гуманітаристика, яка кардинально вплинула на форми створення та поширення наукових знань, покращила умови для імплементації історико-культурних наративів у національний інформаційний простір. Актуалізувалося значення мемуарів щодо загальнонаціональних та локальних викликів як культурно-історичного феномену та ґрунтового комунікативного ресурсу, що має вплив на формування в суспільстві гуманістичних цінностей та ідентичностей.

З огляду на це до мемуарів значно посилюється інтерес учених різних наукових сфер, зокрема істориків, літературознавців, соціологів, культурологів, політологів, психологів. Адже, перебуваючи в просторі багатовимірності, вони потребували поглибленого вивчення з урахуванням специфіки, зумовленої передусім притаманною мемуарам жанровою синтетичністю, що передбачає застосування різноманітного методологічного та методичного інструментарію. У сучасному науковому дискурсі близько 80 % досліджень мемуарів – переважно розробки літературознавчого характеру [819, с. 28]. Про це, зокрема, свідчить кількість та проблематика

дисертаційних досліджень, де літературознавчі значно переважають історичні [819, с. 29] (див. Додаток до розділу 1.5).

Вивчення мемуарів в історичному дискурсі розвивалось у двох площинах: по-перше, відбулася інституалізація мемуаристики як спеціальної історичної дисципліни; по-друге, значно зріс інтерес науковців до вивчення багатовимірного характеру мемуарів. Однак ґрунтовні синтетичні дослідження теоретичних і методологічних проблем мемуарів як культурно-історичного феномену та інтелектуального комунікативного явища ще чекають на своїх дослідників. Деякі аспекти цієї проблематики відображено в довідкових, енциклопедичних виданнях, джерелознавчих студіях із загальних проблем історії та таких, що присвячені окремим діячам чи проблемно-тематичним блокам.

Загальнотеоретичні підходи до мемуарів як історичних джерел розроблялись у комплексних працях з джерелознавства [667; 756; 830; 831; 1057]. Мемуари в просторі історичних, джерелознавчих, археографічних, біографічних студій вивчали Н. І. Миронець [847-849], Р. Я. Пиріг [396; 888; 891-894] та інші.

У контексті історичного джерелознавства Я. С. Калакура зазначає, що серед джерел інтелектуальної історії домінантну роль відіграють писемні, до яких він відносить літописи, наукові, літературні та публіцистичні твори, актові книги, документи органів державного управління та громадських об'єднань, автобіографії, щоденники, спогади, епістолярій і творчу спадщину та підкреслює їх великий інформаційний потенціал як джерел особового походження при створенні просопографічних портретів українських інтелектуалів [758, с. 108].

С. А. Макаручук розглядає мемуари як «твори про дійсні соціально-економічні, політичні, культурні, сімейно-побутові та інші процеси і події, написані учасниками подій і процесів або їх безпосередніми спостерігачами через певний проміжок часу» [830, с. 294]. Автор акцентує увагу на негативних моментах мемуарів як джерела, а саме: події й особи в них

«...практично завжди відображені не відповідно до їх реального значення, а крізь призму мемуариста»; пам'ять має тенденцію до ослаблення, що компенсується «елементарним вимислом»; оскільки мемуар створюється з пам'яті, то оцінка подій у ньому подана не з позиції, синхронної подіям власної авторської та громадської думки, а «...з позицій своїх поглядів часу створення мемуару, відповідно він не відображає поглядів зображуваної епохи, а прикрашає чи охаює її переконаннями і поглядами, що запанували в суспільстві через десятиліття» [830, с. 295]. Проте С. А. Макаручук наголошує, що в мемуарах міститься більше, ніж в інших джерелах, інформації про особисті стосунки між окремими історичними постатями, діячами культури і літератури, про сімейний побут, еволюцію релігійних переживань автора та його сучасників. Тому для біографічних і просопографічних досліджень вони є незамінним та необхідним джерелом.

В. І. Воронов убачає цінність мемуарних джерел у тому, що вони відтворюють неповторний колорит своєї епохи, особливості описуваного часу, психологічні й політичні портрети історичних осіб так, як на те не здатне жодне інше джерело [667, с. 245]. Властивою особливістю він вважає те, що мемуари несуть у собі «...значний шар... ненавмисної (латентної) інформації, оскільки іноді, навіть всупереч власним намірам, автор викладає свою громадську позицію, демонструє свої симпатії та антипатії», та наголошує на необхідності здійснення джерелознавчого аналізу мемуарного твору, з'ясування особи автора та часу написання, редакційних принципів видання, критико-аналітичного зіставлення автобіографій і мемуарів автора, визначення авторської установки [667, с. 247].

Важливим аспектом розширення сфери побутування мемуарів у науковому та суспільному дискурсі стало закріплення за мемуаристикою статусу спеціальної історичної дисципліни. Термін «спеціальні історичні дисципліни» закріпився в середині 80-х років ХХ ст., прийшовши на зміну «допоміжних історичних дисциплін», що акцентувало їх самостійну роль (виконують спеціальні дослідницькі завдання, мають цільове призначення і

спираються на різновиди джерел, що потребує системного підходу до кожної з них) та підвищило їх значення в історичній науці. Уперше у виданні «Специальные исторические дисциплины» («Спеціальні історичні дисципліни»; Київ, 1992) [841] зазначено, що терміни «мемуари», «спогади» та мемуарна література» вживаються як синоніми однопорядкового значення, та підкреслено два підходи в історико-джерелознавчому дослідженні мемуарів: конкретно-історичний та вивчення з погляду «...їх власної історії як залишків соціально-психологічного середовища, що їх породило, пам'яток ідейних рухів і суспільно-політичної думки епохи свого створення» [841, с. 190].

Статус мемуаристики як спеціальної історичної дисципліни був закріплений у наступному виданні – «Спеціальні історичні дисципліни» (Київ, 2008) [952]. Різні виміри терміна «мемуаристика», а саме – спеціальна історична дисципліна (галузь) та документальна література і літературний жанр – зазначено в «Енциклопедії історії України» (Т. 6. Київ, 2009), що є свідченням їх багатовимірності.

Археографічні дослідження мемуарної спадщини діячів української історії та культури висвітлено в численних публікаціях знаних дослідників історії України. Зокрема, Н. І. Миронець віднайшла, підготувала до друку та прокоментувала мемуарну спадщину О. І. Теліги [499, 500], В. І. Сергійчук – С. Ф. Русової [424], М. Р. Федунь – О. Т. Назарука [344], С. І. Білокінь – спогади М. С. Грушевського [55], Р. Я. Пиріг – П. П. Скоропадського, М. С. Грушевського, С. В. Петлюри [893-895]. С. М. Ляшко видала збірку автобіографічних документів членів Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України (1918–1933), позначивши окремі історико-біографічні контексти, у які автор кожного документа вписав образ свого «я» [827]. Ці видання стали цінним внеском у справу збагачення джерельної бази для історичних та біографічних студій, адже раніше вони залишались осторонь наукового дискурсу.

У контексті біографічного джерелознавства, а саме в царині використання мемуарів при дослідженні життя та діяльності окремих осіб, працював Ю. А. Пінчук, який зібрав і підготував до друку спогади про М. І. Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової, Олександрі Куліш та Віри Мордовцевої [400].

Н. І. Миронець ввела в науковий обіг спогади громадсько-політичного та військового діяча М. П. Зайцева, які проливають світло як на окремі сторінки його біографії, так і на процес формування збройних сил УНР [849]. На підставі щоденників і листів дослідниця вивчала стосунки В. К. Винниченка та М. П. Глуценка [847]. Основною тенденцією її розвідок є наголошення на значенні мемуарних джерел у дослідженні життя й діяльності видатних українців. Як історико-культурні пам'ятки окремої епохи мемуарні джерела містять інформацію про важливі події в житті певної людини, її враження та рефлексії, що дає змогу визначити вплив різноманітних чинників на формування життєвої позиції особи, її самореалізацію.

Вивченню мемуарів як історичних джерел присвячена низка дисертаційних досліджень і наукових статей [819, с. 37, 43-45]. Завдяки їм у науковий обіг уведено великі масиви мемуарних джерел, раніше недоступних через ідеологічні заборони. Це значно розширило джерельну базу досліджень і не лише доповнило їх фактами, а й дало змогу ознайомитися з «духом епохи» та поглядами різних учасників подій.

Значний масив сучасних праць із вивчення комунікативних властивостей мемуарних наративів, які відіграють у суспільстві специфічну функцію ретрансляції національної пам'яті, сприяє налагодженню діалогу поколінь та формуванню морально-етичних цінностей [805, 823].

У просторі біографії мемуари досліджували В. І. Попик, І. В. Голубович, В. І. Менжулін. Зокрема, роль мемуарів як важливого складника біографіки в контексті «віртуального діалогу» з минулими поколіннями висвітлює історик і бібліограф В. І. Попик [899], проблеми

авто(біографії) розглянуті в монографіях філософів І. В. Голубович [681] та В. І. Менжуліна [842].

Синтетична природа мемуарів передбачає залучення літературознавчого доробку до історичних студій. Літературознавча тематика сучасних досліджень мемуарів досить різноманітна [819]. За роки незалежності України в літературознавстві сформувалася наукова школа документалістики, яка розробляє питання мемуарної творчості в контексті літератури non-fiction. Методологічне значення мають праці О. А. Галича – автора низки монографічних досліджень і наукових статей із теоретичних проблем документалістики в новітньому літературознавстві та окремих її жанрів, щоденникового зокрема [672-676; 678].

Регіональні особливості мемуаристики представлено в монографії М. Р. Федунь [980], яка комплексно дослідила цей літературний жанр Галичини кінця XIX – першої половини XX ст., підкреслила її високий художньо-естетичний та інформаційно-документальний рівень, пізнавальне й естетичне значення. В. О. Єршов вивчив особливості польської мемуаристичної літератури Правобережної України (дослідник використовує термін «культурне пограниччя») кінця XVIII – першої половини XIX ст. як складника вітчизняної літератури [727]. Проблему націєтворення в мемуарному дискурсі українських письменників XIX ст. висвітлено в ґрунтовних монографіях Т. Ю. Черкашиної [990] та В. Ю. Пустовіт [910].

Окремі етапи еволюції вітчизняної мемуаристики та її жанри досліджували І. М. Веріго (літературні мемуари 20–30-х років XX ст.), Т. П. Гажа (літературну мемуаристику другої половини XX ст.), О. А. Галич (літературну мемуаристику XX – початку XXI ст.), Н. Г. Колошук (табірну прозу XX ст.), Г. О. Маслюченко (художні мемуари й автобіографічну повість 90-х років XX ст.), В. Ю. Пустовіт (мемуаристику XIX ст.), С. Ф. Сіверська (автобіографічну прозу кінця XX – початку XXI ст.), О. Ю. Скаріна (особистісне й документальне в мемуарній і біографічній

прозі кінця ХХ ст.), А. В. Ільків (жанр щоденника в українській літературі другої половини ХХ – початку ХХІ ст.).

Мемуари представників національних меншин вивчали вітчизняні науковці Т. Ю. Томіліна (російську воєнну мемуаристику першої третини ХІХ ст.), О. В. Клімчук (російську мемуарно-автобіографічну прозу 1990–2000-х років), В. О. Єршов (польську мемуарну літературу кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.).

Окремі жанри мемуарної літератури досліджували А. В. Ільків (щоденник), Г. О. Маслюченко (художні мемуари та автобіографічну повість), К. Я. Танчин (щоденник), Л. П. Дудюк (автобіографічну прозу), А. Г. Цяпа (автобіографію), Є. В. Заварзіна (щоденник), А. В. Кочетов (щоденник), Л. Л. Таймазова (мемуарно-щоденникову прозу). Серед проблем, що потрапили у фокус наукових досліджень І. С. Барбукової, – сучасні жанрові різновиди спогадової літератури (онлайновий щоденник як феномен віртуальної літератури); М. М. Варикаші – гендерний дискурс у літературі non-fiction на матеріалі щоденників письменників першої половини ХХ ст.; Л. М. Джигун – літературний тревелог як жанр мандрівної прози; Ю. Г. Полежаєва – тревел-журналістика.

Окремі літературознавчі студії стосуються системного аналізу мемуарного спадку митців. Зокрема, І. П. Гавриш розглядає спогади М. М. Цуканової, Є. В. Заварзіна – В. К. Винниченка, А. В. Кочетов – О. В. Дружиніна, Н. В. Сопельник – Г. С. Костюка, Л. Л. Таймазова – М. О. Волошина, В. Ю. Родигіна – Д. К. Гуменної, А. Г. Цяпа – У. О. Самчука. Отже, до напрацювань літературознавців можна віднести розробки в площині літератури non-fiction та жанрових різновидів мемуарів; акцентування на проблемі мемуарів як важливому чиннику культурно-історичного процесу та пам'ятці суспільно-політичної думки певної епохи.

Загалом сучасний етап розробки теоретичних і методологічних проблем українських мемуарів з кінця 80-х років ХХ ст. характеризується посиленням уваги дослідників до культурологічного та інтегративних

аспектів. У практичній площині це проявилось у розширенні кола історичних та біографічних джерел мемуарного характеру за рахунок спогадових наративів, які раніше не розглядалися через політичні та ідеологічні заборони.

Отже, історіографічний огляд свідчить, що вивчення мемуарів відбувалось у кількох контекстах: історико-бібліографічному, історико-біографічному (як джерела інформації про минуле та біографічного джерела); літературознавчому (як літературного жанру та літературі non-fiction); культурологічному (як пам'ятки національної культури); інформаційно-комунікативному (як ресурсу комунікації в суспільстві).

Історико-біографічний контекст найбільш рельєфно представлений у дослідженнях другої половини XIX – кінця 80-х років XX ст. та набув нового звучання в сучасних умовах, особливо в біографічному вимірі. Літературознавчий – характерний для всіх етапів історіографічного вивчення мемуарів, а в документалістиці (літературі non-fiction) розробляється найбільш активно на сучасному етапі. Початки культурологічного вивчення мемуарів датовані кінцем XIX ст., ці дослідження з різною інтенсивністю тривали в наступні періоди. Розуміння інформаційно-комунікативного потенціалу мемуарів з'явилося на початку XX ст. та набуло особливого розвитку в сучасних умовах на тлі кардинальних змін у соціогуманітаристиці, що пов'язано з появою нового наукового напрямку – цифрової гуманітаристики.

РОЗДІЛ 2

ВИТОКИ І ПОСТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МЕМУАРНОЇ ТРАДИЦІЇ: ВІД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ДО МОДЕРНОСТІ. ЖАНРОВО-ЗМІСТОВІ ТА КОНТЕКСТУАЛЬНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Ранні витoki вітчизняної мемуарної традиції сягають ще часів Київської Русі. Своім зародженням вона зобов'язана принципово новій соціально-культурній атмосфері, пов'язаній з утвердженням на теренах України державності й християнства, а з ними – і формуванням паростків історичної свідомості та індивідуального самоусвідомлення особи. Значну роль у цьому процесі, безперечно, відіграло ознайомлення суспільних еліт з духовними цінностями інших народів, надбаннями давньої і тогочасної літератури, як церковної, так і світської. Поширення в середовищі князів та їхньому оточенні, серед ієрархів церкви літописів, житій святих і патериків, міней і синаксарів, початок вітчизняного літописання й зародження різних жанрів літератури привернули увагу до земного шляху і служіння подвижників віри та світських володарів, а отже – до проблем людської особистості, до пам'яті про попередників, їхньої спадщини, а також, закономірно, і до рефлексії над своїм життям, здобутками, досвідом сучасників.

Водночас із появою численних біографічних сюжетів у загальнодержавних, а пізніше й регіональних літописах, житіях святих, князівських поминальниках, які загалом стали ранніми формами вітчизняної біографічної літератури, започаткувався і жанр спогадів, автобіографій. мемуарів. Продовжуючи традицію споминів і переказів про людей минулого, їх автори прагнули до усвідомлення для себе самих та донесення до сучасників і нащадків свого шляху й досвіду, так би мовити, з перших рук, у власному потрактуванні, згідно зі своїми світоглядними переконаннями й інтересами.

Етап зародження вітчизняної мемуарної традиції, її еволюції від першопочаткових форм автобіографічного та споминального письма до утвердження притаманних літературі Нової доби сучасних жанрів мемуаристики охоплює тривалий період: від XII ст. – часів давнього княжого Києва до кінця XVIII ст. – доби занепаду Гетьманщини і передодня Українського національного відродження. Власне, нижньою хронологічною межею цього процесу можна вважати створенням на українських теренах у XII ст. першого відомого зразка вітчизняної споминальної мемуарної літератури – автобіографії київського князя Володимира Мономаха (1053–1125), яка є частиною його «Поучення», а верхньою – настанням часу, коли писати й читати спогади мемуари перестало бути прерогативою обмеженого кола людей. Завдяки поширенню в українському суспільстві ідей Просвітництва і Великої французької революції, впливам новочасної європейської науки біографічна творчість, зокрема мемуарна як її важлива складова частина, увійшли до інтелектуальних і духовних інтересів широкого кола освічених українців, сприяючи пошукам та апробації авторами різноманітних жанрів і змістових напрямів мемуаристики.

У цілому поява за ранньомодерної доби на теренах України традиції мемуарних наративів, на думку редколегії «Киевской старины», засвідчила те, «...наскільки розповсюджений був у Малоросії того часу звичай писати діаріуші, літописи, щоденники, автобіографії та інших форм записки. Звичай цей бере початок у XVI ст., проходить через усе XVII ст. й у XVIII ст., досягаючи до нижчих майже верств, ясно мовить про певну розумову висоту й розвиток південноруського суспільства тих часів»[6, с. 318].

На жаль, на відміну від літописів і хронік, історичних документів та історико-біографічних праць різних жанрів і форматів, пам'яток мемуарної літератури зазначеного періоду збереглося не так багато. До певної міри це пов'язано з більш приватним характером їх, що не сприяло збереженню, виявленню та публікації.

Проте мемуарна спадщина Старої України, яка зусиллями вчених і шанувальників старовини опрацьована й запроваджена в науково-інформаційний обіг, дає змогу відстежити характерні риси й особливості етапу зародження та розвитку традиції вітчизняної мемуаристики, еволюції її світоглядної і тематичної спрямованості, жанрово-стильових форм, а також зміни соціального статусу авторів, що сприяли урізноманітненню проблематики та цільових настанов мемуарної творчості.

Нашою метою є зосередження на доборі й аналізі тих широковідомих і значущих пам'яток вітчизняної мемуаристики, які найбільшою мірою репрезентують її поступальний розвиток, апробацію авторами мемуарних творів різноманітного змісту та жанрів, збагачення тематичної та жанрової спрямованості, інтелектуальної і духовної насиченості, еволюцію соціального статусу авторів, урізноманітнення їх тематики та цільових настанов. Для унаочнення їх розмаїття, а головне – еволюції окремих проблемно-тематичних спрямувань на різних історичних етапах, доцільно згрупувати пам'ятки мемуарної літератури за жанровою ознакою.

Як зазначено вище, хронологічно межі розділу охоплюють період від XII до XVIII ст., що зумовлено появою перших українських мемуарів та апробацією авторами мемуарних творів різноманітного змісту та жанрів. Незважаючи на ту відносно невелику кількість власне мемуарів, які нам вдалося виявити, можна стверджувати, що впродовж цього періоду відбувалося становлення традицій української мемуаристики: розвиток жанрово-стильових форм, еволюція соціального статусу авторів, урізноманітнення тематики та цільових настанов. ослідники датують XI–XII ст. початок традиції писання мемуарів, які були складниками тогочасних літописів, адже вони містили переказ історичних подій на основі споминів автора та інших осіб, а також деякі автобіографічні моменти. Найбільш раннім твором з елементами мемуарного жанру

вважають спогади монаха Нестора про перенесення мощей засновника Києво-Печерської лаври св. Феодосія Печерського, які є частиною «Повісті временних літ» (за 1091 р.).

Отже, найстарішими на українських теренах мемуарними творами, які дійшли до нашого часу, вважаємо такі жанрові різновиди:

– **автобіографії**: їх традиція, започаткована ще Володимиром Мономахом у його «Поученні» (XII ст.), знайшла яскравий розвиток у XVIII ст. у творах Іллі Турчиновського (XVIII ст.) та «казці» Стефана Лукомського (XVIII ст.);

– **подорожні записки (трєвелогі)**: започаткований «Житієм і ходінням Данила, Руської землі ігумена» у XII ст., цей жанр надалі представлений широко відомими «Мандрівними записками» В. Григоровича-Барського (першої половини XVIII ст.);

– **так звані криптомемуари**: передмови та післямови до окремих стародруків (XVI ст.); історико-мемуарна повість Богдана Балики «Про Москву, про Дмитрія, царика московського ложного» (перша половина XVII ст.);

– **діаріуші (щоденники)**: «Діаріуш, або Список дій правдивих...» Атанасія Филиповича (1646 р.), «Діаріуш, або Денні записки» Данила Туптала (кінець XVII – початок XVIII ст.), «Діаріуш подорожній» Пилипа Орлика (початок XVIII ст.), діаріуші Миколи Ханенка, Якова Марковича та Петра Апостола (XVIII ст.), «Щоденник Генеральної канцелярії за 1722–1723 рр.» Пилипа Борзаківського та Павла Ладинського.

Цінність мемуарних творів як різновиду наративу полягає не тільки в простому відображенні послідовності подій, реєстрації та збереженні їх, але й у можливості для сучасників і нащадків зрозуміти внутрішній світ автора, який інтерпретує події залежно від масштабу своєї особистості. У такий спосіб відкривається перспектива розуміння світоглядних позицій автора, рис його характеру та долі, зрештою – епохи загалом.

2.1. Автобіографія і початки мемуарної традиції на українських землях

Першовитоки автобіографічного жанру мемуарної літератури, як напрямку біографіки, незрідка пов'язуються з унікальною пам'яткою літератури Київської Русі – «Поученням» князя Володимира Мономаха («Повчання дітям та “кто прочет...”»), створеним орієнтовно у 1117 р. і складається з трьох самостійних частин: власне «Поучення», «Літопису» його життя (автобіографії) та листа («грамотки») постійному політичному супернику – князю Олегу Святославичу.

Проте, цей твір, що загалом належить до жанру повчань, з погляду спогадової літератури, не був типовим для України тих часів. Це – унікальний твір, радше винятком, аніж закономірним явищем. Власне автобіографічний жанр на українських землях розвинувся пізніше. Лише авторитет Володимира Мономаха як можновладця, сильної особистості й освіченої людини дав йому змогу створити цей зразок мемуарної літератури у XII ст., не схожий на агіографічні твори (в основі яких лежав образ великого грішника та його каяття) та літописи (у яких у хронологічному порядку перелічувались факти політичного життя), що були основними літературними жанрами того часу.

В автобіографії Володимир Мономах постає перед нами людиною, якій властиві й сумніви, і каяття, але не вони визначають його як особистість. Основне своє завдання він вбачає у вихованні своїх дітей (у широкому розумінні – до них зараховує і всіх князів) на прикладі власних походів проти половців, поляків, князів-заколотників. Із лаконічних фраз вибудовується оригінальний, скріплений літописною манерою художній стиль.

В автобіографічній частині (охоплює 1066–1117 рр.) свої настанови Володимир Мономах обґрунтовує прикладами з життя. Літературний прийом звернення батька до дітей був досить поширений у європейській

літературі, зокрема відомі «Батьківські повчання» англійського короля Альфреда Великого (IX ст.), праця візантійського імператора Константина Багрянородного «Про управління імперією» (X ст.), «Повчання» французького короля Людовіка Святого (XIII ст.).

Жанр автобіографії дає змогу Володимирі Мономаху створити широкомасштабну панораму подій, що розгорталися на теренах тогочасної Київської Русі, Польщі, Чехії. Хронологічно автобіографія охоплює його життя з 13-річного віку («А тепер я вам розповім, діти мої, про труд свій, тому що труждався я, походи діючи і лови, [з] тринадцяти літ» [615]) – досить великий просторовий і часовий відрізок. Вона є, з одного боку, документальним свідченням пережитого автором, його духовним портретом, з другого – історичним нарисом про події тогочасного політичного життя: «А з Чернігова до Києва зо сто разів їздив я до отця, – за день переїжджав я [сю путь], до вечерні. А всіх походів [зробив я] вісімдесят і три великих, а решти не пам'ятаю, менших» [615].

Змальовуючи своє життя, Володимир Мономах не намагається прикрасити або приховати свої вчинки (негативні чи позитивні): «І мирів учинив я з половецькими князями без одного двадцять, і при отці, і без отця, і скоту даючи [їм], багато, і багато одежі своєї. І пустив я князів половецьких ліпших із оков стільки: Шаруканевих двох братів, Багубарсових – трьох, Осіневих братів – чотирьох, а всіх інших ліпших князів – сто. А самих князів Бог живими в руки [мені] дав [таких]: Коктуся з сином, Аклана Бурчевича, таревського князя Азгулуя [та] інших витязів молодих п'ятнадцять, – і цих, живих привівши [і] порубавши, повкидав я в ту річку Сальницю. По черзі перебито в той час зо двісті ліпших [мужів]» [615].

Тягар, що випав на його долю у важкі часи князівських чвар, Володимир Мономах несе гідно, мужньо, не хизуючись ні своїми перемогами, ні жорстокими розправами, що були реаліями того часу: «Та не осудіте мене, діти мої, ні інший хто, прочитавши [се], бо не хвалю

я себе, ні одвагу свою, а хвалю бога і прославляю милість його, що мене, грішного і недостойного стільки літ оберігши од того смертного часу, не ліним мене, недостойного, сотворив був, [а] на всякі діла людські здатного» [615].

З іншого боку, перед нами постає проста людина, яка, попри високе становище в суспільстві, не цуралася і зовсім «земних справ»: «А се я в Чернігові робив: коней диких своїми руками зв'язав у пуцах десять і двадцять, живих коней, а крім того ще, по [ріці] Росі їздячи, ловив я своїми руками тих же коней диких. Два тури на рогах підкидали мене з конем, олень мене один бив [рогами] і два лосі – один ногами топтав, а другий рогами бив. Вепр мені на бедрі меча одірвав, ведмідь мені біля коліна пітник укусив, лютий звір скочив до мене на бедра і коня зо мною кинув [на землю], та бог мене уцілілим зберіг. І з коня багато я падав, голову собі розбив двічі, і руки й ноги свої покалічив, у юності своїй покалічив, не бережучи живота свого, ні щадячи голови своєї. <...> На посадників не покладаючись, ні на биричів, сам робив я [все], що було треба. Весь порядок і в домі своїм – се я наводив, і в ловчих ловчий порядок сам держав, і в конюхів, і про соколів, і про яструбів [я сам дбав]. Також і бідного смерда, і вбогу вдовицю не давав я сильним обидити, і за церковним порядком, і службою сам наглядав» [615].

Основне завдання, яке ставив собі автор «Поучення», полягає в словах: «Тож, сю грамотку прочитаючи, постарайтеся на всякі добрі діла, славлячи бога зо святими його». В іншому місці: «Тому, діти мої чи інший хто, слухавши сю грамотку, не посмійтеся, а кому [вона] люба [із] дітей моїх, – нехай прийме він її в серце своє і не лінуватися стане, а так, як і [я], труждатися» [615].

Написаний у поважному віці, твір Володимира Мономаха є підсумком його життя та намаганням поділитися досвідом і як можновладця, і як звичайної людини.

Можна вважати, що автобіографією Володимира Мономаха – далекоглядного політика, надзвичайно харизматичної, розважливої та активної особистості – закладено нову літературну (світську, на відміну від панівної церковної – проповідей, літописів, житійної літератури) форму, яка дає змогу автору опікуватися вихованням дітей (у широкому розумінні) на підставі аналізу свого власного життєвого досвіду. Уперше приватне життя виносить на загал, що свідчить про високий рівень освіченості, самосвідомості мемуариста і є чи не першою спробою в українській традиції персоніфікованої історії.

У наративі «Поучення» Володимира Мономаха переплелись дидактизм, автобіографічні епізоди та глибоко психологічні замальовки. Звертаємо увагу на намагання автора передати свій досвід письмово – «у грамотиці» [645, с. 44]. Цим він наголошує на важливості, поряд із державними справами та богопочитанням, «ученія книжного», ставлячи за приклад своїм дітям батька (Всеволода Ярославовича), який знав п'ять мов. Адже державна мудрість князя була тісно пов'язана із книжною, на що вказують посилання на старозавітні та новозавітні тексти. Доживши до старості та маючи багатий життєвий досвід, князь хоче передати його не лише своїм дітям, а й усім охочим його послухати.

Аналізуючи твір Володимира Мономаха, Є. Ф. Маланюк вбачав у ньому історико-психологічний документ першорядної ваги, що дає змогу відстежити кардинальні зміни в особистості автора, його трансформацію від войовничого «варязства», чого вимагали політичні обставини, до перетворення на християнського гуманіста, який проголошував: «Винний чи не винний – не вбивайте: не губіть душі людини» [832, с. 36]. Зауважимо, що цей радикально-християнський гуманізм проголошувався на наших теренах не церковним діячем чи філософом, а світським правителем – князем, останнім представником варязької династії, який зберігав цілісність Руської землі, що залежало багато в чому від масштабу особистості князя.

Тож можна сказати, що в автобіографії Володимир Мономах намагається зафіксувати суспільно значущі історичні події та передати досвід власного життя, і негайно, у розрахунок на сучасників, а не через певний час або по смерті, і не лише нащадкам свого роду (як це характерно для так званих мемуарів-автобіографій автокомунікативного характеру), що свідчить про посилення коекзистенційних зв'язків мемуариста. Адже коекзистенція є формою залучення особистості до соціальних цінностей через спілкування. І цей вид взаємодії / діалогу (тут – через автобіографію) залежить від власного вибору мемуариста і є проявом самореалізації індивіда в суспільстві [642].

Своє продовження на українських землях жанр автобіографії дістав лише на початку XVIII ст., зокрема в спогадах представників нижчого духовенства та козацької старшини. Серед них звертаємо увагу на автобіографічний твір священика Іллі Турчиновського «[Автобіографія]»: «Списася мною многогрішним...» Ілією Турчиновським, священником і намісником березанським, житіє і страданіє своє в пам'ять дітям своїм, і внукам, і всьому потомству» та автобіографічну «сказку» Стефана Лукомського – представника козацької старшини.

«Списася мною многогрішним, Ілією Турчиновським, священником і намісником березанським, житіє і страданіє своє в пам'ять дітям своїм, і внукам, і всьому потомству».

Автобіографічний твір мандрівного дяка Іллі Турчиновського відображає передусім духовний досвід людини, яка, за вдалим висловом М. Г. Жулинського, вражена та розчарована реальним світом, простує «зі світу Пізнього Середньовіччя в нову епоху – епоху Просвітництва» [735, с. 5].

Мандрювання дяків-студентів було типовим явищем в Україні на початку XVIII ст., адже для пізнання світу і себе в ньому людині часів середньовіччя необхідно було вийти за рамки буденності, а єдина реальна

можливість для цього – це стати мандрівником. «Освітні мандрівки» були характерні для студентів Києво-Могилянської академії в XVII–XVIII ст. Зазвичай вони мали світський характер і передбачали набуття знань (в Італії – ознайомлення з творами отців церкви, античних авторів, з ідеями гуманізму, у Німеччині – опанування точних наук, медицини, іноземних мов, осмислення реформаційних ідей). Це сприяло збагаченню вітчизняних традицій новітніми культурними досягненнями, інтеграції до загальноєвропейських культурно-освітніх рухів.

Це явище вітчизняної культури, яке отримало також назву «українські ваганти», завжди викликало справжній інтерес науковців. Зокрема, П. Г. Житецький дивився на українських мандрівних студентів і дяків як на «навчителів перших азів освіти» і наголошував, що «саме у них полягала вся сила освітнього руху, започаткованого за ініціативою народу і невіддільного від народного руху» [729, с. 52-53]. Утім, вагантами і мандрівними дяками він вважав лише мандрівних школярів «вищих латинських шкіл» і студентів академії, де вивчали латину. Причину цього явища на українських теренах вбачав у нелегких умовах життя студентів, що й призвело до виникнення свого роду пересувної школи бродячих спудеїв, які швидко перетворювалися на мандрівних дяків [730, с. 195].

М. С. Возняк вбачав у творчості українських мандрівних школярів і дяків двояку подібність із творчістю західних вагантів: ідеться про вплив умов життя / освіти та літературний вплив. Особливу подібність, на його думку, мала латиномовна творчість українських студентів, які мандрували за знаннями до Західної Європи, принаймні з XV ст. Для неї, як і для творчості західних вагантів, характерна мішанина поважних і жартівливих тем, поетичних описів весни, кохання, еротики на лоні природи, овідіанства, бур-лескно-травестійних картинок, що походить з літератури Італії, Іспанії, Франції, Польщі [664, с. 27].

Варто зазначити, що І. Я. Франко досить однобічно характеризував мандрівних дяків: «Се тип, що витворився при Київській академії... Се

були невдачники академії, що осилили початкові науки, але не зуміли довести їх до кінця і добитися якоїсь посади і пішли в світ, хапаючись за що можна, за дяківство, за малярство, оправу книжок, часто голодуючи та ніколи не покидаючи свого гумору» [985, с. 344].

Проте мандрували не лише невдахи. Мандрівниками ставали переважно бідні студенти, вони писали й жартівливо-сороміцькі твори як засіб жартування та здобування харчу, і цілком серйозні речі [844, с. 240].

Автобіографія [529, с. 572-583] Іллі Турчиновського є класичним зразком оповіді мандрівного дяка, у якій від першої особи змальовано реалії життя бідного студента. За цими спогадами-автобіографією, які він почав писати вже в зрілому віці, усамітнівшись на пасіці, вдається реконструювати життєвий шлях автора. Як вказує сам Ілля Турчиновський, народився він 20 липня 1695 р. у містечку Березань на Полтавщині «от отця Михаїла, сотника березанського, і матки Анни Садковськовні» [620]. Навчався в місцевій школі, але вимушений був перервати свою освіту та зайнятися домашніми справами, оскільки його батько вирушив із військом у похід. Однак тяга до всього нового його не полишала: «...стал я сожаліть о науці своєї, якую за господарством позабил і, оставля отця і матку, отийшол 1710 года із Березні по школам волочитись» [620]. Освітні мандри Іллі Турчиновського розпочалися з Чернігова: «...тамо при церкві Воздвиженія господня малое время поживши, отийшол в сотню в село Синявку, где через год живши, там, при церкві Покровської, обучился книжного чтенія і пінія» [620]. Прагнення до подальшої освіти та пізнання світу не давало спокою, і згодом він дістався до Києва. У «богоспасаемом граде Кіеве» йому вдалося влаштуватися канархистром лівого кліросу хору Свято-Михайлівського монастиря «...при ігумені Іоаникії Сенютовичу і при наміснику Варсонуфії і уставнику Гедеоні» [620]. Водночас навчався в нижчих класах Києво-Могилянської академії: «...до школ латинських почав був, за ректора Прокоповича, а подпрофесора Загурського, ходить» [620]. Однак за

сімейними обставинами Ілля Турчиновський змушений був припинити навчання в академії і повернутися додому. Та оскільки принади мандрівного життя не полишали автора, через деякий час він знову вирушив у дорогу: «...для повиданія боліє світа і ученія поїшл з двома молодиками більшими... в Литовське княженіє во королевський град Могилев» [620]. Перебував у Чернігові, Синявці, Могильові, Шклові, Гомелі, Лоеві, Репках, знову в Чернігові, Седневі, Переяславі.

Мандрівки автора були сповнені дивовижними пригодами та драматизмом: його обкрадали, калічили, зневажали, збиралися вбити. Описуючи пережите, він, можливо, намагався своїми рефлексіями на ті події зменшити тягар моральних страждань і нереалізованих сподівань, які покладав на свої мандри. У 1728 р. Ілля Турчиновський повернувся до рідного містечка Березань, де став священником та одружився з дочкою колишнього березанського сотника Михайла Пилипенка – Анастасією. Мав двох синів, про яких згадує у зв'язку зі своєю тяжбою з сотником Дмитрашком. Дослівно: «...яко син мой Алексій, будучи в Петербурзі із Алексієм Малиновським, для свиданья з сином же моїм Андреем, кой був в службі во тоє время в Петербурзі у Воронцова-графа, іспросили у членов синодальных архієпископа московського Платона Малиновського да архієпископа псковського Симона Тодорського письма к Никодиму, чтобы мя в обиду сотнику Дмитрашку не попускал» [620]. Однак зовсім мало відомостей про навчання синів та про сім'ю загалом, що свідчить про абсолютну спрямованість спогадів на власні внутрішні переживання. Інші персонажі твору згадуються лише в контексті тих чи інших проблем.

Свої записи Ілля Турчиновський вів майже до кінця життя, можливо, у такий спосіб він намагався переосмислити «житіє і страданіє своє», вчинки, знайти причини невдач (спогади рясніють переліком осіб, які були дотичні до його страждань) та залишити по собі слід. Автор так визначив цільову аудиторію свого твору: «...в пам'ять дітям своїм, і внукам, і всьому потомству» [620]. Ці слова він виніс у назву. Незавершена

автобіографія Іллі Турчиновського (останній запис зроблено 30 листопада 1746 р.) – відображення типової долі колишнього студента Києво-Могилянської академії, мандрівного дяка, священника, який зазнав чимало небезпечних пригод і поневірянь, на собі відчув добро і зло довколишнього світу.

Як автор мемуарів-автобіографії Ілля Турчиновський у викладі фактів життя та цільових настановах обмежений своїм соціальним станом священника. Його спогади мають автокомунікативний характер – спрямовані на себе і на свої внутрішні переживання та, найвірогідніше, розраховані лише на збереження родинної історії, що є свідченням автокомунікації та сімейної комунікації. Водночас вони містять чимало біографічних даних самого автора, відображають життя тодішніх священників і є демонстрацією потягу до освіти не лише заможної частини українського суспільства, прагнення до пізнання світу і себе в цьому світі. На той час освітні мандри були єдиним шляхом вийти за межі буденності й відчутти на собі реальне добро і реальне зло.

Не всім мандрівним школярам вдавалося реалізувати свої надії на кращу долю. Сам автор виявився не готовим до життєвих викликів. Його мандри не стали продуктивними та не сприяли змінам на краще в його житті. Залежало це від самого автора мандрів чи від зовнішніх обставин, сказати важко. На думку М. Г. Жулинського, Ілля Турчиновський виявився безсилим перед злом світу через те, що «...схоластичні догмати про світ тримають його міцно, мов у ланцюгах, на припоні абстрактних уявлень про добро і зло» [735, с. 5]. А це веде до висновку, що середньовічний світогляд із його релігійними забобонами та схоластичною обмеженістю, а не вчинки вирішували його долю. Пасивність, як основна риса його характеру, призвела до того, що Ілля Турчиновський покірно приймав усе зло, яке йому довелося пережити, плывучи за течією, змінюючи постійно місце перебування (при тому, що для середньовіччя сама зміна місця проживання вже може сприйнятися як виклик). Хоча епоха Просвітництва

на теренах України, з її еталоном людини-енциклопедії та вірою у всемогутність знань, яка йшла на зміну середньовіччю, лише майоріла на обрії, в автобіографії Іллі Турчиновського вже простежується протистояння середньовічної «маленької» людини та просвітницьких ідеалів.

Рукопис автобіографії Іллі Турчиновського повністю не зберігся, раптово обірвавшись на описові судової тяжби, у якій він фігурував. У передмові до публікації редакція журналу «Киевская старина» повідомляла, що, за даними, одержаними від попереднього власника рукопису, який читав повний текст, Ілля Турчиновський був звільнений від суду, відновлений у священстві та після багатьох пригод помер у похилому віці. Похований у Березані на церковному кладовищі, розташованому в центрі теперішнього міста. Під час зведення нового будинку культури, могили були розриті, а останки вивезені в невідомому напрямку [529, с. 681].

«Автобиографическая “сказка” малороссийского летописателя Стефана Лукомского»

Прилуцький полковий обозний, український історик, письменник і перекладач Степан (Стефан) Васильович Лукомський у мемуарному жанрі відзначився написанням оповіді, яку О. І. Левицький підготував до друку й опублікував у журналі «Киевская старина» під назвою «Автобиографическая “сказка” малороссийского летописателя Стефана Лукомского» [290]. «Сказка» Стефана Лукомського містить ґрунтовну розповідь про самого автора та його родину, навчання в київських школах та про невдалу спробу завершити освіту за кордоном.

Починає автор свою «сказку» з відомостей про народження та родину: «1733 году, августа 29 дня, въ генеральной войсковой канцелярии Стефанъ Лукомскій сказкою показую: нацією я малороссіянинъ, веры христіанской, благочестивого греческаго исповеданія, леть отъ роду мне

тридцать два. Родился я за Днепромъ, въ украинскомъ городе Умани... Дедъ мой Иванъ Лукомскій и прадедъ (имени его не помню), козаки, родились полку лубенского, въ местечку Лукомле, и тамо они имели свои грунта» [617]. Про матір відомо, що батько «въ Переяславле оженился на Евдокіи Дубсковне» [617]. Найбільше місця в оповіді відведено батькові. Стефан Лукомський, пригадуючи батькові розповіді, перелічує, у яких «войсковыхъ походахъ и воинскихъ акціяхъ» він брав участь, і підкреслює, що його батько був у воєнних діях «настоящимъ атаманомъ и наказнымъ надъ паланскими козаками сотникомъ» [617].

Згадує автор двоюрідного брата по матері Семена Дубського («хоружого сотенного уманского») і рідного брата Дениса, які були задіяні у воєнних операціях, а також інших родичів: «...тетка моя родная, инокиня Феодосія Чайченкова, полку переясловского, подъ Золотоношею, въ Коробовце, въ девичомъ монастыре; двоюродніе сестры: Анастасія Чайченковна, швакгеръ Николай Леенко, да Любка Дубсковна, и многіе, кого они родственники въ Переясловле покажутъ; да братіе двоюродніе Василий и Захарій Дубскіе, полку лубенского въ Лохвице, да сестры двоюродніе-жь: Евдокія Дубсковна Сверская и швагеръ Иванъ Сверскій въ Нежине, Евдокія Дубсковна жъ за городомъ Нижнимъ Кіевомъ въ сильце жительствоуетъ; а отца моего братья родные на службе ихъ императорского величества татарми взяти въ неволю, въ какой неволе и по ныне обретаются» [617].

Освіту автор здобував у Києво-Могилянській академії, яку закінчив у 1722 р. Спроба продовжити навчання за кордоном виявилася невдалою: «...ходиль въ чужестранніе краи, надеясь тамо оное латинское мое совершить ученіе, но за приключившеюся мне тогда болезнію, принуждены остаться въ Польши, где, ради преследованія за благочестіе греческого исповеданія и что я малороссіянинъ, не могль тамо долее ученія своего иметь и, не соверша оногo, въ 1726 году возвратился паки по прежнему въ Кіевъ, где и совершилъ богословію» [617]. Після завершення

навчання з 1731 р. служив старшим канцеляристом Генеральної військової канцелярії, сотником у козацьких полках Лівобережжя, піднявся до рангу полкового судді та полкового обозного.

Про подальші роки життя автора «сказки» довідуємося з переднього слова О. І. Левицького, який підготував цей твір до видання: «...въ 1770 г. проживаль въ г. Прилукахъ въ званіи отставнаго полковаго обознаго» [290, с. 477]. Звідти ж дізнаємося, як військова старшина характеризувала Стефана Лукомського: «...человекъ добрый, верный и къ ея императорскому величеству не подозрительный и въ службахъ е. и. в-ству быть достоинъ, годенъ и потребенъ» [290, с. 479]. Під таким відгуком підписалися генеральний підскарбій Андрій Маркович і генеральний суддя Михайло Забіла.

Стефан Лукомський знаний і як укладач хроніки з історії України XIV–XVI ст. «Собрание историческое» («Зібрання історичне», 1770), яка мала компілятивний характер [461]. Він належав до тих освічених людей, які після завершення військової та державної служби (або на дозвіллі) вели щоденні записи про все побачене й почуте; писали й переписували козацькі літописи або збирали та зводили інші історичні матеріали, як правило, перекладаючи праці чужоземних авторів. Стефан Лукомський, зокрема, у 1738 р. переклав українською мовою виданий у Замості в 1638–1639 рр. «Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem w r. 1637» («Щоденник військової операції між військом коронним і військом запо-розьким 1637 р.») польського мемуариста Симеона Окольського (пол. Szymon Okolski) про події в Україні 1637–1638 рр. та твір польського дипломата і хроніста Матвія Титловського (Мацей Титлевський; пол. Maciej Tytlewski) «Narratio de praeliis gestis inter polonorum et turcam ab annis 1620–1621» («Розповідь про битви між поляками і турками 1620–1621 рр.»; Неаполь, 1622). Ці переклади вперше опубліковано в додатках до «Літопису» Самуїла Величка (Київ, 1864. Т. 4). У 1743 р. працював у складі кодифікаційної комісії, яка упорядковувала

традиційне українське право. Результатом діяльності комісії стало видання визначної юридичної пам'ятки того часу – кодексу законів «Права, по которым судится малороссийский народ» («Права, за якими судиться малоросійський народ», 1743).

Що до автобіографії Стефана Лукомського, то вона не лише містить опис обставин його особистого життя, а й через розповіді про поневіряння його козацького роду є ілюстрацією тяжкого життя населення Правобережної України, яке потерпало від політичної нестабільності та змушене було покидати споконвічні місця проживання в пошуках безпечного прихистку на інших теренах. Зокрема, родина Лукомського із містечка Лукомль (Лубенського полку), де народилися прадід і дід, переїжджала до Умані, Переяслава, Полтави, містечка Вереміївка (нині містечко Черкаської обл.), втративши всі свої землі та майно в горнилі постійних військових походів.

Автобіографії Іллі Турчиновського та Стефана Лукомського є наративними творами, сюжети яких різняться з огляду на соціальний стан авторів. У першому наведено опис нужденного життя нижчого українського духовенства, нелегких, сповнених драматизму буднів, у другому – долі представника козацької старшини, яка на той час уже втратила свою провідну політичну роль в українському суспільстві та змушена була працювати на чужу державу, однак зберегла свою гідність і бажала передати славні традиції нащадкам, водночас сподіваючись на відновлення прав своєї сім'ї на колишні статки.

Національна нарація твору Стефана Лукомського виявляється в описі героїчного життя членів його козацького роду (участь у походах проти поляків і турків Якова Лизогуба, Семена Палія). З огляду на соціальний стан автора наратив твору Іллі Турчиновського значно програє в силі морально-психологічного впливу на читача (переважає опис повсякденного життя автора, постійних дрібних сварок і судових позовів) порівняно з «Поученням» Володимира Мономаха. Це є свідченням

відмінності в соціальному статусі, освітньому рівні, масштабі особистості. У Володимира Мономаха бачимо чітко окреслене прагнення до самоствердження та самовираження, у Турчиновського – упокорення життєвим обставинам. Різняться й цільові настанови авторів: у першого – передати свій досвід усім, «кто прочет...», який мав спонукати читачів до добрих справ, і безадресність, замкнення на своїй особі в описі подій – у другого.

Автобіографічна «казка» Стефана Лукомського має характер більше сімейної хроніки, покликаної зберегти інформацію про свою родину та спрямованої винятково до своїх нащадків, не розрахованої на широке коло читачів. За несприятливих внутрішньополітичних умов XVIII ст. це, на нашу думку, можна вважати латентним інтересом до національної історії та пам'яті, що не мав чітко вираженого позиціонування, а набував швидше рис ностальгії за минулими часами. А втім, мемуарна українська традиція представників козацької старшини в частині збирання відомостей про своїх нащадків і минуле України стали підґрунтям для українського національного відродження в наступному столітті.

Автобіографія Стефана Лукомського позиціонує автора як типового представника епохи, що характеризується внутрішньою амбівалентністю, яка проявляється, з одного боку, потягом до мандрів, прагненням нових вражень та емоцій, з другого – переживанням складних та суперечливих почуттів, сумнівів і страхів на тлі філософських роздумів про сенс буття і власне існування.

Автобіографічні тексти таких постатей, як Володимир Мономах, Ілля Турчиновський і Стефан Лукомський, стали початком української мемуарної традиції загалом і жанру автобіографії зокрема та чи не першими спробами персоніфікувати історію і винести приватне життя на розсуд читачів. Це свідчить про формування паростків історичної самосвідомості та ідентичностей в різних соціальних групах.

2.2. Подорожні записки, криптомемуари та мемуарна повість як різновиди мемуарного жанру

За часів Київської Русі зародився, у XII ст., поряд з автобіографіями з'явився ще один жанр спогадової мемуарної літератури – подорожні записки (ходіння), які в літературознавстві розглядають як паломницьку прозу, тревелог – розповіді про паломництво до Святої землі, які ведуться від імені автора та містять елементи автобіографічного жанру й опис суб'єктивних вражень від побаченого [646-648, 953].

Сучасні літературознавці вивчають подорожні записки в рамках документалістики, зокрема такого її складника, як мемуаристика. У їхніх працях, з одного боку, записки розглядаються як література факту, що містить правдиву документальну розповідь із життя автора, з другого – визнається можливість трансформації цього жанру з документального в художньо-документальний, або й цілком художній [674, 530, 990]. Важливим також є аспект розгляду паломницької прози в контексті соціальних комунікацій як прообразу тревел-журналістики [898].

Для нас найбільший інтерес становлять паломницькі твори, у яких простежується яскраве авторське начало (за І. Я. Франком – сильна індивідуальна закраска [984, с. 77-78]), адже подорожні записки є засобом пізнання світу й самого себе, а також знаряддям комунікації (передачі соціального досвіду) автора зі своїм читачем. Із цією метою автор ходінь вносить до твору різноманітний світський матеріал. У ходіннях, як у жодному з інших жанрів, подолання труднощів на шляху до священного міста (Єрусалима) набуло християнського морально-етичного сенсу в суто особистісному ракурсі [645, с. 72]. Маркером подорожньої літератури є не час, як у більшості класичних мемуарних наративів, тут домінує подорож / простір. Увесь твір паломника передає «враження руху, який видозмінюється, перетікає через простір і час, об'єднуючи їх у видовжену

конструкцію, спрямовану вершиною до божественного начала, а в географічному просторі – до святого місця» [646, с. 45].

Розглянемо подорожні записки родоначальника цього жанру на українських землях ігумена Данила з чітко окресленим християнським складником та світські записки В. Григоровича-Барського, між якими проліг відтинок у чотири століття.

«Житіє і ходіння Данила, Руської землі ігумена»

Найдавнішою вітчизняною пам'яткою подорожньої прози вважається «Житіє і ходіння Данила, Руської землі ігумена» (В оригіналі назва – «Житъе и хожденъе Данила Русьскыя земли игумена» (за вид.: «Хождение» игумена Даниила. Памятники литературы Древней Руси. XII век. М.: Худож. лит., 1980. С. 25–114). Відомості про автора досить стислі. Данило (Даниїл) Паломник (друга половина XI – початок XII ст.) був ігуменом одного з чернігівських монастирів. На початку XII ст. відвідав Палестину й розповів про свою подорож у творі, у якому точний опис топографії Палестини поєднується з легендарно-апокрифічними матеріалами, запозиченими з усних розповідей і писемних джерел. «Ходіння» не збереглося в оригіналі. До нас дійшли списки, датовані 1475 р. До кінця XVI ст. це був єдиний відомий у нас докладний опис Палестини. Повний текст «Житія і ходіння Данила» опубліковано сучасною українською мовою в перекладі Г. П. Бойка [141]. Подорожі у Святу землю були традиційними для того часу та пояснювались прагненням молоді церкви Київської Русі зміцнитися шляхом безпосереднього спілкування з християнським Сходом, що підвищувало її авторитет, інтегрувало у сферу християнських відносин. До святих місць паломничали Антоній Печерський, Варлаам Печерський, Варлаам Ліницький. За результатами подорожей і з'явилася як окремий літературний жанр паломницька література, що містила апокрифічні розповіді та власні записи про побачене та пережите.

У своєму творі ігумен Данило прагне поєднати точність викладу з художніми елементами, що робить його розповідь цікавою й емоційно забарвленою, водночас із огляду на читача (текст адресований ченцям, знаті, простим людям) стиль викладу залишається легким і зрозумілим. Під час подорожі Данило, напевне, робив записи про місця, які відвідав, особливі події та людей, з якими спілкувався. Його «Житіє і ходіння» перейняте високим пафосом звеличення святих місць, прагненням автора передати землякам побачене та почуте. Про мемуарний характер цього твору свідчить те, що він побудований на особистих враженнях автора. На жаль, твір містить мало автобіографічної інформації, відомо лише, що Данило був ігуменом одного з чернігівських монастирів. На це вказує те, що він порівнює Йордан із річкою Снов (права притока Десни): «Всім подібний Йордан до річки Снов – і за шириною, і за глибиною, і звивисто тече, і швидко дуже – як Снов-ріка. Вглиб він чотири сажні на самій середині, як я виміряв і визначив сам, бо перебрався на інший бік Йордану, багато сходив берегом його. Завширшки ж Йордан – як Снов у гирлі» [616].

Основу твору становить розповідь про подорож до місць, якими захоп-люється весь світ. Про побачене ігумен пише, не лише констатує факт існування певної святині, а й звертаючи увагу на її роль у формуванні християнського світогляду та світовідчуття, розповідає про історію її виникнення. Водночас книжник активно використовує пов'язані зі святинями легенди й апокрифи (про «пуп Землі», місце, де лежить голова Адама, Лобне місце, колодязь, біля якого Богородиця почула слова Благовіщення, тощо) та описує свої враження від їх споглядання. Поширеною є думка, що ця подорож тривала більше ніж два роки та припала на 1104–1107 рр., оскільки, описуючи перебування в Палестині, Данило згадував тогочасних руських князів. Усі їхні імена ігумен записав у лаврі Св. Сави для поминання, розташувавши їх за системою старшинства, розробленою як засіб проти міжкнязівських усобиць

з ініціативи Володимира Мономаха на князівських з'їздах у кінці XI – на початку XII ст.

Загалом «Ходіння» Данила Паломника можна зарахувати до такого різновиду мемуарної літератури, як подорожні нотатки (записки), в основі яких лежать особисті враження автора під час подорожі. Основна мета подорожнього – поклоніння християнським святиням і відвідини святих місць, що вказує на перевагу духовного змісту записок над світським. У передмові до записок ігумен так пише про спонукальні мотиви свого твору: «...та заради любові до святих місць цих описав усе, що бачив очима своїми, аби не кануло в забуття те, що мені, недостойному, Бог дав побачити. Убоявся я бути рабом лінивим, що приховав добро пана свого і не побільшив його, і написав це віруючих ради» [616]. Ще однією можливою причиною звернення до жанру записок (як письмового звіту про свою подорож) може бути офіційне доручення від князя чи якогось вищого церковника описати християнські святині. Свідченням цього є почесний прийом ігумена Данила Єрусалимським королем Балдуїном [646, с. 24].

Записки Данила не лише мали практичне значення як путівник для прочан, вони свідчать про знання й уявлення людей тієї епохи моральні засади тогочасного суспільства, інформують про події та персонажів Священної історії, підтверджують широкий кругозір давньоруських книжників кінця XI – початку XII ст. Д. І. Чижевський вважав «Житіє і ходіння Данила» твором літературним, а не суто «науковим» географічним, написаним з урахуванням київських традицій XI ст. – широкий стиль, мальовничість описів, – що вигідно вирізняло його порівняно з творами північних авторів, наприклад Антонія Новгородсько, яким більше притаманний сухий протокольний стиль радше «каталогів», ніж описів [997, с. 112].

Загалом паломницька література мала певні консервативні традиції та стереотипи: специфічний предмет оповіді, структура, мовна

своєрідність і особливий тип мандрівника-оповідача [898], — однак вони не заважали подальшому поступу цього жанру. А традиція особистого засвідчення всього баченого з часів Данила Паломника зберігалась і надалі у творах українських мандрівників. Проте варто зауважити, що згодом інтерес мандрівників зосереджується на внутрішньому світі людини.

Мемуарна традиція у формі паломницьких записок мала продовження у XIV–XVI ст. Ідеться про твір невідомого автора «Поклоніння святого града Єрусалима» (1531), твори Данила Корсунського «Книга бесіди про путь Єрусалимський» (кінець XVI ст.) та Арсенія Селунського (Солунського) «Слово про перебування в Єрусалимі» (2-га половина XV ст.). На думку дослідників, на всіх редакціях і списках цих творів позначився вплив (аж до компіляцій) «Життя і ходіння Данила, Руської землі ігумена» і вони не містять чітко вираженого авторського складника. Це свідчить про популярність жанру ходінь задля задоволення духовних потреб церковної та світської еліти.

«Мандри святими місцями Сходу з 1723 по 1747 рік» Василя Григоровича-Барського

Активізація культурного та громадсько-політичного життя в Україні у XVIII ст. сприяла поживленню її міжнародних зв'язків, складовою частиною яких були й подорожі до інших країн. Традиції паломницької прози з яскраво вираженим авторським наративом продовжив відомий український мандрівник Василь Григорович-Барський у своїх подорожніх нотатках «Мандри святими місцями Сходу з 1723 по 1747 рік». У перекладі сучасною українською мовою праця видана в 2000 р. [127].

Освіту Василь Григорович-Барський здобув у Києво-Могилянській академії (1715–1723). 1735 р. прийняв чернецтво. Свою подорож, що тривала майже 24 роки, він розпочав у квітні 1723 р. У ті часи так звані освітні мандрівки були досить популярні в студентському середовищі. Вони сприяли збагаченню вітчизняних традицій новітніми культурними

досягненнями, інтеграції України до загальноєвропейських культурно-освітніх рухів. На відміну від паломницьких подорожей попередніх часів освітні мандрівки мали світський характер.

Як і більшість студентів-мандрівників, Василь Григорович-Барський вирушив у подорож власним коштом, заробляючи по дорозі на шматок хліба. Під час мандрів він відвідав Пешт, Відень, Барі, Рим, Венецію, Корфу, гору Афон. У 1726 р. дістався Палестини, згодом побував на Синайській горі, Кіпрі, в Єгипті, Тріполі (Сирія). У 1743 р. за наказом імператриці Єлизавети призначений священником при російському посольстві в Константинополі. Його подорожні записки, крім традиційних описів побачених місць, що було характерним для жанру паломницьких ходінь, містили багато автобіографічної інформації, завдяки якій перед нами постає цікава особистість автора. У записках він називає себе то Панським, то Беляєвим-Плакіальбовим, то Василем Київським.

Свої поневіряння під час подорожі, автобіографічні по суті (у дорозі його не раз грабували та били до напівсмерті, він потерпав від тяжких недуг, спричинених незвичним кліматом і злиднями, тощо), Василь Григорович-Барський змалював у яскравій формі, що зробило його подорожні нотатки (іще задовго до того, як вони були офіційно надруковані), за свідченням Василя Рубана, настільки популярними, що «тридцать лет уже прошло, как сию книгу по кончине сочинителя ее, с превеликой жадностью списывают все те, до коих о ней хотя малейшее дошло сведение. В Малой России и в окружающих оную губерниях нет ни одного знатного места и дома, где бы не было ее списка...» [917, с. III].

Уперше книга була надрукована Василем Рубаном (за вказівкою і за фінансової підтримки Григорія Потьомкіна) лише 1778 р., з окремими поправками та доповненнями, під назвою «Пешеходца Василия Григоровича-Барского-Плаки-Албова, уроженца киевского, монаха антиохийского, путешествие к святым местам, в Европе, Азии и Африке находящимся, предприятие в 1723, и оконченное в 1747 году, им самим

писанное». Найповнішим було сьоме, 1885–1887 рр., видання твору, яке мало назву «Странствования Василья Григоровича Барского по святым местам Востока с 1723 по 1747 год» [484]. До «Странствований...» додано біографію автора, написану його братом І. Г. Григоровичем-Барським.

Як свідчать записи Василя Григоровича-Барського, подорожуючи без грошей, щоб вижити, він досить уміло пристосовувався до будь-яких ситуацій: якщо не мав навіть харчів, старцював, жив на пожертви; щоб кудись дістатися, благав, аби дозволили примоститися на відкритій палубі корабля; якщо з'являлися проблеми з в'їздом до чужої країни, перетворювався на «убогого турецького подорожнього», видавав себе за дервіша – жебрака-ченця, що йде поклонитися могилі пророка Мухаммеда; у католицькій Польщі вдавав із себе ревного католика, в арабських країнах – правовірного мусульманина; для порятунку життя йому навіть довелося прикинутися юродивим. Подорожуючи, вивчав мову, історію, економіку, освіту, побут і звичаї різних країн і народів, а також пам'ятки мистецтва й архітектури. Перебуваючи на Афоні, відвідував монастирі, вивчав їхні книгозбірні та залишив описи рідкісних документів (грамот, рукописних і друківаних книг). Свої спостереження і враження ретельно фіксував у подорожніх записках, до яких додав детальні маршрути і близько 150 ілюстрацій, майстерно зроблених ним з натури.

Назагал текст записок, із одного боку, малює нам образ знавця мов, історії та культури балканських і близькосхідних народів, допитливого дослідника й уважного спостерігача, з другого – засвідчує прагнення автора передати набуті під час подорожі знання і досвід своїм читачам. Про те, що він розраховував на читача, свідчить поєднання у творі достовірності інформації та доступності викладу.

Отже, подорожні записки з вагомим особистісним складником / «індивідуальною закраскою» як окремий жанр мемуарів в Україні найбільш виразно представлені двома відомими творами ходінь / мандрів. Перший був основоположним для цього жанру, а другий – завершальним.

За середньовіччя написано «Житіє і ходіння Данила, Руської землі ігумена», у часи раннього модерну – «Мандри святими місцями Сходу з 1723 по 1747 рік» Василя Григоровича-Барського. За соціальним статусом автор першого твору – ігумен, а другого – письменник-мандрівник. Перед нами постають високоосвічені особи, які знали багато мов, історію та культуру народів, із представниками яких зустрічалися під час подорожей. Життєвий шлях авторів мемуарів свідчить, що їхні знання та вміння цінували і на рідній землі, і на інших теренах (ігумена Данила поселили в монастирі Св. Сави поблизу Єрусалима, а Василь Григорович-Барський був священником при російському посольстві в Константинополі; з огляду на його вченість Василеві Григоровичу-Барському пропонували залишитися в кількох монастирях, де він проживав під час подорожі, а після повернення до Києва запрошували на кафедру грецької мови в Києво-Могилянській академії).

Автобіографічний складник творів паломницької літератури дає дослідникам цікавий матеріал для вивчення як внутрішнього світу автора, так і обставин його особистого життя та життя окремих соціальних верств і народів тих країн, якими він подорожував. Загалом і Данило Паломник, і Василь Григорович-Барський, занотовуючи враження під час мандрівок, орієнтувалися на широкого читача як у близькій, так і в далекій перспективі, що свідчить про їхнє бажання передати свій індивідуальний життєвий (опис маршрутів, подорожніх труднощів) та історичний досвід (ознайомлення читача з визначними історичними місцями, переказами з історії різних держав і народів). Що до цільових настанов, то перший переймався ідеєю пропаганди християнства та популяризації його святинь, другий мав на меті ознайомлення (із залученням історії християнства) з історією, традиціями різних народів задля створення власної універсальної картини світу шляхом документального опису, протиставлення та порівняння Європи, Азії й Африки, які на той час вважалися трьома його складниками. Подорож Василя Григоровича-

Барського радше нагадувала освітні мандри студентів, які йшли до Європи по науку. Сучасники розуміли велич та винятковість його твору, тому доклали немало зусиль до видання книги для ознайомлення читача з неповторним поглядом автора на тодішній світ.

Ходіння (паломницька проза) як літературний, у тому числі мемуарний, жанр були популярними та викликали великий читацький інтерес починаючи з XVIII ст., про що свідчить той факт, що «Житіє і ходіння Данила» має понад 100 списків, а «Мандри» Василя Григоровича-Барського престижно було мати в кожному багатому домі.

Незважаючи на деяку наївність і простоту творів паломників, їхні тексти давали ключ до розуміння картини світу, як її бачило тогочасне суспільство. Зокрема, для Данила Паломника найвищий сенс життя полягав у подорожі до Святої землі, Гробу Господнього, інших святих місць та поклонінні їм, молитві про милість Божу для себе та свого народу. Водночас для Василя Григоровича-Барського цей сенс був у набутті нових прикладних знань з географії, історії, мовознавства, архітектури, бібліографії, культури. Для історичної науки та, зокрема, біографістики ці твори слугують невичерпним джерелом пізнання внутрішнього світу людини, біографічних відомостей та інформації про перебіг тогочасних подій. Але, за висловом П. В. Білоуса, «у контексті сучасних уявлень людини про світ, її естетичних, морально-етичних орієнтацій та переконань розповіді паломників навряд чи можуть послужити об'єктом широкого зацікавлення та естетичних переживань» [647, с. 5]. У широкому культурологічному вимірі паломницькі твори є відображенням картини світу тогочасних людей, що допомагає краще розуміти їхню поведінку, культурні та суспільні цінності.

Криптомемуари

Своєрідною формою українських мемуарів у XVI ст. були передмови та післямови до окремих стародруків. Це так звані приховані форми

мемуарів – криптомемуари, які в історичній літературі трактують як уривки зі споминів в інших джерелах. Термін «криптомемуари» вживає І. П. Крип'якевич у статті «Мемуари українців XVI–XVIII ст.» [788]. Цій проблемі присвячені також статті І. І. Кревецького «Спомини Івана Федоровича про початки друкарства на Україні» [786], І. І. Огієнка «Спомини кн. К. К. Остріжського про видання Біблії 1581 р. Вага передмов до наших стародруків» [872]. Тривалий час цей термін не використовувався, а з'явився знов на сторінках «Енциклопедії українознавства», де трактувався як «дрібніші спогади чи їх фрагменти, що зустрічаються в ін. джерелах» [1059]. Значну увагу проблемам криптомемуарів (передмов та післямов) приділяли І. І. Огієнко [747; 871] та Я. Д. Ісаєвич [752-754].

Важливість передмов і післямов показав Іван Федоров. Друкуючи церковні тексти, майстер мав сміливість в алегоричній і неалегоричній формі розповідати про друкарську справу. У післямовах до Львівського Апостола (1574) і Острозької Біблії (1581) з'являються автобіографічні елементи – що було вперше в слов'янській літературі взагалі і, безумовно, стало цінним для історії. До того ж передмо ви та післямови містили початки спілкування з читачем. До основного тексту додавалася інформація про те, як працювати з книжкою, як допомогти собі не загубитися в «книжкових нетрях».

У Львівському Апостолі 1574 р. [30], на відміну від московського видання 1564 р., замість офіційної післямови вміщено написану Іваном Федоровим «Повість откуду начася и како совершися друкарня сія» [30, с. 260-264], яка по суті є першим, одночасно історичним, мемуарним і публіцистичним нарисом початкової історії східнослов'янського книгодрукування. Автобіографічні матеріали тут підпорядковані публіцистичній меті: підняти соціальний престиж друкарства, розкрити його значення для суспільства і тим самим створити сприятливий клімат для видавничої діяльності.

Друкар не був незалежним ні в Москві, ні в Заблудові, він лише виконував замовлення власників друкарень. Це сковувало його ініціативу, і він не міг «надто підкреслювати свою роль у підготовці й виконанні друку, щоб не применшувати заслуг замовця, власника друкарні, мецената» [753, с. 59]. Тому, закінчивши роботу в Заблудові та полишивши гонитву за багатством, Іван Федоров рушив до Львова, де заснував свою друкарню, бо мав «розсівати по світові зерна духовні і всім по черзі роздавати поживу духовну...» [753, с. 46], та виступав як самостійний підприємець, незалежний від замовця і «покровителя» [753, с. 59].

Післямова у Львівському Апостолі 1574 р. – це пристрасний твір української публіцистики XVI ст., що висвітлює початки українського друкарства і водночас відображає перипетії особистого життя самого Івана Федорова, зокрема дає ключ до розуміння його частих переїздів з місця на місце. Іншої такої гостро публіцистичної та глибоко ліричної розповіді друкаря про своє життя, поневіряння та вірність своїй справі, що була б разом із тим гімном книговидавництву, немає. Я. Д. Ісаєвич схарактеризував післямову Івана Федорова як яскраву та схвильовану, що пояснюється більш вільним становищем автора у Львові порівняно з Москвою, де він працював під контролем державної і церковної влади та був обмежений у виявах власної ініціативи: «У Львові, де друкар став сам собі господарем, він зміг вмістити і пишну видавничу марку, і яскраву, схвильовану післямову, яка за літературними якостями набагато перевершує те, що маємо в інших друкованих виданнях того часу. Зі сторінок цього твору постає перед нами образ пристрасної і вольової, відданої своїй справі людини, що розуміє суспільну значимість своєї діяльності» [753, с. 60].

В Острозькій Біблії 1581 р. (цифрову копію видання розміщено на сайті Державного історико-культурного заповідника міста Острога: Острожская Библия 1581 г. первопечатника Ивана Федорова. Державний історико-культурний заповідник міста Острога. URL:

<https://ostrohcastle.com.ua/ostrozka-bibliya/>) вміщено передмову від імені князя Василя-Костянтина Острозького, де розтлумачено виникнення тексту, другу передмову — Герасима (Гарасима) Смотрицького («Передмова до віруючого і православного читача всякого стану, віку ж і сану») з віршем-похвалою видавцеві та його гербу, а також післямову Івана Федорова. У 2006 р. було здійснено український переклад Острозької Біблії доктором теології архимандритом Рафаїлом (Торконяком) [366].

Герасим Смотрицький уподібнює видавця, князя В.-К. К. Острозького, римському імператору Константину Великому (274–337), який почав підтримувати християн, за що християнська церква визнала його святим і рівноапостольним. На важливому значенні видання Біблії Герасим Смотрицький наголошує на початку своєї «Передмови...»: «Шановний чатачу, треба руками ума пильно і сильно держати ці три керма Христова корабля, коли пускаєшся на море недослідимої глибини божественних і всесвітніх писань обох Завітів; і потрібно неземними очима пильно стежити, щоб кожне з них належний йому напрям несхибно держало, коли бажаємо спастися від бушування противних вітрів єретичного хитрування, обмани, гордості з дії антихриста, освободитися від недуги самовпевненості, недбання ж і недбалості з лінивством та прибути до пристані горішнього Єрусалиму, ревно молячись до Того, що панує над морем і над вітрами» [366, с. 10].

У першій передмові зазначено труднощі роботи над Біблією, зокрема: «Ми також знайшли і багато інших біблій, різні письма і різними мовами, і ми приказали дослідити їх вміст, чи всі відповідають в усьому божественному писанню. І знайдено багато відмінностей, не лише відмінності, але і зіпсутий текст, через що ми були дуже розстроєні» [366, с. 8]. Змальовано і нелегкий шлях, який довелося подолати під час підготовки тексту Біблії: «...я прийшов аж до самого намісника апостолів і голови правління всієї східньої Церкви, пречесного Єремія, архієпископа Константинополя, нового Риму, вселенського патріярха високопрестольної

церкви, просячи уклінно та ревно як людей, обізнаних з грецькими та слов'янськими святими писаннями, так і добре справлені списки, які з певністю без помилок» [366, с. 8-9]. Знайомство з передмовами та післямовами дає змогу сучасному читачеві зануритись у складний процес тогочасного пошуку методології роботи зі святими текстами слов'янськими мовами, яка вироблялась «“на ходу”, під час роботи» [878, с. 27], та організаційних моментів редакційно-видавничої підготовки текстів, що використовували в подальшому інші видавці.

Практика передмов, післямов, посвят була характерна й для пізніших українських стародруків, XVII–XVIII ст., виготовлених у Києві, Львові, Новгород-Сіверському, Чернігові, Стрятині. Проте їх публікація була обумовлена трохи іншими причинами – «...двома прагматичними інтенціями авторів цих текстів: отримати допомогу в подальшій видавничій діяльності та продати вже готову продукцію. Перша з інтенцій найповніше реалізується в текстах присвят, друга – в текстах передмов» [792, с. 105]. Виходячи із цілей, для них найбільш характерні барокові «розвернуті метафоричні конструкції» (О. Ю. Курганова), де книга змальовується як «богонатхненний дар», однак вони містять і більш практичну інформацію, що характеризує адресата, назву видання, його зміст, структурні особливості, історію видавничого осередку.

Отже, передмови та післямови (криптомемуари) до українських стародруків є незаперечно цінним історико-біографічним джерелом і мають усі ознаки мемуарної літератури: автор – реальна історична особа, яка розповідає про основні події свого життєвого шляху чи його певного періоду та про конкретно-історичні події, учасником яких була. Водночас ці документи містять суб'єктивне осмислення історичних подій, визначення автором своєї ролі в них, мотивацію його дій і рішень. Оскільки зазначені нами криптомемуари були розраховані на сучасників, це свідчить про посилення коекзістенційних зв'язків мемуариста, бажання зберегти індивідуальний досвід автора, який усвідомлює себе (окремо від

інших) і своє місце в історичному процесі. Це можна вважати виявом в українській традиції зв'язку мемуарів та публіцистики.

Історико-мемуарна повість. Записки Богдана Балики «Про Москву, про Дмитрія, царика московського ложного»

На першу половину XVII ст. припадає поява в Україні нового жанру – історико-мемуарної повісті. Першим твором цього жанру вважають записки Богдана Балики (Бозько, Боско, Божко) «Про Москву, про Дмитрія, царика московського ложного», названі М. С. Грушевським прикладом нових мемуарів на чисто політичні теми [692, с. 301], а радше – історичні з великим побутовим складником, оскільки містять відомості про історичні події, а також багато детально змальованих побутових труднощів (голод, ціни на продукти харчування, холод), яких зазнав сам автор і його попутники, перебуваючи в походах. Твору притаманна головна властивість повісті – наративна (оповідально-описова) суть. Водночас це розповідь про те, що Богдан Балика безпосередньо сам переживав у реальному житті. Повна назва записок – «О Москве и о Дмитрію, царіку московскомъ ложномъ. Сіе писалъ мещанинь кїевскій именемъ Божко Балыка, который самъ тамъ былъ и самовидецъ тому былъ». Записки Божка (Богдана) Балики вміщені в збірнику І. Кошаківського й опубліковані В. Б. Антоновичем у журналі «Киевская старина» (1882. Т. 3. № 7. С. 97–105).

У записках доволі біографічних відомостей про самого Богдана Балику. Походив він із відомого в XVI–XVII ст. київського міщансько-шляхетського роду Балик. Батько, Яцько Балика, був київським війтом (1593–1613), а дружина – дочкою київського бурмистра Себастьяна Андрійовича. Брав участь (разом із братами Олександром і Созоном) у походах Війська Запорозького (1612–1613) на Московську державу, разом із козаками та польськими військами був учасником облоги московського кремля (1612). Складав козацькі вимоги до уряду Речі Посполитої на перемовинах у Житомирі (1614), про що свідчить його

підпис на документі (після підпису гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного). Підписав козацьку Декларацію від 30 жовтня 1617 р. під Вільшаною (разом із гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним). У своїх записках Богдан Балика згадує купців київських, з якими він брав участь у походах: Скоробогатого, Богдана Гребенника, Стефана Хмеля та інших.

Ця історико-літературна пам'ятка особливо цінна передусім своєю появою. Майже протягом трьохсот років (XIII – кінець XVI ст.) відчувався брак власне української літератури (переважала сильніша та більш агресивна польсько-латинська культура), тим паче історичних творів, написаних світською людиною. Як зазначав М. С. Грушевський, «...після таких бідних і скупих на які-небудь історичні записки століть, починаючи з кінця XVI в., ми все частіш стрічаємося з літописними записками, мемуарами про важніші події, що їх свідком або учасником довелось тому чи іншому бути» [692, с. 301].

У контексті літературного відродження (1580–1610 рр.) М. С. Грушевський відзначав тенденцію до залучення в суспільне життя та літературну працю обивателя. Цей процес був пов'язаний, зокрема, із появою міщанства як соціальної верстви, яка настільки виросла економічно, зорганізувалась і усвідомилася, що могла прислужитися для нового літературного руху, а світоглядні зрушення, викликані німецькою реформацією, спонукали й українських письменників до енергійних справ у царині оборони мови, культури, національності. Крім цього, київські купці, представником яких був Богдан Балика, беручи участь у військових походах, очевидно, мали на меті використати їх для своїх торговельних операцій.

Нові соціально-політичні умови сприяли появі бажання у представників ширших (порівняно з попереднім періодом) верств передати свої переживання, враження від важливих історичних подій, свідками або учасниками яких довелося бути, сучасникам і нащадкам. Записки Богдана Балики виразно це демонструють. Основна тема його

твору – опис московського походу 1612 р., у якому автор разом зі своїми братами брав участь. На думку М. С. Грушевського, «записки сі зроблені, очевидно, по гарячій пам'яті пережитого й визначаються живим і безпосереднім викладом, а інтересні як голос східноукраїнського міщанина і київського інтелігента з часів передбратаських, перед приходом сюди галичан» [692, с. 301].

На жаль, в українській мемуарній традиції цей жанр не набув значного розвитку. До історико-мемуарної повісті можна ще віднести, з великими застереженнями, хіба що «Записки» військового діяча, дипломата, одного із найближчих радників Б. Хмельницького Силуяна Мужилівського, які є єдиними спогадами сучасника й активного учасника подій Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. Вони були віднайдені та надруковані М. С. Грушевським у 1914 р. [694] і сьогодні є важливим історичним джерелом часів Хмельниччини, оскільки в них автор докладно й авторитетно описує події, у яких брав участь. Силуян Мужилівський був членом посольства Богдана Хмельницького (разом із єрусалимським патріархом Паїсієм) на початку 1649 р. до Москви. Під час аудієнції у царя Олексія Михайловича вручив йому від імені Війська Запорозького меморандум, де були вказані причини війни. Неодноразово очолював дипломатичні місії до Молдови, Литви, Московії, Кримського ханства. «Записки», власне, і є тим самим меморандумом та містять стислий виклад політичних подій, що передували посольству. Тут Силуян Мужилівський виступає навіть не стільки автором спогадів, скільки виразником інтересів Війська Запорозького, тому на першому плані – опис перебігу політичних подій, а не спогади про себе та враження від побаченого.

Отже, подорожні записки (ходіння) Данила Паломника та Василя Григоровича-Барського, криптомемуари, історико-мемуарні повісті Богдана Балики, Силуяна Мужилівського свідчать про збагачення жанрового розмаїття мемуарів. Що до авторських інтенцій, то варто відзначити наявність автокомунікації з метою пізнання свого внутрішнього

(ходіння Данила) чи зовнішнього (мандри В. Григоровича-Барського) світу, суспільної комунікації, а саме – звернення до сучасників і нащадків для передачі особистого досвіду та з'ясування своєї участі й ролі в історичних процесах (Богдан Балака, Силуян Мужилівський). Водночас розглянуті мемуарні твори є яскравою ілюстрацією мистецько-художньої картини світу українського культурного поля епохи середньовіччя та раннього модерну загалом.

2.3. Історичний наратив та повсякденне життя в діаріушах (щоденниках) середини XVII – XVIII ст.

У середині XVII – XVIII ст. поширився щоденниковий жанр, який в українській мемуарній традиції, значною мірою під впливом польської, набув вигляду *діаріушів* (від лат. *diario* – щоденний та пол. *dziariusz* – щоденник, родинна хроніка). Цим терміном позначають різновид нотаток, зроблених певною особою в хронологічній послідовності про факти свого життя та події, учасником чи свідком яких вона була. Фіксація подій у щоденнику супроводжувалась відповідним соціальним і національним контекстом, а тому становить особливий інтерес як своєрідний психологічний портрет автора, свідчення його ментальності, інтелекту та смаку [1060, с. 289].

Щоденник розглядається в науковій літературі переважно як літературно-побутовий жанр, фіксація побаченої, почутої, внутрішньо пережитої події, яка щойно сталася. У такому розумінні щоденник пишеться для себе й не розрахований на публічне сприймання; у ньому занотовують переважно факти і явища особистого життя, зазвичай у монологічній формі, хоча можливий і внутрішній діалог (полеміка із самим собою, з уявним опонентом тощо) [1062]. О. А. Галич визначав п'ять основних особливостей жанру щоденника: відносна регулярність, цілісність (особистість автора, чії життєві спостереження розгортаються

послідовно), фрагментарність (уривчастість спостережень за дійсністю), обірваність (незавершеність думки), фактична достовірність [677].

Українські діаріуші XVII–XVIII ст. значно ширші за своїм змістом і характером від щоденників у їх усталеному розумінні. Примітною рисою найвідоміших з них є органічне поєднання суспільно значущого, публічного і приватного, суб'єктивного, а також хронологічного викладу подій зі спогадами, роздумами та навіть з тим, що з погляду нашого часу можна сприймати як елементи публіцистики й аналітики. Історично практика ведення діаріушів пов'язана з польськими так званими щоденними сеймовими записами. Однак під впливом реалій суспільно-політичного і культурного життя вони швидко перетворилися на суто український феномен.

В українській історіографії діаріуші класифікують за змістом: щоденники про поточну діяльність гетьманів, які вели канцеляристи з їхнього почту (щось на зразок документальних хронік з оповідями про події, пов'язані з візитами гетьманів); діаріуші (журнали) Генеральної військової канцелярії; приватні, або авторські, діаріуші [686, с. 102-103]. За типом текстів розрізняють нелітературні та літературні щоденники. Перші називають «наївними», тобто такими, що написані непрофесійним (пересічним, «наївним»), літературно недосвідченим автором [851]. Проте приватні (авторські) діаріуші, написані непрофесіоналами літературної справи – особами, далекими від літератури і мистецтва, можуть відбивати стиль епохи і бути надзвичайно цікавими щодо авторської рефлексії на описувані події за часів ліквідації Гетьманщини. У щоденниках особистісні рефлексії були надійно сховані в поодиноких ностальгійних споминах про славних попередників та козацьке минуле.

Мемуарна традиція зазначеного періоду, а саме її щоденниковий жанр, тісно пов'язана з поняттями історичного наративу (суб'єктивний досвід автора зорганізовано в єдине ціле у формі щоденних записів на тлі історичної доби), з фіксацією подій життя та праці, вчинків та рефлексій

у побутових умовах. Запропоновані до розгляду діаріуші (щоденні записи) є яскравою ілюстрацією суспільно-політичного, культурного та повсякденного життя на теренах України у XVII–XVIII ст. При цьому зміст записів переважно зумовлений соціальним статусом авторів.

Наприклад, записи ігумена Атанасія Филиповича стосуються проблем церковного життя, а саме – впровадження унії та боротьби проти неї. А в діаріушах представників козацької старшини Миколи Ханенка, Якова Марковича та Петра Апостола основна увага зосереджена на політичних і військових подіях того часу та фактах із повсякденного життя. «Щоденник Генеральної канцелярії за 1722–1723 рр.» Павла Ладинського та Пилипа Борзаківського містить записи про діяльність канцелярії, докладний опис життя й побуту старшини та характеристики окремих її представників. Українською мовою тексти всіх діаріушів вийшли друком у виданні «Малі українські діарії XVII–XVIII століть» (Київ, 2015).

«Діаріуш, або Список дій правдивих, оголошений у справі помноження і пояснення православної віри...» Атанасія Филиповича

Автор одного з найстаріших українських діаріушів – православний полеміст, церковно-братський діяч Атанасій Филипович, записи якого мають автобіографічні ознаки, а за назвою – щоденникові.

Атанасій Филипович відомий виступами проти уніатської церкви та єзуїтів. За це кілька разів потрапляв до в'язниці, згодом був поселений у Києво-Печерському монастирі як божевільний, де й написав свою автобіографічну повість у жанрі діаріуша. 1647 р. знову повернувся як ігумен у Берестейський монастир. У вересні 1648 р. через підозру в співчутті повстанню Богдана Хмельницького страчений поляками. Значну роль у долі Атанасія відіграв Петро Могила, який опікувався ним під час переслідувань з боку польської влади [778, с. 368-369]. Канонізований православною церквою як преподобномученик.

Структурно «Діаріуш, або Список дій правдивих, оголошений у справі помноження і пояснення православної віри...» Атанасія Филиповича, який датується 1646 р. [532], складається з трьох частин (оповідних блоків), у кожній з яких ідеться про окремий період його життя. Повна назва – «Діаріуш, або Список дій правдивих, оголошений у справі помноження і пояснення православної віри волею Божою і молитвами пречистої Богородиці в недавноминулих часах: вигод у благочестивого царя московського Михаїла, потім у його милості короля польського Владислава Четвертого, наостанок у преосвященного архієпископа всієї Русі, митрополита Петра Могили і списаний через смиренного ієромонаха Атанасія Филиповича, на цей час ігумена Берестя Литовського, через якого те в монастирі Печеро-Київському і виписується для відомості людям православним, що хочуть про те тепер і в потомні часи знати». У першій частині мальовничо описана подорож автора до московського царя Михаїла (1637 р.) з метою збору коштів на побудову православної церкви. Друга – розповідь про те, як Атанасій Филипович став ігуменом Берестейського монастиря. Ця частина містить багато документів (про права і вольності монастиря), до яких автор додає свої коментарі. Найцікавішою з погляду мемуаристики видається третя частина, що має назву «Новина» та містить автобіографію.

Варто зауважити, що твір Атанасія Филиповича, хоча і названий «Діа-ріушем», досить умовно можна віднести до жанру щоденника, оскільки він не містить хронологічних записів. Більшою мірою він належить до автобіо-графічної повісті або публіцистичного твору, оскільки ведеться від імені авторського «я» і дає виразний психологічний портрет Атанасія, який пожертвував життям в ім'я православної віри.

Основний мотив написання твору – внутрішній спротив Атанасія Филиповича уніатству на українських землях та бажання боротися з уніатами. Цільову аудиторію автор зазначив у назві: «...для відомості людям православним, що хочуть про те тепер і в потомні часи знати».

Опис подій вказує на певну екзальтованість автора, який перетворив своє життя на невпинну боротьбу з унією та був упевнений, що чинить так за велінням Творця [1008, с. 338, 370]. Ідеться про видіння Атанасія, котрі його скеровують у подорожі, діалоги з внутрішніми голосами, зображення самого себе оголеним і в багні як знак протесту проти утисків тощо. Він сподівався об'єднати довкола себе ревних прихильників православної віри. Отже, твір був адресований підготовленому до боротьби з унією читачеві. Несамовита віра Атанасія Филиповича у свою обраність у цій боротьбі та жертвовність заслуговують на увагу. М. С. Возняк зазначав, що цей твір — «дуже цікава пам'ятка, що зворушує своєю наївністю, щирістю, релігійною екзальтацією й непохитною постійністю навіть в обличчі смерті» [663, с. 296].

Атанасій Филипович викладає свій погляд на непросту історію утвердження на українських і білоруських землях церковної унії та змальовує відторгнення частиною населення нової віри. Події, описані автором, є свідченням психологічної драми не лише окремого ревного послідовника православної віри. Як видно із записів, у Атанасія Филиповича були прихильники серед православних. Отже, можна припустити, що автор ототожнював себе та своє життя лише з православною вірою, що свідчить про його високу релігійну самосвідомість, яка в умовах перебування українських земель у межах католицької Речі Посполитої набувала рис національної самосвідомості.

На тлі відсутності виразної художньої прози та переважання релігійних творів щоденник Атанасія Филиповича видається цікавим також як живий, доступний різним категоріям читачів документ епохи. В. О. Шевчук називає автора «лицарем абсурду» та православним ортодоксом, а його життя — «донкіхотством» [1008, с. 367-372], М. П. Корпанюк підкреслює, що в ньому поєднуються глибокий і суворий аскетизм монаха і романтик-мандрівник [778, с. 3].

Козацькі діаріуші

Класичними зразками української щоденникової літератури XVIII ст. (так званого українського барокового щоденникарства) стали діярії (діаріуші), які вели представники козацької старшини. Серед них звертають на себе увагу яскраво вираженим приватним характером щоденники Миколи Ханенка, Якова Марковича, Петра Апостола та твори Пилипа Борзаківського і Павла Ладинського, які мали більш офіційний виклад. Деяко осторонь за своїм змістом стоять щоденники Пилипа Орлика та Данила Туптала.

Форма щоденника передбачає фіксацію побаченої, почутої, внутрішньо пережитої події, яка щойно відбулася. За визначенням С. Є. Ігнат'євої, «діа-ріуш є безпосереднім віддзеркаленням внутрішнього духовного життя діариста, оскільки для його власного “я” не існує кордонів, що існують для іншої чужої свідомості» [746, с. 42]. Діаріуші зазвичай пишуть для себе, вони не розраховані на публічне сприймання, у них розповідається переважно про події особистого життя, що свідчить про їх автокомунікативний характер. Проте в щоденниках, які вели представники козацької старшини, значна увага приділяється саме тодішнім політичним і суспільним подіям. У них ідеться про життя козацької старшини часів занепаду Гетьманщини, роль і значення козацтва, закріпачення посполитих і перетворення козацької старшини на шляхетсько-дворянський стан.

Щоденники Миколи Ханенка і Якова Марковича мають багато спільного. Автори були представниками козацької старшини, навчалися разом у Києво-Могилянській академії, обидва вивчали риторику у Феофана Прокоповича. Були знайомі з польською традицією ведення щоденних записів, про що може свідчити наявність у приватній бібліотеці Миколи Ханенка опису подорожі до святих місць Миколая-Криштофа Радзивілла («Peregrynacja abo pielgrzymowanie do Ziemi Świętej»; у перекладі польською А. Варгоцького видано в Кракові 1607 р.) [709,

с. 91]. Про інтереси мемуаристів, що сформувалися в Києво-Могилянській академії, свідчать книги, які вони купували, збирали та якими обмінювалися з людьми свого кола [708].

Зауважимо, що курс риторики, який викладав Феофан Прокопович, містив настанови і щодо оповідей: ясність, правдоподібність, лаконічність, дотримання часового порядку [909, с. 206]. Оповідям Миколи Ханенка більш властиві описи внутрішнього життя Гетьманщини, поїздок до Москви та Санкт-Петербурга. У записках Якова Марковича домінують описи військового устрою, воєнних походів російського війська на Кавказ та Каспійське узбережжя, у яких брало участь і козацьке військо, відряджень до імперських столиць.

За спостереженням О. М. Дзюби, щоденникові записи Миколи Ханенка і Якова Марковича містять інформацію про образ «іншого», «чужого» народу. Зокрема, ідеться про населення Північного Кавказу та Каспійського узбережжя, життя якого вони спостерігали під час завойовницьких походів російської армії 1722 та 1725–1727 рр. [709, с. 90–105]. У щоденниках знаходимо згадки про особливості побуту, суспільного устрою, віри жителів Кавказу та Закавказзя. Крім власних спостережень, описуючи «інших», автори користувались інформацією про чужоземні народи та держави, отриманою під час розмов з очевидцями.

Маючи гарну освіту та дотримуючись тогочасної моди серед еліти на ведення щоденників, Микола Ханенко та Яків Маркович приділяли багато свого часу щоденниковим записам. Водночас належність до козацької старшини в часи руйнації козацького устрою та бажання зберегти свої привілеї призвичаїли їх бути відстороненими спостерігачами та простими фіксаторами політичних змін. Проте, маючи хист, знання, ґрунтовну освіту, естетичний смак, широке коло спілкування, вони не могли залишати поза увагою події, що відбувалися довкола, і, прагнучи занотувати їх, докладно описували в своїх діаріушах тогочасне повсякденне життя.

«Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка».

Один із перших козацьких діаріушів – «Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка» – в історіографії розглядається як єдине ціле, але насправді він складається з кількох частин, які були віднайдені й надруковані свого часу в різних редакціях та під різними назвами Осипом Бодянським, Олександром Лазаревським та Андрієм Титовим.

Першим до цього мемуарного джерела звернувся Осип Бодянський, який видав у 1858 р. «Диариуш, или Журнал...» за 1722 р. (який ще називають «Малим діаріушем») з історичною довідкою про Миколу Даниловича Ханенка (С. I–XXI) [533]. Наступну частину щоденних записів Миколи Ханенка – за 1727–1753 рр. – підготував до друку та видав Олександр Лазаревський. Ці записи були надруковані в журналі «Киевская старина» [534], а також окремим виданням [535]. У 1896 р. Андрій Титов доповнив раніше видані тексти щоденника віднайденими записами за 1719–1723 і 1754 рр. і надрукував їх так само в журналі «Киевская старина», пізніше вийшов окремий відбиток [536, 537]. Зібрані разом усі ці частини і є «Щоденником» Миколи Ханенка.

«Малий діаріуш» за 1722 р. Миколи Ханенка фіксує події останнього півріччя гетьманування Івана Скоропадського та завершується описом смерті й пишного церемоніалу поховання гетьмана. Хронікуючи перебіг останніх днів його життя, автор не висловлює свого ставлення до подій, однак добирає та вибудовує факти, описує їх та робить узагальнення таким чином, що для підготовленого читача зрозуміле його особисте ставлення до них.

Цікава й сама особа генерального хорунжого Миколи Ханенка, який, за словами Олександра Лазаревського, був одним з найосвіченіших людей свого часу. Походив з роду, що пройшов шлях від простого козацтва часів Визвольної війни до генеральної старшини. Микола Ханенко – родич відомого в другій половині XVII ст. правобережного гетьмана Михайла

Ханенка, а його батько, Данило Ханенко, був лубенським полковником. Рано втративши батька, Микола Ханенко виховувався у свого діда – генерального обозного, генерального осавула, генерального писаря, прибічника Івана Мазепи Івана Ломиковського. Розпочав освіту в Києво-Могилянській академії, а завершив – у Львівській братській школі (1709 р.). Високий рівень освіченості Миколи Ханенка спонукав його до ведення щоденника, у якому майже щодня протягом 35 років робив записи.

Військову службу розпочав у 1710 р. простим козаком, а в 1717 р. був переведений до генеральної канцелярії і згодом став головним помічником генерального писаря. З часом обіймав посади стародубського полкового судді (з 1727 р.), стародубського полкового обозного (1738 р.), генерального бунчужного (з 1738 р.), члена генерального суду (з 1740 р.), генерального хорунжого (з 1741 р.). Він був довіреною особою гетьманів Івана Скоропадського і Павла Полуботка. За службу обидва гетьмани нагородили Миколу Ханенка маєтками. Але така близькість до гетьманів мала для нього й негативні наслідки: 1723 р. його разом з Павлом Полуботком було ув'язнено до Петропавлівської фортеці на довгі 4 роки.

Щодо службової діяльності Микола Ханенко починає свої записи з листопада 1719 р. На той час йому виповнилося 26 років, і він перейшов на службу до Генеральної військової канцелярії. Усі записи, включно до березня 1723 р., носять радше протокольний характер і фіксують основні події, що відбувалися в Гетьманщині: кадрові призначення, походи, візити у справах до Москви та Санкт-Петербурга. Гарна освіта, родинні зв'язки, комунікабельність допомагали Миколі Ханенку зростати кар'єрно, що й обумовило його зустрічі з царем Петром I, царицями Катериною I, Анною Іоанівною, Єлизаветою Петрівною, іншими державними діячами Російської імперії для виконання доручень гетьманів Івана Скоропадського, Павла Полуботка та Кирила Розумовського.

Із записів Миколи Ханенка дізнаємося і про обставини його потраплення до Петропавлівської фортеці, службу вчителем у гарнізонній школі

після звільнення (1725 р.) та повернення додому в 1726 р. і подальшу службу на різних посадах – від обозного Стародубського полку до члена Генерального суду, генерального хорунжого. Для виконання важливих доручень, організації зустрічей з потрібними для вирішення питань Гетьманщини царськими урядовцями Микола Ханенко виїздив у тривалі відрядження до Москви та Санкт-Петербурга, що знайшло докладне відображення в його щоденних записах, які можуть слугувати історичним джерелом при вивченні політичної історії. Водночас варто зазначити, що записи Миколи Ханенка оповідають про події 1719–1754 рр. з великими пропусками з різних причин. Частина з них мали офіційний характер (записи за 1719–1723 рр.), а ті, що велися після повернення на батьківщину в 1727 р., – більш приватний.

«Денні записки» генерального підскарбія Якова Марковича.

Майже збігається в часі з записами Миколи Ханенка діаріуш (оригінальна авторська назва – «Домашній протокол») Якова Андрійовича Марковича (1696–1770), що охоплює 1717–1767 рр. і містить цінні матеріали з політичної, соціально-економічної та культурно-побутової історії Гетьманщини. Перше видання щоденника під назвою «Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича» (Ч. I–II. М., 1859) підготував його онук Олександр Маркович. Його складала записи тестя Якова Марковича – наказного гетьмана України (1722–1724) Павла Полуботка – про головні події 1452–1715 рр. Цю так звану кронічку (короткий літопис) Яків Маркович доповнив деякими фактами, а згодом почав вести свої записи щодня.

Перше видання було скороченим і неповним, що спонукало О. М. Лазаревського до перевидання цього унікального твору. Протягом 1891–1897 рр. за його редакцією в журналі «Киевская старина» було опубліковано матеріали щоденника в трьох частинах (I – 1717–1725 рр.; II – 1726–1729 рр.; III – 1730–1734 рр.) без будь-яких скорочень і змін

власне самого щоденника та окремим виданням у трьох томах [310]. Згодом В. Л. Модзалевський опублікував четвертий том, до якого ввійшли записи за 1735–1740 рр. А втім, повністю ця пам'ятка досі ще не опублікована. Не виданими залишилися записи за 1741–1767 рр. Рукопис зберігається у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ; Из дневных записей малороссийского генерального подскарбия Якова Марковича. Ін-т рукопису НБУВ. Ф. XII. Спр. 4. 1932 арк.).

Яків Маркович перебував на державній службі. Брав участь у походах на персів, проти турків і татар. Пройшов шлях від військового товариша (з 1718 р. при гетьмані І. Скоропадському) до генерального підскарбія, обіймав інші визначні посади. Маючи доступ до державних документів як представник вищої козацької старшини, у своїх записах він фіксував службові справи. Більш детально описував військовий устрій та перебіг військових подій (призначення на посади, військові походи та підготовку до них – мобілізацію козаків, селян, закупівлю провіанту тощо). Намагання царського уряду зменшити привілеї козацької старшини, напевне, змушували Якова Марковича утримуватися від коментарів особистого характеру, оцінок політичних подій і змін у владі та лише констатувати їх.

Знайшло відображення в щоденнику й коло спілкування Якова Марковича. Неодноразово згадується про Феофана Прокоповича, з яким він товаришував у зрілому віці й листувався, Івана Скоропадського, за гетьманування якого почав свою державну службу, про відносини з гетьманом Данилом Апостолом (був причетний до його виборів) та його сином Петром Апостолом (просив його, щоб він «собой метиговал гнев отца своего на наш дом увесь оберненний невинно, и обещался» [310, с. 210]), про Олексія та Кирила Розумовських. У службових питаннях доля зводила його з царицями Анною Іоанівною та Єлизаветою Петрівною (був присутній на її коронації в Москві та Санкт-Петербурзі), з генералом

Рум'янцевим. Є запис про святкування після обрання гетьманом Данила Апостола: «Понедлок... 2. Сегодня рано собирались все до гетмана з поздравленієм, а я ездилем оттуду до архиерея кievского и посидевши у его довольно, пріехалем домой и обедалисмо сами. По полудни, у третем часу, зехались все з знатнейших до министра, где вечеряли и гуляли до полночи при пушечной стрелбе» [310, с. 180-181].

Цей твір дає широку картину політичного життя, побуту, економіки, загальнокультурних і літературних інтересів тодішньої козацької старшини.

Великі проміжки часу, які охоплюють щоденні записи Миколи Ханенка та Якова Марковича, насиченість різноманітними подіями (переважно у формі констатації) – усе це робить їх досить складними для сприйняття, тому потребує виокремлення основних сюжетів. На нашу думку, до таких сюжетів можна віднести: службову діяльність автора на тлі історичних подій та коло спілкування; родинні справи; повсякденну історію. Такий підхід дає змогу визначити належність щоденних записів до певної категорії джерел з історії XVIII ст., виокремити основні біографічні віхи авторів, їх уподобання та смаки, обставини приватного життя тощо.

Повсякдення в щоденникових записах Миколи Ханенка і Якова Марковича: паралелі та перехрестя.

Щоденникові записи Миколи Ханенка і Якова Марковича рясніють детальними описами повсякденного життя козацької старшини. Тривалий час цей аспект залишався малодослідженим. Лише в останні десятиліття з'явилося кілька наукових розвідок [685; 707; 742; 989]. Інформація про побут української козацької старшини, помешкання та його оздоблення, ціни на продукти та різного роду вироби, особливості одягу, розваги, естетичні вподобання, побутову обрядовість та культуру споживання алкоголю сприяє подальшим узагальненням, зокрема вивченню історії національної еліти, що включає в себе, крім понять статусу, багатства та

влади, відомості про освіту, культуру та стиль життя [770]. Побут представників козацької старшини, відображаючи їхні духовні запити, естетичні вподобання, водночас мав багато рис, спільних для всього соціуму загалом.

Виразними штрихами опису повсякденного життя козацької старшини є записи, що стосуються облаштування побуту, інтер'єрів, моди, манер поведінки, смаків. Адже належність до певного соціуму обумовлює й побутові риси, які є частиною традиції, що передається з покоління в покоління, та разом з іншими чинниками впливають на формування етнічної самосвідомості. Діаріюші М. Ханенка та Я. Марковича містять багато записів стосовно зведення та облаштування нових будинків. Маєток Я. Марковича у Сваркові був гарно впорядкований: зведений на цегляному фундаменті будинок мав відкриту терасу, розмальовані решітки «от саду блакитною фарбою а вершки белою, да слупцы зеленою да столпы вскрай ворот мраморовою». Для цих справ господар тримав малярів. Одним з них був Комаровський, що «рисовал многих на папирь». Загалом Яків Маркович вирізнявся серед козацької старшини як освіченістю, так і досить вишуканим смаком. Зокрема, натрапляємо на записи про садівника, котрий облаштовував у маєтку клумби, для яких із Москви були привезені гвоздики різних кольорів. Яків Маркович також мав інтерес до екзотичних речей, до китайського мистецтва. Є записи про придбання картин, скульптур, побутових предметів самим Яковом Марковичем, а також про те, що під час перебування у військових походах він своїм слугам давав накази, дослівно, «диговинних речей закупить»: хутро, пояси, перли, шафран тощо [313, ч. 1, с. 211-212]. У 1728 р. під час перебування в Москві він придбав «из китайських товаров картину за 40 руб, чашку черепаховую за рубль... пару чашек фарфоровых за полтину тоже» [313, ч. 2, с. 27]. Яків Маркович також описує інтер'єри свого будинку, зокрема пише, що внутрішні стіни його житла були оббиті полотняними шпалерами, які він замовив у Дрездені.

Записи Миколи Ханенка містять інформацію про сімейні реліквії, до яких належала зброя. Її дарували з нагоди різних родинних подій. Про дотримання народних традицій в облаштуванні житла довідуємося із записів у «Журнале 1731 году» про те, що господар замовляв виготовляти килими для своєї оселі дружині курковського дяка та найняв погарського маляра, щоб «змалювать коляску для дитини, да в большой избе подмалювать под шпалерами, также коло окон и дверей» [622]. Водночас згадуються і випадки замовлення та купівлі картин, скульптур, одягу, зокрема в Санкт-Петербурзі у вересні 1746 р. «за 16 кунтушовъ малыхъ и 3 большыхъ папировыхъ дано 1 р. 56 к.» [622]. Щодо моди на одяг у ті часи інформативними є записи Миколи Ханенка про пошиття та закупи в Санкт-Петербурзі одягу для навчання сина Василя в м. Кіль («чужі землі»). Ішлося про камзол, шовкові панчохи, взуття, нічні сорочки, рукавички, дзеркала, гребінці та щипці для завивання волосся. У контексті наслідування моди на носіння шпаги, що було характерним для європейського придворного, також замовлено ефес для шпаги, адже в європейських університетах студенти мали право їх носити. Такий запис зроблено 31 травня 1746 р.: «Сину Василию до шпаги ефесь куплень за 1 р. 20 к.» [622].

Записи представників козацької старшини дають змогу скласти уявлення про смаки в їжі та напоях. З напоїв у середовищі козацької еліти віддавали перевагу вину. Микола Ханенко пише про вино «волоское» (запис від 11 лютого 1749 р.), «вино красное и белое» (27 травня 1730 р.), «легонского и... червоное полунковое» (29 лютого 1732 р.), «фронтиніак» (4 квітня 1732 р.), «ренское» (1 жовтня 1732 р.), «судакское» (10 травня 1748 р.), «венгерское» (16 березня 1749 р.). У записах Якова Марковича натрапляємо на такі назви вин: «мушкатель» [313, ч. 2, с. 100], «красное, белое, бранне, фронтилгияк, ренское, лагонское, судацкое» [989, с. 118].

Із щоденникових записів довідуємося також про музичні уподобання в середовищі козацької старшини. Зокрема, Яків Маркович мав власний

оркестр та проводив музичні вечори, відвідував концерти, опери, вистави. У записах фігурують різноманітні музичні інструменти: лютня, бандура, скрипка, клавесин, клавикорд, валторна, гуслі тощо. Микола Ханенко також відвідував придворні концерти, особливо любив слухати придворних співаків, які переважно були з України. У щоденниках Миколи Ханенка та Якова Марковича згадуються українські півчі Марко Полторацький, Гаврило Головня, Кирило Рубан, Максим Богуш, Петро Лазорович та інші, скрипаль Василь Стефонов, бандурист Григорій Любисток. Музика супроводжувала їх і у військових походах, і під час офіційних поїздок до Москви та Санкт-Петербурга чи офіційних заходів у самій Гетьманщині [684].

Родинне життя: генеалогія, репрезентація, стосунки.

Важливою частиною щоденникових записів Миколи Ханенка та Якова Марковича є ті, що стосуються їхнього найближчого родинного оточення. Записи про сімейне життя мають досить стислий характер, радше констатують ті чи інші події, що зумовлено самим жанром. Із них дізнаємося, що дружиною Миколи Ханенка стала Уляна Корецька (Іуліяна Петровна), донька бунчукового товариша Петра Корецького. Це одруження дало змогу Миколі Ханенку завести корисні зв'язки та заприятелювати із заможними родинами Миклашевських, Скалецьких, Шираїв та ін. У подружжя Ханенків було троє синів – Петро, Василь, Іван і шестеро дочок – Софія, Анна, Анастасія, Марфа, Євфросинія, Євдокія [328, с 47-48]. Записи про дітей досить лаконічні, зокрема зафіксовано народження сина Петра та його смерть. Запис від 23 листопада 1731 р., крім питань, пов'язаних з господарством, містить інформацію про його народження: «Сего числа вь 3-мь часу пополудни дароваль мне Богъ сина, которому дано имя Петръ по числу сего месяца 25-му. Священнику за молитву 30 к., паламару 3 к.» [622], а 4 лютого 1733 р. він отримав звістку про його смерть, але ніяк не коментує цю трагічну подію.

Маючи досить великі заощадження та маєтки, Микола Ханенко прагнув дати дітям гарну освіту. Середнього сина Василя він відправив на навчання до м. Кіль (Німеччина), а молодшого Івана – до Санкт-Петербурга.

Під 1754 р. Микола Ханенко стисло переповідає зміст листів, отриманих протягом 1746–1747 рр. від сина Івана про його навчання в Санкт-Петербурзі: «Въ писмахъ отъ сина виражено. Въ 1-мъ, ноября отъ 17 n. s. 1746 году полученномъ: въ С.петербурхе декабря 2 тогожь году началъ онъ науки 1 курсъ философическій, состоящій въ 12 частяхъ, а именно: in logica, politica, phisica, hipothetica, historia philosophiae, metaphisica, ethica, pneumatologia, theologia naturali juris divini naturali scientia, patrologia, ethico-phisica, et juris divini positivi prudentia. Proffessor Gentzke». Про лист 1747 р.: «Въ 7-мъ отъ 1 n. s. декабря, полученномъ декабря 13 v. s. Оконча у проф. Gentzke cursum totius philosophae rationalis, отъ сего n. s. Михайлова дня началъ приватно новой философіи у проф. Генинга слушать логику Готтеда, Валеріевого последователя, да Валеріеву политику у одного кандидата jurisprudentiae. Языкъ французскій у академическаго шпрахмейстера, именемъ Гартана, и латину ексерцируетъ. У проф. Козиуса оконча тригонометрію, и астрономію, имель начать географію» [623].

Відомості про дружину так само дуже лаконічні, частіше за все вона згадується в контексті відвідувань або прийому гостей у себе та її подорожей. Зокрема, записи 1742 р. містять чимало згадок про дружину. Запис від 5 червня: «Коло вечерень пріехала жена въ Глуховъ зъ дочерю Настусею. На всенощной была въ церкве святого Василя» [622]. 14 червня: «Куплено сукно для жены у Мандзенка за 9 р. 60 к. и заплачено. Надвечери были у насъ судія енералный г. Лисенко зъ своею женою и жена бунчучного Оболон-ского. Хлопецъ Иванъ перехристь отосланъ, а Данило городискій пришоль къ намъ». 15 червня: «Послеполдня отехала жена къ Товкачовце, которую провожалъ я зъ синомъ Василемъ къ Слепороду;

а потомъ заездилъ въ квартиру г. Якубовича, асаула енералного и былъ у асаула енералного-жь г. Валкевича, где и зъ графомъ Мойсеемъ Ивановичемъ Владиславичемъ и зъ Иваномъ Бороздною виделься». 5 липня: «Жена, зъ панею судіиною Лисенковою, ездила къ полковници Тютчевой». 9 липня: «Весь день въ доме пробавилъ ради вчорашного шумства и ради отправленя жены въ домъ». 10 липня: «Рано жена отехала въ домъ и я потомъ былъ въ комиссії и обедалъ зъ домашними у себе». 28 липня: «...мамце Куксе, которая кормила дочь Ефросинію, даны 3 р. и другое де-що. Жена ей-же дала за ея службу бывшую коло оной дитины». 13 жовтня: «Дана делатись шапка среброглавая для жены шапочнику Семену». Щодо подорожей дружини є записи від 7 серпня 1733 р.: «Обедали въ Левенце, а по обеде віехали наши п. тестъ и теща и жена къ Кіеву. Жене на дорогу даны 8 р. Я возвратился въ Стародубъ. Посланы козаки за нашими вследь» [622]. Від 6 листопада 1742 р.: «Жена пріехала въ Глуховъ» [622].

Незважаючи на стислі записи щоденника, можна скласти уявлення про ставлення Миколи Ханенка до членів родини. Перебуваючи поза домівкою, він часто писав листи дружині й дітям, під час відвідання імперських столиць купував їм подарунки, про що робив записи в щоденнику, часто із зазначенням ціни. Це свідчить про увагу та піклування про рідних. Записи про відвідання дружиною різноманітних заходів та про гостей, яких вони приймали у себе вдома в окремі місяці мало не щоденно, вказують на активну роль дружини в службовому та громадському житті чоловіка. Сам Микола Ханенко у своєму духовному заповіті, складеному 13 грудня 1759 р., згадує всю свою родину. Зокрема, про дружину Уляну Корецьку зазначає, що жила вона з ним «по се время чрезъ тридцать одинъ годъ честно, верно, любительно и постоянно» [624]. Що до дітей, то на час написання заповіту, за його словами, «осталось два сына, Василій первородный и меншій Иванъ, а дочерей пять, изъ которыхъ две выданы въ замужество за бунчуковыхъ товарищей, Анна за Юсифа Васильева сына Рославца, а Настасія за Петра Федорова сына Савича, а три

девици Марфа, Ефросинія и Евдокія». Про інших зазначено: «... протчіи же волею Божією въ младенчестве преставились» [624].

Текст заповіту демонструє увагу батька до авторитету матері у вирішенні всіх сімейних справ по його смерті. Зокрема, наголошено на важливості поваги до матері: «...дети мои все должны ей, матери своей, по смерть ей быть послушны и почитателны». Висловив Микола Ханенко і своє бачення взаємовідносин у родині: «...а между собою содержат всегда взаимную любовь и нерозрывное согласие, прилежа во всемъ благочестному и со всеми ближними и далекими сродниками, свойственными и друзьями и изъ посторонными любителному обхожденію». Не оминув він і питання віри, висловивши чітку релігійну ідентифікацію з православ'ям: «...веру-же и исповеданіе православной восточной церкви твердо и непоколебимо оныжь по жизнь свою да содержат, въ томъ ихъ особенно отеческою властію увещаваю» [624].

Родинне життя Якова Марковича склалося непросто. Перша дружина – Олена Павлівна Полуботок (1716–1745) – була двоюрідною онукою гетьмана Івана Самойловича та донькою наказного гетьмана Павла Леонтійовича Полуботка. Вона часто хворіла й померла досить рано. Що до дітей, то найчастіше в щоденних записах згадуються доньки Ганнуся та Пазя (Пелагея), син Андрій (Андрус), онука Маруся. Зокрема про Андрія знаходимо згадування від 1735 та 1738 рр. Зазначено, що народився він 27 листопада 1735 р. [312, с. 47]. Від 14 грудня 1735 р. зроблено запис про святкування хрестин Андрія [312, с. 49]. Запис від 8 квітня 1738 р. містить інформацію про хворобу Андрія: «Снь мой Андрей заболел... и ночь всю страждал и кричалъ» [312, с. 181]. 16 листопада 1739 р. – знову запис про хворобу сина: «Сими днями снь мой Андрус на камен болель» [312, с. 303]. Про дочку Ганнусю знаходимо запис від 14 січня 1736 р.: «Зят мой п. Стефан з Ганнусею отехали в дом свой» [312, с. 54]. Про Пазю (Пелагею) записи зроблено 15 січня 1736 р.: «Пріехали в Глухов свати новіе наши Славуї Требинский, сотник Ірклеев-ский, з женою и протчіе за

дочер нашу Пелагію свататся» [312, с. 54]; 23 травня 1737 р.: «Сего дня поранее откушали и со мною дети, Пековець и Пазя...» [312, с. 136]; 1 червня 1738 р.: «Сего дня обедал я с Пазею... в Кривой Руде...» [312, с. 189].

Згадки про дружину Олену Павлівну, як і в Миколи Ханенка, досить стислі і стосуються передусім родинних справ, обідів та поїздок. Зокрема від 21 лютого 1736 р. записано: «Рано з Глухова, також жена и дети, ездили до Сваркова и там обедали, а у вечеру назад повернулис знову» [312, с. 58]. За 7 жовтня 1736 р. знаходимо запис про дружину, яка була у Сваркові «с дочерю Ганнусею и унукою Марусею; тут обедалисмо и ночевали» [312, с. 93]. Багато записів про хворобу дружини, зокрема від 4 травня 1738 р. читаємо: «Жена худо себе имела» [312, с. 184]. 14 листопада 1738 р. знову запис: «Жена моя на давнюю свою болезнь занемогла...» [312, с. 221]; 30 травня 1740 р.: «Обедал я у родителей, а жена за болезнью в дому...» [312, с. 345] та ін. Через три роки після її смерті Яків Маркович одружився вдруге в травні 1748 р. з Марією Прохорівною Миткевич (Яворською).

Загалом можна констатувати, що, незважаючи на особливість жанру, який передбачає короткі, стислі письмові повідомлення, які стосуються переважно особистого життя, щоденникові записи Миколи Ханенка та Якова Марковича містять також інформацію про суспільно-політичне життя, особливості тогочасного повсякденного побуту, родинні стосунки, релігійні переконання. Це дає уявлення про інтелектуальний і загальнокультурний кругозір авторів, їхній духовний світ і художні смаки.

«Щоденник (травень 1725 г. – травень 1727 г.)» Петра Даниловича Апостола.

Іще одним зразком козацького щоденника є франкомовний щоденний записник сина гетьмана Данила Апостола – Петра Даниловича

Апостола. Сам автор «Щоденника» на знак недовіри імперського уряду до батька змушений був жити як заручник у Санкт-Петербурзі та Москві. На чужині він виховувався під наглядом князя Олександра Меншикова, став високоосвіченою людиною, володів латинською, французькою, німецькою, італійською та польською мовами. На батьківщину Петро Апостол був відпущений лише влітку 1730 р., отримав посаду лубенського полковника і служив до 1757 р. З травня 1725 р. до травня 1727 р. Петро Апостол вів «Щоденник» французькою мовою, який переклав російською і надрукував у журналі «Киевская старина» О. М. Лазаревський [31].

Записи Петра Апостола містять цінний історико-джерелознавчий матеріал про поточні політичні події в Російській імперії, на тлі яких автор розповідає про перебування в Росії та опікування ним Олександра Меншикова. Водночас це важливий документ, що дає змогу пролити світло на обставини призначення гетьманом миргородського полковника Данила Апостола.

У щоденнику також наведено подробиці з повсякденного приватного життя козацької старшини, описано маршрут подорожі автора з Глухова до Москви, шлях до Петербурга із зазначенням витрат і цін. Занотовано про світські візити автора в Петербурзі до Г. Ф. Бассевича, Я. К. Сапєги, Я. Ю. Лизогуба та влаштовані в себе прийоми представників козацької старшини («Корецькій, Валькевичь, обозний чернигівський, Лаврентій Ханенко, Вишневській, Матвій»). Найчастіше Петро Апостол відвідував дім князя Меншикова, виконував його доручення, переважно робив переклади текстів, готував офіційні документи.

Що до родинного життя, то Петро Апостол часто згадує свого батька (разом робили візити до російської знаті – Апраксіна, Меншикова, Бассевича, Голіцина, Ширяєва; батько запрошував на обід Бібікова, Лівіна, Якимовича, Журавського, Лизогубів та інших). У записі від 1 червня 1725 р. зазначено: «Авдиторъ сделалъ мне визитъ; потомъ я отправился къ прокурору, отъ которого узналъ, что наши обязались строить въ

Петербурге дома и что мой отец для спокойной жизни купил домъ духовника» [611]. Запис від 27 травня 1726 р.: «...мой отецъ съ помощью Божіей выехалъ на Украину». Знаходимо кілька записів щодо дружини, зокрема від 17 червня 1725 р.: «Навестилъ брата въ Портянке. Моя жена, въ сопровожденіи его жены, по выходе изъ воды при купаньи чуть было не упала въ ровъ»; від 16 червня 1726 р.: «Князь пригласилъ къ обеду всехъ иностранныхъ пословъ. Получилъ письмо отъ Lucas отъ 22-го мая, въ которомъ онъ извѣщаетъ меня, что моя жена родила дівочку»; від 1 лютого 1727 р.: «Моя жена приехала въ Ямскую, где я провель ночь»; від 2 лютого 1727 р.: «Перебрался съ нею въ Петербургъ»; від 3 травня 1727 р.: «Моя жена родила преждевременно» [611].

Для вивчення тогочасного повсякденного життя козацької старшини неабиякий інтерес становлять докладні записи стосовно витрат на одяг, взуття тощо. 15 вересня 1725 р.: «Портному на прикладъ (garniture) къ шинели (manteau) 70 к. Серебряная шпага 11 р. 15. Перевязъ (baudrier) 70 к.»; 17 вересня 1725 р.: «Шляпка (bonnet) для моей жены 4 руб., шелковые чулки 2 р. 70 к., 2 пары шерстяныхъ чулокъ 43 к., du gach 90 к., за 1 четверть бархата 75 к. Туфли 30 к. за платяныя щетки 7 к., за пару куньихъ шкурокъ (martes) для г-жи Ломиковской 2 р. 50 к. Capres de l'argent моего брата 1 р. 95 к., за 2 билліардныхъ шара съ молотками и кіемъ (Pour deux billes avec une masse et une queue) 3 р. 50 к.; 18. Парикъ 3 золотыхъ дуката. За налаживаніе моихъ париковъ 70 к.» [611].

Як і щоденники Миколи Ханенка та Якова Марковича, записи Петра Апостола мають стислий / протокольний характер, фіксуючи перебіг його приватного життя на тлі тогочасних політичних подій на Гетьманщині та в російських столицях. А втім, вони є цінним джерелом для вивчення родинної, політичної історії та історії повсякденного життя суспільства XVIII ст. – як козацької старшини, так і відомих російських заможних родин.

Чому Петро Апостол вів щоденник французькою мовою, сказати зараз важко, – вірогідно, тому, що вміщені відомості, хоча й позбавлені будь-яких політичних оцінок чи характеристик, призначались не для особливого розголосу. Можливо, це було демонстрацією своєї освіченості та знання іноземних мов.

«Щоденник Генеральної канцелярії за 1722–1723 рр.» Павла Ладинського та Пилипа Борзаківського.

У діаріушах / журналах Генеральної військової канцелярії, які мали по 400–600 аркушів, записи вели кілька осіб, які зазвичай не вказували своїх імен. Одним з поодиноких випадків стали записи військових канцеляристів Пилипа Борзаківського та Павла Ладинського, які залишили інформацію про себе на сторінках щоденника Генеральної канцелярії за 1722–1723 рр. Повна назва: «Журналь Си есть, Насущная записка діль, въ войсковой генеральной канцелярій приключаячыхся, отъ дня смерти ясновелможного его милосты пана Іоанна Скоропадского, войскъ его императорского всепресвітлїйшого величества запорожскихъ обоихъ сторонъ Днепра гетмана, наченшаяся року 1722, місяця іюля 3 дня». Пилип Борзаківський вів щоденник з 3 липня 1722 р. до кінця лютого 1723 р. Він так назвав себе в записі від 8 серпня 1722 р.: «Писатель сего діаріуша, Филиппъ Борзаковскій». З 4 березня 1723 р. продовжив записи інший військовий канцелярист – Павло Ладинський, зазначивши своє авторство в акровірші (віршований рядок).

«Щоденник Генеральної канцелярії за 1722–1723 рр.» є хронікою подій, пов'язаних із цією інституцією. Він містить записи про розгляд спірних земельних і кримінальних справ, смерть гетьмана Івана Скоропадського, вибори нового гетьмана, змагання наказного гетьмана Павла Полуботка за козацькі права та вольності, листи Павла Полуботка, майнові документи, що стосуються опису маєтностей Полуботків, грамоти, наданої Сенатом на управління Україною Полуботкові та генеральній

старшині, тощо. Діловий стиль щоденника надійно приховує власні погляди авторів: вони описують свій час не через особисте осмислення, а через факти. Однак і такі записи є досить інформативними для сучасних дослідників. Вони містять цікаві відомості про соціально-економічний розвиток України та її політичне становище в першій чверті XVIII ст. (зокрема, майновий стан козацької старшини, призначення на посади, дати смерті урядовців тощо).

Цей твір надрукував О. М. Лазаревський у виданні «Чтения в историческом обществе Нестора Летописца» [62]. У наш час опублікований у журналі «Київська старовина» (1994. № 3) та збірнику «Універсали Павла Полуботка (1722–1723)» (Київ, 2008). Оригінал діаріуша зберігається в Інституті рукопису НБУВ.

Стиль Пилипа Борзаківського набагато стриманіший, більш протокольний, аніж Павла Ладинського, який умістив акровірш зі своїм іменем на початку записів. Наприклад, запис Пилипа Борзаківського від 26 лютого 1723 р.: «Промеморія въ малороссійскую коллегію посланна по прошенію сотника полку Чернеговского, сотне Понурницкой, Тихона Никифоровича, чолобитною отъ него поданною, о козакахъ въ сотне той прикажчиками г. Сави Рагозинского вишинскимъ въ Вишенкахъ б человекъ, а г. барона Петра Павловича Шаферова понурницкимъ 70 з лишкомъ, противъ указу императорского величества завладеннихъ, дабы для нынешнихъ государевихъ служебъ, во исполненіе его величества указу, онимъ приказчикамъ козаковъ отказать и для отсылки къ онимъ указъ прислать изволила оная мало-россій-ская коллегія». Натомість записи Павла Ладинського більш емоційні. Від 4 травня 1723 р. читаємо: «Писано до его мил. п. полковника лубенского, предлагаючи, что не годилося бы ему Самойловича, пасинка п. Гамалеиноного, подъ бунчукомъ znajduющогося, въ колодки забивать и за собою въ походъ Терковскій казать провадити; да зверхъ того, по указу его жъ, полковничомъ, сенецкому писару зъ другими козаками, гонячися за нимъ, не подобало бъ,

стревши его жъ, Самойловича, на дорозе тещу зъ малою дочерью, безчестити и зъ воза оборочати, отчого оную мало къ смерти не приправлено; да къ тому жъ, оного Самойловича шукаючи, тіи жъ продерзники въ дому п. Гамалеи на дверь штурмовали и галасовали. Прето, абы п. полковникъ лубенскій впредь до помянутого Самойловича жадного не имель дела и до полковой его службы не притягаль бы, але знайдовался бы онъ подь протекцією гетманскою, якъ о томъ уневерсаломъ покойного п. гетмана и нынешнихъ правителей листомъ ему ствержене; тихъ зась продерзщиковъ, надъ указъ полковничій кграсуючихъ, велено для наказаня зискати въ Глуховъ» [62]. Для сучасного читача і дослідника є цінною будь-яка інформація про події, що відбувались у Генеральній канцелярії в ті часи. Тим паче, що сюди стікалася інформація зі всієї підзвітної їй території Гетьманщини.

Аналізуючи збережені щоденники середини XVII – XVIII ст., зауважимо, що, можливо, правий був Самійло Величко, дорікаючи за лінощі вітчизняним письменникам, які мало залишили по собі описів славного минулого української землі: «Цього не скажеш про наших сармато-козацьких предків, що так само, як і чужинці, вели війни й славилися лицарською відвагою та богатырськими подвигами. Наші письменники про них нічого не написали і не розтлумачили: я побачив, що славу нашу сховано під плащем їхніх нікчемних лінощів. Бо коли хто з давніх слов'яно-козацьких письменників і відтворив якусь варту пам'яті, сучасну йому подію, то записав це вельми куцим і короткослівним реєстриком, не відзначивши, з яких причин те постало, як відбувалося і як закінчилося, не зазначивши й побічних обставин. Отож гідні похвали подвиги наших козако-руських предків описали не наші ледачі історики, а чужоземні: грецькі, латинські, німецькі та польські» [84, с. 8]. Тож будь-які письмові свідчення про епоху, уміщені в козацьких діаріушах, є цікавими та важливими для розуміння духу часу.

Як не прикро, але в більшості щоденникових записів ми не знаходимо ані особистих вражень, ані оцінок занотованих автором подій. Єдиним можливим поясненням цього може бути те, що цей жанр набув свого розвитку за часів, коли Козацька держава вже пережила Руїну, а її землі перебували під владою Речі Посполитої та Російської імперії. Тому будь-яке згадування про українську державність та славу українських родин не викликало схвалення з боку імперських урядників, а представники козацької старшини (за соціальним складом автори щоденників – козацька старшина) за невідале висловлювання могли позбутися прав і привілеїв.

Незважаючи на те, що автори мемуарів були освіченими та авторитетними особистостями, через несприятливі політичні умови вони змушені були пристосовуватись та працювати на чужу державу й безпристрасно описувати події та констатувати факти, не наважуючись на їх оцінку. Водночас не виключено, що їм була притаманна й обмеженість у самоусвідомленні козацької старшини як еліти українського суспільства та провідника національних інтересів, що позначилося певною мірою на змісті їхніх спогадів (у частині осмислення подій і свого місця в них) і стало причиною відсутності національної нарації.

Значно пізніше, на початку ХХ ст., про неувагу українців до мемуарів (як вияву національної пам'яті та патріотизму) писав І. І. Кревецький, який також звертав увагу на небажання та «лінощі» українців (як видатних діячів, так і пересічних громадян) щодо написання мемуарів порівняно із сусідами (поляками, росіянами, євреями) [783, с. 9-10]. Про цілковиту відсутність українських мемуарів періоду Визвольної війни при одночасній значній кількості польських мемуарних джерел писав Ю. А. Мицик. На його думку, саме це призвело до написання історії цього періоду за джерелами, автори яких вороже ставилися до національно-визвольних змагань українського народу [852, 853, 860].

Д. І. Чижевський також звертав увагу на брак творів українського щоденникового жанру за часів бароко, пов'язуючи це із «занадто помітним духовним забарвленням освічених верств на Україні та зі слабкістю суто літературних світських інтересів» і несприятливими політичними умовами [997, с. 302].

На нашу думку, значно менша представленість українського мемуарію, зокрема і його щоденникового жанру середини XVII – XVIII ст., пояснюється перервністю української державної традиції і, як наслідок, насадженням в історіографії сусідніх держав свого погляду на ті чи інші події української історії та водночас деяким збайдужінням національної еліти і суспільства загалом до своєї історії та пам'яті. Однак це не применшує значення цих творів для дослідження приватного життя козацької старшини, розуміння того, що автори відчували потребу в діалозі із собою, звертаючись кожного дня до записів, а збереження їх у сімейних архівах свідчить також і про бажання передати наступним поколінням.

Козацькі діаріуші XVIII ст., незважаючи на затінення авторського «я», не позбавлені його зовсім, адже автори записів залишалися такими, якими вони були в повсякденному житті: духовними особами (Атанасій Филипович), представниками козацької старшини (Микола Ханенко, Яків Маркович, Петро Апостол) чи військовими канцеляристами (Павло Ладинський та Пилип Борзаківський). Сам жанр щоденника (денні записи) та особисті здібності не завжди давали авторам змогу змалювати в барвах обставини життя козацької спільноти, її побут. Одні описи їм вдавалися краще, інші виходили більш лаконічними. Як правило, записи, що стосувалися офіційних подій, високопосадовців, – скупі й обмежені фіксацією тієї чи іншої події, а щодо домашнього побуту, родини – більш мальовничі. Що до відсутності в козацьких діаріушах оцінки подій, певної ситуації чи характеристик державних діячів, то варто пам'ятати, що автори діаріушів жили в умовах обмеження свободи за часів Руїни Гетьманщини.

2.4. Актуалізація національного чинника в мемуарній прозі Данила Туптала і Пилипа Орлика

В українських писемних пам'ятках кінця XVII – перших десятиліть XVIII ст. усе більшої виразності почала набувати тема патріотичного національного самоусвідомлення, обстоювання інтересів Батьківщини перед наступом Московщини на її права і свободи. Цими рисами позначені гетьманські універсали, козацькі літописи та згадувані вже нами діаріуші. В українській мемуаристиці доби Гетьманщини ідеї боротьби, роздуми про долю України чи не найбільшою мірою знайшли відображення в щоденниках таких масштабних особистостей, як Данило Туптало (церковне ім'я Дмитрій, митрополит Ростовський) та гетьман Пилип Орлик. У їхніх мемуарних наративах віддзеркалився процес формування патріотичних світоглядних цінностей не лише авторів, а й цілого покоління представників церковної, культурної еліти та козацької старшини на складному, сповненому драматизму етапі вітчизняної історії.

Данило Туптало був свідомим прихильником самостійності української церкви, рішуче налаштованим проти намагань московського царату підпорядкувати її життя власним гегемоністським інтересам. Ще більшою мірою ідеї самостійності України, незалежності козацької нації виявилися в діяльності й писемній спадщині Пилипа Орлика, невтомного борця за свободу, родоначальника української політичної еміграції.

Непересічність особистостей, масштабність їхнього мислення визначили характер і зміст щоденників Данила Туптала і Пилипа Орлика. Порівняно з іншими літературними пам'ятками доби, вони відчутно вирізняються високою інтелектуальною і духовною напруженістю думки, відображеними в них сильними внутрішніми переживаннями, а також відчуттям національної самосвідомості / ідентичності. Зазначені риси, загалом типові для літературної творчості доби раннього модерну, значною мірою проявилися насамперед на емоційному рівні –

у закоханості в природу рідного краю, замилюванні мовою, шануванні звичаїв і обрядів, що характеризують життєве середовище автора. На думку Н. М. Яковенко, саме опис у мемуарних текстах XVI–XVIII ст. навколишнього світу, «...розставлені в щоденнику знаки “плюс” чи “мінус”, а також засоби маркування “своєї території” перетворюють... життєпростір на цілісну смисловантажену одиницю, і власне вона “розповідає” про ідентичність автора те, чого він сам не вміє розповісти» [1016].

«Діаріуш, або Денні записки» Данила Туптала

Одним із найбільш цікавих зразків щоденникарства, у контексті еволюції української мемуаристики доби кінця XVII – початку XVIII ст., можна вважати «Діаріуш, або Денні записки» Данила Туптала – церковного і культурного діяча, письменника, богослова та проповідника.

Життя Данила Туптала в Україні було насичене знаковими подіями та зустрічами з багатьма історичними особами. Народився Данило Савич Туптало (майбутній митрополит Димитрій Ростовський) 11 грудня 1651 р. у містечку Макарів поблизу Києва. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії (1662–1665). У 1668 р. прийняв чернечий постриг у київському Кирилівському монастирі, 1669 р. висвячений на ієродиякона, 1675 р. – на ієромонаха. Останнє висвячення здійснив чернігівський архієпископ Лазар Баранович у Густинському монастирі поблизу Прилук і залишив його при чернігівській кафедрі як проповідника. Ім'я Данила Туптала пов'язане з діяльністю культурно-просвітницького осередку, створеного Лазарем Барановичем, який прагнув заснувати в Чернігові колегію на зразок київської, для чого перевів з Новгород-Сіверського слов'яно-латинську школу.

Високий світоглядний рівень та ґрунтовна освіта сприяли становленню Данила Туптала як проповідника. Його запрошували до багатьох православних монастирів України, він виголошував проповіді

українською мовою. Данила Туптала охоче слухали не лише в Україні. Майже два роки (1677–1678) він читав свої проповіді на запрошення в православних парафіях та монастирях Литви (Вільно) і Білорусі (Слуцьк).

Слава про талановитого проповідника Данила Туптала дійшла й до гетьманської столиці, і на початку 1679 р. на вимогу Івана Самойловича він повернувся в Україну. Був ігуменом максаківського Спасо-Преображенського монастиря (1681–1682), батуринського Свято-Миколаївського Крупицького монастиря (1682–1683 та 1686–1692), глухівського Петропавлівського монастиря (1694–1697), київського Кирилівського монастиря (лютий – червень 1697), чернігівського Єлецького Свято-Успенського монастиря (1697–1699), новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря (1699–1701). У чернігівському Єлецькому Свято-Успенському монастирі його було висвячено на архімандрита.

Учителем і опікуном Данила Туптала був архієпископ Лазар Баранович. Тривалі приятельські стосунки пов'язували його з митрополитом Стефаном Яворським. Різноманітна географія служіння постійно розширювала коло спілкування Данила Туптала. Він знався та приятелював з багатьма українськими культурними й церковними діячами. У батуринському Свято-Миколаївському Крупицькому монастирі він читав проповіді в присутності гетьманів Івана Самойловича, Івана Мазепи, які прихильно ставилися до нього, мав нагоду спілкуватися з ними. Як гетьманський проповідник і талановитий богослов, супроводжував Івана Мазепу в поїзді до Москви.

Данило Туптало став свідком драматичних подій, що охопили українське суспільство наприкінці XVII – на початку XVIII ст. і були пов'язані з глибокою соціальною кризою періоду Руїни. Як високоосвічена людина, він відчував відповідальність за майбутнє свого народу.

Трагізм долі Данила Туптала передусім пов'язаний з традицією «вимивання національних кадрів» імперією. Адже початок XVIII ст.

ознаменувався насильницьким переміщенням багатьох науково-просвітницьких українських діячів з Києва до Москви. Зокрема, так сталося зі Стефаном Яворським, Феофаном Прокоповичем, Іоаном Максимовичем, Симоном Годорським, Гавриїлом Бужинським та іншими. Кращі українські сили примушені були працювати на культурний розвиток Російської імперії.

Не оминула ця доля й Данила Туптала. Починаючи з 1701 р. відбулися різкі зміни в його житті. Вони були пов'язані з переведенням за наказом Петра I на служіння в російські єпархії (спочатку Тобольську, пізніше – Рос-товську). Повернутися до України йому не судилося.

Увесь складний і трагічний шлях Данила Туптала (митрополита Димитрія Ростовського) знайшов відображення в його мемуарних творах. До автобіографічного доробку митрополита належить «Діаріуш», відомий за кількома назвами: «Денні записки», «Літописець келейний», «Келейні записки». Ґрунтовну історико-літературну розвідку життєдіяльності Данила Туптала залишив І. І. Огієнко [748]. У сучасній історіографії найбільший доробок у царині дослідження постаті Данила Туптала та його щоденника належить В. О. Соболю [942-945]. Завдяки її пошукам вдалося відтворити історію видання щоденників Туптала та простежити зміни, які відбувалися з його текстами. Підтримуючи позицію Олекси Мишанича, який наголошував на тому, що «...нам не треба пасивно спостерігати, як наш духовний набуток працює на чужу культуру» [854, с. 15], дослідниця актуалізувала включення спадщини видатного українського мислителя до національної культури та історії української літератури. Вона ж здійснила український переклад щоденника [523]. Окремі аспекти життя й діяльності Д. С. Туптала та його праць знаходимо в дослідженнях В. М. Ничик, В. О. Шевчука, отця Тараса Коберинка, С. Л. Йосипенка, В. В. Климова та інших [712; 744; 764; 766; 866; 874; 1010].

Непроста доля щоденника Данила Туптала. Лише впродовж XVIII ст. він витримав сім видань. Перша його публікація з'явилась у 1774 р. в

збірнику «Древняя российская вивлиофика» [150]. Передруковані в 1791 р. в цьому самому виданні (Ч. 18. С. 1–107). Згодом цей збірник було конфісковано. Друге видання – окремою книжкою на 112 сторінок із рослинним орнаментом на титулі й останній сторінці [152], яке згодом стало основою для численних перевидань, – було здійснене М. І. Новиковим через сім років після першого, під назвою «Дневные записки святого чудотворца Димитрия митрополита Ростовского, изданные с собственноручно писанной им книги, находящейся в Киевопечерской библиотеке». У підзаголовку зазначалося: «Диариуш грешного иеромонаха Димитрия, постриженца Кирилловского Киевского монастыря». Оригінал щоденника Дмитра Туптала, за яким надрукував «Діаріуш» М. І. Новиков, утрачений ще в 1834 р. (див.: Рус. старина. 1887. Т. 53. С. 662). Сьогодні відомі три списки щоденника, які зберігаються в московських бібліотеках. Один із них, визнавши за найбільш ранній та найближчий до оригіналу, дослідила і переклала українською мовою В. О. Соболев. За її свідченням, у цьому списку чверть тексту подано польською та латинською мовами, решта – українською мовою того часу [945]. Однак це видання містило вже не оригінальний текст Данила Туптала з усіма мовними особливостями, а його літературний переклад тогочасною російською мовою, здійснений М. М. Бантишем-Каменським.

На думку дослідників, пильна увага імперської влади до всіх видань митрополита Димитрія Ростовського (під таким іменем він більше відомий як автор релігійних та літературних творів), у тому числі й щоденника, пояснювалася передусім тим, що він у своїх творах використовував церковнослов'янську мову в її українській редакції, вживав українські слова, звороти, наголоси. З цього приводу І. І. Огієнко зазначав, що Данило Туптало писав «...новою українською церковнослов'янською мовою, в якій було багато живих українських ознак. А часом він на полях своїх праць робив українські пояснення» [749, с. 334]. Це, на його думку, і

призвело до того, що «...всежиттєвий труд Святителя українця Димитрія став виходити мовою, якою він не писав і не говорив...» [749, с. 288]. Російська цензура вже починаючи з 1740 р. вимагала виправляти мову й наголоси на російські у його «Четьях мінеях», пізніше це рішення поширилось і на інші видання. Велика кількість рукописів Дмитра Туптала, написаних українською церковнослов'янською мовою, зникли, вціліло лише 8 проповідей [749, с. 287-288].

За структурою «Діаріуш» Данила Туптала складається з повідомлень про події різного характеру, листів, віршів, описів див, явищ природи, приміток. Особливістю денних записів є їх ретроспективність, що не зовсім властиве жанру щоденника. «Я за нужное разсудиль в сію мою памятную книжку включить то, что давно делалось, для незабвения мне, имеющему память уже слабую» – так пояснив він цю особливість своїх записів [151, с. 489].

Отже, автор не лише робив щоденні записи, а й часто повертався до певних подій свого життя з метою актуалізувати їх значення для поточного моменту, що свідчить про практичне значення «Денних записок». Звертає на себе увагу їх початок. Сам автор зазначає, що розпочато щоденник 1681 р. «во вторник второй недели по Пасхе» [151, с. 466]. Перший запис – про його народження 1651 р. та про батьків. Такий прийом, швидше за все, можна інтерпретувати як прагнення Данила Туптала акцентувати на своєму родинному корінні, тяглоті роду, своїй причетності до нього і водночас як намагання максимально наблизитися до розуміння себе та своєї людської і духовної природи. Визначальним є і те, що щоденник замислювався і писався рідною українською мовою.

Про батьків Данило Туптало пише: «...родители мои Савва Григорьевич и Мария Михайловна, законным браком сопряженныи, христиане благочестивыи, во граде Макарове» [151, с. 466]. У записі від 1689 р. йдеться про смерть матері у віці 70 років: «Марта 29 дня въ святый Великій Пятокъ Спасительныя страсти, мать моя Марья Михайловна,

законная супруга отца моего Саввы Григорьевича, преставися въ девятый часъ дне, точно въ тотъ часъ, когда Спаситель наш, на Кресте страждущій, за спасеніе наше духъ свой Богу Отцу въ руци предаль. <...> Скончалася съ хорошимъ расположеніемъ, памятью и речью. О дабы и мене таковой блаженной кончини Господь удостоилъ ея молитвами! И подлинно Христіанская ея была кончина...» [151, с. 488]. Докладно описуючи смерть своєї матері, зазначає місце її погребіння: в Кирилівському монастирі в церкві Святої Трійці з лівої сторони 3 квітня (в середу).

Щоденник містить багато автобіографічної інформації, яка дає змогу довідатися, у яких українських монастирях служив Туптало: «1668, іюля 9... в иноческий образ облечен в монастыре Кирилловском, преподобным отцом Мелетієм Дзиком, игуменом Кирилловскаго монастыря»; «...1669 марта 25... диаконом поставлен преосвященнымъ Митрополитом Кіевским Іосифом Тукальским в Каневе»; «1675 года... во священники поставлен Преосвященным Архієпископом Черниговским, Лазарем Барановичем в монастыре Густинском и бы при его Преосвященстве проповедником довольное время» [151, с. 467]. Про призначення ігуменом Кирилівським: «Генваря 17 дня [1697 г.], с Субботы на Воскресеніе... преставися честный старецъ Иннокентій Монастырскій, Игумень Кирилловскій; по нем азъ грешный принял Игуменство» [151, с. 500].

Жанр щоденника не передбачає докладного опису зафіксованих у ньому подій. Однак за зробленими записами все ж можна зрозуміти причини подорожей та життєві обставини, з якими автор стикався: «Будучи в Вильне [1677 р.], сказываль две проповеди, первую в Неделю осмнадцатую по Пятдесятнице, а вторую в Неделю двадесять третію»; 6 грудня 1677 р. «...в Слуцкомъ братстве началь иметь жительство» [151, с. 469]. У Слуцькому монастирі Данило Туптало також читав проповіді, які так сподобались монахам, що вони не хотіли відпускати його до Батурина на вимогу гетьмана Івана Самойловича. Вони намагались «...удержать

меня у себя усильнейшими прозбами и великими обещаниями, послали к отцу игумену Дзику отца Христинича, съ письмами обо мне просительными» [151, с. 470]. Однак це не вплинуло на гетьманське рішення, про що свідчить запис від 16 лютого 1678 р. щодо отримання другого листа з «объявлением Гетманского желания, дабы я к нимъ возвратился во свояси» [151, с. 470].

Хоча Данила Туптала більше цікавили наука, християнське служіння і він свідомо ухилявся від «тривожної суспільної діяльності, в якій він брав участь тільки з необхідності» [912, с. 381], у його щоденнику відтворено українські реалії часів Руїни й остаточної втрати козацьких вольностей та привілеїв. І. І. Огієнко зараховує його «Діаріуш» до історичних праць [749, с. 330], оскільки занотовані в ньому події мають історичне тло (політичне становище України в період Руїни, перший етап русифікації) та власну, авторську точку зору й оцінку цих подій. Наприклад, влітку 1689 р. Данило Туптало брав участь у великій делегації на чолі з гетьманом Іваном Мазепою «из Батурина в Царствующий град Москву». Автор описує зустрічі з Петром I, під час однієї з яких він отримав у подарунок ікону Святої Богородиці в окладі. Іншого разу він був у Троїцькому соборі на страті, у присутності царя, трьох знатних осіб за бунт: «...головы отсечены, а иные кнутом сечены, иным языки резаны, иным уши, и в ссылку разосланы» [151, с. 491-492].

Завдяки «Діаріушу» Данила Туптала довідуємося про церковне життя України XVII – початку XVIII ст. Переважно автор занотовує призначення на посади. Записи рясніють згадками про призначення вищих ієрархів та їх смерть: «[1693 г.] Сентября 1 преставися Преосвященный Архієпископ Черниговскій Лазарь Барановичъ, великій столп церковный»; «[1696 г.] Февраля 5 Преосвященный Архієпископ Черниговскій Феодосій Угличскій преставися»; «[1697 г.] Февраля 7... преставися всечестный, Архимандрит Печерскій, Мелетій Вуяхевичъ»; «1700 год. Октября 1, в Киеве во Святой Софїи, на Епископство Переяславское посвящен Игумен

Міхайловській Золотоверховській, Захарій Корниловичь» [151, с. 500, 501] та ін.

У частині записів автор висловлює своє ставлення до того чи іншого діяча. Зокрема, зробивши запис про смерть Феофана Прокоповича: «... апреля 3-го дня [1689 г.] в монастыре Братском Киевском, преставился блаженныя памяти отец Феофан Прокопович, муж важный и знатный... проповедник сладкоглаголивый, мой любезный брат» [151, с. 489], він згадує те, що відбувалося раніше, – повертається до опису подій 1676 р. («в Неделю Крестопоклонную»), зокрема свого сновидіння, пов'язаного з Лазарем Барановичем, над розгадуванням знамення якого він думав довгий час [151, с. 489-491].

Найбільш трагічні сторінки його життя, які припали на 1701 р., а саме – його призначення митрополитом Тобольським, описані митрополитом Димитрієм дуже стисло. Лише в одному записі за весь 1701 р. зазначено: «1701 год. В феврале, по Указу Царскому приехал в Москву в неделю о Мытаре и Фарисее, число февраля бе 9. Поставлен в Архіерея в Сибирь, в неделю Крестопоклонную марта 23 дня» [151, с. 502]. За 1702 р. знаходимо чотири записи. Зокрема, про те, що 4 січня він був переведений в Ростовську митрополію, а на його місце поставлений Філофей Лещинський [151, с. 503]. Далі в «Діаріуші» вміщено стислі повідомлення та листи. За 1707 р. є всього кілька записів, серед яких – тексти двох листів до Стефана Яворського, митрополита Рязанського, з теологічних питань [151, с. 504-510] та нотатки про поточні церковно-адміністративні справи грудня. Закінчується «Діаріуш» листом до Стефана Яворського (запис 1708 р.) [151, с. 513-515].

Скупість опису цього періоду та відсутність коментарів можуть сприйматися як внутрішній опір існуванню на чужині. Хоча його служіння в Ростовській єпархії було пов'язане не лише з церковною діяльністю, а й із громадською.

Щоденник Данила Туптала, написаний у часи бароко, відображає типові для цього періоду особливості світовідчуття та світорозуміння. Автор сприймав явища та події як дивовижні знаки, як відображення дії Божої волі: поява комети 16 грудня 1680 р., землетрус 9 серпня 1681 р., затемнення Місяця 12 грудня 1684 р. та нашествя саранчі в серпні 1690 р. На подібних записах лежить відбиток сильних переживань та емоцій автора, що характерно для барокової культури.

Незвичним для жанру щоденника є включення епістолярію. Листи переважно стосуються останніх семи років його життя, і йдеться в них про проповідницьку, навчально-виховну і творчу працю в Ростовській єпархії. Зокрема це листи до Стефана Яворського, який був його близьким другом. Характер перебування Данила Туптала в Слуцьку та обставини повернення до Батурина висвітлені в листі отця Мелетія Дзика, ігумена Свято-Михайлівського Київського монастиря, до монахів Слуцького братства. Цей лист містить характеристику достоїнств отця Димитрія (Туптала). Є лист від полковника чернігівського про необхідність якнайшвидшого повернення отця Димитрія за наказом гетьмана (йдеться про гетьмана Івана Самойловича) тощо. Усі листи є яскравою демонстрацією церковного і світського становища автора щоденника та проливають світло на сторінки його біографії і стосунки з багатьма церковними особами того часу.

У тексті «Діаріуша» й листах, які ввійшли до нього, відображено не лише діяльність митрополита Ростовського Димитрія в Україні та частково в Росії, а і його складний внутрішній світ, у формуванні якого драматизм перехідної доби української історії поєднався з трагізмом власної долі. Саме тому щоденник видається особливо цінним.

Опинившись згодом у Росії, Данило Туптало значно менше уваги приділяє суспільній та проповідницькій діяльності, яку активно провадив в Україні. Він мріє лише про роботу над «Життями святих», для написання

яких потрібна була цілковита самотність і відхід від церковно-адміністративного життя.

Щоденник Данила Туптала є найбільш вичерпним джерелом написання «Житій святих», що відображає як сприятливі чинники, так і перешкоди на цьому шляху. Наприклад, у «Денних записках» знаходимо: «1692 годъ. Февраля 14, в первую неделю Святаго Великаго Поста, пред обеднею, оставил я и здал Игуменство мое в Батурином монастыре для спокойнейшаго моего пребывания, и писанія Житій Святых; а на мое место просят братия отца Пахомія Ходоровича» [151, с. 499]. На жаль, доля не дала йому змоги присвятити свій талант і знання для здійснення цієї мрії. Інший запис характеризує джерельну базу, яку автор використовував при укладанні твору: «1693 годъ. В Великий Пост привезены ко мне из Гданска книги Болланда о Житіях Святых»; «Того ж года... выбираюся из пустыни в Киев в Типографію, Боже помози! Маія 1 дня»; «Іюля 10... начал печатать Декемврій месяц» [151, с. 500].

Зрештою, щоденникові записи відображають трагізм життя непересічної особистості, вимушеної займатися справами, які їй не цікаві (праця на чужу державу, у чужій стороні). Біографія святителя Туптала – це типова історія українського духовного подвижника, який присвятив своє життя служінню Українській Церкві та народу. Незважаючи на це, у свої останні роки (1700–1709), коли він мав найбільший досвід та мудрість, йому довелося зіткнутися з жорстокістю царської влади та провести останок життя поза межами рідного краю. Його історію можна порівняти з долею безлічі великих українців до нього та після нього, яких, за обставин або за наказом царя, примусили виїхати на північ, до чужої Росії. Там вони присвячували свої найкращі роки та величезні зусилля на освіту й розвиток іншого народу, опинившись у чужому оточенні.

Щоденник Данила Туптала є історичною наративною збіркою, написаною українською, латинською та польською мовами. Він проливає світло не лише на життя автора, а й на подальшу долю його творчого

спадку, на якому позначилася брутальна імперська позиція вимивання кращих кадрів з України та примус працювати на чужу державу. Водночас щоденник не обмежений суто реалістичними нотатками про історичні події національного й особистого характеру. Створений у традиції барокової літератури, він розкриває віру автора в доленосність явищ природи, у провидіння та знамення, а також авторефлексії щодо себе та свого твору. Відповідно до вимог жанру опис див у щоденнику супроводжується описом суб'єктивних вражень, особистих переживань, роздумів над дивом і тим, який зв'язок може мати це диво безпосередньо зі свідомістю та діяльністю його творця. Щоденник Данила Туптала став також свідченням ствердження автором своєї самототожності та національної свідомості, що виявилось як у вживанні української мови, так і в історичних екскурсах, пов'язаних з його минулим в Україні.

«Діаріуш подорожній» Пилипа Орлика

Мемуарний твір Пилипа Орлика, як і щоденник Данила Туптала, є наративною історичною збіркою, просякнутою особистими переживаннями, враженнями та оцінками тогочасного політичного становища в Європі та в Україні з вагомим автобіографічним компонентом. П'ятитомний щоденник Пилипа Орлика за 1720–1733 рр. містить поміж інших відомостей детальну автобіографію. Записи за 1724 р. розпочинаються «Pro memoria» (короткою автобіографією), написаною на чотирьох сторінках. Повне видання копії рукопису подорожного діаріуша Пилипа Орлика побачило світ у 1988 р., завдячуючи Гарвардській бібліотеці давнього українського письменства [605, 606]. У 1993 р. вперше видано виконаний В. О. Шевчуком переклад українською мовою уривку з діаріуша за 1720–1723 рр. [1009], виданого свого часу Я. Токаржевським-Карашевичем (Jan Tokarzewski) [514]. Детальний аналіз щоденника П. Орлика за 1724 р. зроблений у статті В. О. Соболя, де названо досить

довільним переклад записів гетьмана польськими дослідниками [608, 946-948].

2013 р. в Україні було здійснене факсимільне видання повного тексту щоденника Пилипа Орлика 1720–1733 рр.: «Діаріуш подорожній, який в ім'я Троїці найсвятішої, розпочатий в року 1720 місяця жовтня дня 10-го» [363].

Досліджуючи щоденник Пилипа Орлика, французький історик Д. Бовуа (Daniel Beauvois) зазначав, що автор творить міф про наявність чогось, що існує лише в його уяві, – «козацької батьківщини» («тоже wojsko»)» [649, с. 326]. При цьому Д. Бовуа визнавав козацький міф основою українського державотворення та однією з яскравих рис української національної ментальності. Оцінюючи подібні заяви та висновки французького колеги, Я. Р. Дашкевич називав його іронічно-скептичним «неовольтеріанцем», який досліджував польську копію щоденника Пилипа Орлика [702, с. 687]. На думку українських дослідників, ця копія, як і багато інших, була зроблена досить недбало: «...анонімні переписувачі керувались насамперед власним розумінням важливості зафіксованого в діаріуші, а відтак, багатьох записів не скопіювали, вилучили чимало промовистих для життєпису гетьмана подій чи обставин, деякі довільно проминали або коротко переказували, причому не обходилося й без переінакшення, особливо за контамінацій...» [949, с. 63], що давало викривлену картину. Сьогодні окремі аспекти діяльності Пилипа Орлика знайшли відображення в українській історіографії. Діяльність гетьмана у вигнанні висвітлюється в руслі історії конституційної традиції української державності, яка почалася саме з Конституції Пилипа Орлика «Пакти й Конституції прав і вольностей Війська Запорозького». Тлом, на якому створювався цей історичний документ, була тяжка доля вигнанця, перед яким постійно поставали драматичні екзистенційні виклики.

Зосередимо увагу на автобіографічних елементах, історичному та національному наративах, комунікативному складнику його записів. Порівняльний аналіз польських перекладів і українського щоденника здійснила В. О. Соболев [947]. Обставини щоденного життя й політичну діяльність представників гетьманської родини в контексті міжнародних відносин першої чверті XVIII ст. вивчала О. О. Ковалевська [767]. Завдяки її зусиллям було упорядковано п'ять томів факсимільного видання повного тексту щоденника Пилипа Орлика 1720–1733 рр. під назвою: «Діаріуш подорожній, який в ім'я Троїці найсвятішої, розпочатий в року 1720 місяця жовтня дня 10-го» (Київ, 2013).

У «Pro memoria» [363, с. 365-370] вміщено стислі біографічні дані та відомості про родину. Зазначено, що народився Пилип Орлик 11 жовтня 1672 р. в селі Косути на Ошмянщині. 1698 р. одружився в Полтаві з Анною Герцик – донькою полтавського полковника, генерального осавула Павла Герцика, який був прибічником гетьмана Івана Мазепи. Пилип Орлик згадує своїх дітей: дочку Анастасію Теодору («донька первородна», народилася у Полтаві 1699 р.), сина Григорія Петра (народився в Батурині 1702 р.), сина Михайла (народився в Батурині 1704 р.), дочку Варвару (народилася в Батурині 1707 р.), сина Якуба (народився в Бендерах 1711 р., помер у Вроцлаві 1721 р.), дочку Мару (народилася в Бендерах 1713 р.), дочку Марину Анну (народилася в місцевості Гугіци поблизу села Альтефер, Німеччина, 1715 р.), дочку Катерину (народилася в місті Христіанштадті, Шведське королівство, 1718 р., померла 1719 р.). Відомості про народження дітей він супроводжує даними про хрестини та хрещених, серед яких – Іван Мазепа, король шведський Карл XII, польський король Станіслав, Юзеф Потоцький, Корибут Вишневецький, генерал і губернатор Сканіци Гьорд, генерал-лейтенант Атбідел та інші. Ці люди належали до найвищих європейських владних кіл, що свідчить про широкі зв'язки Пилипа Орлика.

Крім біографічних відомостей, «Діаріуш подорожній» Пилипа Орлика містить інформацію про тогочасні політичні події у Європі, свідком і учасником яких він був. Зокрема, ідеться про події 1720–1726 рр., коли гетьман у вигнанні, подорожуючи Німеччиною, Австрією, Богемією, Польщею, вимушений був у 1722 р. остаточно зупинитися в Салоніках²²³. Описано драматичні події 1727–1731 рр., коли Пилип Орлик зі свого «почесного» ув'язнення в османських Салоніках намагався від свого імені впливати на європейські держави, представники яких зібралися на Суассонському конгресі (червень 1728 р.) З цією метою йому вдалося скористатися послугами знаних діячів Франції, Англії, Нідерландів і, особливо, Швеції та Гольштейну, які були його посередниками у відносинах з Росією. Особливий інтерес становлять записи за 1729–1730 рр. Саме в цей час син Пилипа Орлика Григорій залишив військову службу в саксонсько-польського короля Августа II і став важливим гравцем у відносинах Франції зі Сходом. Батько і син зустрілися в Салоніках у 1730 р. й відтоді співпрацювали у своїх політичних починаннях.

Щоденник Пилипа Орлика містить велику кількість комунікативних складників, виконуючи роль засобу самовираження та саморефлексії автора, інструменту спілкування з читачами. Від перших сторінок твору автор звертається до своїх читачів на «Ви», вступаючи з ними в діалог. Це свідчить про те, що записи призначені для широкої аудиторії. Пилип Орлик ділиться не лише сухими описами подій, а й особистими переживаннями та роздумами, що допомагає читачеві краще зрозуміти його вчинки та ставлення до описаного, а також відчутти атмосферу того часу. Отже, щоденник є джерелом важливої інформації, яка може бути корисною для інших людей, особливо для істориків та дослідників.

Твір Пилипа Орлика є унікальним як щоденник першого українського політичного емігранта, що, незважаючи на примарність свого повернення на Батьківщину, плекав надію на відродження незалежності

України та шукав союзників у своїй справі. До написання щоденника він ставився серйозно, про що свідчить дисципліноване ведення записів упродовж чотирнадцяти років. Це також, напевне, значною мірою вберегло його від духовної асиміляції. Щоденник написаний українською, французькою, латинською та польською мовами (переважає польська). Така лінгвістична різноманітність відображає культурний плюралізм тогочасної української еліти, представником якої був Пилип Орлик, і вказує на високий освітній рівень автора. Пилип Орлик постає перед читачем українським патріотом і водночас європейцем, відкритим світові. Як зауважує В. О. Шевчук, «гонор свій та своєї країни умів зберігати» [1009, с. 71].

Аналіз тексту щоденника свідчить, що Пилип Орлик був у Салоніках знаною особистістю. З його думкою рахувалися відомі та впливові європейські дипломати (він запрошував французьких та англійських консулів на обіди до себе і був запрошуваний на обіди до посольств) і вище духовенство (як католики, так і православні). Він жив сподіваннями налагодити контакти з Військом Запорозьким, уважно прислухався до тих відомостей, які приносили з України ченці (зокрема, мав зустріч у 1724 р. із ченцем Почаївського монастиря Борецьким) та купці. Мав надію дістати дозвіл на виїзд до Стамбула, щоб розширити свої контакти з представниками європейської дипломатії, за допомогою яких сподівався боротися за українську справу. Сподівання посилились у 1730 р., коли до нього приїхав син Григорій і вони почали працювати разом. На жаль, цим сподіванням не судилося здійснитись.

Щоденникові записи Пилипа Орлика наскрізь пронизані трагізмом, у них відображене стражденне життя українського патріота, видатної особистості, чії заслуги визнавалися та визнаються донині в Європі, але його талант і життєві сили були змарновані на чужині.

Через тяжіння до імперської ідеології в українській історіографії XVIII–XX ст. творчий доробок Пилипа Орлика став доступний на Батьківщині лише в кінці XX ст.

Щоденникові записи Данила Туптала та Пилипа Орлика є найбільш довершеними зразками української мемуарної літератури кінця XVII ст. – початку XVIII ст. у її щоденниковому жанрі. Це історичні нарративні збірки, написані книжною українською, латинською та польською мовами («Діаріуш подорожній» Пилипа Орлика містить записи ще й французькою). Щоденник Данила Туптала відображає трагічну долю українського таланту (праця на користь сусідній культурі), а у випадку Пилипа Орлика йдеться про тяжку працю та поневіряння у вигнанні. На часі повнотекстове видання цих творів без викривлень, максимально наближене до оригіналу, що дасть науковцям змогу ознайомитися з внутрішнім світом видатних історичних особистостей, які своєю працею прислужилися Україні.

Зі сторінок своїх щоденникових записів Данило Туптало й Пилип Орлик постають особистостями, яким притаманна висока самосвідомість, совість і честь, які, працюючи на чужині, зберегли національну гідність.

У їхніх творах уперше в українській мемуарній традиції вирізняється особиста рецепція, що дає змогу говорити про сприйняття як про тісне переплетення процесів самоототожнення, пізнання й оцінювання, міцно вкорінених у певний історичний та загальний соціокультурний контекст.

У мемуарних творах Данила Туптала й Пилипа Орлика бачимо спробу авторів осягнути власне місце серед описуваних подій та дати їм оцінку. Їхні щоденники є діалогом не лише із самим собою, а й з попередньою добою, сучасною власне їм і майбутньою епохою, що підкреслює їх спрямованість на суспільну комунікацію.

РОЗДІЛ 3

МЕМУАРНА ТРАДИЦІЯ ДОБИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Період від Великої французької революції до початку Першої світової війни, визначений Еріком Гобсбаумом як «довге ХІХ століття» європейської і світової історії, – це час динамічних соціальних і політичних перетворень, піднесення національної свідомості народів і консолідації європейських націй, світоглядних та культурних трансформацій. Для більшості бездержавних слов'янських народів він став часом розгортання боротьби за національні інтереси. В історію України «довге ХІХ століття» ввійшло як доба Українського національного відродження.

Ця доба сформувала паростки нового суспільства, не віддаленого від нас завісою давнини, а духовно близького та зрозумілого сучасникам. У соціальному, культурному, гуманітарному плані її зміст найбільше проявився становленням і розвитком феномену особистості нової доби з широкими інтелектуальними й духовними інтересами, громадянськими переконаннями, високим рівнем індивідуального самоусвідомлення, рефлексії на події, що відбуваються в суспільстві.

Духовне оновлення, привнесене в українське суспільство відгомоном Великої французької революції, наполеонівських війн і боротьби європейських народів за національне визволення, становлення на гребені процесів соціального розвитку нової, провідної в інтелектуальному і духовному сенсі верстви українського суспільства – інтелігенції, спочатку дворянської, згодом усе більше всестанової («різночинної»), обумовили підвищення інтересу до особистості, людського досвіду, індивідуального, суб'єктивного сприйняття великих і малих подій тогочасного життя.

На цьому ґрунті поряд зі збиранням і публікацією документальної спадщини минулого, зокрема записок і щоденників представників попередніх поколінь, поступово серед освічених верств населення набуло розвитку писання власних спогадів про відомих людей і визначні події, ведення щоденників, подорожніх записок. Залишаючись переважно родинним, камерним за своїм характером, це явище стало підґрунтям для загального підвищення інтересу до мемуарного жанру. Ближче до середини ХІХ ст., і особливо в другій його половині, в Україні та поза її межами почалося активне друкування творів старої і новітньої мемуарної спадщини, насамперед тієї її частини, яка становила загальний інтерес із погляду історичної цінності та суспільної значущості.

Характерною особливістю розвитку мемуарної традиції того часу стала підпорядкованість цього процесу завданням піднесення національного самоусвідомлення українців, розбудови національної ідеї, патріотичного згуртування суспільства. Унаслідок трагічної розірваності теренів України – Сходу і Заходу – кордонами іноземних держав цей рух мав чимало специфічних регіональних рис, розвивався за принципово різних суспільних обставин: деспотизм і загарбництво в Російській імперії та відносна політична свобода на землях, що перебували під владою Австро-Угорської монархії. Однак, як і всі інші прояви українського національного інтелектуального і культурного піднесення, процес цей упродовж усього «довгого українського ХІХ століття» характеризувався єднанням культурницької і політичної праці інтелектуалів Сходу і Заходу України.

3.1. Українські мемуари першої половини – середини ХІХ ст.

Початковий етап становлення української мемуарної традиції ХІХ ст. у її європейських формах, зумовлених процесами піднесення науки і культури після Великої французької революції і наполеонівських воєн, впливами доби Романтизму та національного відродження слов'янських народів, пов'язаний

насамперед зі східними землями України. Цьому сприяло і збереження, особливо на Лівобережжі та Слобожанщині, громадянських, культурних і просвітницьких традицій козаччини, Гетьманщини, української автономії, що були важливими підвалинами формування модерної української національної свідомості. Значну роль відіграла наявність доволі чисельної освіченої верстви населення – нащадків козацької старшини, а також успішний розвиток нових центрів науки та культури – Харківського, а згодом і Київського університетів, Ніжинського та Рішельєвського (в Одесі) ліцеїв. Крім того, певний вплив на розвиток вітчизняної мемуарної традиції справляла діяльність потужних на той час осередків української науки і видавничої справи поза межами України – у Москві й Петербурзі, які діяли завдяки зусиллям патріотично налаштованої української громадськості. Водночас від середини XIX ст. все більшого значення набував чинник піднесення національного руху в Західній Україні, зародженого в його європейських формах під впливом «Весни народів», яка пробудила українців до свідомого політичного життя. Соціально-економічні й культурні трансформації кінця XVIII – першої половини XIX ст. сприяли значному розширенню, порівняно з попереднім століттям, самого кола мемуаристів, зміні їхнього соціального статусу. На тлі руйнації традиційної станової ієрархії до мемуарної творчості все більше долучалися представники нових суспільних прошарків – інтелігенція, науковці, освітяни, службовці. Усе разом це вплинуло на розвиток нових жанрових форм, а також зазнало змін змістове навантаження мемуарного наративу.

Індивідуальна спогадова творчість українців першої половини – середини XIX ст., як і зростаюча зацікавленість у читанні й поширенні мемуарної літератури, рукописної і друкованої, яскраво відображали збагачення світоглядної культури, соціального досвіду, а разом з тим – розвиток власного погляду на суспільно-політичні, економічні, духовно-культурні проблеми життя як окремої особи, так і українського народу загалом. В умовах бездержавності України в приватному мемуарії та

епістолярії виразно відбилися опозиційні настрої суспільства стосовно російського самодержавства.

Вивчення етапів еволюції вітчизняної мемуарної традиції доби Українського національного відродження як важливого чинника духовного самовиявлення нації дає змогу глибше простежити розвиток громадської думки, її рефлексії на політичні події, зміни в суспільному та повсякденному житті, пізнати внутрішній світ людей.

Загалом аналіз мемуарного документального пласту допомагає пролити світло на чимало важливих фактів і обставин тодішнього суспільного розвитку, пояснити позиції, настрої і вчинки як окремих осіб, так і цілої спільноти.

Вітчизняна мемуарна спадщина першої половини – середини ХІХ ст., хоча й позначена в цілому помітним впливом «загальноімперського» світовідчуття, досить поширеного серед нащадків колишньої козацької старшини з часів занепаду Гетьманщини, все більшою мірою відображала явище, схарактеризоване знаним українським істориком Я. Й. Грицаком як «прискорене вичленування української ідентичності з загальноруського потоку» [688, с. 30], зростання національної свідомості українців.

Притаманне початковому етапу Українського національного відродження – «добі харківських романтиків» – зацікавлення українською старовиною, вивчення традицій і звичаїв, вірувань і способу життя українського народу знайшло вияв і в мемуарних творах – спогадах та подорожніх і етнографічних нотатках того часу.

У цьому контексті варті уваги опубліковані 1816 р. в Харкові «Письма из Малороссии, писанные Алексеем Левшиным» («Листи з Малоросії, писані Олексієм Левшиним»), які містять складені істориком, географом, етнографом та публіцистом описи Полтави, Лубен, Києва, Чернігова, Городні та інших українських міст, авторські замальовки реальних спостережень за життям, звичаями, обрядами, характером українців [398]. До цього ж сегмента мемуарів належать і нотатки І. С. Андрієвського (1835)

з описом його подорожі материковою частиною тодішньої Таврійської губернії [191], а також «Письма из Екатеринослава» («Листи з Катеринослава») викладача місцевої духовної семінарії Г. Я. Титова (1849) [505].

Вирішальний поворот у суспільній думці й духовній аурі українського суспільства, який багато в чому визначив у подальшому ідейну спрямованість вітчизняної мемуарної творчості, а також розвиток справи збирання та публікування пам'яток минулого, пов'язаний з новим поколінням українських інтелектуалів, яке вийшло на суспільну арену на межі 1830–1840-х рр. [688, с. 30]. До цієї нової генерації належали Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко. Її ідейне становлення знайшло яскравий вияв у діяльності таємного Кирило-Мефодіївського братства, значення якої було не стільки в площині конкретних справ, скільки в інтелектуальному внеску у формування нової української ідентичності, адже до того часу всі українські інтелектуальні явища були хоч і своєрідним, але все ж таки відображенням російського інтелектуального життя [688, с. 33].

Тематично авторів мемуарів XIX ст. цікавили насамперед найважливіші тогочасні політичні події: війна з наполеонівською Францією, повстання декабристів, події, пов'язані з польським національним рухом та його впливом на українське суспільство, Кримська війна 1853–1856 рр., скасування кріпацтва та реформи 60-х років, розгортання національного руху в Україні, зокрема – громадський рух. Чимале місце в українському мемуарії належало спогадам про відомих вітчизняних діячів, події культурно-громадського життя, що відбувалися на теренах України. Географія видання спогадів: Київ, Харків, Одеса, Чернігів, інші міста.

Унікальною пам'яткою «усної історії» є опубліковані в Одесі в 1842 р. спогади одного з останніх січовиків-запорожців – козака Микити Леонтійовича Коржа (1731–1835) [242]. Зібрали й записали їх архієпископ Херсонський і Таврійський Гавриїл (світ. ім'я Василь Розанов) та єпископ

Саратовський і Царицинський Яків (світ. ім'я Йосип Вечерков). Антрополог, етнограф, археолог Ф. К. Вовк (літ. псевд. Кондратович Ф.) під час своїх наукових експедицій записав та видав спогади й розповіді козаків про Задунайську Січ [240]. «Опис Запорозької Січі» (1766) залишив секретар Колегії закордонних справ Російської імперії В. Чернявський [323]. Мемуарні матеріали про Івана Котляревського опублікував педагог, громадський діяч, біограф письменника С. П. Стеблін-Камінський [473]. Про досвід розвитку археології за кордоном ідеться у записках доктора класичної філології, історика античності, фахівця зримської та грецької історії і словесності, професора Новоросійського університету (Одеса) Ф. А. Струве. Він описує своє відрядження для встановлення наукових контактів із зарубіжними археологами з метою вивчення давньогрецької цивілізації на Північному узбережжі Чорного моря та придбання предметів старовини для університетського музею старожитностей і витончених мистецтв [411]. Письменник, етнограф, громадський діяч Б. С. Познанський опублікував спогади про Польське повстання 1863 р. [402]. Про питання розвитку шкільної освіти йдеться у спогадах В. Кулешова [262], П. М. Солонини [464], П. К. Борзаковського [61], П. І. Клебановського [228]. Про події селянського повстання середини ХІХ ст. згадував протоієрей Василь Сікорський [441].

У «Харківському збірнику» за 1891 р. (згодом виданий окремим відбитком) надруковано щоденник німецького вченого-природознавця Й. А. Гільденштедта [112], який 1774 р. побував в експедиції в Україні. У передмові до щоденника Д. І. Багалій наголосив, що попри уривчастий характер записів вони мають непересічне історичне значення, оскільки містять цінний матеріал для характеристики побуту Слобідської України кінця ХVІІІ ст. [112, с. 14].

Вартий уваги досвід видання мемуарних наративів Харківським університетом [540] і заснованим 1877 р. при ньому Харківським історико-філологічним товариством, які мали свої друковані органи («Сборник

Харьковского историко-филологического общества» (1886–1914); «Вестник Харьковского историко-филологического общества» (1911–1914); «Записки Харьковского университета» (1874–1917, з перервою 1884–1893). Також була започаткована традиція друкування спогадів про викладачів окремими книгами, меморіальними збірками та публікаціями на шпальтах переважно місцевих часописів на знак пошани («некрологічні спогади», спогади-некрологи). Термін «некрологічні спогади» про померлих професорів використано в дисертаційному дослідженні О. І. Красько [781], термін «спогади-некрологи» – у статті О. Беззубець [640]. Такі публікації зазвичай мали назву «Пам'яті...». Вони сприяли персоналізації історії окремих галузей науки, української історії загалом та стали свідченням налагодження професійної комунікації в середовищі наукової та громадської спільноти.

Важливий сегмент тогочасного мемуарного нарративу, який репрезентував наукове середовище Харківського університету, становлять невеликі за обсягом спогади-написи про професорів університету – економістів К. К. Гаттенбергера (1844–1893) [17; 123], І. М. Миклашевського (Міклашевського) (1858–1901) [390] та І. П. Сокальського (1830–1896) [486], історика-візантолога В. Г. Васильєвського (1838–1899) [72], математика В. Г. Імшенецького (1832–1892) [1], історика літератури О. І. Кирпичникова (1845–1903) [97; 415; 487; 502], правознавців Л. М. Загурського (1847–1912) [86] та Д. І. Каченовського (1827–1872) [147; 280; 480], історика В. К. Надлера (1840–1894) [103], мовознавця, фольклориста, філософа О. О. Потебні (1835–1891) [14; 124; 379], історика-мистецтвознавця Є. К. Рєдіна (1863–1908) та інших.

Зазначимо, що частина цих спогадів спочатку була опублікована в періодичних виданнях, а потім вони виходили окремими збірками. Наприклад, у «Записках Харьковского университета» надруковано меморіальні матеріали про Д. І. Каченовського [462; 481; 482], К. К. Гаттенбергера [16], П. Г. Рєдкіна (Рєдькіна) (1808–1891) [600], П. Ф. Лєсгафта (1837–1909) [518], які згодом стали частиною збірок або

вийшли окремими відбитками [483]. Специфіка цих мемуарних матеріалів у тому, що вони містять спогади про творчий доробок та педагогічну діяльність учених.

Окремими збірками вийшли спогади про історика літератури, культуролога О. І. Кирпичникова [385], правознавця Д. І. Каченовського [380], економіста, статистика І. М. Миклашевського [386], історика, архівіста Д. П. Міллера (1862–1913) [381], археолога, історика, археографа В. Н. Юргевича (1818–1898) [308] та інших. Вони містять некрологи, промови на вшанування пам'яті, спогади викладачів та співробітників університету, у яких відображено сюжети з особистого життя, професійної та громадської діяльності відомих учених, взаємини зі студентською аудиторією.

Практика видання спогадів про викладачів у контексті формування наукової комунікації та традиції була притаманна навчальним закладам України, зокрема Новоросійському університету в Одесі [354], Київській духовній академії [382; 391; 506], Університету Святого Володимира в Києві [351], науковим товариствам [35]. Той факт, що дуже часто вміщені в наукових часописах та газетах спогади виходили окремими відбитками (або як додатки) чи видавалися окремими збірками, можна пояснити взаємопов'язаними процесами – удоступненням нових технологій книгодрукування та зростанням потреб читацької аудиторії в мемуарних наративах, прагненням більше знати про життя відомих персонажів, їхні взаємини, емоції та думки.

Варто зазначити, що власне самі професори університетів виявляли цікавість до жанру мемуарів [1083]. Деякі з них залишили свої спогади про викладацьку та наукову роботу, наукові відрядження та стажування (В. І. Григорович [126], О. О. Коротнєв [243], І. П. Лазаревич [58; 269], Х. П. Роммель [420], І. П. Скворцов [575], В. А. Удінцев [528]), а також про подорожі за кордон (К. П. Паулович [389], О. І. Кирпичников [224]) тощо.

На окрему увагу заслуговують спогади відомої педагогині, діячки народної освіти, письменниці та публіцистки Х. Д. Алчевської (1841–1920), життя якої є прикладом самовідданої праці на ниві народної освіти. Завдяки її зусиллям у Харкові було створено Товариство грамотності (1869) та громадську бібліотеку (1886; нині – Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка), відкрито першу жіночу недільну школу для дорослих (1892). У насиченому подіями житті Х. Д. Алчевської було безліч цікавих зустрічей з видатними та пересічними особистостями, які залишили слід у її пам'яті. Найважливіше вона занотувала в щоденнику, який вела ще зі шкільних років. Згодом вона видавала свої нотатки окремими книжечками [18; 19] та друкувала в періодичних виданнях і збірниках [20; 22; 23].

Найціннішим виданням спогадів Х. Д. Алчевської є збірка «Передуманное и пережитое. Дневники, письма, воспоминания» («Передумане і пережите. Щоденники, листи, спогади») [21], яку було видано до 50-річчя її педагогічної та освітньої діяльності. Оскільки матеріал, яким оперували укладачі, був завеликий, до збірки вирішили залучити лише частину, але таким чином, щоб він характеризував як різні роки життя, так і різні сторони діяльності, «щоб у підсумку намалювався образ цієї жінки сильного духу й гарячого серця, яка віддала 50 років невпинної енергії та наполегливої праці на служіння справі народної освіти» [21, с. 1]. Також укладачі звертали увагу на те, що більша частина пропонованого матеріалу на час його створення не призначалася для друку: «...усі ці щоденники, нотатки, враження написані або для себе, або для тісного кола друзів і товаришів по справі» [21, с. 1], але завдяки саме їм перед нами постає неординарна, обдарована, амбітна особистість, метою життя якої стало поширення освіти серед простого народу.

У результаті до збірки ввійшли уривки зі шкільного щоденника за різні роки, записи про догляд за пораненими під час Російсько-турецької війни 1877–1878 рр., спогади про зустрічі з письменниками, роздуми про

життя в селі, уривки з опису поїздок до Полтави, Петербурга та Москви, розповідь про перебування на всесвітній Паризькій виставці 1889 р., нотатки, присвячені пам'яті відомих діячів народної освіти, описи відкриття окремих шкіл, шкільних свят, листи. Хронологічно спогади охоплюють період від 22 серпня 1871 р. до 31 січня 1912 р., завершуючись своєрідною автобіографією, викладеною в листі Х. Д. Алчевської до невідомого («Глибокошановний NN!»). Відповідаючи на запитання адресата, вона розповідає про свою любов до України, рідної української мови, народної пісні та про те, що «зробила в житті для своєї батьківщини, для свого народу» [21, с. 459]. Крім повідомлення суто біографічних фактів, Х. Д. Алчевська пише про свою мрію навчити грамоти якомога більше українських жінок та про намір твердо йти наміченим шляхом, незважаючи на думки «вузьких патріотів», про ідеї та учасників харківської Громади, до якої енергійно долучилась у молоді роки, висловлює захоплення визначними діячами українського руху того періоду – Пантелеймоном Кулішем, Олексою Стороженком, Тадеєм Рильським, Борисом Грінченком, Василем Мовою, Іваном Пулюєм, кожному з яких дає стисло характеристику [21, с. 452-453].

Перед нами постає образ людини, відданої справі просвітництва, громадської діячки, яка не поступалася своїми переконаннями, формування яких розпочалося в дитинстві й тривало в зрілому віці в умовах занурення в українську справу на тлі національного відродження 60-х років XIX ст. Спогади Христини Алчевської порівняно зі спогадами чоловіків характеризуються більшою емоційністю, гостротою сприйняття та художністю відображення, що робить їх неоціненним історичним джерелом і водночас ілюстрацією до процесу становлення її національної ідентичності, формування поглядів та переконань завдяки оточенню, у якому вона перебувала.

Знаменним явищем часу, що суттєво змінило місце мемуарію в інтелектуальному, духовному та інформаційному просторі України, стало

широке розгортання публікації мемуарних пам'яток минулих часів та сучасних спогадів на сторінках преси, передусім у провідних літературно-наукових та громадсько-політичних часописах. Саме з середини ХІХ ст. надбанням широкої громадськості стали більшість тих мемуарних творів давньої України, про які вже йшлося у попередніх розділах.

Своєрідними «міцями пам'яті» були часописи: у Санкт-Петербурзі – «Основа: южно-русский литературно-ученый вестник» (1861–1862); у Києві – «Киевская старина» (1882–1906), «Архив Юго-Западной России» (1844–1914), «Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца» (1879–1914), «Университетские известия» (1861–1919); в Одесі – «Записки Одесского общества истории и древностей» (1844–1919), «Записки Новороссийского университета» (1867–1913), «Известия Одесского библиографического общества» (1911–1916); у Сімферополі – «Известия Таврической ученой архивной комиссии» (1887–1920; наступник – «Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии» (1927–1929); у Чернігові – «Земский сборник Черниговской губернии» (1869–1915; 1870–1912 – як щомісячник, 1913–1915 – окремими випусками); у Катеринославі – «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии» (1904–1915). Чимало спогадів про релігійних і церковних діячів та їхні власні мемуари друкувалися на шпальтах волинських, київських, одеських, подільських, полтавських, таврійських єпархіальних релігійних газет [99; 234; 263; 372; 374; 414; 542; 543; 507; 561; 567]. Також губернська преса містила значний масив спогадів, які згодом виходили окремими виданнями [229; 365; 371].

Особливістю цього періоду у вітчизняній мемуарній традиції було поєднання кількох складників: по-перше, археографічне опрацювання мемуарного спадку та його оприлюднення на сторінках часописів; по-друге, істотне розширення кола мемуаристів; по-третє, поширення нових та подальший розвиток усталених жанрових форм (їх еволюціонування); по-четверте, зацікавленість наукового середовища мемуарним наративом як

історичним джерелом, що сприяло популяризації жанру та поступовій інтеграції в науковий дискурс.

**Журнал «Основа: южно-русский литературно-ученый вестник»:
перші спроби репрезентації українського мемуарного контенту
в періодичних виданнях**

Хронологічно практика систематичного публікування мемуарних матеріалів була започаткована першим українським суспільно-політичним і літературно-мистецьким часописом у Російській імперії «Основа», який виходив у Петербурзі від січня 1861 р. до жовтня 1862 р. і був центром української літератури та журналістики. На той час у Петербурзі згуртувалися українці, які переїхали до імперської столиці з різних причин: через неможливість провадити на батьківщині широку національно-культурну роботу; внаслідок службових переміщень; з метою досягнення певного кар'єрного рівня; щоб навчатися в найкращих в імперії навчальних закладах.

Однак перебування на чужині, у чужому оточенні змушувало українців по-новому дивитися на Україну, на рідний край і на самих себе. Їм бракувало свого світу, рідного дому. Відчуття одчуження від рідного краю стало каталізатором пробудження й загострення національної пам'яті та «... імпульсом до національної самоідентифікації» [636, с. 39]. Закономірним результатом цього в час демократичного піднесення і швидкоплинної ліберальної «відлиги» початку 60-х років постала ідея створення свого, українського, часопису – «товстого журналу», що свідчило про початок нового етапу розвитку національного письменства. Завданням такого часопису було актуалізувати й легітимізувати в період загальноросійського суспільного піднесення українську проблематику, заохотивши до літературно-публіцистичної праці та українознавчих студій кращих представників української інтелігенції.

Ідея створення свого часопису широко опанувала українську громаду в Петербурзі, об'єднавши навколо себе літераторів і науковців, що робило його не лише засобом національного самопізнання, а й інструментом комунікації з Україною. Частина матеріалів друкувалася російською мовою, частина – українською.

Часопис «Основа» об'єднав навколо себе національно свідому українську інтелігенцію, яка раніше згуртувалась на основі ідей Кирило-Мефодіївського товариства та обстоювала право української нації на вільний і всебічний розвиток. Видавці журналу: В. М. Білозерський (редактор), О. Ф. Кістяківський (Кістяковський) (секретар), М. Г. Щербак (випусковий редактор), Д. С. Каменецький (технічний редактор). Чільними авторами журналу стали П. О. Куліш, М. І. Костомаров. До кола активних дописувачів часопису ввійшли В. Б. Антонович, Ганна Барвінок, П. Г. Житецький, П. С. Єфименко, М. О. Максимович, С. В. Руданський, О. П. Стороженко, П. П. Чубинський та інші. У першому (січневому 1861 р.) випуску було визначено мету видання, а саме зазначалось, що журнал буде відкритий для кожного, хто захоче чесно висловлювати свої думки щодо самостійності української мови та історії [870, с.2].

У часопису друкували праці з історії, мовознавства, твори художньої літератури, бібліографію, історичні джерела, спогади, літературну критику і публіцистику, рецензії, епістолярій, вісті з регіонів, подорожні нотатки тощо. Усталених розділів часопис не мав, але мемуарні твори друкувались у рубриках «З народніх уст», «Людська пам'ять про старовину», «Оповідання з народніх уст», «Мысли Южнорусса».

Мемуарні матеріали стали важливим складником контенту часопису, їм відводилося місце майже в кожному випуску. Варто зазначити, що на його сторінках уперше був надрукований за автографом, із багатьма вимушеними купюрами й переробками тексту з огляду на цензуру, «Дневник Шевченко с 12 июня 1857 до 13 июля 1858 года» («Щоденник Шевченка з 12 червня 1857 до 13 липня 1858 року») [573], який багато в чому на ціле століття

окреслив провідне спрямування розвитку української національної патріотичної мемуарної традиції [870]. З огляду на цензурні обмеження щоденник Шевченка містив численні купюри, багато прізвищ було зашифровано. Нині автограф щоденника зберігається в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, на сайті якого можна прочитати частину тексту, подану шрифтом, що є копією з почерку Шевченка (https://tarashevchenko.com.ua/ua/diary_list/schodennik-shevchenka.htm).

Т. Г. Шевченко почав щоденник 12 червня 1857 р., після отримання звістки про можливе звільнення із заслання. Проте очікувати на визволення довелося близько року. Лише в березні 1858 р. він прибув до Петербурга, а в травні припинив робити щоденникові записи. Рукопис було подаровано М. М. Лазаревському.

«Щоденник» Т. Г. Шевченка (автор найчастіше називає його «журнал», а ще – «дневник», «памятная книга», «хроника», «верная хроника», «правдивые сказания», «записная тетрадь») став свідченням трансформації цієї жанрової форми мемуарної літератури. Серед інтенцій звернення митця до жанру записок можна назвати потребу занотовувати свої думки, вірші, інформацію про різні події, відвідані місця та про людей для запам'ятовування, а також задля автокомунікації, яка мала допомогти йому гармонізувати свій внутрішній світ.

Жанр щоденника Т. Г. Шевченка, на думку літературознавців, відрізняється від традиційного, «класичного» щоденникового жанру. Зокрема, Богдан Рубчак зазначає, що він «...стає ще більш захитаним: цей бо текст трохи щоденник, трохи подорожній нотатник, трохи “альбом”, а трохи якась антологія» [918]¹. Отже, можемо констатувати зміну та розширення функцій щоденникових записів у цьому творі Т. Г. Шевченка – вони постали як засіб реалізації морально-інтелектуальних запитів особистості у відповідь на історико-культурні чинники та соціальні виклики. Щоденник втрачає

¹ Рубчак Б. Живописаний Шевченко : («Журнал» як текст). Світи Тараса Шевченка : зб. ст. до 175-річчя з дня народження поета. Нью-Йорк : Наук. т-во ім. Шевченка : Пролог (Сучасність), 1991. С. 67. (Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. Філол. секція ; т. 214) (Б-ка Прологу і Сучасности ; ч. 191.4).

інтимність та автокомунікативність як основні риси. Із записів «для себе» переорієнтовується на оприлюднення, що свідчить про його коекзистенційну спрямованість, адже від самого початку він розрахований на читача. Цим визначається і манера викладу матеріалу, і зміст щоденника. Відобразивши в записах картину свого духовного й морального життя з 12 червня 1857 р. до 13 липня 1858 р. та реалізувавши психологічну потребу до самовираження, автор поєднав хроніку поточних подій із природним для поета художнім викладом та елементами белетристики. [918, с.67]. З 21 травня до 12 липня 1858 р. в журналі нічого не записано. 12 липня 1858 р. Шевченко подарував його М. М. Лазаревському, а 13 липня вписав туди вірш «Сон».

На сьогодні опубліковано значну кількість наукових літературознавчих розвідок щодо історії появи, мотивів написання та змісту щоденникових записів Тараса Шевченка [722-724; 779; 857; 858].

Значення «Щоденника Шевченка» з погляду еволюції мемуарного наративу лежить передусім у площині визнання того, що він став важливим явищем суспільно-політичної думки та інтелектуальної історії ХІХ ст. Протягом усього часу триває комунікація автора з потенційними читачами, кожен з яких шукає і знаходить у записах чи митця, чи петербурзького франта, чи солдата царської армії, чи невдалого нареченого, чи простого дядька-оповідача. Геніальність поета дозволяє йому «...набудувати усі свої маски, може іронічно, майже безтурботно гратися ними, вдаючи навіть, що серед них він сам загубився» [918, с. 87]. Однією з причин гри в різне «я» дослідники називають те, що Шевченкові як емігранту через загрозу втратити ідентичність «...був потрібен такий іспит, таке самовипробування, така вправа – на порозі загроз і спокус, що на нього чекали. І тільки *писання як гра* могло дати йому нагоду для подібних експериментів» [918, с. 87].

У сучасному соціокультурному просторі «Щоденник» Т. Г. Шевченка не втратив своєї пронизливої гостроти, оскільки це – не суха фіксація фактів і подій, а захоплива «експериментальна, “постмодерністська” повість» [918,

с. 87], що заворює можливістю перепрочитати застиглий образ великого Кобзаря та допомагає віднайти неординарну особистість. Мемуарний спадок митця, що не має часових / просторових обмежень, заслуговує на сучасні інтерпретації та є унікальним ресурсом для суспільної комунікації й налагодження міжпоколінневого діалогу.

Розуміючи значущість Шевченкового «Щоденника» для українського народу, його передрукували в 1893–1894 рр. у львівському часопису «Правда» під назвою «Записки, або Журнал Тараса Григоровича Грушівського-Шевченка» в українському перекладі [181]. Зміну назви записок редколегія пояснює, посилаючись на самого автора: «З першого слова він свої щоденні замітки назвав – Записками, – хоча інде іменує і журналом» [181, т. 8. вип. 54. с. 441].

Передрук аргументується тим, що записки поета викликали громадський резонанс і були дуже популярні серед читачів, але стали бібліографічним раритетом (особливо в Галичині). Зазначалося також, що після смерті поета з'явилося багато видань про нього, які містили невивірену інформацію. А записи самого Шевченка проливали світло на деякі аспекти його життя.

Серед інших мемуарних публікацій часопису «Основа» вирізняється новими підходами до мемуарного жанру «Воспоминание о двух малярах» («Спогад про двох малярів») М. І. Костомарова [249]. Автор наводить паралелі між творчими долями двох митців – кріпака Грицька, чий талант не проявився на повну силу, і колишнього кріпака – художника й поета Тараса Шевченка. З обома він був знайомий. За словами М. І. Костомарова, постійні злидні маляра Грицька з часом приглушили його творчу натуру, мало що в житті тішило його, перестала цікавити краса природи. «Високі» думки покинули його, краса більше не зачаровувала. Він став жити за принципом «що неможливо – про те й гадати не варто» [249, с. 47]. Свою увагу він зосередив на описі селянського життя та добре знайомому йому українському селянському побуті.

Зовсім протилежною видалася доля Тараса Шевченка, який завдяки щасливому випадку спромігся скинути ланцюги кріпацтва і був відкритий «для високих дум, тяжких страждань і безсмертя» [249, с. 48].

М. І. Костомаров також досліджує ідейно-естетичну тяглисть давньої української поетичної традиції в творчості Т. Г. Шевченка [249, с. 52], намагається з'ясувати сутність поняття «народність», проводить аналіз-порівняння творчості Т. Г. Шевченка та О. В. Кольцова.

Спогади М. І. Костомарова вирізняються широкою ретроспективою, включають значні просторово-часові межі, містять авторську концепцію української історії, мови та систему аргументації, що робить їх цікавими з погляду його відносин з обома згаданими митцями та вивчення інтелектуальної біографії самого автора.

Таким чином, можемо говорити про поєднання спогадів та наукової рецепції української історії, що було новою тенденцією у еволюції мемуарного жанру. Адже, окрім чисто (авто)біографічних відомостей текст вміщує більш розлогі роздуми про історію українського народу, його мову. Це, в першу чергу, пов'язане з масштабом особистості автора, усвідомленням власного Я, у нашому випадку – історика, археографа, письменника, публіциста – Миколи Костомарова. Його спогади вирізняються широкою ретроспективою, включають значні просторово-часові межі, містять авторську концепцію української історії, мови та систему аргументації, що робить їх цікавими з токи зору його відносин з Тарасом Шевченком та вивченням інтелектуальної біографії самого автора.

Серед інших мемуарних наративів, надрукованих в «Основі», натрапляємо на спогади художника Л. М. Жемчужникова про Т. Г. Шевченка [174], громадсько-політичного діяча М. Я. Макарова про історика, етнографа М. А. Маркевича [301], журналіста, театрального критика М. Д. Мізка про катеринославського актора К. Т. Соленика [316], на

автобіографію етнографа, фольклориста, педагога М. Т. Симонова [355] та інших [825].

Соціально-політичні трансформації початку – середини XIX ст. спричинили розширення кола мемуаристів, зміну їхнього соціального статусу. На тлі руйнування традиційної станової ієрархії до мемуарної творчості все більше долучалися науковці, освітяни, церковні та релігійні діячі, які відчували потребу в самопізнанні через діалог — автокомунікацію. Саме жанр мемуарів найбільше сприяв цьому процесу. Одночасно зі зростанням інтересу авторів до мемуарного жанру спостерігалася підвищена зацікавленість читачів у них, оскільки вони були основою для суспільного діалогу та формування ідентичностей.

Інтерес редколегії часопису «Основи» до мемуарів був зумовлений бажанням ознайомити широку аудиторію з найкращими представниками української історії, культури та історичними подіями шляхом налагодження діалогу «автор мемуарів – читач». Адже виклад власного життєвого шляху або життєпису історичної постаті, з якою автор був знайомий (інколи із залученням документів / листів), визначення свого місця і ролі в окремих історичних подіях або опис події, учасником чи очевидцем якої був, оприлюднення досвіду та співвідношення його з внутрішнім світом героїв спогадів дають читачеві змогу зрозуміти природу вчинків, мотивацію дій та рішень автора і його оточення. Написані зазвичай у цікавій, публіцистичній формі, мемуари ставали найбільш затребуваними текстами часопису.

Спогади виходили також окремими книжками, збірками пам'яті (на пошану), друкувалися в періодичних виданнях університетів, товариств, губернських (світських та релігійних) газетах. Досить поширеною стала практика публікації меморіальних матеріалів про науковців, викладачів, релігійних діячів.

3.2. Українська мемуарна спадщина другої половини XIX – початку XX ст.

У часи найвищого піднесення Українського національного відродження, у другій половині XIX – на початку XX ст., вітчизняні мемуари перетворилися на важливий чинник формування історичної пам'яті, інтелектуального і культурного зростання, а також комунікації в середовищі патріотично налаштованої, національно свідомої частини суспільства.

Як і вся гуманітарна сфера – освіта, історичні дослідження, видавнича діяльність, мемуаристика – в Україні, особливо в її частині, підвладній на той час Російській імперії, розвивалася в умовах утисків проти національної культури, примусового насадження в свідомості людей ідей безроздільного панування російської мови, культури, ідеологічних наративів самодержавства, важливим складником яких був постулат належності українців до «триєдиного» російського народу, відсутності в українців права на самостійний національний розвиток.

Криза самодержавно-кріпосницької системи, ліберальні реформи початку 60-х років XIX ст. і нетривале демократичне піднесення лише на короткий час послабили національний гніт в Україні. Ще під час Польського повстання 1863–1864 рр., яке виникло на хвилі європейських революційних і національних рухів у відповідь на придушення польської ліберальної опозиції і запровадження цензури та репресивно-поліційних порядків, царат, побоюючись піднесення українського руху, розгорнув систематичний наступ проти нього. Першим кроком у цьому напрямі стало запровадження так званого Валуєвського циркуляром (1863 р.) жорстких цензурних обмежень проти українського друку, а тотального характеру антиукраїнська кампанія набула після Емського указу (1876 р.), яким заборонялось видавати книжки на «малоросійському наріччі» та ввозити їх з-за кордону. Це були часи, коли, за висловом С. О. Єфремова, «запанувала темна, гнітюча реакція, з'явилися занепадницькі теорії “безполітичної культури”, “малих справ” у галузі українства та їм подібні прояви суспільної апатії і відчаю» [726]. Тоді ж зазнав розгрому найбільш активний осередок українознавчих студій –

Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в Києві, який проіснував усього три роки.

Тиск зазначених обставин надзвичайно гнітив українське суспільство, консервував серед його освічених верств «малоросійську» свідомість з притаманним їй усвідомленням України, її історії і культури, а отже й майбутнього, як частини «загальноросійського» часопростору. За метафоричним висловом Я. Й. Грицака, це були «мертві роки» [688, с. 56], коли українське суспільство було позбавлене можливості виявляти свої політичні та культурні права.

Проте ці обставини не змогли завадити подвижницьким зусиллям невеликої ще на той час когорти патріотично налаштованих українських інтелектуалів, які гуртувались навколо університетів, Київської археографічної комісії, наукових товариств. Серед них переважали історики й літератори. Попри численні перешкоди вони саме в цей час чимало зробили для дослідження й пропаганди української героїчної історії, життя яскравих постатей минулого, пробудження впродовж останніх десятиліть XIX ст. національної свідомості та розуміння інтелектуальної і культурної самодостатності України.

Водночас для розвитку індивідуальної самосвідомості серед більш широкого загалу, яка знаходить вияв переважно в приватній мемуарній і епістолярній творчості, гнітюча політична атмосфера XIX ст. в Російській імперії багато в чому виявилася непереборною. Саме в цьому полягають причини квоності громадської думки, що виявилася, зокрема, в обмеженості вітчизняного мемуарію – кількісно та ідейно, значному переважанні в ньому імперського дискурсу, причому не лише його консервативного, промонархічного спрямування, а й так званого загальноросійського ліберального, навіть радикального народницького і соціалістичного. У журнальних і книжкових публікаціях авторів з України, які виходили друком і в Україні, і за її межами, такі тенденції переважали. Чимало друкувалося в періодичній пресі та окремими виданнями спогадів

консервативно налаштованих церковних діячів про померлих ієрархів, дорожніх нотаток з описом закордонних мандрів, спогадів-звітів про різні урочистості. Зрідка виходили друком і спогади про події політичного життя, витримані переважно в офіційному дусі. Решта мали чекати свого часу в рукописах. Для сучасних дослідників ці публікації відображають реальність тогочасного суспільного і культурного життя, ідейну атмосферу в тій частині України, яка перебувала під владою Російської імперії.

На Наддніпрянській Україні дієвим стимулом для збирання й видання української мемуарної спадщини, а головне – її широкого використання в дослідницькій роботі, у другій половині XIX ст. стала діяльність Київської археографічної комісії, у якій взяли участь провідні історики й археографи М. О. Максимович, В. Б. Антонович, М. І. Костомаров, О. М. Лазаревський, В. І. Щербина, М. Д. Іванишев, М. П. Василенко. Елементи так званих криптомемуарів – оригінальних спогадових вкраплень, записів вражень, суб'єктивних оцінних суджень, записаних зі слів учасників і свідків різного роду й масштабу подій минулого – рясніють у багатьох історичних документах козацької доби – заявах, духовних заповітах, свідченнях очевидців, скаргах, доносах, поясненнях тощо, систематизованих і опублікованих у численних виданнях Київської археографічної комісії, насамперед у багатотомному «Архіві Південно-Західної Росії», що виходив друком упродовж кількох десятиліть.

Та все ж найбільш репрезентативними у справі збирання, публікації і поширення спогадових наративів стали різноманітні періодичні видання, навколо яких об'єднувалися провідні інтелектуальні сили українського суспільства.

Журнал «Киевская старина».

Найбільші досягнення у справі збирання, осмислення та оприлюднення вітчизняної мемуарної спадщини пов'язані з заснованим

у 1882 р. журналом «Киевская старина» (далі – КС). Він мав непересічне значення для еволюції української мемуарної традиції.

Інтелектуальне співтовариство Східної України на чолі з київською Громадою давно відчувало потребу в незалежному від впливу університету як державної установи, підтримуваному лише приватними пожертвами та передплатниками історичному журналі – науковому за змістом і національному за духом. Тим більше, що український рух уже мав досвід створення досить успішного видання свого часопису в Петербурзі.

Навколо ідеї заснування такого журналу на українських теренах об'єдналися провідні науковці та громадські діячі. Тому її можна вважати колективним викликом з боку української інтелігенції, яка розуміла важливість популяризації вітчизняної історії у справі збереження національної пам'яті та формування національної і громадянської самосвідомості.

КС стала першим в Україні журналом науково-просвітницького характеру, який виходив у Києві в 1882–1906 рр. Часопис був заснований з ініціативи київської Старої громади для висвітлення здобутків історичної науки, ознайомлення читацького загалу з історико-культурною спадщиною українського народу, частину якої становили мемуари. Відмовившись від будь-якої політичної діяльності, члени громади зосередили свої зусилля на формуванні в суспільстві національної свідомості за допомогою культурно-освітньої та наукової роботи, що робило КС першим за часом появи науковим щомісячником з українознавства. Через абсолютну заборону української преси часопис видавався російською мовою. Лише з 1907 р., уже під назвою «Україна», він виходив українською. КС мала широкий тематичний і хронологічний діапазон, який охоплював цілий комплекс гуманітарних дисциплін (історію, культурологію, літературознавство, фольклористику, етнографію, мовознавство тощо); видавалася за рахунок передплати та на кошти від пожертв громадянців і меценатів, що давало

змогу, на відміну від університетських видань, займати більш патріотичну позицію.

Доробок КС у царині української історіографії високо оцінювали сучасники [133, № 12. с. 116–139; 477; 731-733]. Незаперечним є факт визнання українськими дослідниками часопису, з одного боку, як феномену етнокультурного життя, осередку культурно-національного руху України кінця ХІХ – початку ХХ ст. та прояву українського патріотизму, з другого – як фундаментальної джерелознавчої бази з історії України, літературознавства, археології, етнографії, фольклористики [738; 791; 879; 1085; 1086]. Звичайно, треба враховувати те, що опубліковані на сторінках журналу статті мають різний ступінь науковості й глибини дослідження та не позбавлені впливу царської цензури.

Значущим є внесок часопису й у науковому вимірі, адже він протягом понад 25 років був чи не єдиним друкованим органом української гуманітаристики на Правобережній Україні. Науковий рівень журналу забезпечували провідні українські вчені, зокрема М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов, О. М. Лазаревський, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський, М. І. Петров, П. Г. Житецький, О. Ф. Кістяківський, О. І. Левицький, П. Г. Лебединцев, Ф. Г. Лебединцев, С. Т. Голубєв, П. О. Терновський, І. Г. Малишевський та інші.

На сторінках КС друкували наукові й документальні матеріали / джерела – історичні, археологічні, етнографічні, філологічні, літературні, джерелознавчі, бібліографічні, критичні. Майже всі відомі українські вчені, літератори співпрацювали з цим виданням, яке за глибиною матеріалів і тематикою публікацій було науковим осередком і свого роду «місцем пам'яті». Співпраця з часописом мала вплив на всіх, хто був із ним пов'язаний, про що свідчать наукова комунікація між ученими, особиста дружба та численні спогади.

Непересічне значення КС вже після припинення її виходу С. О. Єфремов убачав у тому, що вона була єдиним українським науковим

виданням, єдиною трибуною, з якої могли лунати голоси українських учених, «...єдиним притулком гнаної української літератури та не існуючих досі критики і публіцистики (останні – за необхідністю – російською мовою)» [726, с. 106]. Факт виходу журналу, на його думку, слугуватиме постійним нагадуванням про необхідність справжньої, не половинчастої української преси. Завдяки зусиллям редколегії часопису було створено цілу бібліотеку з українознавства, обійти яку не могла «жодна особа, яка серйозно цікавиться долями української науки та рідного слова, а тим більше працює в якійсь галузі українознавства» [726, с. 105]. І коли, як зауважував С. О. Єфремов, виникла українська преса, поважний журнал зі спокійною совістю міг сказати: «Нині відпускаєш» [726, с. 106].

Об'єднавши навколо себе провідні сили української інтелігенції, часопис перетворився на один із потужних консолідуючих чинників у житті української нації останньої чверті XIX ст. та заклав основи наукового опрацювання українознавчих проблем (української історіографії, етнографії, літератури, мовознавства тощо), сприяв формуванню історичних поглядів та національної самосвідомості цілого покоління українських діячів з метою протистояння уніфікаційній політиці самодержавства.

Видання мемуарів стало одним із програмних напрямів роботи часопису. Зокрема, у затвердженій міністром внутрішніх справ М. І. Ігнат'євим 17 жовтня 1881 р. програмі історичного журналу КС зазначалося, що на його сторінках знайдуть місце як «...самостійні дослідження з історії південної Росії, так і зібрані матеріали для неї – у вигляді особливо цінних історичних документів, мемуарів, хронік, щоденників, записок, спогадів, повістей, біографій, некрологів...» [879, с. 157-158]. Тож у випусках КС можна знайти всю палітру жанрових різновидів мемуарів: спогади про окремі історичні події, заклади освіти, релігійне життя, а також автобіографічні й біографічні мемуари, історико-мемуарні повісті, щоденники та записки. Загалом протягом 1882–1906 рр. надруковано понад 280 мемуарних джерел, що різняться як за тематикою,

обсягом, жанрами, повнотою, так і за наявністю чи відсутністю в них науково-довідкового апарату [1085; 1086].

Дослідники виокремлюють три періоди в діяльності КС, які пов'язані зі зміною редакторів часопису: 1882–1887 рр. — Ф. Г. Лебединцев; 1888–1892 рр. — О. С. Лашкевич, згодом Є. О. Кивлицький (Ківлицький); 1893–1906 рр. — В. П. Науменко [879, с. 6].

Хоча мемуарам у журналі відводилося значне місце, проте кожний період мав свої особливості щодо публікації спогадів. Тематичне спрямування мемуарних публікацій на сторінках часопису багато в чому залежало від суспільно-політичних умов, особистих уподобань та громадської позиції редакторів. За поміркованого редакторства Ф. Г. Лебединцева мемуарній літературі приділялося найбільше уваги, оскільки в умовах жорсткого цензурного тиску було неможливо публікувати україномовні та українофільські документи чи дослідження. А мемуарні тексти не мали громадсько-політичної спрямованості та друкувалися російською мовою. Такий підхід до наповнення журнального контенту був тоді, мабуть, єдино можливим та свідчив про адекватну редакційну політику. У той період було надруковано понад 100 мемуарів різних жанрів і тематики, що стало рекордом для часопису.

За часів О. С. Лашкевича та Є. О. Кивлицького простежується тенденція до зменшення кількості опублікованих мемуарних матеріалів. Це можна пояснити тим, що основну частину мемуарів з родинних архівів було надруковано в попередній період. Водночас набула поширення практика публікування мемуарів одного автора протягом цілого року (записки М. С. Чайковського, А. Я. Солтановського, щоденник Я. А. Марковича тощо).

За редакторства В. П. Науменка посилилась українофільська та громадсько-політична спрямованість журналу. Редактор прагнув до видання якомога більшої кількості українських літературних творів, користуючись зменшенням цензурного тиску. Водночас на тлі збільшення частки художніх

творів (майже вдвічі) залишалась тенденція до зменшення кількості мемуарних публікацій.

Розглянемо надруковані на сторінках КС матеріали мемуарного характеру за окремими жанрами з огляду на соціальний статус авторів, тематику та рівень археографічного опрацювання текстів.

За нашими підрахунками, у 1882–1906 рр. у часопису надруковано 9 автобіографій. Цей жанр, як уже зазначалося, був мало поширеним в Україні аж до кінця ХІХ ст., тому поява такої значної кількості автобіографій на сторінках часопису засвідчила певний інтерес громадськості та усвідомлення редакційною колегією їх значення у справі актуалізації в суспільстві автопрезентації особистості.

Публікація автобіографій (див. Додаток до розділу 3.2 «Автобіографії») в КС має значення для дослідження життєвого досвіду авторів та є важливим джерелом вивчення внутрішнього світу й переживань представників різних прошарків українського суспільства ХVІІІ–ХІХ ст. У часопису знаходимо автобіографії історика, літературознавця М. О. Максимовича, правознавця О. Ф. Кістяківського, історика, археографа О. М. Лазаревського, священника І. М. Турчиновського, історика, письменника С. В. Лукомського, письменників С. Л. Геєвського та Я. І. Щоголіва, краєзнавця Волині А. Д. Сендульського, полтавського чиновника І. І. Сердюкова.

Автобіографії містять цінну інформацію про життєвий досвід, кар'єрні віхи, фахові досягнення особистостей. У них яскраво відображено творчу лабораторію авторів, їхні мотиви, устремління, інтелектуальну атмосферу та культурне середовище доби. Чим неординарнішою була постать, тим більш захопливий опис її життя, де вона постає не як пасивний реєстратор подій, а як активний діяч, «людина свого часу». Звичайно, треба враховувати, що автобіографії притаманний суб'єктивізм, який накладає відбиток на інтерпретацію подій. Та попри будь-які застереження автобіографія є цікавою як відображення процесу становлення особистості, еволюції

моральних пошуків автора, на яких позначились головні тенденції розвитку духовної культури українського суспільства ХІХ – початку ХХ ст.

Не менш інформаційно насиченими були надруковані в часопису *щоденники* (див. Додаток до розділу 3.2 «Щоденники») – лубенського полковника П. Д. Апостола, діячів Гетьманщини Я. А. Марковича та М. Д. Ханенка, білоруського мемуариста Ф. М. Євлашевського, любителя української старовини В. Я. Ломиковського, польського мемуариста С. Освенціма, статс-секретаря Катерини ІІ А. М. Грибовського. Усі щоденникові публікації готували до друку й археографічно опрацьовували (переклад, дані про історію написання, примітки) відомі історики. О. М. Лазаревський, зокрема, віднайшов та підготував до друку щоденники представників козацької старшини ХVІІІ ст. П. Д. Апостола, Я. А. Марковича, М. Д. Ханенка (за 1727–1753 рр.), збирача українських старожитностей В. Я. Ломиковського; В. Б. Антонович – щоденники Ф. М. Євлашевського та С. Освенціма; Ф. Д. Николайчик зробив переклад з польської щоденника невідомого автора про події 1625 р. в Україні.

Систематичне видання щоденників пов'язане з інтересом до наукових історичних студій на тлі нових суспільно-політичних умов ХІХ ст. та необхідністю розширення джерельної бази, у тому числі й за рахунок опублікування матеріалів польських (Станіслав Освенцім), білоруських (Федір Євлашевський), російських (Адріан Грибовський) авторів, які описували свої враження від перебування на українських землях.

Одним із різновидів мемуарної літератури, представлених у журналі КС, були *подорожні нотатки*. Цей жанр, відомий в Україні з ХІІ ст., набув поширення лише в ХІХ ст., переважно завдяки появі періодичних видань. Упродовж 1882–1906 рр. на сторінках КС опубліковано тридцять шість текстів, які можна віднести до жанру подорожніх записок (див. Додаток до розділу 3.2 «Записки»). Серед авторів зустрічаємо політичного, церковного й освітнього діяча Петра Могили, судового урядника козацької старшини І. О. Острозького-Лохвицького, військового та політичного діяча,

письменника М. С. Чайковського (Мехмета Садик-пашу), історика М. І. Костомарова, педагога А. Я. Солтановського, правознавця М. Д. Іванишева.

У цей самий час публікуються записки іноземців, які подорожували Україною. У них репрезентовано, так би мовити, «погляд зі сторони» – сприйняття характерних рис українського народу, його культури та побутових звичок іноземцями. Це записки венеціанця Альберто Віміні; поляків Якова Собеського, Станіслава-Яна Яблоновського, Карла Хоецького, Едуарда Хлопицького, чеського етнографа Франтішека Ржегоржа, французького барона Франсуа де Тотта, російських дослідників І. Я. Акинфієва, Є. Л. Маркова.

У подорожніх записках ідеться про різноманітні факти з історії та побуту українців (Ф. Ржегорж, А. Я. Солтановський, Е. Хлопицький, М. Д. Іванишев, М. І. Петров); про порядки в державних установах, звичаї різних верств населення (І. О. Острозький-Лохвицький, В. Г. Полетика та інші); про окремі історичні події та місце авторів записок у них (А. Віміна, Я. Собеський, Б. Балика, С.-Я. Яблоновський, Ф. де Тотт, К. Хоецький, І. М. Сбітнєв, Л. В. Падалка, М. С. Чайковський та інші); про окремі товариства, гуртки на українських теренах у ХІХ ст. (М. І. Костомаров, В. І. Ярославський) та окремих осіб (П. Д. Селецький, А. П. Рудиковський, М. В. Стороженко).

Масив подорожніх записок відображає розмаїття сюжетів та презентує широке коло авторів, різних за соціальним статусом, професіями та національністю. Аналітика цих творів дає змогу вивчати авторські рефлексії на перебіг історичних подій в Україні, уявляючи при цьому й творчу лабораторію кожного з авторів записок.

Найчисельнішу групу мемуарних джерел, представлених у часопису КС, становлять *спогади* (див. Додаток до розділу 3.2 «Спогади»). Тут доречно зауважити, що спогади (мемуарна оповідь) належать до творів зі структурою, складнішою за щоденникову, оскільки вирізняються широкою

ретроспективною, значними просторово-часовими межами, селективними принципами добору фактографії, складною композицією, інколи спираються на певні аксіологічні (ціннісні) приписи, своєрідну систему аргументації, певне коло джерел та авторську концепцію. Категорія мемуаристів, яким властиві такі мемуарні практики, виділялася з-поміж широкого загалу сучасників підвищеним усвідомленням власного «я» та загостреною рецепцією дійсності.

Зазначену групу джерел можна поділити на історичні мемуари, які стосуються окремих подій історії України, її освіти, релігії, війська, інших сфер життя, та біографічні мемуари, які містять спогади про окремих діячів. Останні є особливо цікавими для нас, адже в них ідеться про людей, чиє життя та творчість стали прикладом служіння ідеї боротьби за українську національну ідентичність та соціальну рівність.

Значний масив спогадів, надрукованих у КС, присвячено Т. Г. Шевченку. Це спогади його сучасників: українських істориків, письменників, художників, видавців, які були особисто знайомі з поетом (Г. М. Честахівський, Ф. М. Лазаревський, М. К. Чалий, В. Л. Беренштам та інші); тих, хто лише епізодично стикався з ним (Б. Г. Суханов-Подколзін, К. М. Оберучев, О. Груновський, Є. М. Косарев та інші); його особистих знайомих (В. Я. Карташевська, З. Ф. Недоборовський, Н. І. Ускова); тих, хто знав про нього з розповідей своїх близьких (Н. М. Кибальчич, К. Ф. Юнге).

Чимало мемуарних матеріалів опубліковано й про знаного громадського діяча, історика і мислителя, одного з засновників Кирило-Мефодіївського братства М. І. Костомарова, який одним із перших визначив пріоритетність у вивченні й висвітленні минулого — не як опису окремих подій і осіб, а як дослідження історії народу в його соціокультурній цілісності та єдності найрізноманітніших сфер життя. Свої спогади про різні періоди його біографії залишили дружина А. Л. Костомарова (дівоче Крагельська), приятель Г. С. Вашкевич, а також В. Л. Беренштам, К. Ф. Юнге. Г. С. Вашкевич згадує про спільну роботу з М. І. Костомаровим над

перевиданням «Кобзаря» Т. Г. Шевченка. Д. К. Мороз залишив спогади про спілкування з М. І. Костомаровим щодо випуску шкільних підручників українською мовою.

М. В. Шугуров підготував до друку знайдені ним мемуари Є. Ф. Тимківського, спогади М. О. Максимовича про Тимківських та видав власні спогади про О. В. Марковича.

Знаходимо також окремі публікації, присвячені редактору журналу КС О. С. Лашкевичу (автор В. Л. Беренштам), професору київського Університету Св. Володимира М. Д. Іванишеву (автор Феофан Лобода – псевдонім Ф. Г. Лебединцева).

Редакція часопису доклала чимало зусиль для того, щоб на його сторінках публікувалися мемуари сучасників та спогади про відомих діячів української історії та культури, чия творчість впливала на широкий загал. Журнал фінансувався за рахунок пожертв, тому його читала не лише наукова спільнота. Спогадові тексти мали підвищений попит серед різних верств українського суспільства, цьому сприяли публіцистичний виклад та відображення суб'єктивного досвіду «іншого», яким можна було скористатись у власному житті.

Авторами та редакторами часопису були знані українські дослідники, що забезпечувало високий рівень археографічного опрацювання мемуарів. Зазвичай публікації супроводжували передмовами (археографічна характеристика документа) та підрядковими анотаціями-коментарями, у яких подавались: характеристика автора, інформація про місце зберігання, реальні обсяги, повноту і збереженість оригінальних документів та їх пізнавальну цінність. Це мало велике значення, оскільки через обмежені можливості журналу та вимоги цензури мемуари великих обсягів зазвичай друкували у скороченому вигляді.

Надрукована на сторінках часопису мемуарна література переважно була спрямована на висвітлення й тлумачення знакових історичних подій, що мало започаткувати власний погляд на історію України, насамперед на

протизагу домінантним концепціям у російській та польській історіографії. Особливо це стосувалося козацьких і селянських повстань XVII–XIX ст. та діяльності їхніх ватажків. Зокрема, у часопису були надруковані: спогади без зазначення автора «К характеристике эпохи уничтожения казачества» («До характеристики епохи знищення козацтва») [202] та «Отрывок из записок анонима (1768 г.). (Казнь Гонты и усмирение “Колиивщины”)» («Уривок із записок аноніма (1768 р.). (Страта Гонти й упокорення “Коліївщини”)») [370]; нотатки історика Є. О. Кивлицького «Свидетельство современника о Наливайко» («Свідчення сучасника про Наливайка») [167]; спогади етнографа, економіста Т. Р. Рильського «Рассказ современника о приключениях с ним во время “Колиивщины”» («Розповідь сучасника про пригоди з ним під час “Коліївщини”)») [428] та інші твори, які стосувалися героїчної історії козацтва. Саме вони посідали чільне місце у формуванні національної свідомості й гідності українців.

Публікування мемуарів часописом КС було підтвердженням цінності цих наративів як частини культурно-історичної спадщини, необхідності їх актуалізації в суспільстві. Це також стало новим етапом еволюції української мемуарної традиції. По-перше, започатковано практику ознайомлення широкого кола читачів зі спогадовою літературою, яка раніше зберігалась переважно в родинних архівах або приватних колекціях, доступ до яких був обмежений. По-друге, значно розширився авторський склад мемуарів: крім дослідників-професіоналів, авторами все частіше ставали представники інтелігенції, міщан, військових. Усе це підтверджує зростання уваги освічених верств українського суспільства до мемуарної літератури, розуміння її ролі в процесі формування історичної свідомості через пізнання національної історії та підвищення інтересу до самоідентифікації на тлі нових суспільно-політичних умов.

Збірник «Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца»

Справа пошуку та публікації вітчизняного мемуарію була підтримана й заснованим на рубежі 1872–1873 рр. Історичним товариством Несторалітописця при київському Імператорському університеті Св. Володимира, у якому співпрацювали В. Б. Антонович, О. М. Лазаревський, М. Ф. Володимирський-Буданов, В. С. Іконников, В. І. Щербина, М. П. Дашкевич, а згодом Д. І. Багалій, В. Л. Модзалевський. У виданнях товариства, насамперед у збірнику ЧИОНЛ (1879–1914 рр.), опубліковано чимало меморіальних статей, серед яких значна частина некрологів про відомих діячів науки і культури. Особливістю цього різновиду мемуарного нарративу є поєднання аналізу творчої спадщини з індивідуальними спогадами авторів некрологів.

Часопис практикував публікацію промов мемуарного характеру (невеликі за обсягом «некрологічні» спогади), у яких ішлося про нещодавно померлих колег-істориків, не лише українських, а й закордонних. Зазвичай вміщували їх у розділах «Сведения о заседаниях», «Летопись деятельности Исторического Общества Нестора Л.» або в окремих розділах чи додатках.

Під загальною рубрикою «На пошану» в ЧИОНЛ, зокрема, надруковано матеріали: «Поминка по Александре Александровиче Котляревском» [406], «Памяти почетного члена Исторического Общества Нестора Летописца, заслуженного ординарного профессора и академика Николая Павловича Дашкевича († 20 января 1908 г.)» [383], «Памяти члена-учредителя Исторического Общества Нестора Летописца, заслуженного ординарного профессора Владимира Бонифатьевича Антоновича († 8 марта 1908 г.)» [387], «Памяти почетного члена Исторического Общества Нестора Летописца Ф. Я. Фортинского» [384], які містили поминальні виступи колег та друзів.

Знаходимо також публікації окремих авторів з приводу смерті колег. Зокрема, надруковано спогади М. Ф. Володимирського-Буданова про редактора КС історика та літературознавця О. С. Лашкевича (1889. Кн. 4); А. І. Степовича – про сербського славіста Л. К. Лазаревича (1892. Кн. 6),

чеського письменника Яна Неруду (1893. Кн. 7), сербського історика Никифора Дучича (1900. Кн. 14); М. П. Дашкевича – про історика права І. І. Дитятіна (1894. Кн. 8); А. М. Лободи – про історика літератури Л. Н. Майкова (1900. Кн. 14); В. С. Іконникова – про істориків М. І. Семевського (1893. Кн. 7), О. Г. Брікнера та К. М. Бестужева-Рюміна (1897. Кн. 12); О. О. Дмитрієвського – про історика, археолога М. Ф. Красносельцева та історика права О. С. Павлова (1899. Кн. 13); М. П. Василенка – про історика, археографа і громадського діяча О. М. Лазаревського (1903. Кн. 17).

Ці публікації, зазвичай досить стислі за обсягом, містять короткі біографічні відомості, інформацію про особисті стосунки викладачів та вчених, роздуми авторів про тих, хто пішов з життя, аналіз їхнього наукового спадку, участі в громадському житті, стосунків зі студентством.

У розділі «Материалы» знаходимо археографічні публікації мемуарів, що значно розширювали коло історичних джерел. Зокрема, у четвертій книзі видання надруковано опис подорожі Причорномор'ям монаха-домініканця Еміддіо Дортеллі д'Асколі в 1634 р. Д'Асколі прожив у Криму понад 10 років, знав місцеві мови, що дало йому змогу зібрати цікавий історичний матеріал про кримських татар, черкесів, козаків, їхніх сусідів та відносини між ними. Рукопис подорожі віднайшов у Празькій королівській бібліотеці і підготував до друку М. П. Дашкевич [604; 701], увівши таким чином у науковий обіг цей раніше невідомий історичний документ. Заснований на особистих спогадах і враженнях автора, він посів достойне місце серед більш відомих описів цієї місцевості, які залишили Мартин Броневський і Гійом де Боплан. Принагідно зазначимо, що видані в Одесі 1867 р. записки Мартина Броневського «Описание Татари» («Опис Татарії») [602] були написані на пів століття раніше за опис подорожі д'Асколі [67]. Однак перший пробув у Криму зовсім недовго, і тому його твір містить значно менший обсяг матеріалу. Гійом де Боплан писав майже одночасно з д'Асколі, але в Криму зовсім не бував [59; 601]. Тож зібраний

д'Асколі історичний матеріал має більш ґрунтовний характер. Окремим виданням «Описание Черного моря и Татарии» («Опис Чорного моря і Татарії») д'Асколі надруковано в Одесі в 1902 р. [34].

Ще одну археографічну публікацію мемуарів до ЧИОНЛ подав О. М. Лазаревський. Ідеться про видання частини щоденника Генеральної військової канцелярії, який вели П. Борзаківський і П. Ладинський упродовж другої половини 1722 – 1723 рр. [62].

ЧИОНЛ містили кілька мемуарних публікацій різного тематичного спрямування. Зокрема, М. В. Стороженко надрукував спогади про М. І. Костомарова [479] та Київське народне училище [478]. Спогади А. Л. Іконникової (дружини В. С. Іконникова) висвітлюють діяльність ученого-медієвіста, ректора Університету Св. Володимира Ф. Я. Фортинського на Вищих жіночих курсах у Києві [384, с. 67-75]. Статті-спогади «з перших рук» описують творчу діяльність провідних представників вітчизняної науки, їхні людські риси, сприйняття їх сучасниками, засвідчують розуміння академічною спільнотою необхідності формування фахової традиції як умови тяглости та розвитку наукових знань.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. тривала практика перевидання спогадів, які раніше були опубліковані в періодичних виданнях. З огляду на важливість та значення деякі з них передруковували у форматі так званих відбитків. Окремими відбитками вийшли спогади сучасників про Т. Г. Шевченка [47], спомини М. П. Драгоманова про своїх викладачів у полтавській Першій чоловічій гімназії в 1853–1859 рр. К. Й. Полевича та О. І. Строніна [164], нотатки В. А. Чаговця про історичне джерело «Свидетельство стародавних людей» та родинний архів Гоголя [547; 548], спогади Олени Пчілки про М. П. Старицького [412], Софії Свиридової (псевд. С. Свириденко) – про фольклориста, етнографа, письменника, літературного критика, старшого брата і співавтора Панаса Мирного І. Я. Рудченка [434] (псевд. Іван Білик), дослідника і популяризатора польської та української історії М. І. Яворовського – про археографа,

письменника, доктора медицини Й. Й. Ролле [595] та ін. Виходили друком і мемуари, у яких ішлося про окремі історичні події та їх учасників. Зокрема, М. В. Довнар-Запольський надрукував спогади декабристів [155], П. Г. Лебединцев – записки про «козацькі» повстання 1855 р. [273]. Виходили брошури і збірки з матеріалами, присвяченими пам'яті окремих постатей [85; 330; 408; 517], подорожні нотатки [261; 352; 508] тощо.

Період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. став початком нового етапу в еволюції української мемуарної традиції. Це було пов'язано зі збільшенням кількості окремо виданих мемуарів, масовою появою спогадів на сторінках часописів, розширенням кола авторів, тематики та читацької аудиторії. Інтерес провідних діячів науки, культури до мемуарів як способу самореалізації особистості в нових умовах національного відродження актуалізував їх значення для утвердження ідентичностей та історичної самосвідомості в суспільстві.

3.3. Мемуари вітчизняних діячів науки і культури на сторінках видань Галичини

Прагнення інтелектуальної і духовної еліти Сходу й Заходу України до консолідації зусиль у справі розбудови вітчизняної науки, освіти, культури, піднесення національної свідомості українців і якнайширшого використання для цієї мети відносно сприятливих умов – відсутності прямих утисків і заборон щодо українського руху, свободи громадських організацій та друку – обумовили перенесення в останніх десятиліттях ХІХ ст. головного осередку української наукової, освітянської та культурницької роботи, видавничої справи на Галичину.

Важливим кроком у цьому напрямі стало заснування 1873 р. у Львові за ініціативою українців Наддніпрянщини — письменника О. Я. Кониського, громадського і культурного діяча Д. П. Пильчикова — та меценатської підтримки з боку графині Є. І. Милорадович (зі Скоропадських) Товариства

імені Шевченка. Згодом, 1892 р., завдяки активному сприянню наукової громадськості Сходу і Заходу України та енергійним зусиллям М. С. Грушевського, І. Я. Франка, В. М. Гнатюка реорганізоване в Наукове товариство імені Шевченка (НТШ) – першу українську загальнонаціональну наукову інституцію патріотичного спрямування.

Серед багатьох напрямів дослідницької і видавничої роботи НТШ знайшли своє місце й збирання і публікація спогадів та епістолярію відомих діячів України, як минулого, так і того часу.

Розвиток дослідницької і видавничої справи на високому академічному рівні, безперечно, справляв значний вплив на всю інтелектуальну й культурну атмосферу західноукраїнських земель та визначав високий рівень вимог і до публікації спогадової літератури. Варто зауважити, що галицькі українці, громадянські інтереси і культурно-освітні й інформаційні запити яких були на той час уже доволі розвинутими завдяки багаторічним традиціям згуртування в обстоюванні своїх соціальних і культурних, національних інтересів, участі у виборчих кампаніях, наполегливій праці патріотично налаштованої демократичної інтелігенції, мали значний інтерес до українського друкованого слова. До того ж біографії українських діячів, спогади і документи про них, а також розповіді учасників і свідків про важливі події минулого систематично друкувалися в газетній періодиці, брошурах та журналах, які виходили на теренах Галичини, Закарпаття, Буковини. Мемуари в Західній Україні друкували переважно періодичні видання. Саме вони мали змогу оперативно реагувати на запити суспільства, формуючи його світоглядні орієнтири та преференції. У другій половині XIX ст. 70 % усієї української преси друкувалось у Галичині. Значна її частка була розрахована на широкий читацький загал.

«Зоря Галицька» – перший часопис, який видавався в Галичині українською мовою. З ним пов'язані імена таких відомих політичних і культурних діячів, як І. Ф. та Я. Ф. Головацькі, І. М. Гушалевиц, Б. А. Дідицький, С. Т. Качала, К. Г. Климкович, А. Л. Могильницький,

І. Г. Наумович, А. С. Петрушевич, М. Л. Устиянович. У 1848 р. у Львові виходив «Дневник Рускій» за редакцією І. М. Вагилевича, у 1849–1850 рр. – часопис «Галичо-руський вісник» за редакцією М. Л. Устияновича, з яким співпрацювали І. Ф. Головацький, Б. А. Дідицький та інші. І. М. Гушалеви́ч видавав літературно-науковий тижневик «Пчола», у якому об'єднались галичани Я. Ф. Головацький, А. Л. Могильницький, І. Г. Наумович, А. С. Петрушевич та інші, а також друкувалися твори наддніпрянських авторів, зокрема І. П. Котляревського.

Що стосується публікації українського мемуарію на теренах Західної України, то варто згадати львівські літературно-наукові, політичні та громадські часописи «Правда», «Зоря» і видання високого академічного рівня – «Літературно-науковий вісник» та «Записки Наукового товариства імені Шевченка». Внесок мемуарного складника зазначених видань у справу самопізнання українців, піднесення рівня їхньої суспільної комунікації, національної самоідентифікації, а також в утвердження й подальший розвиток провідних спрямувань української мемуарної традиції у ХХ ст. важко переоцінити.

Недарма цій проблематиці приділили увагу в своїх працях чимало вчених-істориків, бібліографів і літературознавців. Із сучасних досліджень проблеми мемуарного спадку видань Галичини означеного періоду загалом варто назвати монографію М. Р. Федунь [980]. Оpubліковано також окремі дослідження різних аспектів діяльності «Літературно-наукового вісника» [714; 777; 790; 880; 964; 965; 973; 1002; 1003] – головної, найбільш поважної трибуни поширення спогадової літератури. Значним внеском у вивчення спадщини часопису стало видання бібліографічних покажчиків його змісту [1088; 1095]. Водночас потребують аналізу комунікативний потенціал спогадів, інтенції авторів, жанрова палітра й тематична спрямованість мемуарних творів, розміщених на сторінках «Літературно-наукового вісника».

Першим за часом заснування (1892 р.) виданням високого академічного рівня на Галичині стали «Записки Наукового товариства імені Шевченка» (далі – ЗНТШ). Відповідно до загальної ідейної спрямованості й самого профілю пріоритетним для ЗНТШ стало оприлюднення дослідницьких праць відомих українських учених та опрацьованих ними документальних матеріалів з актуальних проблем вітчизняної історії. Тому в ЗНТШ істотно переважали, особливо протягом перших десятиліть, археографічні публікації документів, зокрема й епістолярію, у яких відображено історичні події, суспільну атмосферу тієї чи іншої доби. Спогади, у їх класичній формі, представлені мало. Серед нечисленних творів цього жанру, опублікованих наприкінці ХІХ ст., — зокрема, сповнені драматизму записки про селянські заворушення 1846 р. очевидця подій о. Юрія Гладилевича з передмовою І. Я. Франка [470]. Значно більше місця практично в усіх томах ЗНТШ відведено некрологам про діячів української науки і культури й так званим некрологічним заміткам, які містять чимало спогадових, просопографічних матеріалів, що й нині становлять інтерес для розуміння особистостей.

«Літературно-науковий вістник»

Особливе місце в контексті еволюції мемуарів посідає започаткований 1898 р. «Літературно-науковий вістник» (далі — ЛНВ), поява якого уможливила широку публікацію текстів старого й сучасного українського мемуарію. ЛНВ – часопис літератури, науки й громадського життя всеукраїнського масштабу. Видавався у Львові, Києві та Німеччині. Відповідно до років та місць друкування дослідники поділяють історію журналу на 4 періоди: перший львівський, київський, другий львівський, німецький. Перший номер випущено у Львові в січні 1898 р. з ініціативи М. С. Грушевського замість літературного журналу «Зоря», який перестав задовольняти зростаючі потреби українського культурно-національного поступу. Часопис об'єднав навколо себе більшість представників

тогочасної наукової і літературної еліти – істориків, публіцистів, поетів, письменників, критиків з Галичини, Буковини та Наддніпрянщини. До редакційного комітету ЛНВ першого львівського періоду входили діячі з великим редакторським досвідом – О. М. Борковський, М. С. Грушевський, О. С. Маковей, І. Я. Франко.

ЛНВ був своєрідним майданчиком ідей, які єднали українців, незалежно від території проживання й соціального статусу, формували українську ідентичність і спрямовували зусилля найбільш освіченої та активної частини української інтелігенції на просування справи національного відродження. Тут друкували літературні й поетичні твори українських авторів, мемуарно-історичні тексти, статті на вшанування українських діячів, критичні огляди українських видань.

Після переведення в 1907 р. ЛНВ зі Львова до Києва основне завдання часопису бачилося в тому, щоб «свідомо... змагати до концентрації, злучення і організування на різних полях українських культурних сил і до тіснішого зближення різних частин великої нашої землі... не зважаючи на відмінні культурні й економічні обставини, на відмінну історичну традицію чи політичну організацію» [691, с. 4-5], щоб «ширилася й зростала свідомість своєї національної єдності, всеукраїнське почуте в різних частях нашої землі» [691, с. 5].

Значуща роль у розвитку часопису належить М. С. Грушевському. За словами дослідника історії української преси А. П. Животка, він зміг перетворити ЛНВ на орган, що «зайняв найповажніше місце в історії розвитку українського літературно-наукового життя національно-суспільної думки» [728, с. 149]. М. С. Грушевському вдалося згуртувати навколо видання найкращих представників вітчизняної літературно-наукової сфери та зробити ЛНВ одним із провідних органів української журналістики, який привернув до себе увагу широкого культурного світу та знайшов свого читача на всіх теренах України.

ЛНВ видавався за зразком європейських «товстих журналів». Як зазначав І. Я. Франко, він «був закресений... на значно ширший розмір, по типу європейських revue як привіт століттю українського національного відродження, що зближалося саме» [1088, с. III]. Редакція ЛНВ цілеспрямовано та наполегливо формувала світоглядну концепцію самобутності й окремішності української нації, її культури та історії. З цією метою, крім художніх творів українських письменників, праць літературознавців, журнал друкував численні статті з вітчизняної історії, мистецтвознавства й інших галузей знань, огляди літератури, науки й суспільно-політичного життя, критику й бібліографію. Дописувачами часопису були автори з усієї України, що означало практичний крок на шляху до ідеї об'єднання всіх українських земель та слугувало свідченням співпраці у справі піднесення національної самосвідомості суспільства на теренах Наддніпрянської та Галицької України.

Якщо на початку видання в редколегії мали сумніви щодо наповнення портфеля, то згодом ЛНВ набув неабиякої популярності й «...не хорував на брак матеріалів, а навпаки, бували часи, що його редакційна тека була переповнена, так що многі письменники мусли й мусять иноді роками дождити своєї черги» [1088, с. VI].

На сторінках часопису знайшли відображення й мемуарні публікації. Вони стали яскравим штрихом до історії України в її суб'єктивному викладі. Завдяки опублікованій мемуарній спадщині ми маємо змогу простежити, як серед різних прошарків українського суспільства в кінці XIX – на початку XX ст. визрівало національне самоусвідомлення та розпочиналась активна діяльність у цій царині. А також переконатись у тому, що супроводжуване процесом самопізнання формування національної самоідентифікації було тісно пов'язане з мемуарною діяльністю як проявом міжособистісної та автокомунікації.

Водночас інтерес до спогадів на тлі соціально-економічних і політичних змін став ілюстрацією прагнення людини до розвитку творчого

потенціалу, до самореалізації, адже жанр вимагає від автора переосмислення індивідуального досвіду в контексті певних історичних подій, відображення його світоглядних позицій, власного шляху до національної ідентифікації та історичної самосвідомості.

На сторінках ЛНВ представлено широкий спектр жанрів мемуарної літератури. Варто зауважити, що автори надрукованих у часопису мемуарних творів доволі часто використовували апробовані їхніми попередниками жанри, однак змінювався зміст, з'являлися нові акценти, а отже, поряд з традиційною (спогади, щоденники, записки, автобіографії, подорожні записки) впроваджувалась і нова жанрова термінологія. Зокрема, паралельно зі «спогадами» автори мемуарів використовували терміни «спомин», «споминки» як рівноцінні. Мемуари друкувалися й під назвами «літературні портрети», «вражіння», «записки з прогульки», «листи» тощо.

Тематичне спрямування надрукованих на сторінках ЛНВ спогадів та їх жанрові різновиди обумовленні історичним контекстом і, значною мірою, соціальним статусом авторів, серед яких були представники наукової та творчої інтелігенції, греко-католицькі священники, громадсько-політичні діячі, військові, медики. Зрозуміло, поділ досить умовний, адже зазвичай автори були фахівцями певної галузі знань і водночас активними суспільними діячами та дуже часто походили зі священницької або селянської родини.

Автори. У контексті мемуарної традиції на особливу увагу заслуговують автори надрукованих у ЛНВ спогадів – зокрема, їхній соціальний статус, національна ідентифікація, мотивація і тематика матеріалів, що дасть змогу простежити зміни, яких зазнала українська мемуарна традиція на новому етапі свого розвитку.

У період до початку Першої світової війни на сторінках ЛНВ оприлюднено мемуарні твори різних авторів. Передусім це знаний історик, археограф, етнограф і громадсько-політичний діяч В. Б. Антонович, чий

автобіографічні записки [27] були надруковані в ЛНВ уже після його смерті; перший редактор ЛНВ, видатний український історик і літературознавець, організатор науки, громадсько-культурний діяч М. С. Грушевський – автор подорожніх нотаток «По світу» [131]; етнограф, історик та архівіст М. І. Зубрицький – автор спогадів «Ліси і пасовиська» [190]; учений-правознавець, історик, дипломат С. П. Шелухін, який надав редакції спомини про свого першого вчителя Івана Федоровича Бойка – племінника Т. Г. Шевченка [574]; історик українського мистецтва К. В. Широцький (Шероцький) – автор подорожніх записок «На руїнах Бакоти» [576], який також опублікував спогади Л. І. Полусмакової про Т. Г. Шевченка [577]. Сам факт звернення до мемуаристики провідних діячів був своєрідним закликком до суспільства наслідувати їхній приклад і розвивати цей жанр.

Найбільшу групу авторів мемуарів становлять представники творчої інтелігенції – письменники, поети, композитори, театральні діячі: поет, перекладач, публіцист і літературний критик П. А. Грабовський є автором «Автобіографії» [125]; письменник, літературознавець, педагог Р. Г. Заклинський опублікував «За слідами Федьковича : (записки з прогульки по Буковині)» [179]; поетеса, письменниця, культурна діячка М. С. Вольвач залишила «Спомини української селянки» [96]; письменник, мистецтвознавець, музикант, композитор, актор, сценарист, театральний діяч Г. М. Хоткевич опублікував твір «Сердечна опіка» [544]; поет, прозаїк, публіцист П. Й. Капельгородський – автор «Спогадів семінариста» [210].

Також знаходимо публікації авторів, чії імена маловідомі читачеві й сьогодні, зокрема: «Спомини М. М. Лазаревського» [270], які залишив один з братів Лазаревських, близький друг Т. Г. Шевченка; «Події з людського життя : (записки селянина)» [206], натураліста, доктора медицини, професора І. Й. Калениченка; твір «Микола Васильович Ковалевський : (спомини)» [296] лікаря-хірурга Мартирія Галіна; «Записки вчителя» [69] письменника Ю. Я. Будяка; «Малюнки з натури : (з нотатки слідчого судді)» [327] письменника В. Мови (Лиманського); «Несподівана

пригода : (уривок з споминів минулого)» [173] громадського діяча, учасника українського національного руху, публіциста Л. М. Жебуньова. Зауважимо, що часто автори спогадів займалися також пошуком мемуарів (у випадку зі спогадами про Ю. Федьковича) , проводили їхнє археографічне опрацювання для друкування в ЛНВ. Цікавою є практика фіксації в назві спогадів соціальної належності, професії автора, періоду життя.

Отже, значне розширення кола авторів мемуарів відбувалося за рахунок долучення вчених, митців, громадсько-культурних діячів, військових, лікарів, частина з яких були вихідцями з родин священників, селян, інших верств населення. Це дало змогу наповнити український духовний простір кінця ХІХ – початку ХХ ст. індивідуальними враженнями та досвідом у всіх сферах суспільно-політичного, наукового та творчого життя суспільства. Крім того, кожен мемуарний твір є ілюстрацією до біографії автора з огляду на світоглядні цінності загальноєвропейського, загальноукраїнського та локального виміру.

Спогади / спомини / автобіографічні записки. Окрему групу надрукованих у ЛНВ мемуарів становлять спогади / спомини / автобіографічні записки, вивчення яких дає змогу відтворити біографії авторів, з'ясувати, які події з їхнього життя справили на них особливе враження, стали поворотними та вплинули на подальший життєвий вибір, а також визначити коло «героїв» споминів. Не менш важливим є зображення в спогадах окремих подій суспільного життя, які закарбувалися найяскравіше, були знаковими для авторів.

Зосередимо увагу на тих спогадах, які ілюструють нові підходи до створення мемуарів, передусім як засобу автокомунікації / внутрішнього діалогу автора, що робить їх знаковими для вивчення еволюції спогадової літератури кінця ХІХ – початку ХХ ст. Такий підхід дає змогу виявити трансформації, що відбувались у традиційних жанрах мемуарів, мотивах та цільових настановах авторів.

До спогадів, головний інтерес у яких спрямовується на постать автора, належать автобіографічні записки / спомини В. Б. Антоновича [27], які він почав писати 1897 р. – на 63-му році життя. У цей час написано першу частину автобіографічних спогадів під назвою «Антропологія». До мемуарів В. Б. Антонович повертається знову лише в 1900 р. [36] та пише «Дитячі спомини (1834–1840)» і «Дальші дитячі спомини : наука домашня (1840–1844)». Заключна ж частина записок була надиктована Д. І. Дорошенку й надрукована вже після смерті автора 1908 р. До її складу ввійшли розділи «Польське суспільство України», «Подорожі по Україні», «Суд», «Початок української громади» (авторську назву мав лише розділ «Початок української громади», іншим надано назву в редакції.). Ця частина спогадів цікава з погляду розкриття історії розвитку українського національно-визвольного руху середини ХІХ – початку ХХ ст. та окремих сторінок біографії автора.

Найбільш показовими в контексті розвитку української мемуарної традиції є автентичні, написані Володимиром Антоновичем власноруч спомини, що дають нам змогу відновити світ людини непересічної, яку небезпідставно вважали «мозковим центром» українського руху другої половини ХІХ ст., дізнатися про ті обставини, які вплинули на формування його особистості, та з'ясувати мотиви написання твору.

Володимир Антонович звертається до спогадів у досить поважному віці та, озираючись назад, намагається для самого себе проаналізувати значущі події зі свого дитинства і тодішнє оточення, що вплинули на його подальше життя. Тим самим під час написання автобіографічних записок автор включається в процес співвіднесення себе із самим собою – здійснює особистісну та соціальну самоідентифікацію та ідентифікацію і з позицій свого індивідуального досвіду намагається зрозуміти чинники, які вплинули на його подальшу активну українофільську діяльність. Процес написання спогадів стає проявом автокомунікації / спілкування з самим собою, коли

автор пише собі повідомлення, водночас розуміючи, що читачем може бути й «інший».

Як зазначає автор, не можна «починати мемуарів, не подавши, скільки змога, фактів про свою генеалогію», не для того, щоб прославити свій рід, а для того, щоб констатувати, «скільки кожний чоловік отримав морального наслідку від своїх предків й як скористався з цього наслідку; чи причинився до його збільшення, чи до його поменшання» [27, кн. 7, с. 3]. Описуючи генеалогію свого роду, В. Б. Антонович висуває власну «антропологічну теорію атавізму», виводячи три складники «моральної діяльності» людини: «...атавізма, себто дідизни отриманої від предків (в найкращому разі не більше 75 %); виховання, себто формулювання принципів минулого часу (5–10 %) і власної ініціативи (в найкращому разі до 15 %)» [27, кн. 7, с. 3-4], надаючи перевагу першому, тобто походженню. Упевнений у тому, що спадковість має вирішальне значення для формування особистості, її моральних устоїв, автор намагається якомога глибше зануритись у свою генеалогію, проте зазначає: «...все те, що я знаю, стосується тільки до 3, рідко до 4 поколіній». Тож використовує при цій реконструкції те, що «зісталось з дитячих споминок у пам'яті, та зісталось від розмов старших, котрі удалось мені вислухати і котрі, як вони думали, повинні були зістатись для мене незрозумілими й таємними» [27, кн. 7, с. 4]. Його генеалогічна розвідка починається з батьківської лінії – з угорського революціонера Матяша Джидая, діда, та Джидая Яноша (Івана), батька. По лінії матері згадує бабу – Кароліну Зубовську та діда – шляхтича Гиполіта Гурського, який, за родинними спогадами, був «...чоловік тяжкий та трудний в житті: сангвінік, деспот, дріб'язково капризний, як всі шляхтичі того часу, був він тираном жінки і дітей; дітей у його було троє: сини Каетан і Юзеф, та дочка Моніка (моя мати)» [27, кн. 7, с. 7].

Знаходимо в спогадах інформацію про матір, роль якої в житті майбутнього вченого неоднозначна. Його мати, Моніка Гурська, попри знатне родинне коріння була змушена служити гувернанткою в

аристократичних шляхетських маєтках Правобережної України, де і «зложився цілком її світогляд на все життя – поважання панського побуту, погорда до нижчих станів суспільства: селян, жидів і т. і., бажання як можна найкращої обстанови і життя і т. і.». Вона «відріжнялась огромною енергією, великим розвитком волі з деспотичним дуже напрямком» [27, кн. 7, с. 8], від чого в дитинстві страждав Володимир. А втім, він вдячний матері за те, «що придбала... ідейного й розвиненого батька» [27, кн. 7, с. 10] для нього. Ідеться про Боніфатія Антоновича – легітимного чоловіка Моніки, який усиновив майбутнього видатного вченого, передавши йому своє прізвище. Він «родом литвин з Виленської губернії, скінчив науки в Кременецькому ліцею і гувернерствував у панів» [27, кн. 7, с. 8-9]. За характером він був людина «зовсім пасивна, індіферентна, без усякої ініціативи і тільки з напрямком до абсолютного спокою, і до життя без праці, хоч-би скромного» [27, кн. 7, с. 9].

Отже, основні маркери з дитинства В. Б. Антоновича, які формували його характер і на які автор сам звертає увагу: характер матері – «...тон рішучий, деспотичний настрій, гувернантська звичка виправляти манери і суворе переслідування всяких помилок... так мене лякали, що я старався ховатись, або утікати з хати, як тільки вона туди приходила» [27, кн. 7, с. 2]; баба Кароліна Гурська, «дуже старенька (літ 60–70)», з якою «тихо й любо сходив час» і яка «часто співала мені тримтячим старечим голосом ріжних пісень; головний репертуар її склали народні пісні, але було й кілька пісень політичних польських XVIII віку» [27, кн. 7, с. 10-12]; «містечкова суспільність» рідної Махнівки, яка «... мала нориви, погляди й привички шляхетські, дуже дбала про свої привилеї, стереглась, щоб не скомпромітуватись знайомістю або стосунками з людьми нешляхетського роду; з другого боку, середня ця верства не була принята в домах обивателів (дідичів), котрі згорда до неї відносились, обертались з потрібними ділами, але в особисті стосунки не вступали і загалом всю середню клясу безземельних, робочих дворян називали “шуя” (szuja –

сволоч)» [27, кн. 7, с. 16]. У реальному житті малий Володимир не зустрічався з дідичами, які «не вели стосунків з середньою клясою». Що стосується людей, які оточували його в дитинстві та вплинули на формування «морального наслідку», можна зробити висновок, що найбільшу вдячність він відчував до баби, Кароліни Гурської, яка винесла з життя «багато досвіду й ідеальну доброту, лагідність і любов до людей» [27, кн. 7, с. 10]. З усіх членів сім'ї саме до неї він відчував найбільше симпатій, з нею вони були нерозлучні: «Якось дуже старе і дуже мале припадали собі до уподоби і страшенно любили одно одного... багато розказувала мені своїх споминок, співала пісень, научила читать і передавала свій світогляд, опертий на любові й доброті» [27, кн. 7, с. 10, 12].

Про своє ж шляхетське походження говорив з іронією та зізнавався, що «бажання вирізнитись меж іншими людьми, показати себе як можна кращим, порисуватись і виявити себе чимось особливим» – риса характеру, яку він узяв із шляхетського побуту (називав її «несчасна суєтність шляхетська»), завдавала йому чимало клопоту і «спадала поволі» [27, кн. 8, с. 202]. Про цей моральний «багаж» автор пише як про не дуже цікавий досвід з дитячого виховання.

Наступним етапом своїх спогадів В. Б. Антонович обрав навчання, до якого на перших порах долучилася мати. Вона тоді працювала гувернанткою в домі Цибульських і навчала його протягом трьох років разом зі своїми ученицями. Моніка, яка була гарячою польською патріоткою, навчала за принципом: «хвалити все своє, мовчати про всі хиби і ганити все чуже» [27, кн. 8, с. 210]. Ще один рік перед вступом до гімназії В. Б. Антонович навчався у Кароля Цибульського та пів року в Боніфатія Антоновича вивчав катехізис. Кожен із вчителів навчав на свій манер, але набуті знання доповнювали одне одного. У Кароля Цибульського молодий Антонович почав вивчати російську й латинську граматику, арифметику та «щось, ніби теорія історії» (за Шлецером). Саме від Цибульського вперше почув про польського

письменника-мемуариста М. С. Чайковського (Садик-пашу) і прочитав його повісті про козаччину [603], які дуже сподобались: «Ці образи Чайковського засіли мені глибоко в душу і ніколи не стерлись, положивши першу підвалину українофільства» [27, кн. 8, с. 204]. У цей час на перше місце В. Б. Антонович виносить питання національної ідентичності й відтоді сприймає себе прихильником української справи.

Тематика заключної частини автобіографічних спогадів, надиктованих автором Д. І. Дорошенку, сконцентрована переважно на суспільно-політичному становищі в Україні, аналізі «шляхетської суспільності», її внутрішніх конфліктів та взаємовідносин з українським населенням («Польське суспільство України»). Водночас розділ «Подорожі по Україні» містить цікаву інформацію про чинники, що формували В. Б. Антоновича як людину та науковця. Зокрема, описуючи своє навчання в гімназії, він зазначає, що на нього мав особливий вплив педагог-іноземець Дідель – «чоловік з глибоким демократичним пересвідченням» [27, кн. 9, с. 395]. За його рекомендацією В. Б. Антонович «перечитав твори Монтеस्क'є, Вольтера, Русо і інших енциклопедистів» [27, кн. 9, с. 395], під впливом котрих склався його світогляд. Роздуми про демократію привели до відкриття українства, про яке він до того часу нічого не знав. «Притуляючи слабкі знання про українство до загальної демократної французької теорії, я одкрив сам собі українство, і чим більше читав і знайомився з історією, тим більше переконувався у тому, що відкриття моє була не зайва вигадка» [27, кн. 9, с. 395]. Пропустивши, так би мовити, через себе набуті знання, В. Б. Антонович активно поширює їх у своєму оточенні. У результаті цієї діяльності склався рух хлопоманів, які сприймали народний світогляд «не в шляхетському освітленню, а таким, яким він єсть» [27, кн. 9, с. 396]. У розділах «Суд» та «Початок української громади» йдеться про громадську діяльність В. Б. Антоновича.

Записки В. Б. Антоновича закінчуються подіями 1850 р., і про найбільш насичений відтинок життя вченого ми знаємо вже не за його

спогадами. А втім, залишені автобіографічні матеріали дають змогу краще зрозуміти внутрішні переживання, простежити зростання самоусвідомлення, становлення світогляду, що є неоціненним матеріалом для розуміння його життєвих та духовних пошуків. Адже, незважаючи на те, що про Володимира Боніфатійовича Антоновича написано багато, як слушно зауважив В. Ульяновський, «й посьогодні він залишається незбагненим і неосяжним, головним чином, через свою неоднозначність, замкнутість, через обмаль достеменних фактів його життя. <...> Ті люди, що несли в собі пам'ять про вченого, не зафіксувавши всього, відійшли, і тепер про вченого ми знаємо менше. Залишається тільки ствердити, що сам Антонович найкраще світиться, звучить, промовляє до нас у своїх творах. Тож читаймо їх уважніше, сприймаючи не лише видиму простоту змісту» [977, с. 76].

У спогадах В. Б. Антоновича простежуємо зміну акцентів у мотивах звернення до автобіографічних записів. Можемо говорити, що на перше місце виходить не питання передавання особистого досвіду своїм нащадкам, а пізнання себе, автокомунікація. В спогадах автор виступає як творцем, так і отримувачем повідомлення. Звичайно, що момент передачі індивідуального досвіду наступним поколінням також наявний, але він не виступає основним мотивом, а є, так би мовити, природою самих мемуарів, їхньою функцією (передачі історичної пам'яті). Основний мотив тут – автокомунікація, самоідентифікація, яка відбувається в процесі написання спогадів, де автор сам пише, редагує та передає до друку свій текст.

В умовах соціально-політичного й економічного розвитку українського суспільства кінця XIX – початку XX ст. відбулися значні зміни в автобіографічному жанрі. Традиційна автобіографія, що зазвичай містить інформацію про обставини особистого життя автора (про місце і дату народження, батьків, навчання, основні місця роботи) та пишеться на вимогу / прохання (друзів, офіційних установ тощо), збагатилася художнім і аналітичним викладом матеріалу, коли паралельно реальним фактам із життя автора триває процес його самопізнання, відбувається

самоідентифікація та самооцінка. Сталася зміна акцентів у викладенні біографічного матеріалу.

На сторінках ЛНВ знаходимо серед інших (у другий львівський період було надруковано автобіографії: Кобилянська О. Автобіографія ЛНВ. 1927. Т. 94. Кн. 11. С. 212–216; Маковей О. Автобіографія О. Маковея / публ. Д. Лукіяновича. ЛНВ. 1925. Т. 88. Кн. 11. С. 230–240) «Автобіографію» [125] поета, публіциста, громадсько-політичного діяча Павла Арсеновича Грабовського (1864–1902), який потягом усього свого короткого життя боровся за національну свободу українців, зміцнення й поширення української мови і культури. До публікації додано примітку, у якій зазначено, що текст написаний автором на прохання близького друга – Бориса Грінченка. До редакції переданий Сергієм Єфремовим та надрукований уже після смерті автора.

Доля П. А. Грабовського, судячи з автобіографії, була сповнена випробувань та поневірянь. Про основні віхи свого життя він повідомляє дуже стисло: «Родився я 1864 року в Охтирському повіті, Харківської губернії. Батько мій був паламарем у слободі, занедужав на сухоти і помер у молодому віці, лишивши п'ятеро дітей; так жили вбого, а тепер стало іще гірше» [125, с. 50].

З рідних згадує лише про матір та бабусю. Пише, що завдяки матері знав багато пісень, «що завжди їх співала» [125, с. 51]. Від бабусі почув казки, яких пізніше навіть в етнографічних збірках не зміг знайти. Більш розлогих відомостей про родинне життя та своїх братів чи сестер автор не подає. Усю увагу сконцентровує на важливих для нього речах – на своїй освіті та громадській і політичній роботі, які цілком були пов'язані з інтересами України, відновленням справедливого ставлення до її мови та культури.

Про освіту П. А. Грабовський повідомляє, що у вісім років мати віддала його до школи, де «вчив дяк і вчив погано». Потім упродовж п'яти років навчався в Охтирській гімназії. Але і це навчання не приносило

задоволення, бо «вчитель-піп відбивав всяку охоту вчитись» [125, с. 50]. У 1879 р. почав навчання в Харківській семінарії. Тут великий вплив на становлення майбутнього літератора справив професор словесності, який спонукав до читання й написання критичних «осудів», що, за визнанням самого П. А. Грабовського, найбільше сприяло його розвитку. Водночас, як людина творча, він змолоду (а на той час йому було 18 років) був трохи «хімерної вдачі, смиренної, хоч і запальної, легко переймався жалем та товариським почуттям... тягнуло його до всього надзвичайного та романтичного», і йому навіть хотілося «прийняти муки за Христа» [125, с. 51].

Згодом цей християнський романтизм під тиском соціально-політичних умов та активної участі в громадському житті змінився на бажання боротися за права народу: «...мені хотілося вже піти на муки не за Христа, а “за народ”, і те бажання цілком опанувало мною. Се була якась [нерозбірливо] потреба серця, котру, як ви знаєте, почувала уся російська молодіж того часу» [125, с. 51]. І він з головою поринає, ще за часів навчання в семінарії, у діяльність громадських організацій, які зацікавили його своєю «таємністю, а люди – геройством» [125, с. 51].

У 1882 р. за поширення забороненої літератури та зв'язки з харківським гуртком народницької організації «Чорний переділ» П. А. Грабовський був заарештований і виключений із семінарії. У в'язницях та на засланні він провів 20 зі своїх 38 років життя. Свої поневіряння автор лише згадує та перераховує ті місця, де він перебував (Ташкент, Оренбург, Тобольськ, Іркутськ, Вілюй, Барнаул тощо), не описуючи ні умов свого життя, ні людей, з якими там зустрічався. Проте зазначає, що не втрачав інтересу до української справи, постійно підтримував зв'язок з Україною, листувався з І. Я. Франком, Б. Д. Грінченком та залишався активним дописувачем галицьких часописів «Зоря», «Правда», «Народ», «Життя і Слово», «Дзвінок», ЛНВ та інших видань. Під псевдонімами Панько, Харко Воля, Харко Вець, Павло Журба та іншими публікував нариси, статті, вірші,

спогади, у яких торкався різноманітних проблем тогочасного громадського і культурного життя в Україні, на Сибіру та Галичині.

П. А. Грабовський, на той час уже тяжко хворий (на думку лікаря, у нього була вада серця та легенів), зазначав у автобіографії, що пише мало, «...бо нестає часу за службою і хворанням» [125, с. 52].

Попри випробування хворобою та злиднями він не поступився своїми переконаннями, змагаючись за справу українського народу, і жалкував лише про те, що його життя виявилось замало: «Замірів багато, та крила обтяго. Одного-б ще бажав – перед смертю побачити Україну та Українців. <...> Се б було нагородою за довгі літа неволі» [125, с. 52].

Помер П. А. Грабовський на засланні 29 листопада (12 грудня) 1902 р. в Тобольську (Росія) від туберкульозу. Похований на Завальному цвинтарі поруч із декабристами. Його автобіографія стала своєрідною сповіддю, що розкриває мотиви вчинків, мрії і прагнення та водночас підсумовує з позицій автора його життєвий шлях.

Не знайшли відображення в автобіографії, яка за жанром все ж таки має більш офіційний характер, ніж суто художній, обставини його особистого життя, зокрема стосунки з близькою людиною – Надією Сигидою (дівоче Малаксіано; 1863–1889), з якою познайомився дорогою на заслання. Згодом Надію Сигиду відправили до жіночої в'язниці на Кару, а самого поета – на поселення в Балаганський округ Іркутської губернії. Доля відвела їм усього чотири місяці спілкування, а потім вони лише зрідка листувалися, однак цього вистачило для того, щоб Надія стала романтичним образом для Грабовського на все життя. Смерть Надії Сигиди (загинула восени 1889 р.) була великим ударом для Павла Грабовського. Він присвятив їй низку віршів-спогадів і статтю-спогад «Надія Костева Сигида. Сумна споминка», які можна віднести до документальної (автобіографічної) лірики [634; 972].

Автобіографічна лірика, яку друкував ЛНВ, також мала свого поціновувача. Зокрема, у різні часи були опубліковані вірші-спогади

Н. К. Кибальчич (за чоловіком Козловська) [222; 223], Уляни Кравченко (справж. Ю. Ю. Шнайдер) [255; 256], Л. В. Красовського (псевд. – Улагай Ігор), Б. Р. Ярошевського (цикл «Закопанські настрої» (ЛНВ. 1911. Т. 56. С. 290), які привертають увагу до внутрішнього світу особистості тонким відчуттям природи, роздумами про швидкоплинність / мінливість почуттів.

Ліричні вірші-спогади насичені подробицями особистого життя. У них ідеться про реальні події та реальних осіб, які мали великий вплив на життя поета. Його спогади-вірші – це шлях до самого себе, до пізнання глибин власної душі через оголення найінтимніших сторін свого життя.

Автобіографія П. А. Грабовського містить маркери, які дають нам уявлення про основні події його життя (дитинство, навчання, громадсько-політичну діяльність, перебування на засланні) та унікальну інформацію про його внутрішній стан, переживання, мотиви його вчинків, устремлінь та намагання дати самооцінку з висоти прожитих років.

Зміна акцентів у автобіографічних наративах В. Б. Антоновича (автобіографічні спогади) та П. А. Грабовського (автобіографія) зумовлена значними зрушеннями, які відбувались у суспільстві, у свідомості інтелігенції. У них яскраво проявилось, по-перше, прагнення авторів до самопізнання / автокомунікації через особливу увагу до формування ідентичностей та визначення чинників / учасників цього процесу; по-друге, поглиблення соціального звучання, що знаходить відображення в намаганнях здійснити психологічний аналіз / самооцінку свого життя.

Новою тенденцією в оприлюдненні спогадів про діячів української історії та культури стало цілеспрямоване їх збирання. Зокрема, варто згадати спроби письменника і літературознавця Р. Г. Заклинського. Маючи професійний інтерес до особистості письменника і культурно-освітнього діяча Буковини Ю. А. Федьковича (1834–1888), Р. Г. Заклинський поставив собі за мету і, доклавши до цього чималих зусиль, зібрав спогади сучасників про митця та надрукував їх у ЛНВ [810]. Із пропозицією взяти участь у висвітленні окремих сторінок маловідомої широкому загалу біографії

Ю. А. Федьковича він «удавався усно і листово до многих мужів, що бували в особистих зносинах з Юрієм». І хоч мало хто з них відгукнувся, Р. Г. Заклинському вдалося зібрати кілька спогадів про письменника, зокрема про візит до Юрія Федьковича священника Олекси Слюсарчука в 1866 р. і про поїздки (перша відбулася 1867 р.) до нього М. О. Бучинського. Р. Г. Заклинському також вдалося віднайти матеріали з історії створення «Букваря і співанника» Ю. А. Федьковича, згадку про його фотографію та спомини Юрія Семанюка [180].

Завдяки зусиллям Р. Г. Заклинського дізнаємося про риси характеру Юрія Федьковича, його побут та звичаї, описані о. Олексою Слюсарчуком, який відвідав його у Сторонцях. У споминах М. О. Бучинського йдеться про непорозуміння Ю. А. Федьковича з львівськими видавцями, зокрема з редакцією часопису «Правда», та про його зустріч з Ю. А. Федьковичем 1872 р. у Львові. Згадки Юрія Семанюка, який був дяком у Путилі, мають більш побутовий характер. Автор акцентує увагу на любові Ю. А. Федьковича до гуцульського одягу, у якому той ходив до церкви, дорогою вітаючись з усіма, та на його повсякчасному бажанні допомогти бідним: «Гроші нікому не жалував. Як лише мав, то кожному позичав чи давав даром» [180, кн. 2, с. 97].

Р. Г. Заклинський робить спробу в примітках до зібраних споминів подати узагальнений портрет письменника. За його словами, у цих споминах «виявляють ся самі суперечности характеру Федьковичевого», адже дізнаємося з них, що він був людиною демократичною, шанував народні звичаї, був гостинним господарем, «...а до того всього ще й матеріяліст. Які суперечливі риси!» [180, кн. 2, с. 98]. До заслуг Р. Г. Заклинського як укладача споминів варто віднести критичне ставлення до наведеної в них інформації про Юрія Федьковича та намагання внести ясність у його відносини з редакцією як автора матеріалів, поданих до друку, та щодо особливостей його характеру. Він бо «...ділами показував себе чоловіком великодушним, милосердним, і то тим більш офірливим, що запомагав не лише того, хто

втягав руку до него, але вишукував потрібних, щоб їх ратувати, а се вже висший степень жертв» [180, кн. 2, 100].

Загалом, перечитуючи спомини про Ю. А. Федьковича, бачимо людину непростой вдачі, талановиту, сповнену творчих задумів та досить вразливу до критики, відкрити для спілкування та щиру. Цей образ далекий від академічного, він більш людський та дає змогу ознайомитися з обставинами особистого життя (побут, звичаї), спілкування / листування з видавцями, яке не завжди було позитивним та вдалим для нього, що проливає світло на мотиви його вчинків. На жаль, жоден з авторів нічого не писав про його родинне / сімейне життя, лише М. О. Бучинський згадував, що Ю. А. Федькович ніколи про це не говорив, а запитувати він не наважився.

Інтерес до особи Ю. А. Федьковича та значні прогалини в уже надрукованих спогадах спонукали Р. Г. Заклинського до нових пошуків біографічної інформації про нього. Заради цього він разом з Іваном Герасимовичем і його синами організував у серпні 1902 р. подорож Буковиною з метою збирання свідчень про письменника, що можна вважати практикою збору (авторська назва – «прогулька») усноісторичних спогадів, які вийшли в ЛНВ під назвою «За слідами Федьковича: (записки з прогульки по Буковині)» [179]. Завдяки цій експедиції з проведенням опитування багатьох сучасників (селян, священників, сусідів, товаришів по військовій службі, родичів), які знали митця в різні періоди його життя, та долученню до збору біографічних матеріалів багатьох небайдужих людей було розшукано чимало архівних матеріалів про сім'ю Федьковичів (виписки з метрик про шлюб батьків, народження братів тощо), обставини сімейного життя та багато іншої інформації. Ця публікація значно розширює спогади про Юрія Федьковича та заповнює прогалини в його біографії.

Комплексний підхід Р. Г. Заклинського до збирання спогадів про Ю. А. Федьковича свідчить про розуміння науковцем важливості цього джерела для написання біографії та має сприяти подальшому розвитку таких

дослідницьких практик і популяризації жанру спогадів. Особливо цінними він вважав спогади сучасників, які, незважаючи на суб'єктивізм, вимальовують індивідуальність з притаманними їй протиріччями й особливостями. І на сьогодні можемо констатувати, що зібрані Романом Заклинським мемуарні матеріали про Юрія Федьковича є невід'ємною складовою частиною реконструкції його творчості.

Серед мемуарів, надрукованих у ЛНВ, вирізняються спогади Василя Яковича Яновського (?–1910), ім'я якого пов'язують з більш знаною дружиною, письменницею і громадсько-політичною діячкою Л. О. Яновською (псевд.: Ф. Екуртжа, Омелько Реп'ях; дівоче Щербачова; 1861–1933), та їхньою дочкою, вченою-біохіміком В. В. Радзимовською (1886–1953). Про самого В. Я. Яновського інформації небагато. Дворянин, володів хутором Тарнавщина та невеликим маєтком у родинному селі Яновщина на Полтавщині. Лояльно ставився до прогресивних починань української ліберальної інтелігенції, був членом київської Громади і Південно-Західного відділу Російського географічного товариства в Києві (1875). Мав сімейний зв'язок з родиною Білозерських, де шанувалися народні традиції.

Активна громадянська позиція спонукала його добровольцем узяти участь у Герцеговинсько-боснійському національно-визвольному повстанні 1875–1876 рр., де він командував інтернаціональним батальйоном. На думку українських громадсько-політичних діячів, участь молоді в таких подіях мала сприяти набуттю революційного досвіду, який міг знадобитися в боротьбі з самодержавством, та формуванню політичного світогляду українців. Темою мемуарів В. Я. Яновського «Спогади Українця-волонтера про повстання в Герцеговині 1875–76 рр.» [598] стали події, що передували від'їзду добровольців на Балкани. Автор описує участь представників українських національно-культурних осередків, а саме – членів київської Громади, в організації збирання коштів та формуванні загону добровольців [1013].

У спогадах обмаль автобіографічної інформації, зазначено лише, що автор закінчив університет у 1870 р. та служив «по дворянським виборам» на Засуллі під Лубнами [598, т. 55, кн. 7-8, с. 92]. Схоже, мав гуманітарну освіту, про що свідчать великі історико-етнографічні екскурси в історію Боснії та Герцеговини. Дізнаємося також, що, як член київської Громади, особисто спілкувався з М. П. Драгомановим, О. І. Лоначевським, В. К. Дебогорієм-Мокрієвичем та іншими діячами. Свою участь у повстанні на чолі добровольчого батальйону автор спогадів називає «епопеєю» на «користь чужої-своєї справи». Про членів операції відсутні відомості, якщо і згадуються якісь учасники, то під псевдонімами та криптонімами: Киянин, М. Д. тощо. Цього вимагала ситуація таємності та неофіційності походу.

Спогади В. Я. Яновського мають характер історико-біографічного нарративу. Написані через великий проміжок часу після подій, мемуари рясніють географічними назвами, історичними подіями та екскурсами, іменами політиків, які брали участь у вирішенні цього конфлікту, містять аналіз причин повстання, характеристику європейських політичних процесів тощо. Вірогідно, при написанні спогадів автор залучав додаткові історичні матеріали, що дали змогу створити панорамну історичну картину, яка, проте, позбавлена офіційності й революційної бравади. Написані під кутом індивідуального досвіду автора та з його інтерпретаціями подій, спогадові мемуари В. Я. Яновського й сьогодні залишаються цікавим історико-біографічним джерелом і проливають світло на різні сторони життя (релігію, культуру, побут) герцеговинців. Зокрема, у них описано тяжкі умови існування населення територій, задіяних у військових операціях, звертається увага на неготовність повстанців до активних бойових дій, відсутність загальної координації та низку інших перепон організаційного і фінансового характеру. За свідченням В. Я. Яновського, волонтери виявилися неготовими до партизанської боротьби в гірській місцевості Герцеговини. Як наслідок, ті з них, які були знесилені хворобами та недоїданням, повернулися додому, решта продовжували боротьбу в Сербсько-турецькій війні.

Спогади В. Я. Яновського, активного учасника Герцеговинсько-боснійського повстання, стали свідченням долучення українців до загальноєвропейських подій і розуміння необхідності спільної боротьби слов'янських народів з імперськими режимами та зразком історико-мемуарного нарративу, витoki якого в українській мемуарній традиції сягають першої половини XVII ст. (історико-мемуарна повість Богдана Балики «Про Москву, про Дмитрія, царика московського ложного»).

Мемуарний нарратив В. Я. Яновського створений в оповідально-описовій манері, однак пропущений через його особисте сприйняття та внутрішні переживання. Що до самого автора, то звернення до мемуарного жанру стало для нього моментом фіксації індивідуального досвіду, свідченням того, що життя прожите не даремно. Мемуарна праця В. Я. Яновського є єдиною відомою згадкою про його життя, актом самоствердження та усвідомлення себе в історії, хоча мотивів апелювання до жанру мемуарів сам автор у творі не зафіксував.

Звернення до мемуарів було адекватною реакцією соціально активної людини, детермінованою загальним піднесенням уваги до історичної свідомості в часи культурно-національного відродження України. Швидше за все, автор прагнув зафіксувати для наступників обставини інтернаціональної діяльності прогресивно налаштованої української громади на тлі розуміння загальних проблем слов'ян у боротьбі з імперіями.

Подорожні записки. XIX століття стало «золотим» періодом у розвитку мемуарного жанру подорожніх записок на тлі кардинальних соціально-економічних та політичних змін. Описи подорожей, військових, науково-дослідних, культурологічних експедицій цікавили широке коло читачів, тому в часописах їх часто друкували. Кожен із цих творів мав свою мету, що й визначило часопросторові виміри тексту.

Звернення до жанру подорожніх записок найчастіше пов'язане з прагненням до самоусвідомлення. Цей задум реалізується через

розміщення себе в певному просторі та системі ціннісних координат. А сам текст записок відкриває широкі горизонти для творчого втілення поставлених завдань – філософських, соціальних, виховних, психологічних тощо. Переміщення реальної особи в просторі й часі обумовлює хронотоп дороги (часопростір), шляху, маршруту, стежки до пізнання світу й себе, що стає важливим елементом у процесі формування власної ідентичності.

Своїм масштабом і змістовим наповненням на особливу увагу заслуговує надрукована в ЛНВ впродовж 1908–1909 рр. серія публікацій М. С. Грушевського, об'єднаних загальною назвою «По світу» [131]. Вони мають усі ознаки подорожніх записок, оскільки створені на основі певних подій, пов'язані з реальними людьми, написані публіцистичним стилем із залученням наукових коментарів. Ці записки підсумовували враження М. С. Грушевського від подорожей Італією в 1904 та 1908 рр. Для себе він так визначив основну мету мандрівки: подорожувати «для спочинку, освіжуючи втомлений мозок і зболілі нерви змінливими враженнями широкого світу», а свою місію перед читачем вбачав у тому, щоб «...хоч на мить... вирвати його із суворої, гнітючої обстанови тих незмінних тяжких вражіннь, що намучили і поранили його нерви і чуття, та повести в далекий світ, осяяний полудневим сонцем і невмирущим світлом культурної традиції». Щодо того, про що він буде писати на виконання цієї мети, зазначає: «...трошки природи, трошки людського життя, трошки артизму, трохи історичної традиції, трохи вільних “партикулярних гадок”, що ворущаться в голову на сім дозвіллю». І якщо завдяки такому поєднанню географічних, культурно-історичних екскурсів з філософськими відступами та авторськими інтерпретаціями вдасться вирвати «...хоч на хвилю читача з нашої тяжкої, понурої буденщини і тяжкі рефлекси нашого життя будуть уступати і в нім, як уступають у сих моїх записках під напором вражіннь широкого світу», він вважатиме «своє завдання сповненим» [131, т. 44, кн. 10, с. 11].

Морально-філософським роздумам присвячена частина спогадів М. С. Грушевського під назвою «Партикулярні гадки» [131, т. 44, кн. 10, с. 8-22] про його першу подорож до Італії в квітні 1904 р. Втоmlений від постійної наукової, науково-організаційної та редакторської роботи, Михайло Грушевський дивився на свої подорожі як на абсолютний відпочинок: «...передо мною сим разом не короткий переїзд, а довгий спочинок, так давно вимріяний, вичеканий під час сих безконечно довгих, безконечно тяжких останніх літ, коли люди кидалися, як наполохані птахи, напружуючи всі сили своєї мислі, всю свою енергію, щоб “не осоромитись”, “не упустити”, “поспіти” за часом, за тим, що, здавалося, давав він для здійснення давніх мрій» [131, т. 44, кн. 10, с. 12]. І насолоджуватися цим починає вже у вагоні потягу: «Весняна ніч скоро біліє. Бліде, сіре світло заглядає до мене серед завіс спального вагона. Не спиться, і не силує себе до сну: адже я не працюватиму, а відпочиватиму. Так мило летіти в світ, віддаючися свобідним, “порожнім гадкам”, які звичайно мусиш гнати від себе, аби не перебивали роботи, аби не перешкоджали видусити з стомленої голови решту того, що вона ще може дати. Ах, в сих “партикулярних”, неофіціальних гадках половина утіхи від спочинку й дороги!» [131, т. 44, кн. 10, с. 18].

У цій подорожі автора супроводжував Іван Франко, якого він загітував поринути «із галицького пралісу прямо в Рим» [986, с. 550]. Спогади рясніють описами Венеції, Флоренції, Риму, Помпеїв та мистецьких витворів і скарбів Італії. Вміщено також інформацію про Австрію та Словенію, що були на шляху мандрівників.

Автобіографічний складник має менш виражений характер. Скоріше за все, можна говорити про перемогу «науковця» над «особою» при написанні «подорожніх вражіннь». Це проявилось в глибокому аналізі історичних подій, пов'язаних з Італією, характеристиках окремих діячів, описах мистецьких досягнень, ідей. Водночас автор постає не байдужим стороннім спостерігачем, а емоційним прихильником італійської культури.

Свої записи він сприймає як момент відпочинку, культурної саморефлексії та можливості подальшого внутрішнього розвитку. З одного боку, він насолоджується та захоплюється італійськими архітектурними й мистецькими витворами, з другого – занурюється в серйозне вивчення історії італійського мистецтва та ділиться своїми міркуваннями з цього приводу з читачами.

Основним концептом роздумів М. С. Грушевського є поняття добра і зла, зміни сутності людини в процесі історичного розвитку. За його словами, сучасна людина прагне «...гармонії, добра і краси, жадібно впиває красу природи і відвертаєть ся від їх бездушної суворості та ставить метою свого життя і діяльності щастє не тільки особисте своє, а по можности щастє всього того, що окружає...» [131, т. 44, кн. 10, с. 20]. Однак, на його думку, протиріччя між фізичною природою людини та її етичною культурою створюють постійний цикл конфліктів, які не доводять до відчаю завдяки інстинкту самозбереження та надії, що розвиток розуму та його досягнення допоможуть вирішити ці суперечності.

М. С. Грушевський у своїх записках торкається проблем широкого плану, замислюється над тим, «що буде із звірятами», переймається «безжалісним нищенням світу рослинного». Водночас наголошує, що в сучасних умовах «наш перший обов'язок – пред нашим ближнім, і треба дбати насамперед про те, щоб певні принципи краси й гармонії, чи гуманности й моральности були глибоко заложені в відносини чоловіка до чоловіка» [131, т. 44, кн. 10, с. 21]. Він також вірить у те, що в «...будучности культура наша перестане бути культурою ножа, і людина, розвиваючи у собі інстинкти гармонії, краси, щастя, не буде змушена бути для того світу, що її окружає, немилосердним руїником, убійником, нищителем. Колись знята буде з чоловіка ся роль, вложена на нього натуральними потребами. Адже вся людська культура кінець-кінцем зістається одною неустанною боротьбою з “натуральним” звірем, який сидить у чоловіку» [131, т. 44, кн. 10, с. 22]. Зважаючи на подібні роздуми

автора на тлі його подорожніх нотаток, можна говорити про нові тенденції в розвитку цього жанру, зокрема про появу елементів філософсько-етичних есе.

Свої спогади про подорож М. С. Грушевський закінчує сповненими жалю словами: «Кінчаться скупю вимірянні дні. Назад, до гамарні, де серед гуркоту й гамору, серед злоби і ненависті кується тяжке діло життя, суворе і грізне. Чорні лелики (кажани), стривожені й розполохані моїми партикулярними гадками, можуть заспокоїтися і, засівши в темних кутах своїх, мріяти знову про ніч, морок, пільму й інші темні річі. До нової відпустки з тої гамарні, до нової оказії!» [131, т. 46, кн. 5, с. 244]. Реальне життя, у яке він повертався після подорожі, було сповнене нових випробувань та викликів.

Твір М. С. Грушевського «По світу» став демонстрацією розвитку жанру подорожніх записок, що, як досить пластичний жанр, всотують у себе епоху, її ідеї та ідеали, розкривають внутрішні переживання, притаманні людині середини ХІХ – початку ХХ ст. Особливого звучання подорожнім запискам «По світу» надає той факт, що вони належать українському інтелектуалу, який чудово розумів виховне значення своїх творів. Його текст містить не лише розлогі нариси про пам'ятки історії та культури Італії, а й філософські роздуми про сутність людини, долю України та діяльність української громадськості в цій царині: «Ті мрії, що мріялися як далекі, півфантастичні можливості, тепер – уявлялося, стали можливими до здійснення, і – так безмірно страшно здавалося упустити сей момент, зостатися поза тріумфальним походом свободи й поступу, до якого ладилося все» [131, т. 44, кн. 10, с. 12].

Протягом тривалого часу цей твір М. С. Грушевського був відомий лише з публікацій у ЛНВ, а рукопис та друкарський примірник тексту з авторськими правками зберігались у ЦДІАК України (Ф. 1235. оп. 1. спр. 264.). Як свідчать архівні матеріали, автор мав намір видати «подорожні вражіння» окремою книгою, він доповнював початковий текст новою

інформацією, зокрема враженнями від подорожі Італією, здійсненої в 1911 р. Однак лише 2008 р. цей задум був реалізований, і читач отримав нагоду ознайомитися з двома варіантами цього твору. У 50-томному зібранні творів М. С. Грушевського друга (повна й остаточна редакція тексту) подана в 11-му томі окремим розділом [132, с. 333-244], а перша редакція вміщена в додатках [132, с. 486-580].

У коментарях укладачі визначають «По світу» як «культурологічне есе з вкрапленнями майстерного репортажу, ліричних відступів і влучних філософських узагальнень» [132, с. 663], що цілком відповідає дійсності, але передусім воно належить до жанру подорожніх записок, як і замислював його автор. Розширення рамок до філософсько-культурологічного есе свідчить про трансформацію жанру в нових історичних умовах та обумовлене масштабом особи автора, який був знаним науковцем, інтелектуалом та авторитетом нації ще за життя.

Про популярність ЛНВ і його важливу роль у літературно-науковому житті ще в 1899 р. І. Я. Франко писав так: «Отже, можемо сказати, що на наш “Вістник” звернули увагу і поляки, і німці, і москалі, подаючи про нього звістки, перекладаючи міщені в нім праці; його багатою хронікою користувалися інші періодичні видання, цитуючи або й не цитуючи джерело...» [987, с. 157].

Загалом мемуарна традиція Галичини в середині XIX – на початку XX ст. розвивалась у площині становлення теоретико-методологічних засад та практики публікації споминів на сторінках провідних наукових часописів, зокрема «Літературно-наукового вістника». Ця практика сприяла залученню широкого кола авторів до оприлюднення таких матеріалів та розповсюдженню їх серед населення. Що стосується методологічних засад, то західноукраїнські вчені розглядали мемуари Галичини не відокремлено від мемуарів Наддніпрянської України, а як єдине культурно-історичне явище з давніх часів на всіх етнічних українських землях. На практиці це знайшло відображення у формуванні авторського портфеля часопису, тісній співпраці представників

обох частин України в редколегії, тематичній спрямованості спогадової літератури, публікуванні мемуарів про відомих українських діячів та їхніх спогадових творів (Т. Г. Шевченко, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський та інші).

Представленими були всі традиційні різновиди мемуарного жанру – автобіографія, спогади / спомини, подорожні записки, які, однак, набули нового звучання на тлі процесів Українського національного відродження. Водночас відбувався процес зміщення традиційних кордонів жанрів мемуарних наративів: подорожні записки зливаються з культурологічними есе, в автобіографії спостерігається наголос на роздумах про пережите, класичні спогади переплітаються з філософськими роздумами про людину та про долю України.

Вивчення мемуарного складника часописів Західної України дає розуміння процесу та умов формування української інтелігенції Галичини, оскільки ця соціальна група відіграла чи не найважливішу роль в економічному, політичному та духовному житті суспільства, а також у процесі формування модерної української нації. Вона була носієм національної ідеї, пропагувала її серед широких верств населення, а на початку ХХ ст. стала політичним провідником народу в боротьбі за побудову національної держави. Крім того, саме мемуарні твори висвітлюють усі проблеми і труднощі цього процесу, оскільки автори спогадів належали до найбільш національно орієнтованої та конструктивної частини українського суспільства, яка пережила особистісну трагедію і згодом або була знищена новим режимом, або змушена була продовжувати українську справу на чужині.

Мемуарна спадщина галицьких видань дає змогу відстежити нелегкі долі окремих осіб, соціальних груп і держави в цілому, а також їх вплив на загальноісторичний, культурологічний та психологічний контексти епохи.

РОЗДІЛ 4

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА (1914–1918 рр.) ТА УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (1917–1921 рр.) У ПРОСТОРИ МЕМУАРНОГО НАРАТИВУ

4.1. Перша світова війна 1914–1918 рр.: мемуарна репрезентація трагічного національного досвіду

Перша світова війна 1914–1918 рр. призвела до великих людських втрат, кардинальних зрушень у політиці й економіці, появи нових ідеологічних та світоглядних систем і політичних режимів, які на багато десятиліть визначили драматичний перебіг історії. На початку ХХ ст. українські землі були місцем воєнних подій світової війни та революційних змагань 1917–1921 рр. Трагізм ситуації на вітчизняних теренах полягав у тому, що українці змушені були воювати один проти одного за чужі їм інтереси Російської імперії та Австро-Угорської монархії. За досить приблизними підрахунками на боці Російської імперії воювало від 3,5 до 4,5 млн етнічних українців, а в армії Австро-Угорщини – не менше 300 тис. («Велика війна 1914–1918 рр. і Україна : у 2 кн. Кн. 1. Історичні нариси» (Київ, 2014. С. 11.). Незважаючи на це, сучасні дослідники констатують, що в результаті воєнних випробувань «український народ... не втратив, викристалізував національну ідею, навіть більше того – розпочав її реалізацію» [826, с. 9].

Відбувалися зміни у світогляді українців, поставали нові ідеї та політичні партії, зростала громадська ініціатива, активізувався кооперативний рух. Водночас мільйони українців переживали глибокі морально-психологічні травми через втрати, яких зазнали внаслідок війни,

через критичне падіння вартості людського життя, тотальний характер руйнувань житла та господарства.

Усе це знайшло відображення в мемуарних творах, які стали помітним культурним явищем тогочасного соціального простору. Багато з тих, хто був причетний до історичних подій або виявився їх очевидцем, долучилися до написання спогадів.

Тривалий час перебіг воєнних дій на українських землях був відомий суспільству переважно за документами та спогадами російських політичних і військових діячів, що публікувалися за часів радянської влади і відображали офіційний, в основі своїй імперський погляд на них. Натомість Україна, яка повною мірою зазнала випробувань війни, має власний ґрунтовний мемуарний спадок про ті події. Однак правда про них у всій багатовимірності, як і українська спогадова література, стали для нас доступними лише після здобуття країною незалежності у 1991 р. У спогадах знаходимо відображення погляду українців на воєнні операції, настроїв і становища цивільного населення, рефлексії селянства на тяготи війни, портрети провідних українських військових і політичних діячів тощо.

Авторами спогадів про війну були не лише відомі українські діячі, а й пересічні громадяни, втягнуті у вир подій. Ознайомлення з мемуарними текстами дає змогу сучасному читачеві навіть через багато років відчувати жахіття війни, подивитися на все, так би мовити, зсередини, стати учасником діалогу з автором і включитися в процес ретрансляції та актуалізації історичної пам'яті. Адже автор спогадів завжди вступає не лише в автокомунікацію (що полягає у висвітленні його позиції щодо описуваних подій та демонструє залученість його самого в культурно-історичний процес), а й у спілкування зі своїм потенційним читачем для передачі свого індивідуального досвіду через внутрішній діалог з ним. Поєднання документалізму (non-fiction) і художнього викладу робить спогади особливо популярними серед читацького загалу незалежно від

віку, освіти, соціального стану та водночас сприяє тяглоті національної історії, збереженню традицій та пам'яті.

В українській історіографії представлено чимало спогадів про події Першої світової війни [699; 741]. Інститутом історії України НАН України видано колективну монографію «Людина на війні: український соціум через призму Першої та Другої світових воєн», у якій у рамках дискурсу соціальної антропології досліджено життєві стратегії різних категорій та груп українського суспільства, моделі їхньої поведінки і способи виживання у складних умовах війни. Окремо розглянуто питання висвітлення подій Першої світової війни в спогадах пересічних учасників і свідків [1006; 1007]. Науковою спільнотою також видано ґрунтовні збірники матеріалів про події війни 1914–1918 рр., які вміщують свідчення учасників та очевидців. У цьому контексті на особливу увагу заслуговують спогади представників селянства (а воно було основою рядового складу українського війська), зібрані зусиллями членів Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького під час археографічно-етнографічних експедицій селами Запорізької, Дніпропетровської, Херсонської та Донецької областей у 1999–2004 рр. і видані під назвою «Мемуари та щоденники» в серії «Джерела з історії Південної України» (упорядники А. В. Бойко, С. М. Плохій).

С. М. Плохій наводить причини появи селянських наративів: виникнення і розширення мережі церковнопарафіяльних шкіл у другій половині XIX ст., що сприяло набуттю основ грамотності селянами; посилення комунікації офіцерів, інтелігенції та селян, чиї долі поєднали воєнні події; набутий під час війни та революції драматичний життєвий досвід, який, на думку авторів, був вартий закарбування на папері [329, с. 12–32].

Ґрунтовний аналіз цього масиву спогадів здійснила В. В. Шевченко. Зокрема, дослідниця визначила такі тематичні лінії спогадових селянських наративів: сприйняття війни; специфіка підготовки новобранців; широкий діапазон емоційних відносин між рядовими вояками та офіцерами;

особливості матеріального забезпечення солдатів та умови фронтового життя; мародерство; ставлення до представників різних етносів, взаємодія між земляками; гострі психологічні прояви (самопоранення, дезертирство тощо); ставлення до противника, братання; сприйняття смерті як факту війни [1006].

До цієї групи належать спогади Михайла Зварича (1903–1992), уродженця с. Тетильківці, згодом – мешканця містечка Підкамінь (Львівщина), які розкривають особистий досвід виживання в умовах війни та доповнені інформацією, почутою від його діда Івана Демида (1844–1941), який також пережив ці події [189; 739]. Спогади цікаві передусім з погляду родинної історії, зображення загальної ситуації на селі та ситуації на австро-російському кордоні як ілюстрація тогочасного історичного тла на рівні невеличкого села.

Проблему мародерства, грабежів і розбою, які чинила російська окупаційна влада в роки Першої світової війни в тимчасово окупованих українських регіонах – Східній Галичині та Північній Буковині, докладно досліджено в статті С. В. Орлик [875]. Л. М. Жванко у своїй монографії «Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.)» (Харків, 2012) ґрунтовно дослідив цю важливу проблему, розкривши соціальні, економічні та політичні аспекти вимушеної міграції і її вплив на суспільство тогочасної України.

До сторіччя початку Першої світової війни було підготовлено ґрунтовне двотомне видання Інституту історії України НАН України «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна» (Київ, 2014–2015). У другому томі український контекст війни відображено крізь призму офіційних документів, статистичних даних, спогадів і приватного листування офіцерів, рядових солдатів, мирних жителів прифронтової зони й тилу. Ознайомлення зі спогадовими наративами допомагає досягнути глибини збройних конфліктів, які зруйнували звичний спосіб життя пересічного громадянина, спричинили деструктивні процеси в економіці та прирекли на голодування й поневір'яння

мільйони людей, що призвело до кардинальних змін у психології окремої особи та й у свідомості народу загалом.

Згадані видання дають антропологічний вимір історичних катастроф / воєн та забезпечують дослідникам необхідну джерельну основу для поглиблення знань про Першу світову війну. Окремі аспекти спогадів як історичного джерела про події війни та революції висвітлено в статтях Р. Я. Пирога, який вивчав мемуари представників української військово-політичної еліти [888; 892].

Авторка цього дослідження в контексті становлення мемуарної традиції на Галичині та Буковині наприкінці XIX ст. – у 30-х роках XX ст. та на основі спогадів про Українську революцію 1917–1921 рр. виокремила воєнні мемуари й проаналізувала склад авторів, тематичну спрямованість та жанрову палітру [815; 820; 821]. О. О. Алексеев дослідив просопографічний портрет авторів селянських спогадів Південної України початку XX ст. і запропонував їх видову класифікацію [628-630].

Окремим виданням під назвою «Бажаємо до України!» випущено спогади вихідців з Буковини про Першу світову війну, встановлення та діяльність української влади, румунську окупацію краю [154]. У книжці «Від Сараєва до Парижа. Буковинський Interregnum 1914–1921» [954] вміщено матеріали, у тому числі й мемуари, що відображають процес формування модерної української нації на Буковині очима його учасників і сучасників, які належали до різних національних і політичних таборів.

У цьому контексті цікавими видаються також записи І. М. Бажанського про події 1914–1922 рр. [37] та о. Костя Балицького «Чернівецька хроніка 1914 року» [38]. 440 щоденних записів І. М. Бажанського містять цінну інформацію про життя буковинців перших десятиліть XX ст., перебіг подій Першої світової війни на Буковині та європейських фронтах, російську окупацію Буковини в 1914–1915 та 1916–1922 рр., повернення австрійської влади. У записах отця Костя Балицького (червень – вересень 1914 р.) відображено початок Першої світової війни на Буковині, а також політичні,

культурні, церковні події. Оскільки ці записи зроблені з нагоди 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка, вони буквально пронизані ідеєю необхідності вшанування поета на всіх українських землях, але до того ж містять багато фактичного матеріалу про поточні справи («Московські порядки у Чернівцях», «Випуск чернівецьких міських грошей» тощо), перебіг церковного життя у Чернівцях («Візит губернатора Євреїмова до греко-католицької церкви», «Тиск губернатора Євреїмова на митрополита Репту», «Представлення греко-католицького духовенства у губернатора Євреїмова»), утиски щодо українського населення («Заборона української мови та українських товариств»).

У «Щоденнику» [558] письменника Марка Черемшини описано події особистого життя від листопада 1914 р. до січня 1915 р., побут письменника і його сучасників під час Першої світової війни, вміщено розповіді про селян, які часто зверталися до нього як до адвоката. Марко Черемшина зафіксував усе побачене та почуте від односельців стосовно репресій австро-угорських цісарських військ у західноукраїнських селах.

Громадський діяч, педагог, один з організаторів Легіону УСС і його скарбник І. М. Боберський у «Щоденнику» [57] докладно описав події з 12 жовтня 1918 р. до 22 травня 1919 р. (записи вів у Львові, Тернополі, Станіславі (нині Івано-Франківськ)), зафіксувавши проголошення Західноукраїнської народної республіки (ЗУНР), атмосферу кінця Першої світової війни, краху Австро-Угорщини та творення на її уламках нових незалежних держав. Ці записи вміщують інформацію про політичних і військових діячів, духовних осіб і представників культури, зокрема про художника, графіка О. Й. Сорохтея. Про перебування в полоні йдеться в спогадах діяча москвофільського руху на Буковині, священника Дениса Кисіль-Кисилівського [225], громадсько-політичного діяча, правника Василя Маковського [303], громадсько-політичного діяча, педагога Миколи Спишула [466; 467], мовознавця, педагога Василя Сімовича [447], січового стрільця Гуцульської сотні УСС Євгена Драгінди [163].

Події Першої світової війни знайшли відображення у спогадах священників Буковини. Зокрема, релігійний діяч, греко-католицький священник Келестин Костецький, свідок і активний учасник усіх важливих громадських і церковних подій на Буковині, пережив три роки російської окупації, перебуваючи в той період у своїй парафії, і залишив про це мемуари [247]. Спогади отця Анатолія Базилевича, записані з його слів, увійшли в щоденникові записи І. М. Боберського [468]. Церковний діяч, мовознавець Є. О. Козак залишив «Спомини про церковний конгрес буковинської православної церкви» [235] («Benennung der ort. or. Bukowinaer Erzdiözese im Kirchenkonguesse» [607]).

Відомі спогади про Першу світову війну на Буковині, які належать представникам інших національностей. Зокрема, інформацію про перебування в 1918 р. на Буковині корпусу УСС містять «Мемуари» [105] австрійського ерцгерцога, українського військового діяча, радника з військових питань головного отамана С. В. Петлюри Вільгельма Габсбурга (був командиром корпусу в зазначений період). Розпочинаються вони з автобіографії [104] написаної у вересні – листопаді 1919 р., коли автор перебував у Кам'янці-Подільському, де на той час дислокувалася Директорія УНР. Загалом його мемуари складені як життєпис, що охоплює основні події життя від дитячих років до визволення з румунського полону та повернення в Україну на початку вересня 1919 р.

Австрійський крайовий президент Буковини Йозеф Ецдорф написав спогади «Останні дні австрійського панування в Буковині» про події жовтня – листопада 1918 р. із залученням офіційних документів і своїх щоденників. Були написані як офіційний звіт до Міністерства внутрішніх справ у Лінці в грудні 1918 р. У стислих записах депутата буковинського крайового сейму Георге Сербу «Спогади часів Унірії» [439] ідеться про передачу влади графом Ецдорфом УНР внаслідок блокади Палацу Крайового уряду та показано, зокрема, роль у цьому процесі громадсько-політичного діяча, освітянина, мовознавця, письменника О. О. Поповича. Капітан румунської королівської

армії К.Арделяну – автор твору «Спогади з часів окупації Буковини. Українська республіка Кіцмань» [32] – згадує про створення і подає коротку історію існування республіки Кіцмань у листопаді 1918 р. Доктор Герман Штернберг залишив спогади про долю чернівецьких євреїв після розпаду Австро-Угорської монархії [579; 580]. Кіцманський староста Леон Гоян написав наприкінці листопада 1918 р. «Звіти про перебрання влади українською Радою в Кіцмані» [138]. У книзі спогадів колишнього очільника австрійської жандармерії Буковини Едуарда Фішера висвітлено історію боротьби кількох батальйонів жандармів під його командуванням проти Російської армії [1026]. Постать останнього досить неоднозначно оцінювалася сучасниками подій та залишається предметом суперечок і сьогодні. Зокрема, громадсько-політичний діяч І. І. Карбулицький ще в 1928 р. здійснив розслідування щодо діяльності жандармерії Буковини в період Першої світової війни й опублікував серію статей у газеті “Allgemeine Zeitung” (Чернівці), а згодом видав окрему працю “Die Henkereien in der Bukowina” («Повішення на Буковині»), де звинувачував генерала у втратах буковинців [211].

Варто зазначити, що Перша світова війна торкнулася життя майже всіх регіонів України, і це відображено в спогадових наративах. Значний масив мемуарів про перебіг воєнних дій на теренах Наддніпрянської України було введено в науковий обіг з нагоди сотих роковин війни, зокрема в рамках науково- конференцій [662; 666; 863; 845]. Події, що розвивалися на Поділлі, відображено в спогадах педагога, громадсько-політичного діяча І. Д. Юрченка [839], громадсько-політичного й державного діяча, правника В. К. Приходька [407]. Війною були охоплені й інші частини України, про що описано в спогадах селян та солдат М. Є. Алексєєва [182], І. І. Ярошенка [589], О. О. Замрія [184], В. Д. Рубеля [201], Г. Є. Климчука [448], М. В. Молодика [329]. Усі ці спогади представлені різними жанрами: автобіографія (І. Д. Юрченко), щоденник (І. І. Ярошенко, Г. Є. Климчук), записки (М. Є. Алексєєв), спогади (В. К. Приходько).

З огляду на великі масиви мемуарних документів представників різних соціальних спільнот (вищого військового керівництва, рядових воїнів, свідків) про події Першої світової війни на українських теренах та їх достатню наукову рецепцію, зосередимо увагу на авторському складі, тематиці та громадських ініціативах зі збирання та публікації спогадових текстів, а також на формах їх репрезентації в суспільстві.

Для розуміння авторського складу й тематики воєнних спогадів назвемо деякі з них, зокрема ті, що належали учасникам українських збройних формувань Українських січових стрільців (УСС) і Української Галицької армії (УГА), з яких починалася професійна національна армія. До таких можна зарахувати спогади представників вищого військового командування: команданта Легіону УСС, командувача УГА, генерал-чотаря М. О. Тарнавського, генерал-полковника М. В. Омеляновича-Павленка, генерал-хорунжого В. Й. Курмановича, генерал-чотаря УГА, командира 3-го корпусу Антіна Кравса, отамана УСС, отамана УГА С. Є. Шухевича [254; 267; 361; 362; 494-496; 584-586]. Серед військових середньої ланки та рядових спогади про події Першої світової війни залишили: рядовий, згодом – командир чоти, сотні УСС, полку УГА Роман Купчинський, підхорунжий УСС Дмитро Паліїв, командир чоти, згодом – сотні УСС Осип Левицький [264; 265; 277; 375-378] та інші.

Спогадові наративи військових діячів різних управлінських ланок відтворюють картину подій у Галичині напередодні, під час та після Першої світової війни: формування Легіону УСС, підготовка новобранців УСС, проголошення ЗУНР, військові операції та бойовий шлях УГА 1919–1920 рр. Водночас простежується опікування національною справою та українською армією, розуміння авторами того, що їхні спогади є основою для подальшої історії українських збройних сил, формування яких розпочалося в період Першої світової війни. Зокрема, Степан Шухевич у своїх спогадах «Видиш, брате мій : (8 місяців серед УСС-ів)» (Львів, 1930) пише про те, що на час їх написання «...про УСС-ів появилися досі тільки короткі оповідання

і кількадесять маленьких споминів. Більших спогадів про цю нашу першу українську військову формацію досі нема» [586, с. 5]. Тому свої інтенції звернення до цього жанру автор визначає так: «Метою моїх спогадів є спонукати других, що ліпше діло знають, що довше були серед УСС-ів, написати докладніше і краще про ці часи» [586, с. 5]. Отже, активні учасники цього процесу і складали його літописи, і розуміли значення тогочасних подій для формування національної свідомості та гідності. Тематика текстів спогадів, манера викладу різняться залежно від рівня освіченості авторів, соціального походження, світогляду тощо, однак вони містять унікальний контент, запитаний суспільством незалежно від часопростору.

Спогади військових діячів різних рангів досить багатозарові, адже автори були звичайними людьми, яким притаманні всі емоції – страх, радість, гнів, сором, обурення, приязнь. Кожен описував власні переживання та сприймання конкретних подій чи ситуацій: психологічний стан, умови, у яких перебувало українське військо, медична допомога пораненим, смерть побратимів та ворогів, випадки мародерства по відношенню до цивільного населення тощо. Людський вимір війни відображено в спогадах команданта Вишколу Легіону УСС у Розвадові на Львівщині (1916 р.), командира Легіону УСС, згодом – генерал-чотаря УГА (1919 р.) М. О. Тарнавського, який так описує свій стан під час гарматного обстрілу їхніх позицій російськими військами: «В цих умовинах годі говорити про страх, паніку чи взагалі людські почування. У того, кого ще не роздерло в кусні або не поторощило якоїсь частини тіла, було повне збайдужіння для довколiшнього. Не було тут місця на співчування, жаль, ляк. Навіть не чулося тих пекольних ревів залізних потвор. З повною апатією виконували ми або накази, або вивчені порухи для самобезпеки. Кожний рух, слово чи думка скидалися на механічну функцію, зовсім не залежну від хотіння, волі. Тим-то годі описати психічний стан людини в таких умовинах. Щоби його пізнати, треба самому бути посеред оркестри, що грає симфонію гураганного вогню» [495, с. 34].

Про випадки мародерства та вбивства серед цивільного населення мемуарист пише: «Прихід мадярських частин позначили чисельні насильства, грабунки, доконувані на місцевому українському населенні. Всі звірства, що їх допускалися схудобілі, півдикі люди (в зоологічній жорстокості цій варварській нації дорівнює хіба лише червоний московський імперіялізм), мали за претекст уявне москвофільство нашого Богу духа винного селянства. В дійсності це була нагода безкарно розгнуздати притаманні мадярам первісні, дикі інстинкти. Ніколи не можу, без найбільшого обурення та погорди для цієї жорстокої нації, згадувати, напр., факту спалення живцем п'яти десятків наших селян» [495, с. 38].

Спогади М. О. Тарнавського є яскравою ілюстрацією тягот війни, коли страждання товаришів по зброї витісняються страхом перед наступом ворога, приглушують співчуття і змушують іти вперед: «В кількадесяти метрах ворог – і той примус самозберігального інстинкту всуміш із нез'ясованим почуттям обов'язку і відповідальності заставляли, незважаючи на ніщо, гнати, гнати наперед себе!.. Хто то збагне, які сили руководять людьми тоді, коли світ спалахне війною...» [495, с. 43] Проте, пише автор, війна створювала не лише трагічні ситуації: «Іноді бувало смішно. Боки зі сміху боліли. Але воєнний гумор зовсім не подібний, що так скажу, до цивільного. На нього складаються не тонкі, нюансові ситуації, витворені в клубовій або подружній атмосфері. Його створює атмосфера скоропостижної смерті, панічного страху, спримітивізованих почувань або гістерії й перечулення» [495, с. 43]. Водночас майстерно та емоційно змальовані картини жахів війни неначе застерігають читача, що таке допускати в майбутньому не можна.

Взагалі ознайомлення зі спогадовими наративами періоду Першої світової війни дає сучасному читачеві змогу уявити, за яких обставин формувався світогляд авторів, як гартувався характер та як здобутий у випробуваннях війною досвід впливав на їхню подальшу долю та працю на теренах України.

Написання спогадів є важливим способом відображення автокомунікації, суб'єктивного сприйняття автором історичних подій, намагання переосмислити та визначити своє місце в них. Однак не менш вагома й суспільна комунікація, процес донесення мемуарних текстів до потенційного читача для формування національної свідомості, патріотизму та консолідації українського суспільства з урахуванням тяжких випробувань, поразок і перемог, індивідуального досвіду переживання війни представниками різних соціальних прошарків.

Безпосередні учасники й очевидці Першої світової війни усвідомлювали важливість мемуарних наративів для відображення цього періоду української історії та історії формування національного війська як інструменту впливу на громадську думку, комунікацію з суспільством. Зрештою в середовищі колишніх вояків УСС та УГА у Львові в 1921 р. як прояв громадської ініціативи було створено видавничий кооператив національно-патріотичного спрямування «Червона Калина», який мав авторитет у суспільстві, що засвідчує постійне зростання його учасників. На час його створення було 16 членів, у 1921–1922 рр. – 128, у 1929 р. – 727, а на початку 1931 р. налічувалось 1195 [1087, с. 187], і це незважаючи на те, що вступ до кооперативу передбачав певну суму внеску. Серед основних завдань видавництва було збирання та видання документів, матеріалів, мемуарів з військової історії періоду українських визвольних змагань, розрахованих на широке коло читачів.

Що до форм репрезентації спогадів у суспільстві, то в 20–30-х роках ХХ ст. доступними були лише традиційні книжкові видання. Але у видавництві «Червона Калина» (його наглядову раду очолював С. Є. Шухевич) добре розуміли різнобарвність та специфіку читацької аудиторії, тому робили все можливе, щоб задовольнити потреби всіх прошарків населення, вміло поєднуючи різні формати книжкових видань. Кооперативом було започатковано кілька заснованих на людиноцентричному (антропологічному) підході проєктів, які розвивались як паралельно, так

і в хронологічній послідовності. Звідси й підвищена увага до мемуаристики, щоденників, біографічних розвідок тощо. Адже спогадові наративи як явища мікроісторії / множинності контекстів дають змогу реконструювати історичну реальність у широкому сенсі, зокрема щодо вивчення історії українських національно-визвольних змагань.

Кінцевим результатом стало видання літератури популярного, наукового, публіцистичного, історико-мемуарного спрямування. Серед видавничих проєктів «Червоної Калини», які активно репрезентували мемуари про Першу світову війну її безпосередніх учасників та очевидців, назвемо й розглянемо три.

По-перше, це щорічник «Історичний календар-альманах Червоної Калини» (1921–1939 рр.; редактори Л. С. Лепкий і О. І. Навроцький, з 1937 р. – І. Й. Іванець), який вміщував як наукові статті, так і оповідання-спогади про воєнні події та видатних українських діячів – учасників українського визвольного руху. Ознайомлення з одним із випусків альманаху (на 1928 р., виданий у Жовкві в 1927 р.) дає уявлення про тематичну спрямованість спогадів. Там знаходимо записи Романа Сушка «Січові стрільці за Центральної Ради : (мої спомини про І. сотню С. С.)», Івана Гижі «Останні дні на альбанському фронті», Євгена Яворовського «Бій під Сигнівкою : (із воєнного записника)», Луки Луціва (під псевдонімом Л. ЛуЛу) «На Україні : (уривки споминів)», Володимира Галана «На українських дорогах : (спомини з війни 1919–1920 р. : в пам'ять гарматчикам Х. гарматного полку У.Г.А.)», четаря Андрія Шустикевича «Спомин з Одеси», Романа Бжеського (під псевдонімом Характерник) «Моя подорож до Києва через фронт у квітні 1919 р. : (уривок зі спогадів)», Любомира Макарушки «Маланка 1919 р. під Львовом : (спомин з одної битви)», Романа Фріша «Із днів слави артилерії У.Г.А. : (сторінка до історії 6 гарматного полку У.Г.А.)», Ірини Шмігельської-Климкевичевої «Низка споминів про отамана Кирила Карася».

Популярність календарної продукції у 1920-х роках у Львові (формат календаря передбачав розміщення оголошень і реклами крамниць,

виробництв, майстерень, різних послуг) видавництво використовувало як нішу для пропаганди своїх ідей серед широкого кола міських читачів. Крім іншого, це давало кооперативу змогу збирати кошти на розвиток менш прибуткових, але важливих проєктів.

По-друге, було налагоджено випуск місячника «Літопис Червоної Калини. Ілюстрований журнал історії та побуту» (1929–1939 рр.), який містив розвідки з української воєнної історії, переважно 1914–1921 рр., поетичні й прозові твори, мемуари, фотографії та малюнки, що відображали події тих років. На відміну від першого проєкту, місячник мав своє коло прихильників – читачів і авторів, чії потреби були зосереджені навколо ідеї української історії загалом та історії українського війська зокрема. Формат календаря, який виходив раз на рік і був розрахований на масового читача, ці потреби не задовольняв. Основну мету «Літопису» була зазначено у першому номері видання за 1929 р. як : пробуджувати та формувати повагу до нашого історичного минулого, утверджувати традиції, а також зберігати історичні матеріали в друкованому вигляді, які могли б стати у нагоді майбутнім дослідникам нашої історіографії.

Для розуміння тематики спогадів, розміщених на сторінках «Літопису», розглянемо випуск числа 9 від вересня 1938 р. Там, зокрема, знаходимо спогади Павла Магаса про похорон генерала М. О. Тарнавського «Похорони Начального Вождя», «Спогади селянина про ген. М. Тарнавського» Степана Стечишина, «Бережани взяті : із днів чортківської офензиви, на підставі записок» Теодора Марітчака, «Український галицький полк в роках 1920–1922–1923 на Великій Україні : (докінчення)» Івана Левицького, «Полева сторожа при VII Львівській Бригаді : (спомин)» Василя Джуса. Частина статей проілюстрована фотографіями, як, наприклад, спогади про похорон М. О. Тарнавського чи про Галицький полк, що робить ці матеріали ще більш інформативно насиченими.

Розуміючи важливість налагодження комунікації всередині повоєнного суспільства та міжпоколінневої комунікації, вивчення

національної історії та культури, редакція зверталася до потенційних читачів із закликом надсилати свої спогади, світлини, історичні записки, документи й усі інші писані та ілюстративні матеріали. Тож спогади посіли помітне місце в «Літописі».

Для популяризації і візуалізації національно-патріотичної тематики кооперативом «Червона Калина» з нагоди двадцятирічного ювілею створення УСС було започатковано видання (за редакцією Б. П. Гнатевича, І. Й. Іванця, Л. С. Лепкого, В. С. Софроніва-Левицького) альбому «Українські Січові Стрільці (1914–1920)» (Львів, 1935), який містив велику кількість унікальних світлин воєнного часу із зображенням суворих буднів з історії війська. Такі видання були тоді й сьогодні є потужним чинником підвищення інтересу до національної історії, актуалізують пошук додаткових знань про епоху та розширюють межі сприйняття спогадових наративів. Альбом перевидано у 1991 р.

Третім проєктом «Червоної Калини» стало видання книг, які за жанрово-тематичною ознакою можна поділити на: видання з воєнної історії (історико-мемуарні твори); суто мемуари; ілюстративні видання; музичні — загалом близько 80 книг. Серед мемуарних творів, надрукованих у межах проєктів «Червоної Калини», — спогади Д. І. Дорошенка «Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920): [у 4 ч.]» (Львів, 1923–1924), М. М. Галагана «З моїх споминів: [у 4 ч.]» (Львів, 1930), правознавця І.-О. Ю. Максимчука під назвою «Кожухів» [306] — про УГА та перебування в більшовицькому полоні в Кожуховському концентраційному таборі, розташованому поблизу залізничної станції Кожухово, у передмісті Москви. Літературна біографіка представлена автобіографічним романом Ю. Т. Карся-Галинського, виданим у 1931–1932 рр. під псевдонімом Віталій Юрченко, «Шляхами на Соловки: із записок засланця» у трьох частинах («Пекло на землі», «Червоний чад», «Зі Соловецького пекла на волю»; перевидано 1994 р.), творами С. Є. Шухевича «Спомини: від листопада 1918 до квітня 1919» (Львів, 1929) та «Спомини з Українсько-Галицької Армії (1918–1920)» (Львів, 1929. Ч. I–IV),

К. А. Левицького «Великий зрив» (Львів, 1931), А. Я. Чайковського «Чорні рядки: мої спомини за час від 1 листопада 1918 до 13 травня 1919» (Львів, 1930), Ілька Калічака «Записки четаря : (спомини 1918–1919)» (Львів, 1931), Антіна Кравса «За українську справу : спомини про III корпус У.Г.А. після переходу за Збруч» (Львів, 1937) тощо. Біографічною розвідкою з елементами спогадів стала робота В. С. Ласовського «Генерал Тарнавський. Репортаж» (Львів, 1935).

Поява значної кількості мемуарних наративів свідчить про підвищення національної та історичної самосвідомості українців, а також про їхнє намагання передати свій історичний досвід наступним поколінням. Ці спогади мали публіцистичний характер та були розраховані на негайну публікацію, що й обумовило перетворення їх на чинник суспільно-політичного життя.

Перша світова війна стала безпрецедентним за масштабом конфліктом, який вплинув на всі виміри людського життя не лише в країнах, на території яких відбувалися воєнні дії. Ці події кардинально змінили політичну карту світу.

Однак довгострокові наслідки війни, у яку були втягнуті величезні маси населення, – суспільні, морально-психологічні – ще й досі вивчаються. У сфері інтересів наукової спільноти – індивідуальний досвід війни. Цей досвід відображено передусім у спогадах сучасників тих подій. Вони є основою для вивчення того, як сприйняли виклики війни ті, хто воював, хто перебував на окупованих територіях чи в полоні. Не менш важливим є справа донесення індивідуального сприйняття війни до суспільства як ресурсу позбавлення від травматичних спогадів. Адже читач, мандруючи сторінками мемуарів, не лише переживає емоції, біль і страждання, занурюючись у надважкі умови виживання та виборювання кращого майбутнього, а й знаходить моральні орієнтири для продовження боротьби за гідне життя, своє та нащадків. На жаль, тривале панування радянського режиму на українських землях призвело до майже повного зникнення

з українського наукового та суспільного простору мемуарних наративів очевидців і учасників Першої світової війни.

Значна кількість мемуарів, що описують події Першої світової, протягом тривалого часу були розпорошені по родинних архівах, частина публікувалась на сторінках періодичних видань і збірників, які були малодоступними для читачів. Імплементация цих наративів у тогочасний суспільний простір відбувалась шляхом започаткування проєктів громадської ініціативи, зокрема, видавничого кооперативу «Червона Калина», навколо якого об'єдналась патріотично налаштована частина української інтелігенції, військових та громадських діячів. Це дало змогу зібрати й оприлюднити велику кількість мемуарних творів різних жанрів у різноманітних форматах друкованої продукції (книжки, образотворчі та музичні альбоми, журнали, календарі), які стали довготривалою основою для суспільного комунікування задля національного об'єднання та ґрунтовною джерельною базою для української історичної та воєнно-історичної науки.

4.2. Українська революція 1917–1921 рр. у мемуарному вимірі: розмежування контекстів

Дослідження Української революції 1917–1921 рр. у різноманітності та багатогранності її проявів залишається одним із пріоритетних напрямів, актуалізованих вітчизняним науковим дискурсом.

Значним досягненням на цьому шляху стало залучення великого масиву нових джерел, серед яких особливе місце належить мемуарам. З огляду на жанрову специфіку вони є надзвичайно цінними для поглибленого вивчення подій революції, а також, що не менш важливо, для дослідження біографій її учасників та побутування їх у суспільному дискурсі.

Наділені потенційною можливістю відобразити картини минулого не відсторонено, а через призму подій, які довелося пережити їх авторам,

мемуари дають змогу краще зрозуміти зумовленість складного вибору представників різних соціальних спільнот під час драматичних подій Української революції, їхню глибинну мотивацію та вчинки, що відображають основні риси епохи.

Суспільно значущі функції, які апріорі виконують мемуарні наративи, а саме — фіксація та ретрансляція національної пам'яті, міжособистісна та міжпоколіннева комунікація, були поштовхом, що викликав активну публікацію спогадів про Українську революцію 1917–1921 рр. та підвищений інтерес громадськості до них.

Центрами підготовки та друкування цих мемуарів у 20–30-ті роки ХХ ст. спочатку були Німеччина, Чехословаччина, Польща, де перебували інтерновані військовики УГА й УНР, згодом – Галичина, а також США й Канада, які стали прихистком для багатьох українців, змушених емігрувати після поразки революції. У Галичині та поза її межами з'явилася низка періодичних видань і видавництв, які ставили собі за мету збирання та друкування матеріалів з історії Української революції. Зокрема, цим займалося вже згадане спеціалізоване львівське видавництво-кооператив «Червона Калина», яке започаткувало видання «Календаря-альманаху Червоної Калини» та «Літопису Червоної Калини», де друкували свої спогади М. М. Галаган, Д. І. Дорошенко, Ганс Кох (Hans Koch), Антін Крезуб (псевдонім О. О. Думіна), К. А. Левицький, В. М. Петрів, С. Є. Шухевич, І. О. Ю. Максимчук, Є. Х. Чикаленко, Віталій Юрченко (псевдонім Ю. Т. Карася-Галинського), О. І. Степанів. Весь репертуар мемуарних видань кооперативу «Червона Калина» подано в дослідженні В. Передирій [1087, с. 79-106].

Подібну спрямованість мало й видавництво «До зброї», яке публікувало зібрані спогади у військово-науковому і літературному журналі «Габор», заснованому з ініціативи Симона Петлюри (виходив протягом 1923–1939 рр. у містах Каліш і Варшава). Українська (у 1899–1922 рр. – Українсько-руська) видавнича спілка з 1922 р. друкувала у Львові «Літературно-науковий

вістник», у якому мемуари стали обов'язковим складником. Українське товариство допомоги емігрантам з Великої України видавало календар-альманах «Дніпро» (виходив у Львові в 1923–1939 рр.), який містив спогади про революційну добу та становлення політичного українства на Наддніпрянській Україні В. В. Дорошенка, Д. І. Дорошенка та Н. М. Дорошенко, Г. О. Лазаревського та Б. О. Лазаревського, А. І. Жука, А. С. Маршинського, С. О. Сірополка та інших. Завдяки зусиллям Українського військово-історичного товариства видавався щорічник «За державність» (виходив у містах Каліш, у 1929–1934 рр., і Варшава, у 1935–1938 рр.), де публікували матеріали з історії українського війська, мемуари М. В. Омеляновича-Павленка, В. М. Петріва, о. Петра Білона та інших. У Берліні діяв Союз українських старшин, що видавав «Військовий вісник».

Значну роль у публікації мемуарів відігравали українські наукові інституції: Український соціологічний інститут у Відні, Український науковий інститут у Варшаві, Музей визвольної боротьби України у Празі, Наукова бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі. На еміграції українці започаткували низку періодичних видань, які друкували мемуарні матеріали про Українську революцію. У Відні видавались «Соборна Україна», «Український прапор», у Варшаві – «Українська трибуна», «Нарід», у Щипйорно – Каліші (Польща) – «Український сурмач», у Парижі – «Українські вісти», «Український голос» та ін. Усі вони містили спогади учасників революції, які тематично торкалися різних її подій. Зазвичай це була згадка про один яскравий / трагічний епізод / день, який закарбувався в пам'яті автора. Зокрема, у газеті «Український прапор» були надруковані спогади Уляна М. Карпюка, Антіна Дівнича [215; 153], у яких через особистісне сприйняття авторів описано битву на Лисоні та окремих епізод спілкування галичан з більшовиками. «Українська трибуна» надрукувала матеріали (підписані лише криптонімами) про листопадові події 1922 р. та бій під Крутами [293; 430]. Опис переможного бою під містечком Снитків (нині Вінницька обл.) знаходимо в мемуарах Семена Левченка [278; 279].

Спогад про оголошення IV Універсалу Центральної Ради надруковано на сторінках «Українського сурмача» [294]. У часопису «Український голос» Остап Грицай, згадуючи героїв, які загинули у вирі революції, закликав упорядковувати могили учасників боротьби за незалежність України [128]. До 10-ї річниці революції в різних виданнях вийшли уривки спогадів гетьмана П. Скоропадського, М. Чемного, О. Севрюка [435; 454; 555; 556; 593].

Мемуарні публікації мають неоціненне значення, адже в них «по гарячих слідах» зафіксовано для майбутніх поколінь історичну пам'ять про важливі сторінки боротьби за національну незалежність України. Усі автори спогадів були безпосередніми учасниками описуваних подій, і це надає їм особливого звучання, оскільки, вивчаючи індивідуальний досвід кожного, ми отримуємо різнобарвну, інколи суперечливу картину того, що відбувалося. А це спонукає до поглибленої комунікації з автором та внутрішнього діалогу читача.

Радянська влада в Україні виявляла так само великий інтерес до збирання й оприлюднення мемуарів революційної доби, дотримуючись при цьому жорстких ідеологічних канонів та принципу вибірковості як базових постулатів у цій сфері. Центром збирання спогадів у радянській Україні стали спеціально створені інституції, так звані Істпарти, діяльність яких детальніше розглядатиметься в наступному розділі.

Акцентуючи увагу на авторській репрезентації та жанрових характеристиках спогадів про Українську революцію 1917–1921 рр., розглянемо їх як культурно-історичне явище та водночас як історичне джерело, що відображає основні риси епохи.

Автори

Авторський чинник у цьому масиві мемуарів постає одним із визначальних маркерів, що репрезентує спогади відповідно до політичної належності авторів, яка на цьому історичному етапі виступала ключовим

елементом ідентифікації. Отже, можна умовно виокремити такі блоки: мемуари діячів українського національно-визвольного руху (періоду Української Народної Республіки (УНР), Української Держави гетьмана П. Скоропадського, УНР доби Директорії, ЗУНР), мемуари діячів більшовицького та Білого руху [1051; 1052].

Варто зазначити, що за радянських часів досліджувалися лише мемуари більшовиків – опоненти радянської влади якщо і називалися, то лише в контексті контрреволюційних сил. Сучасна ж вітчизняна історіографія приділяє більше уваги висвітленню мемуарного спадку національно-патріотичних діячів. Великий масив мемуарних джерел, які вийшли в 2002–2018 рр., репрезентований у науково-бібліографічному виданні «Українська революція і державність (1917–1921 рр.)» (Київ, 2018). Інформацію про мемуари учасників Української революції 1917–1921 рр. подано в довіднику «Діячі Української революції 1917–1921 рр.» (Київ, 2022), де вміщено 240 біографій політичних, військових, громадських, культурних, церковних діячів, зокрема: лідерів політичних рухів доби Української Центральної Ради (УЦР), Гетьманату Павла Скоропадського, Директорії УНР, ЗУНР, представників генеральського і старшинського складу Армії УНР, УГА, отаманів повстанського руху; членів українських урядів, службовців національного дипломатичного корпусу, кооператорів, учених, а також, що важливо в інформаційному плані, міністрів Тимчасового уряду Росії, керівників і учасників Білого руху, російських учених і громадських діячів, лідерів більшовицької партії Росії [1092; 1058]. На нашу думку, лише враховуючи багатовекторну палітру політичних рухів, які брали участь в Українській революції 1917–1921 рр., та залучаючи до кола історичних джерел мемуари представників усіх сил, можна уникнути викривлення історичних подій.

Мемуарні джерела з історії Української революції аналізували Р. Я. Пиріг [888-891; 894], П. П. Гай-Нижник [1056], С. І. Білокінь [54], Я. М. Файзулін [978], В. А. Пархоменко [882] та інші. Регіональний зріз

подій революції, зокрема в мемуарній репрезентації, представлено у виданні «Українська революція. 1917–1921. Полтавський вимір: Події. Постаті. Документи» (Полтава, 2017). Упорядники врахували водночас загальноукраїнський та загальноросійський контексти, подавши біографії та спогади учасників боротьби з усіх таборів – українського демократичного, більшовицького, повстанського, анархічного, імперського червоного і білого. Розділ «Рефлексії» містить спогади В. Н. Андрієвського, Г. Г. Ващенко, А. М. Гончаренка, М. М. Ковалевського, В. М. Кравченка, В. Лазорського, С. С. Лазуренка, С. П. Львова (Полякова), Д. Сердюка, М. Федченка, В. М. Щербаківського та інших [416]. Важливим складником процесу введення в науковий обіг спогадів про Українську революцію стало видання бібліографічних покажчиків [1068; 1074; 1091; 1093], у кожному з яких є і спогадові джерела.

Наукова імплементація спогадів про Українську революцію 1917–1921 рр. відбувалася на тлі активного видання й перевидання мемуарів у незалежній Україні. Нині більшість відомих фахівцям мемуарних текстів уже представлено в друкованому форматі. Серед них чільне місце посідають спогади і щоденник одного з найвідоміших та найактивніших діячів державного, наукового, суспільно-політичного життя України періоду революції М. С. Грушевського. Раніше не оприлюднені спогади були видані завдяки друкарці вченого Катерині Кондратьєвій, доньці археографа, історика В. І. Щербини Марії Щербині та історика Сергію Білоконю [133]. У коментарях останній пише, які проблеми виникали в процесі роботи, адже авторського рукопису не було, мемуари існували лише в машинописі. М. С. Грушевський почав працювати над споминами 1918 р., окремий фрагмент датується 12 січня 1922 р. Що стосується щоденника, описані події у якому передували революції, то вперше лише частину його було опубліковано І. Б. Гиричем у журналі «Київська старовина» [590]. У повному обсязі щоденник побачив світ у 2021 р. [134]. Цими публікаціями до наукового та суспільного дискурсу було додано унікальні документи

з біографії М. С. Грушевського, які по-новому репрезентують його невтомну працю на благо України на науковій, видавничій та громадській ниві, розкривають внутрішній світ і повсякденне життя видатної постаті.

У 1995 р. вперше в Україні в повному обсязі були видані спогади гетьмана Української Держави (квітень – грудень 1918 р.) Павла Скоропадського, який відігравав визначну роль на одному з етапів новітнього українського державотворення [452]. Згодом, у 2019 р., у межах видавничого проєкту Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. К. Липинського (Філадельфія, США) здійснено нове видання споминів [453], де переклад виконано з оригінального авторського тексту та без редакційних правок, зроблених у попередніх виданнях. Вийшли друком також спогади В. К. Винниченка [88], А. Я. Чайковського [551; 552], Антіна Чернецького [559] та інших.

Звичайно, події, про які йдеться в мемуарах, подано крізь призму особистого досвіду, вражень і спостережень автора, що веде до розмаїття (інколи гранично протилежних акцентів та оцінок) у відображенні одних і тих самих подій та ролі окремих осіб, і себе також, у них, що значно ускладнює процес історичної та біографічної реконструкції, особливо якщо дослідник претендує на об'єктивність.

Мемуари діячів українського національно-визвольного руху

Перший із запропонованих умовних блоків – найбільший з огляду на кількість залишених мемуарних свідчень. Далеко не повний список спогадів нараховує кілька сотень творів. Загальну кількість визначити важко. Цей перелік матиме право на життя за умови складання ретроспективного Реєстру українських мемуарів.

Автори цього масиву мемуарів – державні, військові діячі, учені, письменники, педагоги. Розподіл авторів за професійною ознакою так само досить умовний, оскільки майже всі вони провадили активну громадську

роботу. Однак професійна діяльність накладала відбиток на повноту та об'єктивність мемуарів.

Державні діячі. До цієї групи мемуаристів належать провідні українські політики, які очолювали українські державні інституції періоду революції: голова Центральної Ради в 1917–1918 рр. М. С. Грушевський; один із керівників Директорії УНР С. В. Петлюра; керівник Генерального секретаріату УНР, письменник В. К. Винниченко; лідер та ідеолог монархічного гетьманського руху, керівник Української Держави гетьман П. П. Скоропадський; подільський генеральний комісар В. К. Приходько; міністр фінансів Директорії А. С. Маршинський (псевд. – Левківський); міністр народної освіти УНР, громадсько-політичний діяч, письменник, журналіст Н. Я. Григорієв (псевд. – Григор'єв-Наш); дипломат, історик, публіцист, літературо-знавець, член УЦР, міністр закордонних справ Української Держави Д. І. Дорошенко; громадсько-політичний діяч, учений-економіст, кооператор і педагог, голова Ради Міністрів УНР (1919) Б. М. Мартос; політичний діяч, дипломат, історик-геральдист Я. Токаржевський-Карашевич; міністр УЦР та Директорії, голова Державного секретаріату ЗУНР К. А. Левицький; політичний і державний діяч, міністр внутрішніх справ УНР І. П. Мазепа; політичний, громадський, культурний і науковий діяч, член УЦР, генеральний секретар міжнаціональних справ О. Я. Шульгин; міністр УЦР та Директорії, учений-металург І. А. Фещенко-Чопівський; громадсько-політичний діяч, інженер, член УЦР Ю. Ж. Коллард; дипломат, член УЦР, посол УНР в Румунії та Угорщині, громадсько-політичний діяч, публіцист М. М. Галаган; державний секретар внутрішніх справ ЗУНР, правознавець, громадсько-політичний діяч І. І. Макух; громадський і політичний діяч, публіцист, кооператор, генеральний писар УЦР, міністр внутрішніх справ в уряді Всеволода Голубовича П. О. Христюк та інші.

Військові діячі. Мемуарів, написаних військовими, кількісно найбільше. Творення української держави супроводжувалося появою

національних військових формувань. Спогади про створення війська, військові операції, діячів української армії залишили безпосередні учасники подій: полковник Армії УНР, комендант Української військової організації (УВО), засновник Організації українських націоналістів (ОУН) Є. М. Коновалець; генерал-полковник Армії УНР, головнокомандувач УГА М. В. Омелянович-Павленко; політик, дипломат, поет, австрійський ерцгерцог династії Габсбургів, полковник Легіону УСС Василь Вишиваний (Вільгельм фон Габсбург-Льотрінген); отаман УСС (1914–1915), отаман УГА (1918–1919) С. Є. Шухевич; генерал-хорунжий Армії УНР Ю. Й. Тютюнник (псевд. – Г. Юртик); командувач Революційної повстанської армії України, керівник селянського повстанського руху 1918–1921 рр. Н. І. Махно; військовий комендант Подільської губернії навесні 1918 р., інженер-економіст, перекладач О. Ю. Євтухів; полковник Армії УНР, генерал-хорунжий, командир кінного полку «Чорні Запорожці» П. Г. Дяченко; діяч УВО, сотник УСС і Армії УНР, письменник О. О. Думін (псевд. – Антін Крезуб); майор УСС, доктор філософії Н. Й. Гірняк (псевд. – Ніцько, Незламний Граб); підполковник Армії УНР, журналіст В. П. Євтимович; підполковник Армії УНР, громадсько-політичний діяч, дипломат, журналіст В. І. Кедровський; командир дивізії окремого корпусу УСС, крайовий комендант УВО, громадсько-політичний діяч Р. К. Сушко (псевд. – Сич, Кіндрат); сотник Армії УНР Б. Г. Монкевич; військовий міністр і генерал-хорунжий Армії УНР, громадський діяч, письменник, педагог В. М. Петрів; громадсько-політичний діяч, член урядів УНР М. М. Ковалевський; один із організаторів УСС, повітовий комісар ЗУНР у Самборі, письменник, громадський діяч, доктор права А. Я. Чайковський.

Учені, письменники, педагоги. До цієї групи можна віднести всіх, хто в міру своїх професійних знань був долучений до роботи в тих чи інших державних структурах або ж працював у науковій та громадсько-культурній галузі. Передусім це один із засновників і перший президент

Української академії наук (УАН) (1918–1921) В. І. Вернадський [94]; один із перших академіків УАН, засновник теоретичної механіки С. П. Тимошенко [503]; бібліограф, книгознавець, бібліотекознавець, який у 1920–1921 рр. працював у Всенародній бібліотеці України (нині – НБУВ), перший редактор журналу «Хроніка», історик Л. У. Биковський [52]; член колегії референтів при Міжпартійній раді (відповідав за справи Волині та Холмщини), історик, археограф, організатор науки, громадсько-освітній діяч І. П. Крип'якевич [260]; історик, археолог, архівіст, співробітник Всеукраїнської академії наук (ВУАН) Н. Д. Полонська-Василенко [405]; історик, географ, громадська та військова діячка, чотар УГА О. І. Степанів (псевд. – Олена Степанівна); книгознавець, бібліограф, педагог, публіцист, співробітник Державного секретаріату ЗУНР В. Н. Андрієвський (автор мемуарів у 2 т. «З минулого» (Берлін, 1921–1923 ; 2-е вид. Нью-Йорк, 1963); історик, літературознавець, публіцист, поет, діяч УНР Р. С. Бжеський (псевд. – Характерник, Задеснянський Роман) [539]; політичний діяч, публіцист Д. І. Донцов [157]; громадський діяч, адвокат, письменник, член УЦР О. О. Гольденвейзер (автор мемуарів «З київських спогадів (1917–1921)» (Берлін, 1921), «Якобінці і більшовики: психологічні паралелі» (Берлін, 1922); громадський діяч, дипломат, етнограф, археограф, антрополог М. М. Могилянський; громадський діяч, видавець, публіцист, письменник, журналіст, перекладач Ю. П. Тищенко (псевд. – Юрій Азовський, Галайда, Павло Лавров, Юр. Сірий та ін.) [510]; громадський діяч, доктор права, письменник-мемуарист І.-О. Ю. Максимчук (автор спогадів «Моя військова служба» про гетьмана П. Скоропадського, якого підтримував); педагог, прозаїк, літературознавець, громадська діячка, член УЦР С. Ф. Русова [427] та інші.

Загалом склад авторів спогадів свідчить про суттєві зміни в українській мемуарній традиції, які передусім виявились у сталому інтересі до спогадів як засобу національної самоідентифікації та суспільної комунікації. Через розповідь про пережите автори намагались усвідомити

своє місце і роль в історичних подіях, зафіксувати своє бачення та розуміння основних надбань і прорахунків Української революції 1917–1921 рр. у всіх сферах державного будівництва (політиці, науці, освіті, літературі, мистецтві).

Більшість із авторів цих мемуарів невдовзі опинилися в еміграції і змушені були адаптуватися до нових умов життя, пройшовши шлях поневірян. Значний осередок українства утворився в Чехословаччині, яка стала найсприятливішою країною для української інтелігенції в середині 1920-х років. Тут діяли три українські вищі навчальні заклади, де мали змогу працювати й навчатись українці. У Чехословаччині оселились, зокрема, Є. Х. Чикаленко, М. Ю. Шаповал, В. М. Леонтович, А. С. Маршинський, М. М. Могилянський, М. М. Галаган.

У Німеччині опинилися В. Н. Андрієвський, Д. І. Дорошенко, В. П. Євтимович, Ю. Ж. Коллард, І. П. Мазепа, І. В. Майстренко, В. М. Петрів, Є. О. Петрушевич, Н. Д. Полонська-Василенко, П. П. Скоропадський, С. П. Тимошенко, С. Є. Шухевич, В. І. Щуровський.

Інші мемуаристи знайшли притулок у Польщі (О. Т. Назарук, М. С. Тишкевич, О. О. Думін, І. А. Фещенко-Чопівський), Канаді (Д. І. Донцов, Б. Г. Монкевич), Австрії (А. І. Жук, М. М. Ковалевський), Франції (Б. О. Лазаревський, І.-О. Ю. Максимчук, Н. І. Махно, М. В. Омелянович-Павленко, О. Я. Шульгин, В. К. Винниченко), Англії (Ян Токаржевський-Карашевич), Нідерландах (Є. М. Коновалець). До Америки переїхали Р. С. Бжеський, Л. У. Биковський, о. Петро Білон, Н. Й. Гірняк, О. О. Гольденвейзер, Н. Я. Григоріїв, П. Г. Дяченко, В. І. Кедровський, І. І. Макух, Б. М. Мартос, В. К. Приходько, С. С. Самійленко, Ю. П. Тищенко. Частина з них залишилися вірними українській справі та продовжували її на теренах інших держав, дехто відійшов від політичного життя та зайнявся науковою, письменницькою, видавничою діяльністю.

По-іншому склалася доля тих, хто залишився в радянській Україні, примусово був туди депортований або повернувся з еміграції добровільно (у

випадку з М. С. Грушевським, Н. В. Суровцовою, П. О. Христюком), повіривши в обіцяну радянською владою амністію. Зокрема, Ю. Й. Тютюнник, М. М. Галаган та І. А. Фещенко-Чопівський були примусово повернуті радянською владою в Україну (перший – у 1923 р., другий і третій – у 1945 р.). Найбільш знаковим стало повернення М. С. Грушевського. Лояльне ставлення влади до репатріантів на початку 20-х років ХХ ст. поступово змінилося політикою арештів і допитів у кінці 20-х – на початку 30-х років.

Трагічною виявилась доля не лише М. С. Грушевського та його родини, а й усіх тих, хто повернувся до радянської України. Серед них – Ю. Й. Тютюнник, О. І. Степанів, Н. В. Суровцова (Суровцова-Олицька, Суровцева), П. О. Христюк, М. М. Галаган. Усі вони пройшли крізь жорна репресій. Було заарештовано і страчено генерал-хорунжого Армії УНР, керівника Зимового походу 1921 р. Ю. Й. Тютюнника [824, с. 266]. Така сама доля спіткала М. М. Галагана, дипломата УНР, який перебував у еміграції – спочатку у Відні, потім у Празі, викладав в УВУ, брав участь у створенні Української господарчої академії у Подєбрадах. У 1945 р. він був вивезений радянською військовою контррозвідкою до Києва та засуджений військовим трибуналом до десяти років таборів. Загинув у Лук'янівській в'язниці.

Не оминули репресії і Генерального писаря УЦР П. О. Христюка, який 1919 р. емігрував до Відня й 1924 р. добровільно повернувся до України. Працював у Харкові – був членом правління в Державному видавництві України. Багато зробив для поширення й популяризації українського письменства, займався науково-публіцистичною діяльністю. Згодом працював у Товаристві робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву (1928–1931 рр.), у журналі «Червоний Шлях». У лютому 1932 р. його заарештували у справі «Український національний центр» і засудили до ув'язнення. Помер 1941 р. у таборі «Севвостлаг» (Архангельська обл.). Реабілітований 1989 р.

Нелегкі випробування випали на долю жінок — авторок спогадів про роки національно-визвольних змагань О. І. Степанів та Н. В. Суровцову. О. І. Степанів-Дашкевич¹³⁹ була першою у світі жінкою, офіційно зарахованою на військову службу у званні офіцера, активною учасницею січово-стрілецького руху, співзасновницею товариства «Січові стрільці – II», провідницею жіночої чоти УСС. Брала участь в українських національно-визвольних змаганнях (чотар УГА), працювала в Державному секретаріаті закордонних справ ЗУНР, Міністерстві закордонних справ УНР. Здобула диплом доктора історії у Віденському університеті й викладала в університеті Львова. У 1949 р. була заарештована радянською владою та вислана до мордовських таборів. Після звільнення в 1956 р. переїхала до Львова, де й проживала до кінця життя. Долю цієї жінки досліджували іноземні автори й українські історики в діаспорі (Марек Козубель, Христоф Хатчек, М. Д. Богачевська-Хом'як). В Україні героїчні й трагічні сторінки її життя стали відомі лише після здобуття країною незалежності. 2003 р. у Львові побачила світ книжка «Олена Степанів : наукові праці, есе, спогади», присвячена життєвому й творчому шляху вченої, її військовій та професійній діяльності [360]. Видання включає мемуарні матеріали Олени з часів її шкільних, передвоєнних і воєнних літ, а також подано спогади про неї. Автобіографічні нотатки О. І. Степанів «Напередодні великих подій : власні переживання і думки, 1912–1914» уперше були опубліковані 1930 р. у Львові. У 1994 р. побачили світ її «Спогади з російського полону» [474], надруковані в збірнику «Україна. Наука і культура». Згодом зазначені спогади вийшли як частина видання «Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади і нариси» під упорядкуванням Г. І. Сварник та А. В. Фелонюка (Львів, 2009).

Ім'я Н. В. Суровцової тривалий час було табуованим. Лише в незалежній Україні про неї заговорили як про дипломатку Міністерства закордонних справ (МЗС) УНР, перекладачку, громадську діячку, яка майже 30 років провела в сталінських таборах, а потім працювала екскурсоводом

у парку «Софіївка» (Умань). Під час революції вона була редактором іноземних видань МЗС УНР, перебувала у складі інформаційного бюро дипломатичної місії УНР (Відень, 1918–1920). У 1921–1925 рр., перебуваючи в еміграції, закінчила Віденський університет, здобула ступінь доктора філософії, працювала в Комітеті допомоги жертвам голоду в Україні 1921–1922 рр., брала участь у пацифістському русі. У 1925 р. Н. В. Суровцова повернулася до України та перейшла на позиції українського націонал-комунізму. Працювала редактором пресбюро наркомату закордонних справ, редактором Радіотелеграфного агентства України, цензором закордонної преси в Головліті, співпрацювала з академіком Д. І. Багалієм. Попри це так і не стала «своєю» для радянської влади. Їй не довіряли, намагалися шантажувати, пропонували стати секретним співробітником, стежити за Ю. М. Коцюбинським, М. Г. Левицьким, з якими вона як із представниками радянського посольства контактувала в еміграції. Н. В. Суровцова рішуче відмовилась. Її тричі заарештовували (у 1927, 1936, 1950 рр.). В ув'язненні вона провела загалом 29 років. Повністю реабілітована у 1957 р. Після повернення із заслання Н. В. Суровцова жила в Умані, де навколо неї сформувався своєрідний «салон Суровцової», який відвідували київські шістдесятники. Протягом усього життя Н. В. Суровцова писала мемуари «в стіл», оскільки за радянської влади вони не могли бути надруковані. У 70-х – на початку 80-х років ХХ ст. було проведено низку обшуків з метою їх вилучення. Однак доля розпорядилася інакше. Авторка сама здала їх до архіву Інституту рукопису НБУВ та ЦДАМЛМ України. В Інституті рукопису НБУ імені В. І. Вернадського зберігається особовий фонд Суровцової-Олицької Надії Віталіївни (Ф. 284, 1830 од. зб. (1920–1982 рр.)). Більшу частину свого архіву вона передала власноручу 1966 та 1977 рр. Пізніше, у 1990 та 2000 рр., її матеріали надійшли до Інституту рукопису через Л. Н. Падун-Лук'янову від Д. Калюжного, далекого родича Надії Віталіївни, який мешкав разом з нею в останні роки її життя, та С. Білостоцького. Фонд Н. В. Суровцової в

Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (Ф. 302, оп. 1, 185 од. зб. (XIX ст. – 1991 р.)) вміщує, зокрема, спогади «Життя Надії Суровцової, описане нею самою у селищі Нижній Сеймчан Магаданської області». Матеріали Н. В. Суровцової передавали до архіву в 1970, 1971, 1974, 1988–1991 рр. І. Л. Бутич, Н. П. Мудра, Л. Н. Падун-Лук'янова та Н. І. Федорова. Її «Спогади» вийшли друком лише 1996 р. [488].

Мемуари більшовицьких діячів

Протилежний за своїм ідейним спрямуванням потік мемуарного наративу періоду Української революції – від безпосередніх учасників і відомих діячів більшовицького революційного руху. Їхні мемуари написані відповідно до більшовицької схеми «Жовтневої революції на Україні». Зокрема, спогади про події в Україні в 1917–1921 рр. залишили: В. К. Аверін, В. О. Антонов-Овсієнко, Є. Б. Бош, С. І. Гопнер, Н. К. Костюк, В. П. Затонський, О. Г. Шліхтер, Е. Й. Квірінг, Я. Б. Гамарник, Г. І. Петровський, І. Ю. Кулик, Ю. Ф. Лапчинський, Д. І. Іткінг, Й. Г. Жуковський (М. Трубний), С. С. Сивцов, Р. Я. Терехов, Г. П. Ачканов. Чимало опубліковано також спогадів про Артема (Ф. А. Сергєєва), Є. Б. Бош, В. А. Валявка, Я. Б. Гамарника, Ш. А. Глузмана, М. С. Данилевського, Є. П. Ендельштама, В. П. Затонського, А. В. Іванова, П. П. Мизикевича, Г. І. Петровського, Д. І. Пономарьова, М. О. Руднєва, Ю. Д. Тинякова, Г. П. Хоперську, Ю. Чайковського.

Упродовж 20–30-х років ХХ ст. вийшло не так багато мемуарів представників більшовицьких кіл. Окремими виданнями були опубліковані спогади Є. Б. Бош «Год борьбы: борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации» («Рік боротьби: боротьба за владу на Україні з квітня 1917 р. до німецької окупації») (М. ; Л., 1925) та чотиритомна праця В. О. Антонова-Овсієнка «Записки о гражданской войне» («Записки про громадянську війну») (М.; Л., 1924–1932). У журналі «Летопись

революції», який став флагманом більшовицької пропагандистської періодики, були надруковані мемуари В. П. Затонського «З спогадів про українську революцію» (1929. № 4, 5–6 ; 1930. № 5), Г. І. Петровського «Очерк из Октябрьской революции в Донбассе» («Нарис із Жовтневої революції в Донбасі») (1922. № 1), Ю. Ф. Лапчинського «З перших днів Всеукраїнської влади» (1927. № 5–6), Е. Й. Квірінга «Екатеринославский Совет и октябрьская революция» («Катеринославська Рада і жовтнева революція») (1922. № 1).

Більш системно мемуари партійних і радянських діячів почали виходити в 50-х роках ХХ ст. Їх публікація зазвичай активізувалася з наближенням чергової річниці Жовтневого перевороту в Петрограді 1917 р., але щодо смислових акцентів зміст залишався сталим. На велике ідеологічне, політичне, виховне та наукове значення мемуарів історико-революційної тематики постійно вказувалось у програмних документах Комуністичної партії. Радянська влада активно використовувала мемуари в ідеологічній пропаганді, що сприяло їх масовому тиражуванню. Видавали як окремі мемуари, так і збірники. Зокрема, мемуари Г. І. Петровського, С. І. Гопнер, Г. П. Ачканова були надруковані в ювілейних збірниках «Боротьба за перемогу радянської влади на Україні» (Київ, 1957), «Великий Жовтень на Київщині» (Київ, 1957), «Харьков в 1917 году» (Харків, 1957), «Розповідають борці революції» (Київ, 1967), «Революцией призванные» (Дніпропетровськ, 1969), «Сквозь грозы и бури» (Харків, 1969), «У дні Жовтня» (Київ, 1987). Багато мемуарів виходили друком в українських періодичних виданнях – літературно-художніх («Дніпро», «Україна», «Літературний Донбас», «Літературна Одеса», «Літературна Ровенщина», «Дніпрові зорі», «Крым»), історичних («Український історичний журнал»).

Спільним для партійних і державних діячів, попри відносну несхожість їхніх біографій, було те, що всі вони виступали противниками українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. і в тій чи іншій мірі доклали зусиль до їх поразки. Саме активне несприйняття УЦР, УНР, ЗУНР,

державних інституцій періоду Української революції виштовхнуло їх на перші ролі в радянській Україні, забезпечивши місця на ключових державних посадах. В. П. Затонський став головою Наркомосу УСРР, В. О. Антонов-Овсієнко – командувачем збройних сил радянської України, В. К. Аверін – наркомом внутрішніх справ (1918–1919), Я. Б. Гамарник – головою Одеського та Київського губкомів КП(б)У (1920–1923), Г. І. Петровський – головою ВУЦВК, Е. Й. Квірінг – головою Української ради народного господарства (1919), секретарем Донецького губернського комітету КП(б)У (1921–1923), О. Г. Шліхтер – народним комісаром земельних справ України, директором Українського інституту марксизму-ленінізму. С. І. Гопнер працювала в апараті Комінтерну, була заступником головного редактора «Исторического журнала».

Проте, як не парадоксально це виглядає, багатьох із них спіткала така сама доля, що і їхніх опонентів – представників національно-визвольних сил. Так само зазнали переслідувань у 30-ті роки ХХ ст. В. П. Затонський, В. К. Аверін, В. О. Антонов-Овсієнко, Е. Й. Квірінг, Ю. Ф. Лапчинський. Вчинив самогубство в передчутті арешту Я. Б. Гамарник. Лише небагатьом, зокрема Г. І. Петровському, С. І. Гопнер, О. Г. Шліхтеру, вдалось пережити сталінські репресії 30-х років.

Але те, що мемуари діячів більшовицького руху відображають неприйняття української державності, не означає, що вони не варті уваги дослідників і їх можна проігнорувати при вивченні подій 1917–1921 рр. Адже крім того, що ці спогади можуть так само, як і інші, зберігати важливі документальні матеріали, які прочитуються по новому з позицій сучасності, вони також становлять інтерес як ідеологічний документ епохи (часто до спогадів автори залучали матеріали з періодичної преси та агітаційних листівок (Г. І. Петровський), документи органів радянської влади (Ю. Ф. Лапчинський) тощо), на тлі якої розгорталась жорстока боротьба політичних сил, різних за спрямуванням, пріоритетами, світоглядними переконаннями.

Спогади учасників Білого руху

До окремого блоку належать спогади учасників Білого руху, які діяли в Україні. Великий масив спогадів вони залишили про гетьмана П. П. Скоропадського та Українську Державу (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). Зокрема, російський військовий і політичний діяч, прибічник ідеї «єдиної та неподільної Росії» А. І. Денікін написав спогади «Очерки русской Смуты» («Нариси російської Смути») (Т. 1–5. Париж ; Берлін, 1921–1924), у яких значну увагу приділив особі гетьмана та подіям в Україні.

Російський генерал-лейтенант, командувач Добровольчої армії (грудень 1919 – січень 1920 р.) П. М. Врангель у своїх спогадах «Записки. Ноябрь 1916 – ноябрь 1920 г.» («Записки. Листопад 1916 – листопад 1920 р.»), опублікованих у збірнику «Белое дело» (Берлін, 1916. № 5–6), дав характеристику Павлу Скоропадському. Російський військовий діяч, генерал-лейтенант, один з організаторів Добровольчої армії О. С. Лукомський залишив двотомник мемуарів «Воспоминания генерала А. С. Лукомского : Период Европейской войны. Начало разрухи в России. Борьба с большевиками» («Спогади генерала О. С. Лукомського : Період Європейської війни. Початок розрухи в Росії. Боротьба з більшовиками») (Берлін, 1922), у яких виклав свій погляд на розвиток подій в Україні під час німецької окупації і Гетьманщини.

Російський політичний діяч, публіцист, правник, один з ідеологів Білого руху, редактор газети «Киевлянин» В. В. Шульгин у спогадах «1920 год» («1920 рік») (Л., 1927) детально описав побут білогвардійців у радянському підпіллі, а також своє життя в Одесі (перевидані під назвою «Дни. 1920 : записки» (М., 1989)). Про відносини між Військом Донським та Українською Державою, дипломатичні перемовини, про гетьмана П. П. Скоропадського знаходимо інформацію в спогадах донського отамана П. М. Краснова «На внутреннем фронте» («На внутрішньому фронті») (Л., 1927) та в мемуарах отамана, повноважного посланника Всевеликого

Війська Донського в Україні, генерала О. В. Черячукіна «Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918–1919 г.» («Донські делегації на Україну і в Берлін в 1918–1919 р.»); надруковані в часопису «Донская летопись» (Белград, 1924. № 3.). Про події на Півдні України, зокрема в Одесі, в 1917–1918 рр. ідеться в спогадах російського державного діяча, публіциста, учасника Білого руху В. Й. Гурка [135-137; 1029].

У мемуарах представників Білого руху, які керувались імперськими інтересами, досить часто упереджено трактуються події, що розгортались на території України. Проте звернення до них є так само умовою, важливою для з'ясування цілісної картини подій Української революції та ролі в них різних політичних сил.

Жанри

Мемуарна література періоду національно-визвольних змагань відзначається жанровим розмаїттям, представленим як традиційними мемуарами (спогадами), автобіографіями, щоденниками, так і новими формами. У традиційному жанрі *спогадів* (про історичні події та видатних діячів) написані мемуари кошового УСС, отамана УГА Н. Й. Гірняка [113], сотника УГА Ганса Коха (Кох Г. Спогад про УГА за лютий – травень 1920 (зберігається в архіві Н. Гірняка), члена українських урядів доби Української революції 1917–1921 рр. В. Н. Андрієвського [26], київського адвоката О. О. Гольденвейзера [116; 117], міністра закордонних справ Української Держави (1918), дипломата, історика, публіциста Д. І. Дорошенка [158-162], колишнього прем'єр-міністра УНР Б. М. Мартоса [314], гетьмана П. П. Скоропадського [452], міністра земельних справ УНР М. М. Ковалевського [231], графа, дипломата УНР М. С. Тишкевича [509], письменника, журналіста Ю. П. Тищенка [510; 511], отамана УСС та УГА С. Є. Шухевича [584]. Викладач Г. Ігренєв згадує про часи більшовицького панування в Катеринославі [194; 195] (нині Дніпро), селянський повстанський рух (загони Махна, Ангела,

отамана Зеленого (справжнє ім'я – Д. І. Терпило)), змальовує погляди обивателя на революційні події на тлі нескінченних змін влади.

У назвах мемуарів цього періоду на визначення твору часто використовуються слова: «спомини», «з минулого», «згадки», «обриси», «хроніки мого життя», «замітки і матеріали», «на підставі споминів» тощо. Частіше за все автори мемуарів послуговувалися словом «спомини». Це характерно для П. Г. Дяченка [194; 195], Б. Г. Монкевича [332], В. М. Петріва [392], Яна Токаржевського-Карашевича [513], Д. І. Дорошенка. Трапляються мемуари без авторського заголовка: наприклад, мемуари М. С. Грушевського отримали назву «Спомини» при публікації.

«З минулого» використано в назвах спогадів В. Н. Андрієвського [25], Р. С. Бжеського [539]. В. І. Кедровський послуговується виразом «обриси минулого» [219], П. О. Христюк позначає свій твір як «замітки» [545], І. А. Феценко-Чопівський – як «хроніку» [531]. Усі зазначені мемуари є класичними спогадами, однак використання нових назв є ознакою доби, специфіки мови історичного періоду, про який ідеться.

Не залишили поза увагою учасники подій 1917–1921 рр. і такий жанр, як *щоденник* – поденне хронікування подій навколишнього життя (суспільно-політичного, культурного, повсякденного) і думок, почуттів, емоцій автора. Зокрема, щоденник вів учений-природознавець, перший президент УАН В. І. Вернадський [94]. Його записи розкривають факти найменш дослідженого, українського періоду життя вченого, відображають його науково-організаційну роботу, містять роздуми про місце вченого в українському національно-демократичному русі, аналіз національно-політичного, громадського і наукового життя України, оригінальні авторські характеристики П. М. Мілюкова, М. С. Грушевського, А. Ю. Кримського, П. П. Скоропадського, інших політичних діячів і вчених та дають змогу простежити еволюцію його поглядів на українське питання.

До щоденникового жанру належать праці В. К. Винниченка [89], Є. Х. Чикаленка [563-565], Д. І. Донцова [156]. Зокрема, «Рік 1918, Київ» Д. І. Донцова ще називають «Київським щоденником». У цих записах у формі коротких нотаток подано змістовну характеристику життя Києва 1918 року.

До сьогодні не опублікований «Щоденник» Ю. П. Тищенка, що охоплює драматичний для української політичної еміграції період 1919–1924 рр. Автор щоденника, як і багато інших емігрантів, вважав свій виїзд за межі Батьківщини тимчасовим і сподівався повернутись. Однак поразка Армії УНР (1920 р.) зробила ці сподівання марними. Його щоденникові записи значно доповнюють наші знання про період формування української пореволюційної еміграції. Вони зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України у фонді Ю. П. Тищенка (Ф. 3803) та у фонді П. П. Лаврова (псевд. Ю. П. Тищенка; Ф. 4020).

Аналізуючи згадані тут щоденники діячів Української революції, можна впевнено говорити про їхнє безумовне суспільно-політичне спрямування, адже автори відтворювали події періоду національно-визвольних змагань, окреслювали своє місце в них та давали оцінку тому, що відбувалося.

Значно менше представлений такий жанр, як *автобіографія*. Утім, відомі автобіографія генерал-хорунжого Армії УНР Ю. Й. Тютюнника [526] та Curriculum vitae князя Яна (Іван-Степан-Маріян) Токаржевського-Карашевича (зберігається в архіві Є. П. Архипенка в Бахметьєвському архіві Колумбійського університету). Що до автобіографії Ю. Й. Тютюнника, то в архіві текст зберігається під назвою «Ответ Тютюнника на заданный вопрос т. Балицким» («Відповідь Тютюнника на поставлене запитання т. Балицьким»), а вже О. І. Божко, публікуючи текст, дав йому назву «автобіографія», оскільки він більше нагадував цей жанр, ніж протокол допиту. Генерал докладно описав свою родину, навчання, боротьбу проти радянської влади, взаємини з поляками, з С. В. Петлюрою, українську

військову еміграцію в Польщі. Автобіографія Ю. Й. Тютюнника проливає світло на обставини його життя від 1910 до 1918 р.

Крім традиційних мемуарних жанрів, події 1917–1921 рр. знайшли відображення у низці синтетичних праць історико-мемуарного, дослідницького, археографічного характеру, які містять елементи наукового дослідження, власне спогадів та публіцистики. До цієї групи, зокрема, можна віднести працю В. К. Винниченка «Відродження нації» (Прага, 1929), у якій матеріал викладено в хронологічній послідовності на основі численних документів та матеріалів преси. Автор зробив спробу періодизації революційних подій та державотворчого процесу в Україні, поклавши в засновок соціально-класовий принцип. Симбіозом спогадів та наукового дослідження вирізняється і двотомна праця І. П. Мазепи «Україна в огні й бурі революції» (Прага, 1942–1943), до написання якої автор долучив численні документи, мемуари, епістолярій та матеріали преси. Сам І. П. Мазепа писав так про свою роботу: «В своїх спогадах я не обмежуюся передачею лише того, що я сам бачив і чув. В тій мірі, в якій це дозволяли умови праці на еміграції, я старався, крім своєї пам'яті та своїх записок, використати для освітлення окремих моментів також опубліковані досі матеріали та спогади різних авторів» [297, с. 6].

До системних праць з історії українського війська – таких, що містять, окрім власне спогадів, ґрунтовну історичну та дослідницьку частину, – зараховують також спогади генерал-хорунжого Армії УНР В. М. Петріва «Спомини з часів української революції (1917–1921)» (Львів, 1927–1931), С. Є. Шухевича «Спомини з Українсько-Галицької армії (1918–1920)» (Львів, 1929) та К. А. Левицького «Великий зрив : (до історії української державности від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів)» (Львів, 1931). У спогадах В. М. Петріва описано процес українізації армії, бойові дії українських частин проти більшовицьких військ навесні 1918 р. С. Є. Шухевич висвітлює історію УГА з листопада 1918 до серпня 1919 р.

Мемуарна традиція часів Української революції 1917–1921 рр. засвідчила гострий інтерес представників різних політичних сил до написання спогадів, у яких відбилась прагнення крізь призму власного досвіду осмислити складний перебіг революційних подій, оцінити наслідки та нереалізовані можливості, віднайти пояснення прорахункам, висловити виправдання чи звинувачення. Підтвердженням став великий масив мемуарних текстів, що відображає розмаїття особистих світоглядних позицій. Кожен з авторів прагнув донести «свою правду» про події, які пережив, та про учасників цих подій. Мемуарний наратив зазначеного періоду, представлений трьома суспільно-політичними таборами, не мав і не міг мати спільного знаменника. Розмежування контекстів відбулося відповідно до фронту, на якому точилася нещадна боротьба і де кожна з політичних сил керувалася своїми ідеалами, якими не воліла поступатися.

Що до тематичного спрямування й хронологічних меж мемуарів, то дуже часто автори не ставили за мету створення цілісної картини зображуваних подій чи докладної характеристики постатей, а намагалися відтворити картини, що найяскравіше закарбувались у пам'яті та були обмежені чіткими хронологічними рамками, подіями.

Мемуарні твори представників різних політичних таборів про перебіг Української революції 1917–1921 рр. забезпечують необхідну множинність контекстів для реконструювання історичної реальності через особистісне сприйняття безпосередніх учасників та сучасників. Водночас поразка Української революції дала її активним учасникам та прибічникам важливий досвід і спонукала до аналізу, переосмислення та розуміння того, що потрібно робити надалі в боротьбі за українську справу. Критичне осмислення набутого досвіду, незалежно від часопростору, є дієвим інструментом формування ідентичностей.

РОЗДІЛ 5

ЕВОЛЮЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МЕМУАРНОГО ПРОСТОРУ 1920–1930-х РОКІВ: СКЛАДНІ МЕТАМОРФОЗИ НА ТЛІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

5.1. Мемуари в українському академічному дискурсі: пошук наукових алгоритмів презентації

Піднесення національної свідомості, суспільної думки, культурного життя, започатковане Українською революцією 1917–1921 рр., було настільки потужним, що продовжувало справляти свій вплив на інтелектуальний і духовний розвиток українства ще протягом тривалого часу після її поразки, незважаючи на поступове утвердження комуністичного режиму, посилення тоталітарних тенденцій. Суперечливі політичні та ідейні процеси 20-х – початку 30-х років ХХ ст., невизначеність в очах їх свідків і учасників подальших перспектив розвитку повною мірою позначились і на еволюції української мемуарної традиції. Як і в попередній період, її розвиток засвідчував тісний взаємозв'язок та взаємообумовленість суспільно-політичних і духовно-культурних зрушень в українському суспільстві.

Зміни, з одного боку, відбувалися на тлі «золотої доби» [771, с. 64] національної історичної науки, яка досягла світового рівня, перетворилася на складник національної свідомості та націєтворчого процесу й перебувала на державницьких позиціях. Цей процес пов'язаний із формуванням УАН–ВУАН, її постійних комісій, науково-дослідних кафедр та створенням низки видавничих проєктів. З другого боку – радянська влада прагнула цілковитої перемоги в усіх сферах суспільного життя, системно змінювала й підпорядковувала своїм завданням гуманітарну сферу.

Після поразки Української революції мемуари стали відображенням суттєвих змін у свідомості українців, посідаючи водночас місце ретранслятора історичних традицій минулого і носія національної пам'яті. Особливістю тогочасного мемуарного простору була, по-перше, його неоднорідність, зумовлена політичною та ідеологічною заангажованістю. Водночас на тлі інституалізації історичної науки тривала подальша еволюція національно орієнтованої мемуарної традиції.

На початку 1920-х років мемуари відігравали вагомий роль у формуванні національної свідомості та націєтворчого процесу [771, с. 64]. Ба більше, мемуарні тексти розглядались як своєрідний інструмент налагодження дієвого діалогу між поколіннями українців. З огляду на це, збирання та оприлюднення мемуарів разом із написанням спогадів сучасниками суспільно-політичних подій кінця XIX – початку XX ст. висувалось на перші позиції в діяльності історичних установ та профільних періодичних видань.

Особливе місце у цій справі відігравали наукові часописи, навколо яких гуртувались професійні історики. У ширшому, загальнокультурному вимірі часописи допомагали інтеграції інтелектуалів, які об'єднували свої зусилля у справі розвитку українознавчих студій та формування національного гуманітарного простору. Вони ставали своєрідними «місцями пам'яті», символічними об'єктами, котрі збирали до купи представників української інтелігенції для просування справи національного відродження. У цих журналах публікувалися праці В. Б. Антоновича, М. М. Аркаса, М. С. Возняка, М. С. Грушевського, Г. П. Житецького, О. Я. Єфименко, В. М. Перетца, Д. І. Яворницького та інших. Особливої актуальності набуло також завдання відшукування матеріалів, які раніше не друкувалися.

У нових історичних умовах періодичні, продовжувані, тематичні видання Історичної секції ВУАН, зокрема «Україна», «Записки Українського наукового товариства в Києві», «За сто літ», продовжували

традицію українознавчих часописів кінця XIX – початку XX ст., які вважали збирання та видання українських мемуарів одним зі своїх пріоритетних завдань. Основними маркерами, що дають змогу визначити загальні тенденції розвитку мемуарної традиції в академічному дискурсі, виберемо «героїв» і авторів спогадових наративів, а також їх тематику й жанрову палітру, та розглянемо їх на матеріалах зазначених видань.

«Україна»

Одне з провідних місць у розвитку вітчизняної історичної науки початку 1920-х років, і в еволюції тогочасної мемуарної традиції зокрема, належить журналу «Україна». Шлях цього видання до високих стандартів наукового часопису був непростим. У 1907 р. відповідно до викликів часу журнал «Киевская старина» був перейменований на «Україну» [734; 920], що продемонструвало перехід від регіональних до загальнонаціональних вимірів. Редакційною політикою передбачалось «...залишити “Україну”, як була і “Киевская старина”, органом науковим, поширивши тільки зміст його, не обмежуючись історією минулого, а розглядаючи критично і всі сучасні події в біжучих хвилях суспільного життя. Як доведеться нам виконати наші завдання – це буде залежати од щирої заповоги наших земляків» [873, с. V]. Отже, наголошувалось не лише на потребі змін у назві, а й на актуалізації сучасних подій на сторінках часопису. Редакція журналу розраховувала, що «Україна» стане друкованим органом УНТ, але в цей період свого існування товариство віддало превагу виданню «Записок Українського наукового товариства в Києві», що призвело до закриття «України». Упродовж 1907 р. вийшло 4 томи журналу в 12 книжках. Сталої структури у випусках 1907 р. журнал не мав: умовно можна виділити першу частину з рубриками «Статті», «Замітки і матеріали», «Бібліографія», «По журналах» (або «Огляд журналів») і «Хроніка», що стосувалася наукового життя, та другу – з рубрикою

«З українського життя», де регулярно друкувалися огляди політичних, культурних подій, розвитку освіти в Україні.

Проте згодом з'ясувалося, що один лише часопис неспроможний задовольнити інтерес громадськості України до роботи товариства в більш широкому контексті висвітлення загальних тем з української історії, історії української літератури, мистецтва тощо. Тому було прийнято рішення про створення ще одного друкованого органу УНТ, який дістав назву «Україна» та почав виходити як науковий кварталник з українознавства. Редакція видання приступила до роботи навесні 1913 р. на тлі підготовки Шевченківського ювілейного свята, яке припадало на лютий 1914 р. Цей новий проєкт «України» здійснювався вже під проводом Михайла Грушевського та, як було зазначено на титулі, «...при близькій участі Федора Корша, Ореста Левицького і Олексія Шахматова. Одвічальний редактор Кость Михальчук». Однак і цього разу видання проіснувало лише рік – встигло вийти чотири номери. Причиною стало те, що «...вибухла велика війна, яка розірвала зв'язок між Україною Російською і Україною Австрійською, забрала масу співробітників на фронт, наробила великої руїни в західних частинах нашої землі і викликала люті заходи ворогів українського народу на останнє знищення його» [659]. Крім того, в умовах Першої світової війни київська цензура заявила про можливість видання лише «общерусскою правописю». Тож УНТ оголосило про припинення виходу «України». УНТ в цих умовах зробило спробу продовжувати свої видання в Москві під назвою «Український науковий збірник» – по одному випуску було надруковано в 1915 та 1916 рр. (кн. 16, 17).

Повернулися до цього видавничого проєкту лише в 1917 р. після скасування цензурних заборон. Упродовж 1917–1918 рр. випущено 6 номерів видання, після чого знову була перерва, аж до 1924 р., коли вже на тлі остаточного утвердження радянської влади було відновлено його вихід як наукового журналу українознавства. Щодо основної місії видання редакція проголосила: «...спішимо якомога скорше випустити в світ його

першу книжку, щоб вона своєю появою дала імпульс науковій продукції і науковому єднанню робітників на ниві українознавства всіх частин нашої землі, як вістниця кращих і нормальніших умов культурного життя і наукової праці, як запоручниця того, що ся праця не марнуватиметься, а йтиме безпосередньо в науковий і культурний обіг» [660, с. 5]. Редакція часопису «Україна» зазначала, що видання є органом історичної секції Академії, виходить під загальною редакцією голови секції М. С. Грушевського та «при ближчій участі академиків, професорів і співробітників академії: Д. Багалія, С. Веселовського, О. Гермайзе, О. Грушевського, В. Данилевича, С. Єфремова, А. Кримського, М. Макаренка, В. Міяковського, О. Новицького, В. Перетця, Ю. Полівки, М. Птухи, К. Студинського, Є. Тимченка, П. Тутковського, В. Щербини, Б. Якутського та інших» [660, с. 5].

З 1924 р. розпочато системну наукову роботу у сфері українознавства, паралельно відбувався процес утвердження та інституалізації мемуарів як наукового джерела з усіх напрямів українознавства: «по історії соціальної, культурній і політичній, археології, мистецтву, мові, літературі, етнографії й краєзнавству України» [660, с. 5].

Завдяки передусім авторитету М. С. Грушевського навколо «України» вдалося консолідувати великий інтелектуальний потенціал. У складній ситуації одночасного існування національно орієнтованої історичної науки та досить агресивного утвердження радянського дискурсу в історичних дослідженнях часопис «Україна» став однією із найгучніших та промовистих платформ доби українського відродження 1920-х років.

Мемуарна традиція як складник загальнокультурного розвитку й історичної науки утверджувалась і знаходила свій подальший розвиток у нових обставинах на засадах відродженої української наукової діяльності на ниві українознавства, що охоплює історію матеріальної культури та

мистецтва, мову, фольклор, літературу, а також соціальну й політичну історію, право, економіку, краєзнавство.

Тематично часопис був спрямований на друкування матеріалів з літературного та громадського життя ХІХ – початку ХХ ст., зокрема «мемуарів, листувань, недрукованих літературних творів, цікавіших документів, з часів аж до останньої революції, – всього того матеріалу, який ілюструє хоч би й дрібнішими рисами ті соціальні, політичні й культурні умови останнього передреволюційного століття, що з історичною неминучістю сю революцію підготовляли» [660, с. 5]. Водночас, відмежовуючись від радянського нарративу, редакція акцентувала увагу на тому, що не друкуватиме матеріали, які стосуються безпосередньо історії комуністичної партії, революції, та статті на теми сучасного громадського життя, бо це – сфера інтересів інших видань [660]. Особливо підкреслювався науковий характер видання, завданням якого було дати «імпульс науковій продукції» та «держатись рівня наукової, не популярно-наукової часописи», хоча й висловлювалося прохання до авторів «уважати на можливо-приступний і легкий спосіб викладу» [660, с. 5], що вкотре вказувало на академічний вимір мемуарних текстів. Отже, мемуари вводились у науковий обіг як ґрунтовне історичне та біографічне джерело і як національний нарратив, що може дати науковцю те загальноісторичне тло, на якому відбувалося формування загальнонаціональних цінностей та національної самосвідомості. А художнім викладом мемуари були цікаві й для широкого кола читачів.

Автори та «герої» часопису «Україна». Залежно від соціально-політичних умов та актуальних запитів суспільства кожен історичний період характеризується формуванням свого пантеону «героїв». Тому цілком закономірною була увага редколегії часопису до того, хто саме, яким чином, за допомогою яких прийомів, у яких контекстах мав би бути гідним іміджевим втіленням та репрезентантом національної історії і культури. Проблема «пантеону героїв», отже, була однією з ключових і у

визначенні відповідних постатей у мемуарному наративі видання, засвідчуючи тим самим його світоглядні орієнтири.

Часопис «Україна» подає широку палітру постатей діячів національної історії та культури, життя і творчий спадок яких, на думку редколегії видання, були втіленням служіння українським інтересам. Аналіз виконано на основі випусків журналу та покажчиків [1084; 1090]. Передусім це В. Б. Антонович (1924. Кн. 1–2; 1926. Кн. 4 (18); 1928. Кн. 5 (30); 1928. Кн. 6 (31)), М. П. Драгоманов (1924. Кн. 1–2; 1926. Кн. 2–3 (17)), М. І. Костомаров (1925. Кн. 3 (12); 1927. Кн. 5 (24); 1928. Кн. 6 (31); 1929. Жовтень – листопад (кн. 37)), Т. Г. Шевченко (1925. Кн. 1–2 (11); 1930. Березень – квітень (кн. 40)), І. Я. Франко (1926. Кн. 6 (20); 1927. Кн. 4 (23)), М. М. Максимович (1929. Травень – червень (кн. 34)), М. М. Коцюбинський (1927. Кн. 1–2 (21); 1928. Кн. 3 (28); 1930. Травень – червень (кн. 42)), П. О. Куліш (1926. Кн. 1 (16); 1927. Кн. 1–2 (21); 1928. Кн. 1 (26); 1930. Липень – серпень (кн. 42)), І. С. Нечуй-Левицький (1924. Кн. 4), Ф. Є. Корш (1929. Липень – серпень (кн. 35)), М. Л. Кропивницький (1928. Кн. 3 (28)), І. М. Стешенко (1929. Грудень (кн. 38)), П. П. Чубинський (1927. Кн. 3 (22)), Л. П. Добровольський (1930. Липень – серпень (кн. 42)) та інші.

Спогади про них стали частиною наукових розвідок і публікацій членів редколегії та дописувачів журналу. Кожен із візуально-нاراتивних комплексів, присвячених видатним постатям, є унікальний і вартий уваги, проте більш детально зупинимось на спогадах про Михайла Драгоманова та Миколу Костомарова (див. Додаток до розділу 5.1.). Ці публікації демонструють основні підходи до форматів репрезентації матеріалів, тематичного спрямування та потенційних можливостей їх використання в академічному й суспільному дискурсі.

Спогади про Михайла Драгоманова (1841–1895) надруковано в часопису за 1926 р. Масштаб особистості вченого спонукав редакцію до нового формату подання інформації про нього. Зокрема, було виділено

спеціальну рубрику «Пам'яті Михайла Драгоманова». Вона містила вступну статтю про нього, наукові статті (про нього та його), спогади, документи і фотоматеріали. Михайло Грушевський у вступі «Місія Драгоманова» наголошує на потребі «...пом'янути великого українського діяча та роздуматися над його працею і значінням в історії українського життя» [696, с. 3], акцентуючи увагу на двох датах: тридцяті роковини від дня смерті Михайла Драгоманова та п'ятдесят років від дня його виїзду на еміграцію. Саме на емігрантський період припадала покладена на нього українськими організаціями Києва й Одеси місія бути відповідальним представником усього українського життя перед культурним світом [696, с. 3]. На думку М. С. Грушевського, ця місія М. П. Драгоманова була мало вивченою, але дуже важливою, адже «всеукраїнська загранична експозитура (агентура. – *Н. Л.*)» Драгоманова і його гуртка «витягала українство з манівців провінціалізму і опортунізму на широкі шляхи світового культурного руху і змушувала орієнтуватись на перспективи загального політичного і соціального визволення. На довгий час напрям українського руху пішов по рівнозначних у сих трьох його осередків: київського, львівського і женецького. Місія Драгоманова зробила з цього погляду епоху в українським житті» [696, с. 3].

Специфікою наукових досліджень про М. П. Драгоманова стало те, що автори статей широко послуговувались мемуарними джерелами. Зокрема, М. С. Грушевський у своїй праці використовував спогади самого М. П. Драгоманова, його близьких та друзів, а також листування з І. Я. Франком, С. А. Подолинським, П. Л. Лавровим та іншими. На спогадах Михайла Драгоманова та на його листуванні з Іваном Франком, спогадах Олександра Русова побудована стаття Гната Житецького «Останній виїзд М. П. Драгоманова за кордон» [176]. С. В. Шамрай віднайшов і подав до друку раніше невідомі спогади О. О. Русова про М. П. Драгоманова [569], зокрема, за часів його викладання в Університеті Св. Володимира. К. Й. Студинський у статті «Перша зустріч Михайла

Драгоманова з галицькими студентами» також звертається до спогадів Драгоманова та листів Мелітона Бучинського, Володимира Навроцького [485]. Цікавий матеріал про оточення М. П. Драгоманова, його родину містили спогади Ірини Антонович (донька В. Б. Антоновича), записані С. В. Глушком [115].

Така джерельна база наукових розвідок підкреслює важливий джерелознавчий потенціал мемуарів та свідчить про визнання науковою спільнотою їх високого статусу. Назагал вивчення спогадів сучасників про Михайла Драгоманова проливає світло на взаємини між діячами українського національного руху кінця ХІХ – початку ХХ ст., даючи змогу визначити мотиви вчинків кожного, що робить їх вагомим історико-біографічним джерелом. Звичайно, формат наукової розвідки спонукав авторів передусім до з'ясування обставин формування М. П. Драгоманова як лідера українського національного руху та науковця, обставинам його особистого життя уваги приділялося менше.

Окремий блок у рубриці, присвяченій Михайлу Драгоманову, складають класичні спогади, що стосуються різних періодів його життя і дають ґрунтовний матеріал для вивчення історії його родини, ранніх етапів громадської діяльності. На особливу увагу заслуговують спогади сестри, Ольги Драгоманової-Косач (Олени Пчілки) [413]. Сама вона так оцінює їхнє призначення: «Можливо, що мої спогади виправлять деякі хибні відомості, подані в біографіях М. Д-ва, писаних людьми чужими, значно молодшими, людьми іншого життєвого поля, не досить обізнаними з життєвими обставинами того чи іншого давнішого часу. Можливо й інше: що хтось, читаючи мої спомини, знайде “зайві речі”, зайві “дріб’язки”. Нехай не здивує! Я тієї думки, що инколи одно чиєсь речення, або якась подробиця не менш ясує певну постать, чи подію, ніж инша довша розповідь, або докладне свідоцтво» [413, с. 39]. Цінність спогадів сестри Михайла Драгоманова зумовлена й тим, що вони зростали разом: «...лише невелике число років одрізняє час його народження від мого: Михайло

вродивсь у 1841-му році, а я в 1849-му. Однакова доба, одна сем'я, багато всяких інших обставин і звязків єднають моє життя з Михайловим» [413, с. 39].

Її спогади насичені ліричними описами, що передають красу місць, де народився М. П. Драгоманов і провів дитинство, інформацією про родину та її вплив на формування його світогляду та навчання. Хоча, за словами Олени Пчілки, їй було «не легко торкати дорогі тіні, що смерть розлучила з ними навіки-вічні...» [413, с. 39].

Олена Пчілка структурувала свої спогади за розділами, найбільш важливими, на її думку, для висвітлення біографії брата, формування його як особистості: рід; оточення і хатня наука; у полтавських школах. Особливу увагу авторка звертає на формування ідентичності – на «українську течію» у їхньому дитинстві, яка виборювала собі право на існування з московською. Щодо московської течії Олена Пчілка зауважує: «Можна сказати, вона вдиралася в наше життя з самого нашого народження, бо се-ж вона давала нам і наші родинні ймення: Міша, Ваня, Варя, Оля, – все по зразку московському. Українська фонетика сперечалась, не подавалась; виходило часом щось чудернацьке з іменами: тато звав дружину “Ліза” (Єлізавета), а її сестри звали нашу маму – Лизя (неначе-б від слова “лизати”), “Міша” – вимовлялося “Миша”, неначе-б то звірятко “миша”. Але – дарма! з сим уже нічого не можна було зробити... До родичів своїх вдавалися ми, називаючи їх – по московському: мамінька, папінька, тьотінька, бабушка, а далі вже – розмовлялося по “простому”» [413, с. 50]. Українськість проявлялася найбільше в мові, у «близькім оточенню нашої дворової челяди і взагалі дрібної гадяцької людности», «наших друзях, казках», «народних обрядностях» і «народній словесности» (піснях, приповістках, обрядових примовляннях, розповіданнях снів), що було «просто таки нашою рідною, притаманною стихією» [413, с. 49-50].

Олена Пчілка докладно висвітлила причини виключення Михайла Драгоманова з полтавської гімназії, знаючи ситуацію зсередини. Юний Михайло досить швидко знайшов вихід із прикрої ситуації, вирішивши продовжити навчання в Університеті Св. Володимира. На цьому й закінчуються спогади: «Отже й виїзд до Києва – був уже інший: ніхто Михайла тепер не “віз”, як було давніш возив до Полтави – тато; Михайло поїхав сам, себ-то хоч і не сам, не один, а в товаристві з Миколою Шульженком, та тут вже ніхто не віз другого, обидва їхали “самостійно”, маючи перед очима чарівну юнацьку мрію – університет!» [413, с. 64] Емоційного та інтимного забарвлення спогадам надають світлини, на яких зображено самого Михайла Драгоманова (часів навчання в університеті й після закінчення в 1864 р. та 1870-х років), батька Петра Якимовича і матір Єлизавету Іванівну, сестру Ольгу Петрівну (Олену Пчілку), будинок у Гадячі, де народився, та кабінет-спальню в Софії, де помер учений і громадський діяч М. П. Драгоманов.

Доповненням до спогадів сестри стали віднайдені істориком, архівістом, археографом, краєзнавцем, літературознавцем Михайлом Бужинським архівні документи, що стосуються навчання Михайла Драгоманова у полтавській гімназії: свідоцтва, екзаменаційні відомості, протоколи засідань педагогічної ради гімназії тощо [70]. Водночас варто зауважити, що спогади Олени Пчілки та Михайла Бужинського у висвітленні гімназійного періоду М. П. Драгоманова обмежуються переважно його виключенням. Натомість літературознавцю, бібліографу, досліднику української та російської літератури ХІХ ст. Ієремії Айзенштоку вдалося віднайти датований 4 травня 1858 р. лист Михайла Драгоманова з Полтави до російського громадського і літературного діяча, редактора науково-критичного місячника «Атеней» Євгена Корша (1810–1897), який дає змогу пересвідчитися в ґрунтовній літературній підготовці й начитаності юнака, надзвичайно тверезому й критичному ставленні до прочитаного [13] та доповнює спогади попередників. Цей приклад наочно

демонструє вагомість спогадів як наукового історико-біографічного джерела, яке використовується науковцями одночасно і для наукових розвідок, і як стимул до пошуків нових мемуарних джерел.

Такий різнобічний підхід до спогадів дає можливість відобразити багатовимірний біографічний світ М. П. Драгоманова, складниками якого були родина, оточення, навчання, естетичні уподобання. Кожен із цих чинників і всі вони разом впливали на формування його ідентичності.

Інформативно насиченими є спогади найближчого оточення М. П. Драгоманова, вони проливають світло на окремі сторінки / епізоди його життя, характеризують його манеру спілкування з дітьми. Зокрема, Ірина Антонович залишила ґрунтовні спогади про своє дитинство, яке було тісно пов'язане з родиною М. П. Драгоманова. У будинку Драгоманових збиралися діти: Ірина (донька В. Б. Антоновича), Ліда (донька М. П. Драгоманова), Марія (донька М. П. Старицького), Олександр (молодший брат М. П. Драгоманова), Володимир (син О. Ф. Кістяківського) та інші. Ірина Антонович звертає увагу на те, як Михайло Драгоманов з ними спілкувався та як змінювалася його манера спілкування під час обговорення важливих політичних питань з їхніми батьками [115, с. 122].

Оприлюднення спогадів про Михайла Драгоманова, які стосуються різних сторін його життя – сімейного, особистого та громадсько-політичного, засвідчує визнання за мемуарами статусу документального історичного / біографічного джерела та розуміння значущості всіх факторів, що сприяють формуванню особистості. Водночас вагомість мемуарних текстів у візуально-нарративному комплексі, присвяченому М. П. Драгоманову, полягала не лише у вшануванні його пам'яті та віддзеркаленні тенденції формування відповідного образу діяча у свідомості сучасників, а й у сприянні налагодженню комунікації всередині наукового співтовариства, тягlosti наукової думки та зв'язку поколінь.

Спогади про Миколу Костомарова. Цілком зрозумілим і очікуваним був інтерес до особи видатного українського історика та громадського діяча Миколи Костомарова (1817–1885) (див. Додаток до р.5.1) – соратника Тараса Шевченка по Кирило-Мефодіївському братству, автора програмних документів організації. Він належав до кола українських інтелектуалів, які впливали на формування не одного покоління істориків, громадських діячів та українського суспільства загалом. Актуалізація постаті Миколи Костомарова, чий твори та лекції були надзвичайно популярними серед сучасників, мала «наблизити» його до широкого кола читачів, сприяти «реабілітації» його внеску в національне культурне й інтелектуальне надбання. Він одним із перших серед науковців-істориків почав говорити про дві руські народності – росіян і українців, тим самим позиціонуючи й окремішність України стосовно свого східного сусіда [1018]. Демократизація суспільно-політичного життя сприяла поверненню його постаті в національний простір.

У сорокову річницю від дня смерті Миколи Костомарова Михайло Грушевський нагадав про несплачений борг, що полягав у недостатньому висвітленні його ролі в історії громадського руху, на чолі якого він стояв упродовж цілого ряду десятиліть, та розкритті його образу як політичного діяча й ідеолога, як історика, у відсутності повного зібрання його літературних, публіцистичних і наукових творів, які все ще «зістаються розкидані в ріжних, здебільшого мало приступних виданнях і, мабуть, нікому не відомі в цілості», а мали б бути «зібрані в окремих виданнях і зроблені приступними читачам і дослідникам» [695, с. 3].

М. С. Грушевський зазначив, що таку ситуацію треба виправити й гідно вшанувати пам'ять М. І. Костомарова. Особливу увагу він звернув на проблему творення образу Миколи Костомарова: «...не вироблення іконного ліку мусить бути завданням, а вірне, історичне пізнання дійсної, живої, реальної одиниці, що відбила в собі свою епоху і вплинула на її розвій. Ми не іконописці, а історики. Ставимо не іконостас, а галерею

типових представників нашого громадського руху, в плоті і крові, в сильних і слабих формах їх діяльності. І тому і в матеріалі, що ми публікуємо в сій книжці, вважаючи її задатком більших, багатших і всесторонніших публікацій, присвячених Костомарову, ми не ретушуємо і не ховаємо нічого, що може дати реальні, конкретні риси його індивідуальності, хоч би вони освітлювали не сильні, а слабкі сторони її. Ми не пропускаємо несмачних виразів про Євреїв, допущених ним в листах до Сементовського; не відкидаємо споминів Менчиця, що з особливою приємністю спиняються на консервативних рисах в інтелектуальнім укладі покійника, – і под. Се було, і закривати його нема чого. Тим більш, що воно тільки сильніш і ріжче випроваджує, як в кожній світло-тіні, ті могутні і високоцінні прикмети, що жили в цій незмірно цікавій, многогранній натурі, вічно пам'ятній в історії нашого життя» [695, с. 20]. Такий підхід співзвучний із новітніми біографічними практиками, спрямованими на відображення живого, стереоскопічного образу особистості з усіма її складнощами та життєвими виборами.

Отже, розміщений на сторінках «України» мемуарний спадок М. І. Костомарова, що складається із записок самого вченого, його автобіографії та спогадів про нього, є цікавим та авторитетним джерелом. Він дає змогу уявити всю багатогранну палітру життя непересічної особистості М. І. Костомарова та процес формування його світоглядних засад як громадського діяча й науковця.

Як і у випадку з Михайлом Драгомановим, мемуарні джерела, зокрема автобіографію Миколи Костомарова [248] та спогади Володимира Менчиця про нього [322], широко використовували Михайло Грушевський, Володимир Міяковський та Ієремія Айзеншток у наукових дослідженнях про вченого. Історик і археограф Осип Гермайзе проаналізував автобіографію М. І. Костомарова, видану В. Г. Котельниковим невеликим накладом (300 примірників). Цю автобіографію друкували й раніше в періодичних виданнях (зокрема, в

«Литературное наследие» (1890), «Вестник Европы» (1910), «Юбилейный сборник Литературного фонда» (1910), «Голос минувшего» (1917)), але Василь Котельников видав її без змін, у тому вигляді, у якому вона була записана дружиною покійного історика з його власних слів. До автобіографії були додані й спомини дружини Костомарова, які свого часу надрукував «Вестник Европы». Значення найбільш повної версії автобіографії М. І. Костомарова О. Ю. Гермайзе вбачав у тому, що вона дає змогу «...уявити собі духовну постать цього визначного ученого і діяча, що такий глибокий слід полишив і в нашій науці і на нашому громадському мисленню» [111, с. 79]. Розуміючи значення тяглости в боротьбі за національне відродження зусиль і прагнень «людей сорокових років» (це були представники професійної інтелігенції, які жили з власного літературного чи то службового заробітку (літератори, педагоги, учені часто були вихідці з поміщицького середовища)), до яких належав і Микола Костомаров, автор акцентує увагу на необхідності вивчати їхній досвід, адже саме від них «...виходять всі інші спроби політичного оформлення прагнень української інтелігенції та її громадської мислі» [111, с. 79].

Самопрезентація через автобіографію доповнювалась біографічною інформацією крізь оптику мемуарних текстів. У спогадах Володимира Менчиця [322], який особисто був знайомий з М. І. Костомаровим, учений постає як викладач, дуже популярний серед студентів. Зокрема, він згадує, що на лекціях Миколи Костомарова «...ревище стояло від оплесків та вигуків. Неначе вченому, як театральному артистові, потрібні оплески» [322, с. 66]. Автор спогадів також занурює читача в непрості стосунки всередині української громади в Петербурзі, змальовує погляди вченого на перспективи існування української мови, культурну місію духовенства тощо.

Історик-краєзнавець, архівіст Аркадій Верзилов у досить стислих за обсягом спогадах дає порівняльну характеристику В. Б. Антоновича і

М. І. Костомарова, знаходячи і спільні, і відмінні риси, зокрема наголошує, що в обох було по дві душі: в Антоновича – польсько-українська, а в Костомарова – московсько-українська. Різним був і виклад матеріалу: сухий, аналітичний – у Володимира Антоновича та манера «широкого розмашистого оповідання» [28, с. 83] – у Миколи Костомарова, якого автор називає «государственником» [28, с. 82]. Щодо релігійних поглядів зазначав, що Костомаров – віруюча людина, Антонович – позитивіст, який у Євангелії бачив сліди анімізму. М. І. Костомаров бачиться А. В. Верзилову як історик, художник з романтичною «закрасою», а В. Б. Антонович – як аналітик, соціолог.

Авторка споминів «Микола Іванович Костомаров і його приятелі» Віра Мордовцева-Александрова була особисто знайома з М. І. Костомаровим, мала довірливі стосунки з Аліною Леонтіївною Костомаровою (дівоче – Крагельська). Вона була свідком саратовського періоду життя М. І. Костомарова, зустрічалася з ним пізніше у Петербурзі. Місію своїх спогадів убачала в тому, щоб відтворити «...живий образ Миколи Івановича у всій його оригінальній суті з усіма його привабливими властивостями і усіма його химеріями і чудернацтвами» [334, с. 69]. Основою цих спогадів були її особисті враження та згадки її батьків – Анни Никанорівни (Пасхалова-Мордовцева) та Данила Лукича Мордовцевих. Родина Мордовцевих познайомилася з М. І. Костомаровим у Саратові, де він відбував заслання. Докладно змальовані стосунки Миколи Івановича та Анни Никанорівни. Як зазначає Віра Мордовцева-Александрова, «...вони мали багато спільного в характері, психічних властивостях, манірі поводитися. В обох була надзвичайна жива уявність, палка любов до всього незвичайного, до всього, що виходило за межі повсякчасности, обидва вони швидко захоплювалися чим-небудь і в своєму захопленні не знали міри; але дійшовши у своєму захопленні до апогея, починали швидко стигнути і переходити до нового захоплення і т. д.» [334, с. 71]. Їхні зацікавлення мали широкий діапазон: практикування

гіпнозу, запускання повітряної кулі (балону), астрономія, інсценізація здобуття козаками турецької фортеці тощо [334, с. 71-77].

У цих мемуарах також знайшли відображення стосунки Миколи Костомарова й Данила Мордовцева, які тривали й тоді, коли вони переїхали до Петербурга. Ідеться і про стосунки Миколи Івановича з матір'ю Тетяною Петрівною, яка присвятила йому все своє життя. Авторка змальовує близьке оточення вченого та гостей, які відвідували Костомарових, зокрема родини Неслуховських, Новицьких, також згадує Олександра Пипіна, Іраклія Церетелі, Василя Котельникова. Цінність спогадів Віри Мордовцевої-Александрової вимірюється різнобарвною палітрою людських стосунків, «світло-тінями» (за Михайлом Грушевським) видатної та неординарної особистості, яка мала вплив на не одне покоління українського суспільства.

Публікація спогадів про провідних українських науковців допомагає налагоджувати комунікацію в науковому та суспільному середовищі. Читаючи про досвід Інших, читач стає свідком формування світоглядних засад «героя» спогадів та його ідентичностей, труднощів, які виникають під час прийняття важливих рішень.

Жанри часопису «Україна». Кожен етап у розвитку мемуарної традиції характеризується все більшою увагою авторів до різних жанрів та новим трактуванням їхнього змісту. У 20-х роках ХХ ст. найпопулярнішим жанром мемуарних публікацій стали спогади (про історичні події та українських діячів) (див. Додаток до розділу 5.1-9), частково – автобіографії (див. Додаток до розділу 5.10). До автобіографічного жанру належить археографічна публікація В. Міяковського «Нові сторінки з автобіографії В. Б. Антоновича» [326].

Інші публікації автобіографічних (за їхніми назвами) матеріалів, як правило, більше тяжіють до біографічних розвідок. Зокрема, «Автобіографія Якова Павловича Новицького» [353], надрукована в розділі «Некрологія» (де містилася інформація про заслужених діячів

української науки й українознавства, які померли в 1918–1925 рр.), насправді є біографічним нарисом про відомого історика й етнографа. Михайло Возняк здійснив біографічну розвідку про письменника Володимира Александрова [92], який, за його словами, належав до третьорядних та чотирирядних письменників ХІХ ст., але став важливою «політичною українською одиницею» [92, с. 81]. До написання таких матеріалів автори залучали спогади інших осіб, листування, публікації.

Поет, прозаїк і літературний критик Олександр Тулуб у публікації «Невідомий автобіографічний лист К. Михальчука» оприлюднив чернетки листа мовознавця Костя Михальчука до Михайла Комарова [521], де описується інцидент з Михайлом Драгомановим щодо політики часопису «Україна», що є штрихом до їхніх літературно-публіцистичних стосунків. У контексті представлення мемуарних творів у часопису лист цікавий тим, що містить стислу, лише на пів сторінки, автобіографію К. П. Михальчука (*curriculum vitae*), написану на прохання адресата («більш не питайте, бо, кажу, тяжко розворушувати і згадувати про своє минуле» [521, с. 67]).

Отже, автобіографії становили інтерес для академічної спільноти як історико-біографічне джерело, тому видавці вважали своїм обов'язком віднаходити і друкувати ці матеріали, які водночас були ефективним інструментом комунікації між науковою спільнотою та громадськістю.

Загалом надруковані на сторінках «України» мемуари стали невід'ємною частиною національного історичного дискурсу. Публікацією спогадів М. П. Драгоманова та М. І. Костомарова вдалося актуалізувати в суспільстві роль окремих діячів у боротьбі за національні права українців, показати тяглість національної історії та історичної науки. Традиційні жанрові форми мемуарів отримали новий вимір завдяки включенню архівних документів та фотоматеріалів.

«За сто літ»

Серед ініційованих М. С. Грушевським академічних проєктів – збірник «За сто літ», який продовжив традицію друкування матеріалів із громадського, культурного і літературного життя України ХІХ – початку ХХ ст. На безперервну тяглість розвитку українських традицій вказували його підзаголовки і водночас назва відповідного розділу видання – «Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття» та паралельна нумерація томів «Записок Українського наукового товариства в Києві» в шести книгах збірника.

Збірник «За сто літ» видавався впродовж 1927–1930 рр. за редакцією М. С. Грушевського. Він став знаковим явищем у науковому житті Історичної секції ВУАН. Ідею видання українського збірника під назвою «ХІХ вік» Михайло Грушевський виношував давно, ще перебуваючи на засланні в Москві (1916–1917 рр.) [1070, с. 240-241]. На його думку, цей збірник, «мав би неперіодичне продовжуватися» та містити матеріали з «іст[орії], літер[атури], мистецтва або суспільного життя». Про це він писав у листі до Сергія Єфремова від 7 (20) січня 1917 р. [130]. М. С. Грушевський на початку 1917 р. планував «ладити збірник український “ХІХ вік”» [130], однак, зважаючи на політичні та економічні причини, повернувся до цього проєкту лише через десять років. Він змінив назву збірника на «За сто літ» і розширив його хронологічні межі до початку ХХ ст. включно.

У передньому слові до першої книги наголошено: «“Сто літ”, поставлені на титулі сього збірника, відділяють нинішні соціальні, національні й політичні досягнення Українського народу від перших скромних зав’язків нових течій: початків культу народніх селянських мас, як носіїв українського національного типу, перших проявів національного романтизму, ідеалізації української минувшини, козаччини, державницьких традицій, – що виявило себе в різних заходах і творах другого й третього десятиліття ХІХ в. <...> Найбуйніші фантасти, політичні й соціальні радикали тих років не могли собі уявити, що

протягом століття виросте з сих невиразних, неоформлених, недоговорених і недодуманих до кінця поривів, настроїв і мрій» [697, с. III]. Завдання дослідників цих процесів М. С. Грушевський убачав у тому, щоб «...закріпити й передати потомним поколінням, за ще свіжими і неповні пережитими слідами і останками сього процесу, його можливо повний і докладний образ, його історію, його динаміку в усій амплітуді» [697, с. III]. Необхідність видання окремого збірника Михайло Сергійович аргументував також втратами архівних джерел у роки Першої світової та Громадянської воєн і розумінням того, що нищення й «утилізація» рукописних і архівних фондів не скінчились, а негідні умови зберігання руйнують залишки стихійно.

Тематично збірник «За сто літ» містив найбільше матеріалів з історії України, передусім – про діяльність українських громад (у Петербурзі, Києві, Одесі, Полтаві, Харкові, Чернігові, Єлисаветграді) як основи національного відродження, що заклали ґрунт для утворення національних політичних партій. Другий масив – публікації маловідомих історичних джерел, листів і мемуарів, ненадрукованих літературних творів. Михайло Грушевський розумів необхідність створення широкої джерельної бази для подальших українознавчих студій подій кінця XIX – початку XX ст. Серед них певне місце посіли й мемуари, адже «сіріші, буденні, обивательські сторони цього процесу лишались у тіні, без уваги – бо для них не ставало часу й енергії, що концентрувалась біля бойових завдань дня; вони не мали цінності з їх становища». А за умов, коли, на його думку, основні цілі досягнуто, на перший план виходить питання «...докладнішого висвітлення не тільки тих ефектовніших сторін, але й тої сірої буденщини тяжкого й трудного походу – не самих провідників, а й української обивательщини і всієї української маси в напрямі нинішніх командних позицій» [697]. Саме ці менш «ефектовніші» події, «сіріші та буденні», і висвітлювалися в мемуарах безпосередніх учасників подій. Принциповим для М. С. Грушевського як головного редактора було те, що матеріали,

надруковані в збірнику, не мали повторюватися в інших виданнях. Про це він писав у листуванні з Софією Русовою: «Се не газета, а збірники, котрі будуть у продажі, мабуть, і через 10–15 літ, і будуть завжди приступні, тому повторяти уміщене в них, або випускати в паралельних виданнях, нема потреби – так як не повторялось звичайно те, що друковалося в “Былом” або в “Кіев. Старині”» [850, с. 534].

Збірник не мав поділу на розділи, але докладний аналіз його матеріалів дає змогу виокремити основні напрями публікацій: громадсько-політичне й літературно-театральне життя, джерела. Серед основних вимог була публікація творів, які раніше ніде не друкувалися [1070]. До джерел, зокрема, включалися спогади, автобіографії, щоденники, що засвідчило їхній новий статус в історичній науці.

Варто зазначити, що мемуари були представлені в усіх без винятку шести книгах, які виходили впродовж 1927–1930 рр. Планувалось їх видання і в сьомій книзі, яка була анонсована на 1930 р., але внаслідок погрому Історичної секції не побачила світ, так само як і інші видання. У кінці шостої книги «За сто літ» (1930) вміщено повідомлення про підготовку сьомої книги до друку та подано її зміст.

Усі мемуарні (спогадові) матеріали, надруковані на сторінках збірника, пропонуємо розглянути за жанрово-тематичним принципом: мемуари (спогади) про історичні події; мемуари (спогади) про діячів української історії та культури; автобіографії; щоденники.

Мемуари (спогади) про історичні події. До цієї групи належать спогади Марії Беренштам-Кістяківської (Кістяковської), Софії Русової, Софії Єгунової-Щербини, Людмили Міщенко, Олександра Тарковського, Федора Сенгалевича (Хведора Сингалевича), Онисима Сулова, Олександра Русова, Всеволода Чаговця (див. Додаток до розділу 5.11). З огляду на те, що однією з провідних тем публікацій у збірнику «За сто літ» була діяльність українських громад, закономірно, що вона знайшла найбільше відображення і в спогадових матеріалах. Скажімо, Марія

Беренштам-Кістяківська (Кістяковська), активна політична діячка, залишила згадки про діяльність українських гуртків так званого драгоманівського напрямку в Києві 1880–1890-х рр. [48]. Розуміючи цінність подібних спогадів, вона залучила до своїх мемуарів спогади й інших безпосередніх учасників гуртків, зокрема П. О. Пашкевича, О. Т. Дучинської, Г. Г. Ротмістрова. Досить докладно вона описує основні напрями діяльності гуртка Олени Доброграєвої, її зв'язки з Володимиром Антоновичем і галицькими політиками, відносини з іншими гуртками. Спогади насичені подробицями особистого життя учасників гуртків, особливо багато інформації оприлюднено про Олену Доброграєву.

Нині ці спогади є вагомим історичним джерелом, що містить аналіз тогочасної політичної ситуації в Україні. Водночас вони сповнені віри в право українського народу на самовизначення, демонструють утвердження національної самосвідомості, вмотивовану безкорисливу працю молоді в інтересах українського народу, яка вимагала значних зусиль: «Усі ми, як українські патріоти, бажали оддавати свої сили саме рідному краю і тому хотіли зіставатись і працювати неодмінно на Україні. <...> Усі ми пішли ріжними життєвими дорогами: хто працював на провінції за юристів і статистиків, хто пішов на поле науки, хто вчителював на селі, чи в місті; декотрі ближче стали до українського національного руху, декотрі пристали до російської революційної течії» [48, с. 224]. Авторка згадує цілу низку маловідомих імен учасників українських гуртків у Києві.

Про гуртки пишуть у своїх спогадах також Софія Русова та Софія Єгунова-Щербина. Остання, зокрема, згадує приїзд члена київської Громади Михайла Драгоманова до Одеси в пошуках підтримки з боку колег щодо реалізації плану видання українського позацензурного часопису за кордоном. «Як тепер пам'ятаю зібрання... Із осіб, що були зібрані, окрім Смоленського, Андрієвського, Мальованого та інших громадян, пам'ятаю добре Афанасьєва і Желябова, яких запросили, щоб умовитися між собою про взаємовідносини між українською та російською

інтелігенцією і виявити напрям будучого закордонного українського часопису» [170, с. 190].

У спогадах Софії Єгунової-Щербини висвітлено різнопланову діяльність одеської Громади, її стосунки з Галичиною та закордонним українством, зокрема щодо фінансової допомоги часопису «Громада» та співробітникам-емігрантам, розповсюдження часопису на українських і російських теренах. Цікавим видається також факт виокремлення авторкою такої специфічної сторони діяльності громади, як підтримка та виховання талановитої молоді з народу. Серед тих, хто цим користувався, вона називає Андрія Бибика, його дружину та селянку Гапку Іщенко. Як і в спогадах Марії Беренштам-Кістяківської, тут згадано багато імен і подано стислі біографічні відомості про тих, хто так чи інакше був пов'язаний з діяльністю одеської Громади. Найбільше місця в спогадах відведено педагогу, громадському діячу, одному з її фундаторів Леоніду Смоленському, якого авторка називає «душею і розумом» Громади; композитору, поету-перекладачу Петру Ніщинському, якого вона характеризує як представника «естетичної галузи в Громаді», бо той активно виступав на зборах «або як композитор, або як поет»; літературознавцю й мовознавцю Дмитру Овсянико-Куликовському; історичу, археографу, педагогу Олексію Андрієвському. Члени одеської Громади – непересічні особистості, віддані українській справі, які, за словами мемуаристки, своєю колективною працею в різних царинах суспільного життя справляли помітний вплив на формування національної самосвідомості.

Велике значення для вивчення історії громадівського руху мали спогади Софії Русової. Заслуговує на увагу також історія появи їх на сторінках часопису «За сто літ», відображена в листуванні з Михайлом Грушевським. Обстоюючи засади редакційної політики, спрямованої на друкування маловідомих унікальних історичних джерел та залучення авторів – учасників визначних подій, М. С. Грушевський, як уже

значалось, бажав, щоб їхні матеріали, зокрема і спомини, були надруковані лише в збірнику. Коли ж він отримав інформацію про те, що авторка хоче надрукувати їх окремим виданням за кордоном, то написав їй у листі від 20.03.1928 р.: «Мені дуже неприємно се писати, і прикро зрікатися такого цінного матеріалу – але мабуть краще наперед відмовитись, ніж потім – не дай боже – сваритися за права!» [850, с. 534] Зрештою спогади Софії Русової таки побачили світ у журналі «За сто літ». Їх надруковано у двох частинах: 1861–1879 та 1879–1915 рр. [425; 426].

Перша частина спогадів охоплює дитячі та юнацькі роки Софії, подробиці родинного життя Ліндфорсів у с. Олешня на Чернігівщині та її життя в Києві, знайомство і спілкування з членами Старої громади – Михайлом Драгомановим, Володимиром Антоновичем, Павлом Чубинським, Павлом Житецьким, Федором Вовком, Ольгою О'Коннор, Олександром Русовим та іншими. Особливий вплив на її подальше життя та громадянську позицію, за словами самої Софії Русової, справило подружжя Старицьких – Михайло Петрович і Софія Віталіївна, які вперше внесли в родинне життя Ліндфорсів свідомий український елемент. Спогади насичені деталями емоційних переживань і вражень із приводу особистого спілкування з ними. У другій частині згадується нелегке життя родини Русових у Києві в умовах посилення політичної цензури. Основні сюжети спогадів: переїзд до Одеси, участь у житті одеської Громади, знайомство з її діячами – істориками Леонідом Смоленським та Олексієм Андрієвським, редактором газети одеської Громади «По морю и по суше» Петром Климовичем, їхня діяльність на українській ниві, арешт Софії та переведення її до київської в'язниці, життя з родиною в Єлисаветграді, спілкування з Іваном Тобілевичем, переїзд до Катеринослава, арешт та довге перебування у в'язниці, життя в Чернігові, Санкт-Петербурзі, повернення до Києва, подорож до Саратова, смерть чоловіка.

До недавнього часу особи, про яких згадує Софія Русова, були маловідомі. Зокрема, ідеться про одеського історика Леоніда

Смоленського, під безпосереднім впливом якого сформувалася плеяда відомих українських діячів. Серед них його учні – меценат і громадський діяч Євген Чикаленко, поет і публіцист Трохим Зіньківський, історик і етнолог Василь Кравченко, мово- і літературознавець Дмитро Овсянико-Куликовський, етнолог Дмитро Сигаревич, театральний діяч Микола Садовський та інші. Ще менше було відомо про діяльність в одеській Громаді та «Просвіті» Петра Климовича. Це пов'язано передусім з тим, що у квітні 1918 р. він працював виконувачем обов'язків керуючого міністерством фінансів (міністром) в уряді В. Голубовича. Життя сподвижника трагічно обірвалося 1920 р.: його було заарештовано Одеською губернською надзвичайною комісією і розстріляно за участь у «петлюрівській організації» (ішлося про одеську «Просвіту») [683, с. 160].

У спогадах Софії Русової наведено такі яскраві й промовисті характеристики людей, з якими вона тісно співпрацювала в Одесі, що вони «оживають» в уяві читача з усіма своїми унікальними особливостями в зовнішньому вигляді, манері поведінки та професійній діяльності: «гарячий і палкий промовець» Леонід Смоленський, «спокійний і працьовитий» Михайло Комаров, «милий добрий гуморист, який своїм виглядом нагадував якогось турка» Петро Климович.

Загалом життя Софії Русової було пов'язане з українською справою і постійними переїздами, до яких змушувала робота чоловіка та переслідування й ув'язнення її самої. Звичайно, зважаючи на певний суб'єктивізм спогадів (їхня невід'ємна риса), вони не завжди містять вивірені фактографічні дані чи докладний опис атмосфери, у якій відбувався український громадівський рух, розвивались особисті взаємини. Водночас влучні особистісні характеристики передають той унікальний колорит епохи, якого нема в офіційних документах і наукових працях.

Спогади Олександра Русова під назвою «Как крамолоискатели разыскивали “украинофильство”» («Як крамолошукачі розшукували “українофільство”») були підготовлені до друку завдяки Сергію

Шамраю [568], який знайшов рукопис і написав вступну статтю з коментарями. Він з'ясував, що Олександр Русов писав їх, імовірно, у 1906–1907 рр. для часопису «Былое», який мав вийти 1907 р., але зазнав репресій і був закритий. Автор спогадів був активним учасником українського громадівського руху протягом майже 50 років (з кінця 1860-х до 1915 р.). Він згадує про 13 обшуків, яким його піддавали в Києві, Єлисаветграді, Одесі, Херсоні, Полтаві, Харкові, Чернігові, та допити [423]. Спогади О. О. Русова можуть слугувати ілюстрацією звичайного життя інтелігента тієї пори, який присвятив себе українській справі.

Після того як були опубліковані спогади Олександра Русова про селянські заворушення на Чернігівщині, Осип Гермайзе здійснив власне дослідження із залученням документів Чернігівського історичного архіву. У публікації «З історії селянських хвилювань та народницької пропаганди на Чернігівщині 70 рр. : до споминів Ол. Ол. Русова» [110] він зосередився на причинах припинення статистичних досліджень у регіоні. Одним із приводів, за його словами, була політична неблагонадійність деяких осіб, які проводили дослідження, зокрема О. О. Русова. На підтвердження О. Ю. Гермайзе цитує лист начальника Чернігівського губернського жандармського управління до губернатора, у якому Олександр Русов характеризується як політично неблагонадійний. Він, за словами автора листа, «...на думку багатьох, був також якщо й не цілком, то частково винуватцем поширюваних у народі чуток» [110, с. 262] про повернення кріпацтва. Осип Гермайзе висловлює сподівання, що представлені ним матеріали будуть корисним джерелом для більш детального вивчення діяльності українських народників, їхніх складних взаємин із селянством у 70-х роках XIX ст. і слугуватимуть ілюстрацією відносин «українства, народництва та поміщицького лібералізму» [110, с. 265].

Історію громадівського руху, зокрема на Єлисаветградщині, висвітлено в спогадах письменника, журналіста, громадського діяча-українофіла з Херсонщини Олександра Тарковського (1862–1924), які він

продиктував дружині незадовго до своєї смерті влітку 1924 р. До друку їх підготував із невеликою вступною статтею про автора педагог, громадський діяч Олександр Тулуб [522]. У спогадах ідеться про місцеву громаду в 1880-х роках та її діячів – лікаря Опанаса Михалевича, товариша прокурора Дмитра Марковича та письменника Івана Тобілевича (Карпенка-Карого). Автор докладно описує розгром гуртка та арешт учасників. Але водночас зазначає, що, незважаючи на його ліквідацію, молоді та енергійні громадівці відіграли свою позитивну роль у суспільному розвитку: поширюючи народовольчу літературу, вони вносили «...у свідомість громадянства нові політичні ідеї замість постійного чекання реформи згори» [522, с. 243].

Спогади Людмили Міщенко [324] (у збірнику – Мищенко), дружини відомого історика Федора Міщенка, насичені подробицями родинного життя авторки та її чоловіка за кордоном і в Києві, висвітлюють специфіку спілкування з колегами в професійному середовищі тогочасної епохи та залученість їх до політичних процесів.

У спогадах значна увага приділена громадській діяльності видатних жінок Києва в Товаристві денних притулків для дітей робітничого класу, що існувало в місті з 1874 р. За час існування Товариство відкрило в Києві п'ять притулків, для трьох із них було споруджено власні будинки. Перший відкрито 1875 р. на 20 дітей. 1912 р. діяли чотири притулки для дітей християнського віросповідання (Звіринський, Новостроєнський, Подільський, Шулявський) і один для дітей євреїв. У них утримувалося 5666 дітей. Товариство мало на меті полегшити життя робітників, беручи на себе догляд за їхніми дітьми протягом дня, забезпечуючи їм придатне приміщення, чистий одяг, здорову їжу та базові знання науки і моралі.

За спогадами Людмили Міщенко, Товариство «улаштовувало лекції, музично-театральні вечори, лотереї» [324, с. 139]. Активну участь у його діяльності брали Людмила Драгоманова, Олександра Кістяківська, Ганна Іконникова, Олександра Монтвід-Толочинова (псевд. – Олена Шабельська)

та учасниці «словарних зібрань» (зокрема, Ольга Косач, Ольга Цвітковська, Марія Дуніна). Під час зібрань Товариства, зокрема, розроблялися матеріали для українсько-російського словника, але деякі імена учасниць, як, наприклад, Ольги Цвітковської та Олександри Монтвід–Голочинової, залишалися майже невідомими. Пошуки додаткової інформації про них були мало результативні, однак у книжці Ірини Макарик «Перетворення Шекспіра: Лесь Курбас, український модернізм і радянська культурна політика 1920-х років» (Київ, 2010) згадується О. П. Цвітковська, яка брала участь у домашніх постановках Шекспіра родинами Старицьких і Лисенків.

Журналіст, письменник і театрознавець Василь Чаговець – автор спогадів про своє життя на Волині в 1881–1895 рр. [549]. Про дитинство пише, що воно проходило в «ароматі» народної творчості, оповідань про Кармалюка і пісень про Нечая, та наводить цікаві матеріали про Старокостянтинів і Волинь взагалі.

Отже, зважаючи на пріоритети редакційної політики журналу, блок спогадів про історичні події майже повністю був присвячений громадівському рухові, зокрема осередкам у Києві, Одесі, Херсоні, Єлисаветграді. Спогади належали активним учасникам та видатним діячам громадського і культурного життя України. Саме їхня безпосередня участь у подіях була найціннішою, вважав Михайло Грушевський, оскільки завдяки цьому спогади відображали процес становлення та розвиток громадівського руху зсередини. Написані в умовах українського національного відродження, ці мемуари засвідчують високий рівень національної свідомості української інтелігенції, мотивованої на утвердження національних прав і свобод українського народу та покращення його життя.

Мемуари (спогади) про діячів української історії та культури. Ці спогади комплексно представлені здебільшого саме на сторінках збірника «За сто літ» (див. Додаток до розділу 5.1.11–5.1.14.) і становлять вагоме

джерело для дослідження життєдіяльності історичних постатей, для вивчення родинного і суспільного оточення, у якому відбувалося їхнє становлення. Автори мемуарів цієї групи були особисто знайомі з тими, про кого писали, що значно підвищує цінність їхніх спогадів як історичного та біографічного джерела.

До когорти найбільш знакових діячів, спогади про яких друкувалися на сторінках збірника, належать Володимир Антонович, Михайло Драгоманов, Микола Костомаров, Іван Франко, Марко Кропивницький, Володимир Дебогорій-Мокрієвич.

Публіцист, мемуарист, політичний діяч Володимир Дебогорій-Мокрієвич залишив спомини про Михайла Драгоманова [146], із яким співпрацював у різні роки, зокрема редагував у Швейцарії газету «Самоуправление», деякий час мешкав у нього в Софії. Про перебування Михайла Драгоманова у Флоренції ідеться у спогадах Михайла Кістяківського [227]. Вони разом із сім'ями були одночасно за кордоном у наукових відрядженнях і листувалися. Їхнє листування (8 листів за 1871–1873 рр.) і покладено в основу цих спогадів та свідчить про дружні стосунки між ними. Основні теми листування: умови проживання, наукові інтереси, питання, пов'язані з Університетом Св. Володимира, спільні знайомі.

Марія Кістяківська, спираючись на архів свого померлого чоловіка Богдана Кістяківського (син О. Ф. Кістяківського), підготувала до друку його спогади про життя й діяльність Михайла Драгоманова в Женеві. Сам Богдан Кістяківський посилався на спомини історика літератури, письменника Василя Маслова-Стокоза. Більшу частину цих спогадів останній через тяжку хворобу надиктував у період від 27 лютого до 23 березня 1918 р.

Василь Маслов-Стокоз знав Михайла Драгоманова з 1887 р., коли обоє перебували у Швейцарії певний час. Основу спогадів становить питання про політичну належність газети «Вільне слово», яку редагував

Михайло Драгоманов (обидва вважали «Вільне слово» земським органом). Проте, як зазначалось вище, ці матеріали, що містили, зокрема, спогади про спільну роботу Богдана Кістяківського та Василя Маслова-Стокоза, спогади останнього про Михайла Драгоманова, біографічну розвідку про Василя Маслова-Стокоза та археографічну розвідку Марії Кістяківської, не були опубліковані й залишалися сховані в архіві на довгі роки (зберігаються в архіві *ІР НБУВ*. Ф. Х).

Спогади про Івана Франка залишив його найближчий друг, літературний критик, перекладач, правник Михайло Мочульський [336], який був поруч із поетом у найтяжчі, найтрагічніші періоди його життя. Його спогади про поета вийшли також окремим виданням: «Іван Франко. Студії та спогади» (Львів, 1938), перевидані у наш час у 2005 та 2016 рр. Він згадує про обставини повсякденного буття поета, його хворобу, що почалася 1908 р. і повсякчас з'їдала фізично та психічно, смерть сина Андрія, даючи змогу побачити у великому Каменяреві звичайну людину з нелегкою долею.

Про окремі аспекти життя своєї молодшої сестри та дружини Івана Франка Ольги Хоружинської згадує Антоніна Трегубова [516]. За її словами, Ольга Хоружинська не змогла стати для «...свого мужа ні музою, ні могутнім джерелом натхнення, оскільки галицьке суспільство не прийняло її особу у свій соціум». Попри те вона зробила все, щоб Франкові «...вдома жилося добре». Крім стосунків Ольги з Іваном Франком, у спогадах Антоніни Трегубової багато інформації про родину Хоружинських, про самого поета, який бував гостем у родині Трегубових і багато розповідав про себе, про подорожі до Львова, Відня, про саме весілля та складне подружнє життя Франків. Своє завдання в написанні спогадів про сестру Антоніна вбачала в тому, щоб показати «...ту вперту боротьбу, яку вела сім'я за своє існування» [516, с. 264], адже зазвичай саме на цю сторону життя Франків завжди мало зверталось уваги в інших мемуарах.

Спогади про Марка Кропивницького залишив український громадський діяч, юрист, педагог, перекладач, перший голова Єлисаветградської «Просвіти» Василь Нікітін (у збірнику – Никитин) [348]. В основу спогадів покладені чотири листи драматурга до нього, датовані січнем–лютим 1910 р. Між ними були тісні стосунки. Вони зустрічались у Єлисаветграді, куди Марко Кропивницький приїздив для участі в Шевченківських вечорах та літературно-мистецьких заходах, які організував автор спогадів. Під час цих зустрічей обговорювалися шляхи розвитку українського культурного руху в умовах царату. У своїх листах Марко Кропивницький докладно писав Василю Нікітіну про дитячі театральні постановки в себе на хуторі («Коза-дереза» та «Івасик-Телесик») на Різдво та на Водохреще: «На першій виставі було 127 душ, на другій перевалило за 200, а на третій менше сотні, бо була заверюха. Починали спектакль у 3 години, а кінчали в 5-й» [348, с. 293]. У другому листі пише про смерть доньки Марусі: «Померла від гострого запалу легких – в дев'ять день згоріла» [348, с. 293] – та радиться з ним щодо ідеї «народних театрів». Окремо описує свої гастролі в 1910 р.: «...з 17-го по 25 февраля в Саратові; 13–14 марця у Києві, у “Просвіті”; до Вас приїду 20–21 березілля; а тут ще й Петербург в Український клуб кличуть, оце свіжо одібрав телеграму від Славинського!.. І Харківці хочуть, як я чув, закликати, але зволікаються, певно думають: він же свій ще й не подалеку живе, гукнемо і прибіжить: так було позаторік, аж сім раз бігав!» [348, с. 294]. Останній лист написаний 18 лютого 1910 р. – про гастролі в Києві.

Історик-архівіст Антонин (Антонін) Дучинський надрукував спогади про студентські роки політичного і громадського діяча Євгена Нероновича [165]. Автор детально описує його громадську діяльність та політичні погляди під час навчання в Політехнічному інституті в Санкт-Петербурзі, де він у 1910–1914 рр. входив до складу Головної студентської громади, очолював Інформаційне бюро студентських громад, редагував часопис «Український студент».

Мовознавець, фольклорист, етнограф В'ячеслав Камінський написав спогади про політичного діяча, публіциста, мемуариста Володимира Дебогорія-Мокрієвича. Він поставив за мету доповнити раніше видані спогади Володимира Карповича [145] та його автобіографію (її В. К. Дебогорій-Мокрієвич написав у Болгарії 1926 р., у ній він дійшов лише до 1889 р.), залучивши до обігу велику кількість листів Володимира Дебогорія-Мокрієвича до своєї сестри, у яких той пише про тяжкі обставини свого життя. Його постать, зазначає В. Камінський, «...стає перед нами з певною однозначністю, а саме життя його стало тією жертвою для кращої долі нашого краю, яку нам завжди зберігатиме й цінуватиме історія наших революційних рухів» [209, с. 325].

Цінність цього мемуарного комплексу визначається тим, що перед нами постають живі образи людей, далекі від офіційних біографій. Здебільшого це особистості зі складними долями, на життя яких чинили тиск різні обставини та виклики, що визначали їхні дії, вчинки, стосунки в родині та з навколишнім оточенням.

Автобіографії. Збірник «За сто літ» містить і таку важливу складову мемуарів, як автобіографії, яким притаманне узагальнення подій, фактів власного життя, що є результатом особистих спостережень. Автобіографічні наративи були віднайдені й опрацьовані професійними істориками, літературознавцями, які зазвичай забезпечували археографічний супровід матеріалів: робили примітки, невеликі анотації та подавали коротку історію написання.

Зокрема, Гнат (Ігнат) Житецький підготував до друку в збірнику «За сто літ» невідомий раніше уривок автобіографії Миколи Костомарова про його життя в Києві в 1845 р. [175]. Матеріали були віднайдені Василем Котельниковим – чоловіком молодшої дочки Аліни Костомарової Софії Кисіль, до якого після смерті Аліни Леонтіївни в 1908 р. перейшов увесь архів Миколи Костомарова. Власноруч написаний текст містив інформацію про блукання автора містом, його знайомство зі студентами та

розповідь старого чоловіка про випадок, який стався з ним у костелі, куди часто заходив Микола Костомаров. Запис автором зроблений через деякий час після почутого і має всі риси художнього оповідання із захопливим сюжетом.

Історик і театрознавець Тарас Слабченко віднайшов автобіографію драматурга Марка Кропивницького, яку той виклав у листі від 9 жовтня 1885 р. до майбутньої дружини Антоніни Маркович. У розпорядженні Тараса Слабченка було 12 листів Марка Кропивницького: до його учня Онисима Сулова, до нареченої Антоніни Маркович та до письменника Михайла Комарова, адресованих протягом 24 жовтня 1880 р. – 24 січня 1908 р. Ці листи автор публікації використав для життєпису драматурга та змалювання складних стосунків майбутнього подружжя [457]. В автобіографії Марко Кропивницький постає людиною із загостреними емоційними рефлексіями. Звертає на себе увагу його промовистий підпис під автобіографічним текстом: «Безталан[ний] Непосидячий Марко» [457, с. 199], який, фіксуючи певні притаманні цій людині комплекси, може бути поштовхом для декодування його внутрішнього світу, ключем до авторської самоідентифікації.

Літературознавець, бібліограф Михайло Возняк надрукував у журналі статтю «Матеріали до життєпису Франка (з додатком двох недрукованих його автобіографій)» [93], у якій зібрав низку фактів із життя митця і науковця, залучивши матеріали архіву Бібліотеки Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові та записи метричних книг. У своїй праці зі збору біографічних матеріалів про Івана Франка Михайло Возняк звертався за допомогою до багатьох сучасників. Окремі матеріали йому надсилали, зокрема, адвокат Іван Кобилецький і парох Іван Негребецький. Ним було віднайдено і підготовлено до друку дві раніше не друковані автобіографії поета, що увійшли до публікації як додаток. Одна написана після 1890 р. українською мовою, інша (від 18 січня 1909 р.) – німецькою у

власному перекладі письменника українською. Автобіографії доповнені коментарями М. С. Возняка.

Педагог Олександр Тулуб записав та надрукував із доповненнями автобіографію поета, перекладача та драматурга Володимира Самійленка (1864–1925) [520]. Записи робилися влітку 1925 р., коли вже тяжко хворий Володимир Самійленко жив спочатку в Києві, і пізніше – коли він переїхав до с. Будаївка (біля Боярки на Київщині). Усі підготовлені Олександром Тулубом матеріали Володимир Самійленко переглянув і власноруч виправив. Надруковані вони були вже після його смерті. Автобіографія рясніє спогадами про українських діячів: Михайла Коцюбинського, Бориса Грінченка, Леоніда Глібова, Олександра Русова, а також докладними екскурсами в дитячі роки автора, обставинами його переїзду спочатку до Чернігова й далі до Катеринодара (нині Краснодар, РФ).

Підсумовуючи результати розгляду автобіографічного складника збірника «За сто літ», можна сказати, що представлені публікації мають не зовсім класичний характер, оскільки поєднують у собі і власне автобіографії, і спогади про «героїв» автобіографічних публікацій, і розлогі коментарі авторів археографічних розвідок.

Щоденники. У збірнику «За сто літ» знайшов своє місце і жанр щоденника. Зокрема, було надруковано уривки зі щоденників мецената і громадського діяча Григорія Галагана. До публікації матеріал підготував історик-славіст, літературознавець і перекладач Андроник Степович (Дудка-Степович) [475]. Щоденникові записи він віднайшов під назвою «Заметки по действиям Киевского отдела славянского благотворительного комитета и вообще по делу славянскому с 1872 года. В Киеве» («Нотатки щодо дій Київського відділу слов'янського благодійного комітету та взагалі у справі слов'янській з 1872 року. У Києві») у матеріалах, переданих йому Катериною Ламздорф-Галагановою. У них відображені головню тогочасні події в Галичині. «Написані інтимно, “для себе”, без усякої... “рисовки”, манірності...» [475, с. 183], вони, з одного боку,

додають досить яскраву сторінку до біографії Г. П. Галагана, з іншого – можуть слугувати матеріалом для висвітлення ставлення до інтелігентних кіл Галичини та галичан загалом у Києві.

* * *

Збирання та детальне вивчення спогадів на початку 1920-х років стало важливим етапом у розвитку української мемуарної традиції. Дослідники акцентували на людському вимірі життєписів українських діячів історії та культури, на епізодах їхнього приватного життя та особистих переживаннях.

Увага редколегій видань «Україна» та «За сто літ» до мемуарів засвідчує розуміння науковою спільнотою їх значення для висвітлення історичних подій, біографій діячів української історії і культури та налагодження діалогу поколінь, у якому спогадові тексти виступають найбільш вдалою та ефективною формою. Археографічне опрацювання спогадів вказує на високий фаховий рівень тих, хто віднаходив та упорядковував матеріали для опублікування, супроводжуючи їх докладними аналітичними коментарями.

5.2. Ідеологізація мемуарного нарративу та нав'язування істпартівського канону в радянській Україні

На розвитку української мемуарної традиції в умовах радянської дійсності суттєво позначилася широко розгорнута боротьба проти українського національного руху. Для цього радянська влада застосовувала різні прийоми, включаючи не лише законодавчі та адміністративні обмеження, а й пропаганду та агітацію, а також моральний і фізичний терор. Політика так званої українізації, яку проводив більшовицький режим у другій половині 1920-х років, була лише вимушеним компромісом з метою зміцнення власних позицій. Ця політика мала і

зовнішньополітичне спрямування, а саме: демонструвати українцям за Збручем, що лише в радянській Україні вони можуть задовольнити свої національні прагнення.

Важливе місце в зміцненні позицій радянської влади, її «коренізації» відводилось ідеології. Передусім ішлося про історичну сферу, з огляду на її значення у формуванні відповідних ідеологічних постулатів та пропаганді революційних змін, здійснюваних після встановлення більшовицького режиму. «Стара», буржуазна наука (дореволюційна), як і її заклади, вчені, часописи, були неспроможні, на думку більшовицької влади, зрозуміти зміст та історичне значення радянських перетворень, а їхні методологічні підходи виявляли теоретичну нездатність і безпорадність у вирішенні складних і відповідальних завдань історичної науки, висунутих революцією. На порядку денному з перших років радянської влади постало питання створення мережі нових установ, часописів, радянських навчальних закладів, які б мали на меті вивчати розвиток суспільства на засадах марксистсько-ленінської методології. Формування нової / радянської ідеології та методології історичної науки розглядалось не як закономірний процес засвоєння напрацювань своїх попередників, а як запекла боротьба «...з буржуазною, буржуазно-націоналістичною історіографією та опортуністами різних мастей» [775, с. 4]. Тим самим ставилась під сумнів доцільність існування українських національно орієнтованих установ, часописів та загалом фахового співтовариства істориків, діяльність яких була сформована в національній парадигмі. Саме функціонування новостворених вітчизняних наукових установ, які групувалися навколо ВУАН на чолі з М. С. Грушевським, наштовхнулось на безпринципність, конформізм та спротив з боку зросійщених ідеологів більшовицької партії, яка розглядала історичну науку лише як засіб ідеологічного впливу на народні маси й обґрунтування своєї політики [759, с. 25-26]. Тому вони були приречені на знищення.

Становлення нової, комуністичної мемуарної традиції в радянській Україні було тісно пов'язане зі створенням так званих Істпартів, завданням яких було збирання й опублікування матеріалів з історії революційного руху, російських революцій і Громадянської війни 1918–1920 рр. та історії Комуністичної партії. Істпарті – Комісії з вивчення історії Жовтневої революції та історії Комуністичної партії. Для цього був необхідний «...єдиний міцний центр для великої, у всеукраїнському масштабі, роботи з історії революції та нашої партії» [877, с. 5]. Функціонували Центральний, республіканські, губернські, та окружні (від 1932 р. – обласні) Істпарті. Всеукраїнський Істпарт був створений 1921 р. в Харкові при Наркомосі УСРР, з березня 1922 р. підпорядкований ЦК КП(б)У, 1929 р. реорганізований в Інститут історії партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У. Центральний Істпарт був заснований 1920 р. в Москві при Державному видавництві, згодом існував при Наркомосі РСФРР. У його друкованому органі – журналі «Пролетарская революция» – М. М. Покровський так визначав роль мемуарів у висвітленні історичних подій: «Особливо цінними є різного роду спогади, що дають той психологічний фон і той зв'язок, без якого окремі документи, які є в наших руках, можуть виявитися незрозумілими або зрозумілими неправильно... Без спогадів живих свідків того, що відбувається, писати історію вкрай важко» [897, с. 8].

Діяльність Істпартів докладно досліджувалась за радянської доби відповідно до жорстко регламентованого ідеологічного канону, що цілком зрозуміло. Питання методологічних засад радянської історичної науки і створення її установ свого часу активно досліджували українські радянські вчені [710; 773-775; 926; 929; 930; 956; 958]. Серед актуалізованих сучасними істориками питань, які стосуються діяльності Істпартів, є дослідження їх участі у формуванні архівної системи України та значення для розвитку історичного краєзнавства [887; 795], вивчення діяльності місцевих відділів – Катеринославського (Дніпропетровського),

Миколаївського й Конотопського, їхніх функцій, методики та принципів роботи [740; 789; 795], практики конструювання спогадів про Жовтневу революцію у 1920-х роках як інструменту творення більшовицької історії та формування «нової людини» [763; 808]. Проте ціла низка проблем залишається все ще поза увагою сучасних вітчизняних науковців. Потребують подальшого дослідження роль Істпартів як радянського механізму пропаганди й інструменту політичної боротьби, місце мемуарної літератури в цьому процесі, мотиви, якими керувались автори спогадів у їх написанні.

Основні напрями роботи Істпартів були визначені в спеціальному положенні, де наголошувалось на необхідності збереження історичних джерел, їх вивчення, видання збірників документів і матеріалів, мемуарів та наукових праць, організації історико-революційних архівів, бібліотек, музеїв, виставок, публічних лекцій, вечорів спогадів, створення товариств і клубів з метою «об'єднувати ветеранів робітничого руху для надання їм допомоги та використання їх для вивчення історії Жовтневої революції та РКП» [904]. Цим положенням керувались усі місцеві підрозділи Істпарту.

Істпарти являли собою досить розгалужену систему й поширювали свій вплив на всю територію радянської України. На місцях створювалися губернські, окружні (пізніше – обласні) відділи Істпарту, що діяли на правах відділів регіональних комітетів КП(б)У, групи учасників революційного руху, групи сприяння істпартівській роботі тощо. У 1925 р. в Україні активно діяло 20 місцевих відділів (бюро). На початок 1925 р. в Україні діяли регіональні відділи Істпарту в Києві, Харкові, Катеринославі, Полтаві, Одесі, Донецьку, Луганську, Запоріжжі, Миколаєві, Вінниці, Чернігові, Єлисаветграді, Артемівську, Херсоні та інших містах. Спеціальні уповноважені місцевих відділів Істпарту організовували збір, вивчення, упорядкування збірників документів і матеріалів з історії партії і революції, створювали історико-революційні архіви, бібліотеки, музеї, товариства, клуби, влаштовували виставки, проводили публічні лекції,

вечори спогадів тощо [627]. Місцеві відділи були повністю залежними від центрального Істпарту. Механізм взаємодії республіканського та всесоюзного Істпартів з місцевими відділеннями реалізовувався через розсилку їм значної кількості методичних рекомендацій та різного роду настанов стосовно актуальної тематики, яка підлягала розробці. Так чином уся діяльність централізувалась і підпорядковувалась політико-ідеологічним завданням радянського режиму, утвердженню марксистської схеми історичного процесу.

Важливість цієї роботи підтверджувалась і кадровими рішеннями. До роботи українського Істпарту були залучені відомі радянські державні діячі. Зокрема, М. О. Скрипник, який одночасно із державними посадами обіймав пост його голови в 1921–1923 рр. Членами колегії були голова ВУЦВК Г. І. Петровський, С. В. Косіор, М. М. Попов. Серед активних учасників – Є. М. Адамович, В. Манілов, М. А. Рубач, В. К. Щербаков та інші.

Одним із напрямів діяльності Істпартів було збирання, написання та видання мемуарів учасників боротьби за перемогу радянської влади в Україні, які мали стати джерельною базою радянської історичної науки. Робота в цьому напрямі набула рис системності та планомірності. Істпарт розробив цілий арсенал заходів, які мали не лише сприяти пошуку і виданню вже написаних мемуарів, а й створювати сприятливі умови для написання нових мемуарів учасників революційних подій. З цією метою, наприклад, видавалися методичні матеріали – конспекти для потенційних авторів мемуарів, розроблялися спеціальні анкети / питальники для учасників революційних подій, організовувалися вечори спогадів, у тому числі виїзні (на села) [7, с. 179], створювалися групи сприяння Істпартам, різноманітні громадсько-наукові організації: Товариство старих більшовиків, Всесоюзне товариство колишніх каторжан і засланих поселенців, товариство «Історик-марксист» тощо.

Спеціально розробленими так званими питальниками мали керуватися співробітники Істпартів під час інтерв'ювання, а також безпосередньо самі автори спогадів [740, с. 249]. Отже, визначені та затверджені питання (а губернські Істпарти, враховуючи свою регіональну специфіку, розробляли теоретичну частину досліджень, у тому числі й питальники, що надалі обов'язково мали бути затверджені центральним органом) ставали тими головними елементами, що визначали в подальшому структуру й інформаційну компоненту спогадів, виходити за межі яких заборонялось. Показовими в цьому контексті є статті М. Батурина «Конспект-мінімум для воспоминаний» («Конспект-мінімум для спогадів») [638] та Й. Р. Геліса «Как надо писать воспоминания» («Як треба писати спогади») [679], де чітко прописано основні організаційні питання роботи з авторами, тематична спрямованість спогадів. Оскільки вони були надруковані у виданнях Центрального Істпарту, то сприймалися як директивні. Зокрема, Й. Р. Геліс піддавав критиці автобіографічні спогади, у яких автор пише лише про себе: «Такі спогади здебільшого взагалі не відображають дійсність, а спотворюють її у вигідному для “центральної” фігури напрямі. Такі мемуари просто шкідливі для молодого покоління, оскільки вони гіпнотизують ще не озброєну критичним спротивом думку і підпорядковують її своєму впливу» [679, с. 202]. Основна увага мала бути зосереджена на подіях (їх часі й місці), політичних партіях та рухах, що брали участь у них, та на характеристиках їх керівників. Це, звичайно, впливало на структуру, інформаційно-тематичну насиченість мемуарного наративу. Поза межами істпартівської традиції залишалися такі визначальні маркери мемуарного наративу, як інтенції, автобіографічний складник, внутрішні переживання, духовний світ авторів мемуарів, інтерпретації власного досвіду зі згадуваних подій, адже це вело до особистісного зростання, формування індивідуальної історичної свідомості та картини світу, що не входило в інтереси режиму. Цим актуалізувалася ідея абсолютної знеособленості мемуарів, що є

основним маркером радянських спогадів. На перше місце в суспільному дискурсі виходить ідея формування колективної радянської ідентичності на протигагу індивідуальній як менш вартісній.

Основне завдання Істпартів бачилося не лише в тому, щоб «“розкопати” різні документи й матеріали або нагромаджувати белетристику про події недавнього й давно минулого нашого революційного руху», а й у тому, щоб «централізувати роботу, щоб створити той єдиний потужний центр, який узяв би на себе всю важкість комбінування великого матеріалу, виділення найважливішого з нього та встановлення всієї історичної правди про події» [877, с. 5]. У такий спосіб радянська влада намагалася контролювати все, що було в межах істпартівської діяльності. Передусім це стосувалося спогадів, яким належала відповідальна місія встановити історичну, тобто зручну для радянської влади, «правду» про революційні події на теренах України.

Журнал «Літопис революції»

Важливим маркером / барометром розвитку радянської історичної науки, у тому числі й мемуарної радянської традиції, стало періодичне видання Всеукраїнського Істпарту «Літопис революції» (далі – ЛР), перший випуск якого вийшов у листопаді 1922 р., а останній – на початку 1933 р. За 11 років видано 57 номерів журналу (у 47 книгах). У 1922–1927 рр. видавався російською мовою, у 1928–1929 рр. – російською та українською, а з 1930 р. – українською. Ініціаторами видання часопису українською мовою були Микола Скрипник і Панас Любченко. Різні аспекти видавничої діяльності Істпарту України, тематичне спрямування журналу «Літопис революції», основні напрями роботи редакції, авторський склад розглянула свого часу Н. В. Комаренко [773; 774]. На сторінках журналу друкували статті, матеріали і документи, а також спогади, хроніку, бібліографію, рецензії, огляди, публіцистичні нотатки тощо. Спогадам надавалось важливе значення, про що переконливо свідчать назви розділів часопису. У перших випусках журналу

виокремлювались такі: «Статті і спогади», «Матеріали і документи», «Бібліографія», «Хроніка». Однак уже з четвертого номера (1923 р.) «Спогади» складали автономний розділ, який став неодмінним елементом журнального контенту.

Редакція не завжди жорстко дотримувалась такого розподілу матеріалу, час від часу вносилися зміни, мемуари іноді подавалися не лише в спеціальному розділі («Спогади»), а й у ювілейних, тематичних. Наприклад, у першому номері за 1926 р. тексти спогадового змісту були підпорядковані тематичним розділам, які мали бути базовими з огляду на зазначену тематику. Тому і перший розділ «Гражданская война на Украине : статьи и воспоминания» [178; 244; 286; 295; 388; 403; 442; 562], і другий «Воспоминания о первой революции» [108; 214; 319] містили масиви спогадів.

У другому номері за 1928 р. тематичну рубрику «Червона армія» наповнюють не лише історичні нариси, а й мемуарні. Тут вміщено два матеріали Й. Е. Якіра, один з них – спогади про історичні події, у яких автор брав безпосередню участь [596]. У 1928 р. радянська влада відзначала знакову для більшовиків подію – 25-ту річницю II з'їзду РСДРП, тож у ЛР з цієї нагоди був запроваджений спеціальний розділ, який містив спогади революційних діячів В. В. Вакара, М. Б. Колчинського та Бориса Лінцера. У цих мемуарних наративах відображено картину соціал-демократичного руху в Києві, Катеринославі та Єлисаветграді [78; 238; 283]. Серед ювілейних публікацій у збірнику знаходимо спогади Ф. Я. Угарова «Мои встречи с Г. И. Петровским» [527], присвячені його 50-річчю.

Оскільки друковані мемуари мали цілком відповідати комуністичній ідеології, то було розроблено спеціальну методику роботи редакції над ними. Перед публікацією спогади проходили свого роду рецензування на різних рівнях. Їх доопрацьовували в гуртках і групах сприяння роботі Істпарту працівники місцевих / регіональних відділень, а вже потім

надсилали до редакційної колегії. Були випадки, коли після оприлюднення тих чи інших мемуарів друкувалися доповнення й коментарі, окремі матеріали до теми спогадів з роз'ясненнями.

Специфіка мемуарів, які друкував ЛР, полягала в тому, що вони містили не лише власні спостереження авторів, а й різноманітні документи (листування, матеріали жандармерії тощо), писалися переважно без узагальнень та особистих рефлексій на події, проте з чітким артикулюванням своєї відданості революційній справі та непримиренності до опонентів / ворогів. Інформативності спогадам надавали використані в них тексти агітаційних листівок, відозв, матеріали тогочасної преси та особистих архівів, що сформувалися в авторів у роки революційної діяльності. Однак досить часто автори на початку спогадів зазначали, що не зовсім покладаються на свою пам'ять, тому просили «товаришів» доповнити їхні матеріали інформацією. Скоріше за все, так вони намагались убезпечити себе від переслідувань у майбутньому, якщо спогади не відповідатимуть офіційному тлумаченню подій. Уже тоді серед авторів спогадів не було впевненості, до якої межі можна було писати правду про події, учасниками яких вони були.

Хронологічно мемуарні матеріали, що друкувалися в ЛР, охоплювали період від 60-х років XIX ст. до 1917 р., згідно з редакційною політикою. Як зазначалося в першому випуску, «революційна робота пролетаріату в Україні має обширну історію, зрозуміло, і до 17 року. Ось чому ми вважаємо, що в нашому журналі має висвітлюватися робота українських організацій і в минулому, до 1917 року» [877, с. 6], хоча реально друкувались матеріали про події і пізнішого періоду. Найбільш ранні з них, які стосуються революційного руху в Україні, описані в спогадах В. В. Міяковського, О. М. Макаревськог, О. І. Бичкова. Редакція ЛР зробила примітку щодо статті В. В. Міяковського «"Киевская громада" : (из истории украинского общественного движения 60-х годов)» [325]: «Ця стаття, присвячена історії української ліберальної думки, за

темою своєю не зовсім відповідає завданням, які ставить собі “Летопись революции”. Але редакція вважає, що розуміння своєрідного характеру української революції неможливе без ознайомлення з історією української громадськості, і тому вирішила надавати на сторінках “Летописи революции” певне місце для з’ясування основних моментів у розвитку українських національних ідей та українських політичних організацій, навіть тих, які не мали революційного характеру» [325, с. 127].

У контексті формування радянської мемуарної традиції праця Володимира Міяковського була скоріше винятком, адже автор долучив до неї спогади реальних учасників українського громадського руху 1860-х років – В. Б. Антоновича, М. П. Драгоманова, О. О. Русова, З. Ф. Недоборовського, Б. С. Познанського, Івана Касьяненка, польських діячів (автор використовував спогади про Польське повстання) [610], чії імена ближчим часом згадуватимуться в радянських друкованих виданнях лише з негативною характеристикою або стануть взагалі табутованими.

В. В. Міяковський – чи не єдиний автор ЛР, який мав тісні зв’язки з українським національним рухом і був задіяний у різних установах УАН, а згодом працював у еміграції на українську справу. Залучаючи до кола авторів спогадів тих, чию позицію не поділяла, редакція тим самим намагалась експлуатувати інтелектуальний потенціал представників національної еліти, які володіли словом, були учасниками описуваних подій, мали контакти з іншими громадськими діячами, і в такий спосіб сподівалася заручитися їхньою підтримкою заради пропаганди власної ідеології. Але закривати очі на активну проукраїнську позицію авторів було можливо лише до певного часу. Тому після опублікування спогадів В. В. Міяковського в 1924 р. надалі від такої практики відмовились.

Із колишніх народовольців спогади залишили учасник катеринославського з’їзду «Народної волі» (у 1885 р.) О. М. Макаревський та колишній член Київського народовольчого гуртка О. І. Бичков. Олексій Макаревський описує студентські заворушення в Харкові, народницькі й

народовольські гуртки, арешти їх членів [299; 300]. Ці спогади були надруковані, скоріше за все, лише тому, що автор відійшов після закінчення Харківського ветеринарного інституту від політичної діяльності та сконцентрувався на професійній. Олександр Бичков, який на час опублікування спогадів працював у Харківському Істпарті, згадує про свою участь у народовольчому гуртку Києва [75].

Тематично ЛР був спрямований на висвітлення революційної боротьби «трудящих України за соціальне та національне визволення», а зроблені в друкованих матеріалах акценти, у спогадах у тому числі, стали каноном для радянської історіографії. Зміст ЛР засвідчує, що основними темами публікацій були: події «революції 1905 р.», «від 1905 до 1917 р.» («між двома революціями»), «Лютнева революція», «історія партії, Жовтневої революції», «громадянська війна в Україні», «історія профспілкового руху», «історія визвольних рухів трудящих України» [1089]. Це, звісно, впливало й на зміст спогадів, який передусім відображав історію революційного / більшовицького руху в Україні.

Цікавими були методи отримання мемуарних матеріалів, адже практики написання спогадів у більшості радянських діячів не було. Для активізації цього процесу «з високих партійних трибун» у порядку «дотримання партійної дисципліни» лунали заклики до створення мемуарів про участь членів партії у революційному русі. Згодом М. О. Скрипник згадував, з якими труднощами редакції ЛР вдавалося «...притягти до співробітництва в часопису товаришів, як важко було звернути їхню увагу до того, щоб написати хоч якісь спогади, а тим паче якісь пояснення якихось історичних подій» [940]. На нарадах Всеукраїнського Істпарту прямо заявляли про те, що кожен член партії повинен писати спомини. Зокрема, делегат Всеукраїнської наради заввідділів Істпарту (25–26 січня 1925 р.) від Волинського відділення Сашин (часто зазначалися лише прізвища авторів мемуарів, без ініціалів або імен) наголошував: написанням мемуарів має перейматися кожен член

партії, тому «потрібно вжити рішучих заходів до того, щоб спонукати кожного товариша писати свої спогади» [668, с. 226]. Саме в такий спосіб і збирали мемуарні матеріали до перших номерів ЛР. Фактичне написання спогадів з примусу до дотримання «партійної дисципліни» відзначав, досліджуючи цю проблематику, В. Г. Сарбей [930, с. 5]. І це справді було так. Делегат згаданої наради від Катеринославського Істпарту Скворчевський, ділячись досвідом написання / збирання мемуарів, зазначав, що робітників важко примусити писати спогади, бо вони переважно малограмотні, хоча із задоволенням зайнялися б цим. Тому він пропонував збирати подібні матеріали під час спеціально організованої бесіди: один товариш розповідає, інший доповнює, виправляє, стенограф пише, в результаті отримуємо вивірену інформацію [669, с. 212]. Щоб уникнути помилок, на місцях практикувались колективні обговорення текстів, те саме стосувалось використання матеріалів жандармерії та інших документів. Про це, зокрема, розповідала на згаданій нараді делегатка від Харківського Істпарту Мачульська [669, с. 228].

Серед важливих критеріїв, які дають змогу зрозуміти еволюцію мемуарної традиції в умовах радянської дійсності, – авторський склад спогадів (зокрема, соціальна та професійна належність дописувачів), мотиви звернення до мемуарного жанру, «герої», тематика та географія представлених матеріалів. Вони свідчать про вплив більшовицької ідеології на мемуарний наратив, який повністю контролювався і тематично формувався Істпартом як окремим відділом РКП(б). Адже влада розглядала спогади як джерельну базу радянської історичної науки, яка мала написати нову, «правдиву» історію. Саме це й спричинило жорстку регламентацію жанру.

Що до географії, то за всі роки існування ЛР авторами спогадів були представники всіх губерній (згодом – областей) України. Водночас це були матеріали передусім про революційні події, які відбувалися переважно в промислових центрах і ключових містах. Ідеться про спогади, які

опублікували Є. М. Адамович [10], С. І. Гопнер [119; 120], А. Балтін (Т. Блум) [39], О. Й. Бронєвой [66] (Одеса), О. В. Ємельянов-Сурик [172] (Харків), П. Г. Казимирчук [205] (Донбас), Е. Й. Квірінг [216-218], Т. К. Коломієць [237] (Єлисаветград), Григорій Карпенко [212; 213] (Київщина), Н. Карпенко (Жорж) [214] (Олександрівськ), С. І. Мінц [317; 318] (Конотоп, Одеса), Я. П. Ряппо [429] (Миколаїв), С. Таранущенко [493], Г. І. Петровський [394], Д. З. Лебедь [274] (Катеринослав) та інші. Про революційні часи на Житомирщині опублікували спогади І. Штульбаум [581], Г. Михайлов [320], Ф. Зафран [187], І. Дашковський [143]. Одещина представлена в спогадах Х. Миронера [319]; Чернігівщина – Биструкова, Ю. М. Коцюбинського, І. Локатоша В. Щербакова [74; 252; 289; 587]; Херсонщина – В. Липшица [284; 285]; Черкащина – А. Дикого [149]; Полтавщина – С. М. Мазлаха, С. Д. Сметанича [298; 459].

Певне місце відведено спогадам про революційні події в Західній Україні, що мало демонструвати тяглість її історичних і політичних зв'язків з радянською частиною України. Зокрема, про події на Волині йдеться в спогадах Є. Гацкевича [108], Т. Давидюка [140], Г. Михайлова [321], на Поділлі – у спогадах М. П. Тарногородського [498], у Галичині – М. Левицького, С. Г. Вітика [90; 277] та інших. Звертає на себе увагу рецензія Мирослава Ірчана на видання спогадів Степана Шухевича «Видиш, брате мій (8 місяців серед УСС-ів)». Автор рецензії застерігає: «Та все таки Шухевич і друзі його з фашистського українського видавництва “Червоної Калини” у Львові дбають зараз про те, щоби впливати націоналістичним дурманом на західньо-українську трудящу молодь і на ганебних традиціях УСС-ів підготувати її до майбутньої інтервенції проти СРСР, зокрема УСРР, звичайно, в спілці та на службі з польськими, румунськими, французькими та іншими імперіялістами» [751]. Що до самого феномену Легіону УСС, то, дотримуючись ідеологічних кліше, сформованих радянською владою стосовно

українських збройних формувань, рецензент характеризує усусів як повністю залежних від зовнішнього чинника, а їхню роль вважає деструктивною: «...сліпа, без застережень служба австро-німецькому імперіялізмові, свідоме вбивство галицької робітничо-селянської молоді та трудової інтелігенції, нещадне нищення і спалювання цілих галицьких сіл, боротьба офіцерства за першенство ціною смерти тисячів стрільців і реакційна роля українського легіону на всіх ділянках його життя та боротьби – ось зміст книжки. Шухевич малює політику української буржуазії, яка коштом українських трудящих мас намагається купити собі шматок “пирога” від панівної буржуазії (приміром, у фашистівської польської буржуазії), до якої вона охоче йде на службу» [751].

Логічним є те, що більшість авторів спогадів були харків'янами, адже ЛР видавався в Харкові – столиці України з 9 грудня 1919 р. до 24 червня 1934 р. Проголосивши місто столицею, влада протиставляла «пролетарський Харків» «буржуазно-націоналістичному» Києву, що також стало свідченням наступу на національну ідею і самостійницький напрям української історичної науки та формування нової радянської історії, її джерельної бази, яка мала замовчувати надбання української історіографії, викривляти історичну свідомість українців та генерувати комуністичні ідеали, класовий підхід до історії.

У Харкові було зосереджено багато республіканських організацій, наукові та навчальні заклади, що сприяло появі молодих науковців, сформованих уже за канонами радянської ідеології, – потенційних авторів ЛР. Водночас авторами спогадів були представники Москви, Ленінграда (нині – Санкт-Петербург, РФ) та інших міст СРСР.

Що до цільової аудиторії мемуарних наративів, то потенційними читачами був увесь партійний прошарок радянського суспільства, наукова спільнота, яка мала реагувати на публікації в ЛР як на обов'язкові директиви, та широкий загал. Звертаючись до цього жанру, автори і читачі автоматично долучалися до процесу усвідомлення свого минулого,

переосмислення індивідуального досвіду, що супроводжувалось формуванням ідентичності, яка на той момент у більшості з них була тісно пов'язана з радянською ідеологією.

Автори. Найбільше спогадових матеріалів, надрукованих на сторінках ЛР, належить професійним революціонерам, які одночасно обіймали посади керівників радянських партійних та державних структур. Вони відзначалися вираженою прорадянською та антиукраїнською позицією, активно брали участь у формуванні та утвердженні більшовицького режиму на території України. Їхні згадки ілюструють унікальний погляд на події того періоду, розкриваючи ідеологічні витoki та стратегії, які допомогли встановити й утримувати новий політичний лад. Їх свідчення розкривають роль кожного в будівництві радянської системи, участь у формуванні ідеології комунізму в контексті української дійсності та внесок у створення політичних, економічних і соціальних структур нового устрою.

Представники державної та партійної номенклатури не були професійними істориками, але в жорстких умовах партійної дисципліни, яка вимагала безпосередньої участі у виконанні рішень і постанов партії, змушені були долучатися до написання спогадів, пропонуючи свою модель так званої правдивої історії революційних подій та їх учасників. А журнал ЛР, зобов'язаний дати центральній владі цей ідеологічно вивіреним матеріал, «на противагу перекрученому, емігрантсько-буржуазному виробу» [877, с. 6], був основним друкованим майданчиком, де можна було заявити про свою роботу в цій царині. Він мав стати центральним органом розрізнених сил щодо встановлення «правди», «великої правди про нашу велику, істинно велику революцію і могутню робітничу партію» [877, с. 6].

Створенню радянського історичного нарративу – більшовицького трактування історії національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. – відповідала й тематика спогадів державних і партійних діячів, які писали про події, до яких вони були безпосередньо причетні, та про людей, з

якими спілкувалися. Зокрема, В. О. Антонов-Овсієнко [29], В. П. Затонський [186], А. В. Іванов [193] зосередились на боротьбі з Центральною Радою за встановлення більшовицької влади в Україні, так би мовити, від першої особи, бо самі були активними учасниками цих подій. Спогади А. В. Іванова рясніють ідеологічними кліше на кшталт «кулацька Рада», що провадила «зрадницьку політику» (висловлювання щодо Центральної Ради), «контрреволюційна кулацька стихія» (щодо Української селянської спілки (об'єднувала незаможне селянство в Україні в 1917–1919 рр., мала власне друковане видання – щоденну газету «Народна воля»), «боягузництво меншовиків». У спогадах В. О. Антонова-Овсієнка докладно описано військові операції, зокрема їх планування, із захоплення влади в Україні, зустрічі з В. І. Леніним, Я. М. Свердловим, П. Ю. Дибенком для обговорення цих питань, із додаванням матеріалів офіційного листування (телеграфом) з В. І. Леніним, іншими радянськими функціонерами, спробами аналізу обставин, що склалися, та підбиттям підсумків.

У спогадах В. П. Затонського подано аналіз ситуації в Києві напередодні боїв з Тимчасовим урядом (ситуативний союз більшовиків з Центральною Радою, яку називає «дрібнобуржуазною демократією»), опис спільних засідань Центральної Ради і більшовиків, зустрічей з М. С. Грушевським, М. В. Поршем, Є. Б. Бош, Л. Л. П'ятаковим, особливо наголошено на значенні української мови для агітаційної роботи серед населення Києва (натомість, за його словами, серед більшовиків у всій організації було лише декілька чоловіків, які розмовляли українською в тому числі і автор) [186]).

Попри те, що ці мемуари мають автобіографічний характер, жорстка регламентація радянської влади щодо висвітлення історії лише з позиції партійності унеможливлювала спроби робити відступи, які б давали об'єктивну інформацію стосовно обставин особистого життя авторів, альтернативних думок та емоцій. Частина авторів мемуарів залишаються

невідомими для сучасного читача. Адже самі спогади висвітлюють лише малий відтинок часу та окремі епізоди встановлення радянської влади в Україні, і віднайти інформацію про авторів майже неможливо, сліди багатьох із них губляться в драматичних 30-х роках ХХ ст.

До мемуарів групи партійних і державних діячів зараховуємо і масив спогадів, що належать відомим радянським воєначальникам – А. С. Бубнову (1883–1940) [68], П. Ю. Дибенку (1889–1938) [148], Й. Е. Якіру (1896–1937) [596; 597], М. М. Криворучку (1887–1938) [258; 259]. Усі їхні спогади об'єднані воєнною тематикою, описом окремих військових операцій, що здійснювалися більшовиками на території України в період національно-визвольних змагань, і мають яскраво виражений пропагандистський характер. З історіографічного погляду вони написані в контексті офіційної радянської науки, яка подавала події 1917–1921 рр. в Україні як героїчне минуле, пов'язане з так званою боротьбою українського народу проти внутрішньої та зовнішньої контрреволюції.

Крім того, спільним для цих спогадів є їх майже абсолютна знеособленість, відсутність індивідуальних рефлексій / роздумів щодо описуваних подій на тлі чітко сформульованої ідеологічної позиції, пафосна риторика, відданість справі партії більшовиків та непримиренність до її опонентів, що є свідченням жорсткої регламентації у справі підготовки мемуарів. З огляду на те, що великі масиви спогадів друкували до ювілейних дат, це призводило до того, що вся опублікована мемуаристика несла на собі тавро святкового революційного пафосу, який був далекий від реальності.

Що стосується спонукальних мотивів звернення до жанру мемуарів, то на першому місці, безперечно, психологічний тиск, безальтернативність ситуації, а отже – готовність відповісти на заклики партії щодо необхідності написання спогадів.

Жіноча компонента в авторському складі «Літопису революції».
У ЛР натрапляємо на масив жіночих спогадів. Вони також підпорядковані

жорсткій тематичній регламентації і характеризуються майже повною відсутністю біографічної інформації авторок щодо себе й тих, кого вони згадують, крім зазначення політичної орієнтації, однак є цікавими щодо висвітлення окремих позицій та більш рельєфного гендерного підходу. У журналі активно друкували спогади однієї із найстаріших членів більшовицької партії (з 1893 р.), історика Є. М. Адамович. Сама Євгенія Миколаївна мала дворянське походження, але все своє свідоме життя присвятила революційній роботі. Була організаторкою іспартівської роботи на теренах України, дописувачкою ЛР. Її спогади [8-12] стосувалися революційного руху в Одесі, Харкові, Катеринославі, Миколаєві, де вона була безпосередньою учасницею подій. Інформація щодо обставин особистого життя дуже рідко з'являлася на сторінках її спогадів. Зокрема, вона згадує про свою дитину лише у зв'язку з тим, що та відволікала її від активної революційної роботи: «Щоб піти на збори, мені треба було кудись відвести на ніч дитину і забирати її вранці, що не завжди було можливо. Це дуже гнітило мене, іноді позбавляло можливості бути в курсі всіх справ до подробиць, до чого я звикла за майже рік роботи» [10, с. 51]. Специфікою спогадів Євгенії Адамович можна вважати зазначення цілої низки імен і прізвищ жінок, з якими її зводила доля і революційна робота. Серед катеринославських діячок вона згадує «Марію Абрамівну», «Марусю», «Надю», дає їм короткі характеристики: «т. Розалія Самсонівна Гальберштадт (“Марія Абрамівна”) – знаний працівник, потім меншовичка, дружина теж відомого меншовика Крохмалю», «Роза Любарська (Маруся)» – з робітників, «З. О. Нарочницька (уроджена Воропаєва)» відрізняється дивовижною здатністю розумітися на людях, «Катя Рискіна» – тепер меншовичка, не працююча тощо. Окремо зупиняється на зустрічі з Катериною Брешко-Брешковською в Катеринославі. Приїзд «бабусі» Брешковської до міста був важливою подією того часу [10, с. 57]. Згадуючи про своє перебування в Катеринославській в'язниці (1902 р.), Є. М. Адамович зазначає, що там

було близько 25 жінок. Зокрема, пише про Розу Любарську, Розу Гольберг, Ліфшиц, ткалю Іду Розіну, Анну Грибліну, Анну Мойсеївну Пипік, Агнесу Зладкіну, Бляхман, робітниця Геллер, Ампіс (дружина Голуба) [10, с. 56-57].

Головним критерієм індивідуальних характеристик була партійна належність та стійкість ідеологічних переконань. Наприклад, згадуючи революціонерку т[овариша] Громан («Ольга», «Хвиля»), авторка зазначала, що вона – дуже енергійний працівник і прекрасний оратор, «але не тверда щодо принципів, іноді припускалася великих “ляпсусів” на мітингах і т. ін. – (у майбутньому меншовичка)» [10, с. 51].

Радянська партійна й державна діячка, історик Серафима Гопнер, спогади якої друкувались на сторінках ЛР, провадила активну пропагандистську роботу на теренах України, згодом стала професійним істориком. Вона згадує про події лютого 1916 р. на Катеринославщині, куди повернулася після шести років еміграції [119; 120]. Її спогади рясніють деталями організаційної та ідеологічної підпільної роботи в Одесі й Катеринославі.

Активна учасниця революційних подій в Україні, історик В. І. Лапіна залишила спогади про 1919 р. в Одесі перед приходом денікінців [271]. Вона подає розгорнуту інформацію про участь жінок у революційній підпільній роботі в місті. Замість імені й прізвища зазначає лише прізвище чи псевдо осіб, які брали участь у роботі місцевого комітету партії. Зокрема, згадує Хану Топоровську, Фаню Залевську, Миколу Тимофєєва, Полтарака, Дору Камиргородську, Маню Гепштейн, Полячку та Олену Соколовську (Ідеться про Софію Іванівну Соколовську). Серед жінок, які працювали у Червоному Хресті, називає Клавдію Гольберг, Люсю Едельштейн, себе, Блюму Авербух, Сєверну, Соню Кравцеву (Шнейдерман), а також керівників організації – Цилю Бєлявську та Александровича [271, с. 179].

Чи не єдина, Віра Лапіна, згадуючи учасників революційного підпілля в Одесі, дає характеристику одному з них – Борису Уралову: «У районах були створені трійки. До трійки міського району входили Рашковецький, Борисов і Борис Уралов (помер у 1921 чи 22 р. від запалення легень). Після виходу з підпілля Уралов був секретарем міського райкому і виріс до крупного партійного працівника. Енергійний, завжди спокійний і веселий, він умів гуртувати навколо себе працівників, умів керувати роботою» [271, с. 179]. Згадує і особливу роль жінок, які для конспірації використовували різноманітні театральні прийоми, перевтілюючись у тих, за кого видавали себе для маскування: доводилося, виправдовуючи паспорти дружин офіцерів, купецьких дочок, грузинських княгинь (Роза Лучанська – княжна Ніна Катамадзе), ходити у відповідному одязі, фарбуватись [271, с. 179]. Спогади В. М. Лапіної мають менш офіційний характер, містять більше реальних, цікавих фактів підпільної роботи та дають змогу уявити масштаби долучення різних верств населення міста до описаних подій.

Утім, спогадам жінок, так само як і чоловіків, властиві всі ознаки чітко регламентованого історичного нарративу, який мав відповідати затвердженим канонам та слугувати підґрунтям для написання «правильної» радянської історії. Переважно вони були позбавлені емоційного забарвлення, притаманних жіночому письму. Формальне проголошення радянською владою так званої гендерної рівності супроводжувалось ігноруванням відмінностей жіночого та чоловічого світосприйняття (і жінки, і чоловіки – всі були «товаришами») задля утвердження й піднесення на п'єдестал передусім партійної належності та відданості справі більшовиків. Проте спогади жінок більш акцентовані на висвітленні ролі жінок та їх реальної участі в революційних подіях.

«Герої». Своєрідними маркерами становлення (щодо тогочасної радянської мемуарної традиції варто говорити не про еволюцію, а про становлення, оскільки раніше такої традиції не існувало) мемуарної

традиції радянської епохи 1920–1930 років стали вибір «героїв» спогадів та формування власного пантеону. Адже розбудова власної галереї «героїв» (мається на увазі комплекс уявлень, оцінок і характеристик історичних осіб) є неодмінним складником конструювання радянської ідентичності. У радянському дискурсі йшлося про «єдиний народ», його жорстку класову детермінацію, «пролетаріат» і робітничий клас як головну рушійну силу світового прогресу. Національні герої попередніх періодів залишалися поза межами цього дискурсу.

Аналіз переліку «героїв» спогадів на шпальтах ЛР демонструє існування чи не єдиного «гідного» образу, який заслуговував на найбільшу кількість мемуарних наративів. Мова про «вождя пролетаріату» В. І. Леніна, життя якого мало стати дороговказом для тодішнього та наступних поколінь. Найяскравіше мотиви написання спогадів про В. І. Леніна висловлені в мемуарах І. М. Владімірова, що стосуються періоду його життя в першій еміграції [91]. Автор виходив з того, що «робітничо-селянська маса бажає і повинна знати все про життя свого вождя, бо Володимир Ілліч, – як колись говорили серед емігрантів, – дзеркало і совість революційного пролетаріату» [91, с. 60]. У першому номері ЛР за 1925 р. було подано розділ «Воспоминания о Ленине», він містив спогади В. Я. Чубаря [566], О. Г. Шліхтера [578], Є. М. Адамович [9], М. М. Скрипник (Межової) [455]. Спогади цих діячів стосуються різних етапів життя Леніна, переважно знакових: перебування в еміграції, участь у з'їздах партії, робота в Смольному. Автори мемуарів були особисто знайомі з Леніним та намагалися представити читачеві образ великого державного діяча, якому були властиві й риси пересічної особистості. Згадували про його звички в побуті, манеру спілкування з колегами та делегатами різноманітних організацій, прояви хвороби, деталі проживання у Смольному тощо.

Час від часу в ЛР публікували поодинокі спогади й про інших партійних та державних діячів. Зокрема, до п'ятдесятиріччя

Г. І. Петровського спогади про нього підготував Ф. Я. Угаров [527]. Публікації, присвячені пам'яті загиблих діячів революційного руху, друкували під рубрикою «На спогад про тих, що загинули». Серед них – І. Крейсберг (1898–1919), Д. Пономарьов (1887–1924), М. Данилевський (1894–1920), В. Клочок (1889–1918), Ш. Грузман (?–1919), Л. Смоляков (1897–1920), В. Селюк (1881–1918), П. Воронцов (1893–1919), М. Руднєв (?–1917), Ю. Лутовинов (1887–1924), П. Мойсеєнко (1852–1923), П. Мізікевич (?–1919), М. Кангун (1897–1917), О. Бондаренко-Бурдун (1884 – не раніше 1919), Д. Рудь (1886–1919), Є. А. Палкін (?–1919), С. Сазонов (?–1919) та інші.

Ці спогади іноді містять стислі біографічні відомості, але більш детально в них ідеться про боротьбу / трагічну смерть. Імена / біографії загиблих активно використовувалися радянською владою як приклад самовідданої боротьби за справу більшовиків, гідний поклоніння та наслідування, а трагічна загибель мала слугувати для підростаючого покоління прикладом жертвності. Самі спогади виступали документальним підґрунтям правоти радянської влади в її боротьбі з опонентами та ворогами. Прикметним є те, що ЛР не друкував історичних / біографічних матеріалів чи спогадів, що стосувались української історії з давніх часів та її діячів. Складається враження, що історія України розпочалася лише з виникненням більшовицької партії. Весь величезний пласт подій боротьби за національне визволення у ХІХ – на початку ХХ ст. залишався поза межами радянської історіографії.

Автори партійних мемуарів, що друкувалися на сторінках ЛР, так само стали жертвами сталінських репресій, зокрема В. О. Антонов-Овсієнко, В. П. Затонський, Е. Й. Квірінг, Ю. М. Коцюбинський, В. І. Межлаук, П. Ю. Дибенко, Й. Е. Якір, М. М. Криворучко, Є. М. Адамович та інші. Під тиском сталінського режиму покінчив життя самогубством Микола Скрипник. Доля багатьох авторів спогадів залишається невідомою, адже часто це були революційні діячі

регіонального рівня. Більшість із них загинули під час сталінських репресій 30-х років ХХ ст.

Публікування мемуарів у ЛР – не єдиний видавничий проєкт радянської влади. До функцій істпартів входила і підготовка збірок спогадів, які вміщували статі, спогади та документи. Зокрема, у різні роки вийшли збірки про події в Києві та на Київщині («1906 рік у Києві та на Київщині: зб. ст. та спогадів» (Київ, 1926; «Из истории Октябрьской революции в Киеве: (воспоминания участников)» (Киев, 1927); «Під гнітом німецького імперіалізму (1918 рік на Київщині)» (Київ, 1927)) [504; 200; 399], у Харкові («1917 год в Харькове: сб. ст. и воспоминаний» (Харків, 1917)) [525], в Одесі та на Одещині («1905 год. Революционное движение в Одессе и Одешине: сб. ст. и воспоминаний» (Одесса, 1925) [524], на Катеринославщині («Борьба за Советы на Екатеринославщине: сб. воспоминаний и ст.» (Дніропетровськ, 1927)) [64], в Артемівську (нині – Бахмут) [63], Зінов'євську (нині – Кропивницький) [257]. Методологічні підходи до їх підготовки повністю збігалися з тими, що були проголошені Істпартом та редакцією ЛР. Мемуарні наративи публікувала і Всеукраїнська рада Всесоюзного товариства політкаторжан і засланих, під егідою якої також видано чимало книг [106; 107; 118; 395; 421]. Розраховані вони були на масового читача.

Отже, становлення мемуарної традиції в радянському дискурсі в 1920–1930-х роках відбувалось відповідно до чітко визначеної тематики та з дотриманням необхідних канонів, встановлених партійним керівництвом. У мемуарному наративі майже повністю відсутня особа мемуариста. Автори писали свої спогади, не відступаючи від партійних директив. Це призводило до викривленої інтерпретації подій та, відповідно, їх сприйняття. Тому ці мемуари виглядають як штучно сформований конструкт, у якому авторське «я» розчинене в колективному, а текст «підігнаний» під радянський канон. Водночас вони є документами епохи, які не варто ігнорувати, хоча навряд чи вони можуть розкрити істинну

картину політичних і моральних мотивацій авторів щодо власного вибору, перед яким кожен з них опинився в час революційного зламу. Оскільки радянська влада викладала історію країни відповідно до своїх потреб та інтересів, мемуари, які не відповідали цій ідеології, не могли бути опублікованими. Найбільш трагічним результатом цілеспрямованої, тотальної радянзації всіх сторін суспільного життя, зокрема й науки, стало те, що українська історіографія більш ніж на пів століття була відгороджена «від провідних трендів і “великих поворотів” соціогуманітарного знання ХХ ст. Натомість було нав’язано єдину й універсальну монометодологію у вигляді догматичної радянської версії марксизму» [1019, с. 122].

ВИСНОВКИ

У дисертації на сучасних концептуальних засадах розв'язується проблема актуалізації в сучасному українському суспільстві й науковому дискурсі вітчизняного мемуарію як важливої частини національної культурної спадщини, рукописного і книжкового надбання України, а разом з тим – цінного комунікативного ресурсу, що розкриває широку й багатоманітну картину соціальних і культурних взаємозв'язків людей різних поколінь, механізми передачі через мемуари світоглядних і моральних засад, досвіду і традицій.

Узагальнено такі основні теоретичні результати дисертаційного дослідження:

1. Актуальність дослідження українського мемуарію в сучасних умовах визначається кардинальними змінами в інтелектуальному і духовному житті суспільства і, відповідно, у вітчизняній соціогуманітаристиці, зокрема, антропологічним поворотом, що привернув увагу до особистості та її ролі в історії, перетворив мемуари на важливе джерело для вивчення взаємодії між індивідом та суспільством, а також зростанням інформаційних потреб суспільства, як-от – прагненням до встановлення діалогу між поколіннями, що вимагає нових підходів до вивчення минулого, де мемуари відіграють важливу роль. Мемуари як культурно-історичний феномен, що є частиною культурно-історичної національної спадщини, сприяють унікальному розумінню епох, моральних цінностей і духовних орієнтирів, розширюючи дослідження історії та культури через особисті свідчення. Водночас меморіально-комунікативні функції мемуарів допомагають зміцненню соціальних зв'язків, формуванню національних цінностей та об'єднанню людей для колективних дій, особливо в умовах криз і випробувань. Нового значення мемуари набувають під час нинішньої війни як інструмент зміцнення національної єдності, підтримки морального духу та подолання

національних травм, що надає ваги дослідженню української мемуарної традиції у світлі драматичних викликів сьогодення.

2. У контексті соціально-політичних, культурних і духовних трансформацій, інституалізації та еволюції зарубіжної і української історичної науки комплексно проаналізовано вітчизняну історіографію історико-мемуарного нарративу та напрями й етапи бібліографічного опрацювання вітчизняного мемуарію. Показано, що бібліографічні, джерелознавчі та історіографічні дослідження мемуарів становлять великий масив наукових праць, які охоплюють історію виникнення, еволюцію та специфіку жанрів, авторського складу, їх тематичну спрямованість тощо. Здійснена реконструкція історіографічного доробку дає змогу відтворити соціально-політичні, культурні впливи та їх хронологію у сфері вивчення мемуарів.

Виявлено, що перші напрацювання українських учених з проблем мемуаристики, датовані кінцем XIX – першою половиною XX ст., стосувалися визначення основних етапів розвитку мемуарного жанру та його функцій у суспільстві з акцентуванням на значенні мемуарів як історико-біографічного джерела та вивченні спогадової бібліографії. Вони здобули подальший розвиток у XX ст. в національному, у тому числі діаспорному, та радянському дискурсах. На сучасному теоретико-методологічному рівні дослідження вітчизняного мемуарію продовжилися в роки незалежності України, спочатку в джерелознавчому та історіографічному аспектах, згодом – у бібліографії, біографістиці та соціокомунікативній галузі.

2. Окреслено методологічні й теоретичні аспекти дослідження. Запропоновано новаторські підходи до розгляду мемуарної літератури як: а) багатокомпонентного, багатовимірного культурно-історичного феномену, що є відображенням історичної епохи, яка, своєю чергою, відтворюється в специфіці мемуарної традиції; б) невід’ємної складової частини вітчизняної книжкової спадщини та видавничої культури;

в) важливого об'єкта бібліографічного дослідження, що охоплює створення систематизованих анотованих покажчиків мемуарів, які є основою для їх всебічного вивчення та імплементації в науковий обіг.

Визначено основні теоретичні підходи до вивчення мемуарію у світовій і вітчизняній науці, які сформувалися у ХІХ–ХХ ст. під впливом літературознавства, історичного джерелознавства та історіографії, а також етапи їх розвитку. Наголошено, що сучасна гуманітаристика все більше розглядає мемуари як багатограний феномен, який виконує в суспільстві специфічні, притаманні йому меморіальні та комунікативні функції. Зазначене передбачає необхідність розгляду становлення й еволюції української мемуарної традиції в контексті багатовимірності та в системі національної історико-культурної спадщини як поступального процесу, обумовленого суспільно-політичним, науковим і культурним прогресом, а також у контекстах соціокультурного та інформаційно-комунікативного простору, що дозволяє краще зрозуміти і переосмислити явища культури та історії, духовний світ людей минулих поколінь і сучасників.

Зосереджено також увагу на новітніх тенденціях у вивченні феномену українських мемуарів на тлі викликів Digital Humanities (цифрової гуманітаристики), які в цілому призвели до радикальних трансформацій у гуманітарних науках. На ґрунті наукових досліджень провідних вітчизняних та зарубіжних учених – істориків, літературознавців, філософів, психологів, соціологів, культурологів, педагогів – авторкою дисертації виокремлено і схарактеризовано основні теоретико-методологічні підходи до вивчення мемуарів, які функціонують у науковому дискурсі: історико-бібліографознавчий (застосовує напрацювання бібліографії для евристичного пошуку, інформаційних можливостей для класифікації), історико-джерелознавчий (досліджує тексти мемуарів як історичне джерело); літературознавчий (спрямований на вивчення мемуарів у контексті документальної літератури); культурологічний (досліджує мемуари як культурний продукт незалежно

від часу створення в актуальній культурі); інформаційно-комунікативний (досліджує мемуари як інструмент та ресурс суспільної комунікації).

З огляду на багатовимірний характер мемуарів проаналізовано, систематизовано й розширено термінологічно-поняттєвий апарат. У фокусі уваги перебували такі поняття, як діалогова модель комунікації, види комунікації (автокомунікація, комунікація міжособистісна, сімейна, міжпоколіннева, фахова), учасники діалогу (комунікант, у нашому випадку – автор мемуарів, і комунікат – текст мемуарів), реципієнт (читач), зворотний зв'язок (наявність або відсутність реакції на повідомлення), наратив, самоідентифікація автора, самосвідомість, ідентичність, національна свідомість, національна ідентичність, автокомунікація, авторефлексія, екзистенція, коезистенція, інтенція, місця пам'яті, місця зустрічі.

Розглянуто наукові дискусії навколо термінології та її класифікації. Здійснено детальний аналіз використання термінів, які є базовими, зокрема «мемуари», «мемуаристика», «спогади» та похідні від них («спогадальна література», «спогадова література», «література спогаду», «література особистого спогаду», «література особистого документа», «его-документ», «особистісне письмо» або «письмо про себе», «фактографічна література», «саможиттєпис» тощо). Авторка дисертації використовує термін «мемуарій», наголошуючи, що це комплекс мемуарних творів, що характеризується всебічним розвитком жанрово-стильових пошуків мемуаристів у різні історичні періоди та в різних суспільно-культурних контекстах.

3. Джерельна база дослідження ґрунтувалася на опублікованих мемуарних текстах ранньомодерного та модерного періодів і найбільш значущих мемуарах, опублікованих у провідних українських часописах середини ХІХ ст. – 20–30-х років ХХ ст., таких як «Основа», «Літературно-науковий вістник», «Киевская старина», «Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца», «Україна», «За сто літ», «Літопис

революції», а також у виданнях «Червоної Калини», університетських журналах, які об'єднували провідних представників національної інтелектуальної еліти. Це надавало спогадам особливого значення в процесі формування української мемуарної традиції. Публікації на сторінках згаданих видань дають змогу простежити основні тенденції розвитку мемуаристики, зокрема в специфіці авторського складу, інтенцій авторів, кола «героїв» мемуарних наративів, жанрів, тематичного спрямування, а також комунікативні аспекти й потенціал мемуарів як засобу суспільного впливу. Для дослідження першовитоків української мемуарної традиції залучені тексти часів Давнього Києва, зокрема автобіографію Володимира Мономаха, подорожні записки ігумена Данила, крім того – криптомемуари XVI ст. (передмови й післямови до окремих стародруків). Обґрунтовано, що вивчення кола найбільш важливих, знакових, показових пам'яток різних жанрів українського мемуарію дає можливість успішно окреслити їх загальну типологію, етапи розвитку й еволюції проблемно-тематичних спрямувань від доби середньовіччя до перших десятиліть XX ст.

4. Систематизовано критерії класифікації мемуарів у світовій і вітчизняній історіографії, визначено й охарактеризовано особливості основних жанрів мемуарної літератури: автобіографій, записок, діаріушів (щоденників), подорожніх нотаток, криптомемуарів, літературних мемуарів. На великому фактичному матеріалі продемонстровано, що всі ці жанри широко представлені в українській мемуарній традиції. Серед основних критеріїв класифікації мемуарів у вітчизняній історіографічній спадщині виділено наступні: вид мемуарів; жанр (автобіографії, записки, діаріуші (щоденники), подорожні нотатки, криптомемуари, літературні мемуари); соціальний статус автора; форма відтворення подій або форма викладу матеріалу; джерело, на основі якого створені мемуари; характер відтворення подій; авторство мемуарів; методи створення, внутрішня структура і функція; хронологічно-тематичний підхід; масштаб та

хронологічно-просторові межі описуваних подій; зміст твору; направленість комунікативних зв'язків; час написання; етнонаціональна належність автора.

5. На основі детального аналізу загального стану й історії виявлення, бібліографічної систематизації, археографічної публікації та вивчення рукописних і друкованих джерел українського мемуарію впродовж ХІХ – початку ХХІ ст. зроблено висновок, що на сьогодні до активного використання в науковому та суспільному дискурсі залучена лише незначна частина найбільш видатних його пам'яток. Водночас відсутні загальна систематизація і бібліографічне опрацювання величезного за обсягом, різноманітного за видами та жанрами масиву мемуарних текстів, а тому серйозною проблемою залишається їх розпорошеність по численних архівних фондах і рукописних колекціях бібліотек, рідкісних і малотиражних археографічних виданнях (як старих, так і новітніх), журналах і збірниках різних форматів, газетній періодиці, а також фрагментарність і неточність багатьох публікацій. Висвітлено роль бібліографічного аналізу у виявленні та систематизації матеріалів, що розкривають специфіку еволюції мемуарної традиції. Це зумовлює необхідність складання ґрунтовної бібліографії в традиційному книжковому форматі, а також, з урахуванням можливостей цифрової гуманітаристики – електронного реєстру українського мемуарію та цифрових архівів, що потребує глибокої науково-дослідної роботи з пошуку рукописних і друкованих джерел та їх систематизації.

6. Виокремлено основні маркери, що розкривають специфіку й потенціал феномену мемуарів в різні історичні періоди: жанри, автори та їх біографії, авторські інтенції, «герої» мемуарів, види комунікативних зв'язків, тематичні напрями, особливості репрезентації у суспільному просторі, – що дало змогу з'ясувати етапи еволюції вітчизняної мемуарної творчості, характерні риси мемуарів, жанрове розмаїття, європейський контекст. Основні періоди розвитку української мемуарної традиції,

визначені за хронологічно-тематичним принципом: від середньовіччя до модерності (до кінця XVIII ст.); доба Українського національного відродження (перша половина XIX ст. – початок XX ст.); Перша світова війна (1914–1918 рр.) та Українська революція (1917–1921 рр.); період співіснування і боротьби національного та імперативського дискурсів в українському мемуарному просторі (1920–1930-ті рр.).

7. Проаналізовано основні тенденції формування національної мемуарної традиції в окремі історичні періоди. Етап постання української мемуарної традиції та її розвиток від початкових форм автобіографічного і споминального письма до становлення сучасних жанрів мемуарної літератури охоплює значний відрізок історії: від часів Давнього Києва до кінця XVIII ст. – доби занепаду Гетьманщини та передодня Українського національного відродження. Власне, нижньою хронологічною межею цього процесу можна вважати час створення на українських теренах у XII ст. перших відомих зразків вітчизняної мемуарної літератури – автобіографії київського князя Володимира Мономаха (1053–1125), яка є частиною його «Поучення», та записок (трєвелогу) «Житіє і ходіння Данила Паломника», а верхньою – період, коли писати й читати мемуари перестало бути прерогативою обмеженого кола людей (XVIII ст.). Завдяки поширенню в українському суспільстві ідей Просвітництва і Великої французької революції, впливам новочасної європейської науки біографічна творчість, зокрема мемуарна як її важлива складова частина, увійшла до кола інтелектуальних і духовних інтересів широкої аудиторії освічених українців. Ранньомодерна епоха позначена появою низки мемуарних текстів, серед яких: автобіографія Іллі Турчиновського та «сказка» Стефана Лукомського (обидва XVIII ст.); мандрівні записки В. Григоровича-Барського (перша половина XVIII ст.); криптомемуари – передмови й післямови до окремих стародруків Івана Федорова і Костянтина Острозького (XVI ст.); історико-мемуарна повість Богдана Балики «Про Москву, про Дмитрія, царика московського ложного» (перша

половина XVII ст.) та «Записки» Силуяна Мужилівського (сер. XVII); щоденники – «Діаріуш, або Список дій правдивих...» Атанасія Филиповича (1646 р.), «Діаріуш, або Денні записки» Данила Туптала (кінець XVII – початок XVIII ст.), «Діаріуш подорожній» Пилипа Орлика (початок XVIII ст.), діаріуші Миколи Ханенка, Якова Марковича та Петра Апостола (XVIII ст.), «Щоденник Генеральної канцелярії за 1722–1723 рр.» Пилипа Борзаківського й Павла Ладинського. Цей етап характеризується тим, що мемуарна творчість стала важливим складником інтелектуального й духовного життя українського суспільства. Це сприяло активному пошуку й апробації авторами різноманітних жанрів і змістових напрямів мемуаристики.

За часів Українського національного відродження першої половини XIX – початку XX ст. подальший розвиток вітчизняної мемуарної традиції відбувався на тлі формування особистості нової доби з широкими інтелектуальними і духовними запитамі, громадянськими переконаннями, високим рівнем індивідуального самоусвідомлення, рефлексії на значущі події в житті суспільства. Незважаючи на розірваність українських земель, частина яких перебувала під деспотичним врядуванням Російської імперії, що всіляко придушувала будь-які прояви національного руху, а решта розвивалася в умовах відносної політичної свободи під владою Австро-Угорської монархії, процес українського інтелектуального і культурного піднесення впродовж «довгого XIX століття» ставав усе більш єдиним, підпорядкованим завданням спільної культурницької і політичної праці діячів Сходу і Заходу України. Цей період позначений активним збиранням і публікуванням документальної спадщини минулого, зокрема записок і щоденників представників попередніх поколінь, та поступовим підвищенням серед освічених верств населення інтересу до написання власних спогадів про історичні події, героїчні вчинки людей, що посилювало зростання зацікавленості мемуарним жанром загалом. Набуло поширення археографічне опрацювання мемуарної спадщини та її

оприлюднення на сторінках часописів, істотно збільшилося коло мемуаристів, виникли нові та набули розвитку усталені жанрові форми, зріс інтерес до спогадового нарративу як історичного джерела в науковому середовищі, що сприяло популяризації жанру та поступовій його інтеграції в науковий дискурс. Особливістю цього періоду стала публікація великих масивів спогадів у періодичних виданнях університетів і товариств, губернських (світських і релігійних) часописах, що істотно зміцнило їх роль в інтелектуальному, духовному та інформаційному просторі України. Набула поширення практика публікування меморіальних матеріалів про науковців, викладачів, релігійних діячів. Значна частина мемуарних матеріалів виходила окремими виданнями, збірками пам'яті (на пошану).

Потужний масив спогадів представлений мемуарним нарративом про події Української революції 1917–1921 рр. Один із основних маркерів, що репрезентує ці спогади, – політична належність авторів до різних напрямів суспільно-політичної діяльності доби революційних змагань (українського національно-визвольного, більшовицького та білого рухів). Розмежування контекстів відбулося відповідно до ідеологічного фронту, на якому точилася нещадна боротьба і де кожна з політичних сил керувалася своїми ідеалами та цілями. Усі вони відображають розмаїття особистих світоглядних позицій, розповідають «свою правду» про події та їх активних учасників. У спогадах представників українського національно-визвольного руху знаходимо намагання крізь призму власного досвіду осмислити складний революційний процес, оцінити наслідки та нереалізовані можливості, віднайти пояснення прорахункам, обґрунтувати власні дії та вчинки, можливо, прагнення виправдатися в очах наступних поколінь.

Мемуарні твори про перебіг Першої світової війни та Української революції містять широку палітру контекстів, що дає змогу реконструювати історичну реальність через особистісне сприйняття її

сучасників. Мемуаристи зазвичай не ставили за мету створення цілісної картини подій чи образів їх учасників, а намагалися передати яскраві моменти, які закарбувалися в пам'яті, та обмежувалися чіткими хронологічними межами. Мемуари друкували для негайного розповсюдження, що свідчить про посилення їх публіцистичного характеру та перетворення на важливий чинник громадсько-політичного життя і суспільного комунікування. Це сприяло національному об'єднанню та розумінню значення спогадів як джерела української історичної та воєнно-історичної науки. Спогади про Першу світову війну й Українську революцію не втратили своєї актуальності й для сучасного суспільства. Вони нагадують про важливість збереження історичної пам'яті, виховують патріотичні почуття та національну свідомість. Їх вивчення сприяє вихованню поваги до минулого, виявленню національної гідності та поцінування культурного й історичного спадку.

Еволюція мемуарної традиції в 20–30-х роках ХХ ст. відбувалася в умовах паралельних процесів – «ВУАНівського ренесансу» української академічної науки й активного формування радянської ідеології та підпорядкованої їй історіографії, що змушувало науковців зважати на історичні реалії. Патріотично налаштована українська наукова спільнота розглядала мемуари у двох вимірах: як інструмент академічної / суспільної комунікації для консолідації української наукової думки і суспільства (на тлі потреби формування національної / соціокультурної ідентичності) та як історико-біографічне джерело. Основним «місцем зустрічі» для розгортання роботи з імплементації мемуарів у суспільний та академічний дискурс були часописи «Україна» і «За сто літ», публікації яких стали важливим сегментом української історіографії та комунікативним ресурсом для науковців і суспільства загалом. Особливо важливим було розуміння редколегіями цих видань значення мемуарів як інструменту трансляції / впливу в соціумі національно орієнтованих наративів, а самих часописів – як платформи для формування пантеону

національних героїв задля культивування спільних цінностей в українському соціокультурному середовищі, основою якого мали бути життєві принципи провідних громадсько-культурних і наукових діячів, що чітко простежувались у мемуарних текстах. Аналізуючи досвід «іншого», читач ставав свідком становлення світогляду «героїв» спогадів, умов формування їх ідентичностей, проблем прийняття доленосних рішень на тлі драматичних життєвих колізій.

В істпартівському дискурсі мемуарний наратив розвивався відповідно до більшовицьких ідеологічних канонів. Метою радянської влади було конструювання власної «історичної пам'яті» про революційні події 1917 р., участь у них більшовиків та про «радянську людину», життя якої мало цілковито підпорядковуватися завданням держави і партії. Радянський дискурс визначив специфіку мемуарного жанру, у якому майже не було місця особі мемуариста, його світосприйняттю та рефлексіям, деталям його біографії, що могли б пролити світло на мотиви вчинків та життєвий вибір автора спогадів. Відсутність у спогадах самоідентифікації як елементу ідентичності особи, «розчинення» власного авторського «я» влада використовувала для витворення колективного радянського «я» на противагу індивідуальному, а мемуарний наратив – для трансляції сфальсифікованого сприйняття реальності, що мало вигляд штучно сформованого конструкту, «підігнутого» під радянський канон.

Становлення української мемуарної традиції від її витоків і до першої третини ХХ ст. демонструє трансформації, які відбувалися в тематиці, жанрових формах, авторському складі та комунікативному потенціалі спогадів упродовж історичного поступу відповідно до контекстів епох та світоглядних засад мемуаристів – тих, хто прагнув донести до прийдешніх поколінь увесь драматизм пережитого досвіду.

8. На основі аналізу пам'яток мемуарної літератури доведено, що важливими чинниками розвитку вітчизняної мемуаристики впродовж віків були відчутні зміни соціально-культурних характеристик авторського

складу, інтенції авторів, які обумовлювали і тематичну спрямованість їхніх творів, жанри, розширення кола «героїв». Автори ранніх мемуарних творів належали переважно до привілейованих суспільних верств (князі, гетьманська старшина, церковні діячі), що визначало спрямованість їх творів та зробило важливим чинником суспільно-політичної думки й культурного розвитку.

На цьому етапі еволюції української мемуарної традиції зародилися, розвинулися та набули поширення основні жанрові різновиди мемуарів – автобіографії, подорожні записки, історико-мемуарні повісті, діаріуші (щоденники), криптомемуари. Тогочасні тенденції розвитку української мемуарної творчості засвідчили, що визначальним критерієм її еволюції став процес утвердження історичної самосвідомості авторів мемуарів, які відобразили поступовий відхід від церковної традиції та формування національного світогляду. Найпомітніше це проявилось в діаріушах Данила Туптала й Пилипа Орлика, що пояснюється насамперед непересічністю та масштабом особистості авторів, яким випало жити і працювати в складні, сповнені драматизму часи. Зрештою і Д. Туптало, і П. Орлик були змушені працювати на користь сусідніх держав і культур та закінчили свій життєвий шлях далеко від рідної землі. Трагізм такої ситуації відображено на сторінках їхніх творів, що водночас стали свідченням особистісного самоусвідомлення та національної нарації як форми його прояву.

Як важливий компонент історико-культурного процесу мемуари XII–XVIII ст. були переважно як внутрішньо орієнтовані, так і розраховані на широкий загал читачів і передбачали передачу автором власного досвіду участі в історичному процесі та особистої рецепції довколишнього світу.

У період Українського національного відродження першої половини XIX – початку XX ст. значно розширився авторський склад мемуарів: авторами все частіше ставали представники інтелігенції, міських прошарків

населення, військові діячі. Відбувалося поєднання спогадів і наукової рецепції української історії, що виявилось новою тенденцією в еволюції мемуарного жанру. Усе це підтверджує зростання уваги певної частини українського суспільства до мемуарної літератури, розуміння її ролі в процесі формування історичної свідомості через пізнання національної історії та підвищення інтересу до самоідентифікації. Тогочасний мемуарний наратив представлений майже всім спектром традиційних різновидів мемуарного жанру: автобіографія, спогади / спомини, подорожні записки, щоденники, які, однак, набули нового звучання на тлі процесів Українського національного відродження. Водночас відбувався процес трансформації усталених жанрових меж мемуарію: подорожні записки зливалися з культурологічними есе, в автобіографії траплялися роздуми про пережите, класичні спогади перепліталися з філософськими міркуваннями про людину та про долю й історію України. Автори спогадів не обмежувалися розповідями про відомих українських політичних діячів – у мемуарних текстах усе частіше з'являлися пересічні постаті, безпосередні учасники та очевидці подій, а самі мемуари апелювали до широкої читацької аудиторії.

Зроблено висновок, що відносно менша представленість у культурному полі вітчизняних мемуарів порівняно з подібними наративами в сусідніх європейських країнах пояснюється скрутним становищем українського народу, який не мав необхідних політичних умов (відсутність національної держави та слабкість еліти) для формування значного кола власних мемуаристів, та імперською традицією «вимивання національних кадрів», коли найбільш освічена частина українського суспільства вимушена була працювати на чужині.

9. Наголошено, що мемуарні тексти відігравали одну з ключових ролей у формуванні джерельної бази вітчизняної історіографії кінця XIX – першої третини XX ст. Це було зумовлено тривалими періодами бездержавності України та пануванням імперських історіографій, які

значною мірою сприяли витісненню та знеціненню українських джерел, зокрема мемуарних. Унаслідок цього збереження офіційних історичних документів, пов'язаних із вітчизняною історією, значно ускладнювалося. За таких умов мемуарні наративи набували особливої джерельної ваги, формуючи важливу частину комплексу історичних джерел. Вони ставали унікальними свідченнями соціальних, політичних і культурних процесів, що відбувалися в українському суспільстві, і слугували незамінним інструментом для реконструкції історичних подій та явищ.

Обґрунтовано висновок, що цінність мемуарних текстів для дослідження особистісних ідентичностей та національної самоідентифікації їх авторів полягає в здатності фіксувати особисті переживання в контексті історичних подій. Завдяки цьому вони є унікальним джерелом для вивчення взаємодії між індивідом і суспільством, оскільки одночасно відображають як приватний, так і колективний вимір історичного процесу. Водночас мемуари не лише документують ключові історичні події та біографії авторів, а й слугують важливим інструментом формування ідентичностей у суспільстві, передачі досвіду та міжпоколіннього діалогу, а також виступають контентним ресурсом для формування в молодого покоління ціннісних орієнтирів та ідеалів.

10. Зазначено, що дослідження української мемуарної традиції сприяє більш глибокому розумінню культурно-історичних процесів і інтеграції цієї традиції в сучасний національний інформаційний простір. На великому фактичному матеріалі розкрито роль українського наукового співтовариства, редакцій часописів «Основа», «Киевская старина», «Україна», «Літературно-науковий вістник», продовжуваних збірників «Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца», «Записки НТШ», «За сто літ», університетських видань – «Университетские известия» (Київ), «Записки Харьковского университета» (Харків), «Записки Одесского общества истории и древностей» (Одеса), «Записки

Новороссийского университета» (Одеса) – у процесі збору, публікації та популяризації спогадів у суспільному просторі. Встановлення репертуару мемуарів в рамках цих видань здійснювалося через ретельний відбір публікацій, що включали не лише документальні свідчення, але й науково обґрунтовані аналізи, які відображали різні аспекти національної історії та культури. Окремо вивчено досвід видавничого кооперативу «Червона калина» в цій царині. Проаналізовано окремі видавничі проєкти «Червоної Калини» – щорічник «Історичний календар-альманах Червоної Калини» (1921–1939 рр.), місячник «Літопис Червоної Калини: ілюстрований журнал історії та побуту» (1929–1939 рр.), де публікувались наукові статті, оповідання-спогади про воєнні операції та видатних українських діячів – учасників українського визвольного руху, розвідки з української воєнної історії, переважно 1914–1921 рр., поетичні та прозові твори, мемуари, фотографії і малюнки, що відображали події тих років, та містилися ґрунтовні бібліографічні публікації з історії українського війська, які включали мемуарні видання. Опубліковані у виданнях «Червоної Калини» мемуари сьогодні є невід’ємним складником української історіографії, бібліографії та воєнно-історичних досліджень. Вони сприяють глибшому розумінню минулого, відображаючи розмаїття думок, переживань та досвіду українського народу.

11. На всіх етапах української історії мемуари відігравали помітну роль у житті суспільства. Упродовж багатьох століть вони були одним із ключових націоцентричних складників і одночасно важелів національної історії, відображаючи складний шлях українців до незалежності. Незаперечною є їх роль у збереженні та передачі наступним поколінням історичної та національної пам’яті через засвоєння досвіду «іншого» в процесі діалогу, який виникає між автором і читачем, що дає поштовх для самореалізації та саморозвитку особистості, виступає позитивним чинником у процесі формування її ідентичностей. З метою вивчення інформаційно-комунікативного потенціалу різножанрових мемуарів та

спогадів здійснено ґрунтовний аналіз найважливіших видів комунікації, у які вступає автор мемуарного тексту: автокомунікація як ознака пізнання свого внутрішнього світу та самореалізації в суспільстві, комунікація міжособистісна, сімейна, міжпоколіннева, фахова. Застосування інструментарію цифрової гуманітаристики створило умови для активного використання мемуарів як значущого інформаційно-комунікативного ресурсу, що забезпечило більш ефективну їх імплементацію у національний інформаційний простір. Це відкрило додаткові можливості для дослідження та популяризації мемуарної спадщини, зробило її доступною широкому загалу. Це дозволяє глибше аналізувати й переосмислювати культурну спадщину. Особливої ваги вивчення еволюції української мемуарної традиції набуває в умовах російсько-української війни, під час якої мемуари стають засобом національної консолідації, допомагають у подоланні колективних і особистих травм, а також відіграють важливу роль у збереженні історичної пам'яті та формуванні переможної стратегії поведінки. Зроблено висновок, що включення мемуарних наративів у суспільний простір характеризується підпорядкованістю цього процесу завданням піднесення самоусвідомлення українців, розбудови національної ідеї, патріотичного згуртування суспільства.

Водночас, на прикладі діяльності редакційної колегії часопису «Літопис революції», продемонстровано негативний досвід використання мемуарів у тоталітарній системі як інструменту фальсифікації української історії та формування ідеологічних канонів для конструювання історичної пам'яті «радянської людини».

12. Проведене дослідження підтвердило, що важливою потребою сучасної історичної науки, зокрема її спеціальних дисциплін – книгознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства, біографістики та мемуаристики, є актуалізація української мемуарної традиції з метою збереження культурної спадщини, історичної об'єктивності, формування

національної ідентичності, переосмислення досвіду попередніх поколінь у контексті сучасних реалій, розширення джерельної бази наукових досліджень. Вивчення особливостей української мемуарної традиції із залученням визначених маркерів (авторський склад, тематика, жанр, інтенції, «герої», комунікативний потенціал) дозволило виробити та запропонувати нові підходи до формування критеріїв систематизації при створенні бібліографії мемуарів, адаптованої до сучасних запитів наукової спільноти та широкої громадськості. У процесі дослідження були накреслені основні завдання бібліографування масиву мемуарних текстів та шляхи ефективною імплементації українських мемуарів у науковий та інформаційний простір з урахуванням інструментарію цифрової гуманітаристики.

На підставі отриманих результатів зроблено загальний висновок, що одним з найважливіших напрямів бібліографії є систематичне опрацювання всього масиву українського мемуарію, створення відкритих для дослідників і широкого кола читачів друкованих та електронних реєстрів і архівів книжкових, а також журнальних і газетних публікацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Історичні джерела

1. А. Е. Лекции В. Г. Имшенецкого : (из воспоминаний слушателей). *Харьк. губ. вед.* 1892. 3 июня (№ 139). С. 2.
2. А. Л. [Лазаревский А.] Дневник гетманича Апостола. *Киев. старина.* 1894. Т. 47. № 11. С. 300–303. (Документы, известия и заметки).
3. А. Л. [Лазаревский А.]. Материалы для биографии Г. П. Галагана. *Киев. старина.* 1898. Т. 62. № 9. С. 189–224.
4. А. Р. [Рудыковский А.]. Из семейного архива : I. Записки Андрея Петровича Рудыковского (1796–1874) ; Приложение : письма о. Петра Рудыковского к сыну / [подгот.] В. Щербина. *Киев. старина.* 1892. Т. 37. № 4. С. 1–21.
5. А. Ш. [Шиманов А.]. Из воспоминаний о П. П. Гулаке-Артемовском : (письмо в редакцию). *Киев. старина.* 1889. Т. 24. № 2. С. 499–503. (Документы, известия и заметки).
6. Автобиография южнорусского священника 1-й половины XVIII ст. [Илии Турчиновского]. *Киев. старина.* 1885. Т. 11. № 2. С. 318–332.
7. Адамович Е. Вокруг работы Истпарта. *Летопись революции.* 1925. № 4 (13). С. 175–181.
8. Адамович Е. Восстановление подпольной большевистской организации в Харькове в 1911–1912 годах. *Летопись революции.* 1924. № 1 (6). С. 137–170.
9. Адамович Е. Встречи с Владимиром Ильичом. *Летопись революции.* 1925. № 1 (10). С. V–XVI.
10. Адамович Е. Из воспоминаний о партийной работе в Екатеринославе 1901–1902 года. *Летопись революции.* 1923. № 2. С. 44–57.
11. Адамович Е. Январские дни на юге Украины. *Летопись революции.* 1925. № 1 (10). С. 196–205.
12. Адамович Е. Январские события в Киеве. *Летопись революции.* 1925. № 1 (10). С. 188–193.
13. Айзеншток І. З юнацьких літ М. Драгоманова. *Україна.* 1929. Берез. – квіт. (кн. 33). С. 61–65.
14. Александр Афанасьевич Потемня : † 29 ноября 1891 года в 4 часа пополудни : [некролог, с приложением его автобиографии и списка сочинений] / сообщ. В. Харьков : [б. и.], 1891. 47 с.
15. Александрова В. Данило Лукич Мордовцев : спогади його доньки. *Україна.* 1930. Кн. 1–2 (39). С. 117–146.
16. Алексеенко М. М. Воспоминания о К. К. Гаттенберgere. *Зап. Харьк. ун-та.* 1905. № 1. С. 11–21.
17. Алексеенко М. М. Воспоминания о профессоре Харьковского университета К. К. Гаттенберgere. Харьков : Тип. и литогр. М. Зильберберг и с-вья, 1904. 16 с.

18. Алчевская Х. Д. История открытия школы в деревне Алексеевке Михайловской волости. Харьков : Тип. М. Зильберберга, 1881. 48 с.
19. Алчевская Х. Д. Полгода из жизни воскресной школы : из записной тетради учительницы воскресной школы. СПб. : Тип. Скороходова, 1895. [2], 126 с.
20. Алчевская Х. Д. Деревенские очерки. *В пользу воскресных школ* : сборник. М. : Изд. журн. «Рус. мысль», 1894. С. 160–183.
21. Алчевская Х. Д. Передуманное и пережитое. Дневники, письма, воспоминания. М. : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1912. 466, [1] с., 3 л. портр.
22. Алчевская Х. Д. Три дня в Полтаве. *Юж. край*. 1903. 8 сент.
23. Алчевская Х. Д. Украинский праздник. *Просвещение*. 1907. 28 янв.
24. Ананьев О. Зі споминів про Тараса Шевченка. *Україна*. 1930. Кн. 3–4 (40). С. 105–109.
25. Андрієвський В. Н. З минулого : [у 2 т., 4 ч.]. Берлін : Укр. слово, 1921–1923.
26. Андрієвський В. Н. Три громади : спогади з 1885–1917 рр. Т. 1–2. Львів : Вид. Іван Тиктор, 1938. (Укр. б-ка ; ч. 61–62).
27. Антонович В. Б. Автобіографічні записки Володимира Антоновича : [у 3 ч.]. *Літ.-наук. вістн.* 1908. Т. 43. Кн. 7. С. 3–17 ; Кн. 8. С. 193–204 ; Кн. 9. С. 387–407.
28. Антонович і Костомаров : з споминів А. В. Верзилова. *Україна*. 1928. Кн. 6 (31). С. 82–83.
29. Антонов-Овсеенко [В.]. [Записки о гражданской войне на Украине 1918–1919 гг. :] На Украину! *Летопись революции*. 1929. № 4 (37). С. 173–212 ; В борьбе против Директории : (на Украине в конце 1918 года). *Там же*. № 5–6 (38–39). С. 142–186 ; В боротьбі проти Директорії. *Там само*. 1930. № 1 (40). С. 103–132 ; № 2 (41). С. 104–151 ; № 3–4 (42–43). С. 78–109 ; № 5 (44). С. 173–193 ; В боротьбі проти Денікіна й союзницької окупації. *Там само*. 1931. № 1–2 (46–47). С. 111–154 ; В боротьбі за Радянську Україну. *Там само*. № 3 (48). С. 85–114 ; № 4 (49). С. 78–107 ; 1932. № 1–2 (50–51). С. 112–152. [Публікацію не закінчено].
30. Апостол. Львів : Друкарня Івана Федорова, 1574. [16], 264, [2] арк. : іл.
31. Апостол П. Д. Дневник Петра Даниловича Апостола : (май 1725 г. – май 1727 г.) / [подгот.] А. Л. [А. Лазаревский]. *Киев. старина*. 1895. Т. 50. № 7–8. С. 100–155.
32. Арделяну К. Спогади з часів окупації Буковини. Українська республіка Кіцмань. *Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!* : змагання за укр. державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). Одеса : Маяк, 2008. С. 947–949.
33. Аш. Спогади про Любарські події. «*Альманах*». (*Табір Олександрів*). 1921. С. 13–24.
34. Д'Асколи Э. Д. Описание Черного моря и Татариин составил доминиканец Эмиддио Дортелли д'Асколи, префект Каффы, Татариин и проч., 1634 г. Одесса : «Экономическая» тип. и лит., 1902. [4], IV,

- 86 с. [На 1-й странице текста загл. также на итал. яз.: “Descrittione del Mar Negro & della Tartaria per il d. Emiddio Dortelli d’Askoli, Zett. dom.: prefetto del Caffa, Tartaria & C. 1634”].
35. Афанасьев Г. Е. Воспоминания о Викторе Ивановиче Григоровиче. Одесса : Тип. Г. Ульриха, 1880. 13 с.
36. Багалій Д. І. [Вступ]. *Матеріали для біографії В. Б. Антоновича* : (з приводу двадцятої річниці з дня його смерті) / зібрав і зредагував акад. Д. Багалій. Київ : Друк. Всеукр. акад. наук, 1929. С. 5–14. (Всеукр. АН : зб. іст.-філол. відділу ; № 92).
37. Бажанський І. М. Війна: щоденник-хроніка буковинського педагога та письменника (Вашківці, 31.8.1914–29.11.1917/1922) / упоряд. О. Огуй. Чернівці : Зелена Буковина, 2006. 236 с.
38. Балицький К. Чернівецька хроніка 1914 року. *Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!* : змагання за укр. державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). Одеса : Маяк, 2008. С. 555–591.
39. Балтин А. (Блум Т.). Харьковская организация Р.С.-Д.Р.П. – большевиков во время войны : (декабрь 1914 г. – январь 1916 г.) : (воспоминания). *Летопись революции*. 1923. № 5. С. 3–20.
40. Балыка Б. Записки киевского мещанина Божка Балыки о московской осаде 1612 г. : (из летописного сборника Ильи Коцаковского) / [подгот.] В. А. [В. Антонович]. *Киев. старина*. 1882. Т. 3. № 7. С. 97–105.
41. Белозерский Н. Тарас Григорьевич Шевченко, по воспоминаниям разных лиц (1831–1861 г.). *Киев. старина*. 1882. Т. 4. № 10. С. 66–77.
42. Беляшевский Н. Рассказы крестьян с. Пекарей о Т. Г. Шевченко. *Киев. старина*. 1894. Т. 44. № 2. С. 165–182.
43. Береза Н. Архиерейские печали : [по бумагам из архива архиеп. Анатолия Мартыновского (1793–1872)]. *Киев. старина*. 1882. Т. 2. № 5. С. 225–240.
44. Беренштам В. Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова. *Киев. старина*. 1885. Т. 12. № 6. С. 219–237.
45. Беренштам В. Из школьных лет А. С. Лашкевича. *Киев. старина*. 1899. Т. 67. № 11. С. 249–269.
46. Беренштам В. Т. Г. Шевченко и простолюдины, его знакомцы : (из встреч и воспоминаний). *Киев. старина*. 1900. Т. 68. № 2. С. 248–260.
47. Беренштам В. Т. Г. Шевченко и простолюдины, его знакомцы : (из встреч и воспоминаний). Киев : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого, 1900. 15 с.
48. Беренштам-Кістяковська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-х та початку 1890-х років : [спогади]. *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. 3. С. 206–225.
49. Берло Г. З київського життя 1880–1900 рр. : [спомини]. *Україна*. 1928. Кн. 4 (29). С. 93–109.

50. Берло Г. З минулого. Баришпільський пансіон і П. П. Чубинський. *Україна*. 1927. Кн. 3 (22). С. 110–113.
51. Берло Г. Мої знайомства з деякими українськими діячами. *Україна*. 1929. Берез. – квіт. (кн. 33). С. 92–101.
52. Биковський Л. Від Привороття до Трапезунду : спомини (1895–1918). Мюнхен ; Денвер : Дніпрова хвиля, 1969. 133 с.
53. Білінський М. З минулого і пережитого, 1870–1888. *Україна*. 1928. Кн. 2 (27). С. 117–133.
54. Білокінь С. І. Глухівська трагедія. *Сіверщина в історії України*. Київ ; Глухів, 2009. Вип. 2 : Матеріали восьмої наук.-практ. конф. (м. Глухів, 15–16 жовт. 2009 р.). С. 159–167. [Уміщено спогади І. Рогатинського про червоний терор в м. Глухові, 1917 – квіт. 1918 р. (С. 161–167)].
55. Білокінь С. І. На зламах епохи : спогади історика. Біла Церква : О. Пшонківський, 2005. 336 с.
56. Боберський І. Щоденник, 1918–1919 рр. / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського та ін. ; упоряд. Ю. Мицик. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2003. 259 с. : портр.
57. Боберський І. Щоденник. *Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!* : змагання за укр. державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). Одеса : Маяк, 2008. С. 759–771.
58. Богомоллов А. И. Отчет о путешествии за границу, от 15-го мая по 1-е сентября 1869 года, Александра Богомоллова. Харьков : Унив. тип., 1870. [2], 23 с., 2 л. ил.
59. Боплан Г. Л. де. Опис України / пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк. Київ : Наук. думка ; Кембридж (Мас.) : Укр. наук. ін-т, 1990. 256 с. : іл.
60. Борзаківський П., Ладинський П. Уривки зі щоденника гетьманської канцелярії за 1722–1723 рр., записаного військовими канцеляристами Пилипом Борзаківським та Павлом Ладинським. *Універсали Павла Полуботка (1722–1723)* / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Черніг. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, Наук. т-во ім. Шевченка, Центр. держ. іст. архів України, м. Київ ; упоряд. В. Ринсевич ; голова ред. кол. П. Сохань. Київ : [б. в.], 2008. С. 406–443.
61. Борзаковский П. К. Перед реформой бурсы : (из моих воспоминаний). Киев : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, Н. Т. Корчак-Новицкого, 1898. 25 с. Отт. из: Киев. старина. Т. 46. № 9.
62. [Борзаковский Ф., Ладинский П.]. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722–23 годы / [подгот.] А. Лазаревский. *Чтения в Ист. о-ве Нестора Летописца*. Киев, 1898. Кн. 12. Отд. 3. С. 90–145.
63. Борьба за Октябрь на Артемовщине : сб. воспоминаний и ст. [Харьков] : Пролетарий, 1929. 391 с.
64. Борьба за Советы на Екатеринославщине : сб. воспоминаний и ст. Днепропетровск : [Друк. ім. 25-річчя ВКП Полиграфтресту], 1927. 292 с.

- 65.Бранденбург Н. Памяти Н. Я. Тарновского : [воспоминания]. *Киев. старина*. 1899. Т. 67. № 11. С. 110–116. (Археологическая летопись).
- 66.Броневой А. Октябрьские дни в Одессе : (воспоминания бывшего красногвардейца штаба Одесской Рабочей Красной гвардии). *Летопись революции*. 1927. № 5–6 (26–27). С. 253–260.
- 67.Броневский М. Описание Татарики (Tatarice descriptio). *Зап. Одес. о-ва истории и древностей*. Одесса, 1867. Т. 6. С. 333–367.
- 68.Бубнов А. История одного партизанского штаба. *Летопись революции*. 1926. № 2 (17). С. 94–100.
- 69.Будяк Ю. Записки учителя. *Лит.-наук. вістн.* 1910. Т. 52. Кн. 10. С. 72–83 ; Кн. 11. С. 265–283 ; Кн. 12. С. 450–466 ; 1911. Т. 53. Кн. 1. С. 104–122.
- 70.Бужинський М. До гімназіяльних літ М. П. Драгоманова : (архівні доповнення до споминів О. Пчілки). *Україна*. 1926. Кн. 2–3 (17). С. 65–69.
- 71.Бужинський М. Звільнення Куліша з-під цензури «III отделения». *Україна*. 1926. Кн. 1 (16). С. 77.
- 72.Бузескул В. П. Памяти В. Г. Васильевского. Харьков : [б. и.], 1899. 8 с. Отт. из: Харьк. губ. вед. 1899. № 132.
- 73.Бухбіндер Н. Кілька записок М. І. Костомарова з 1869–1870 років. *Україна*. 1929. Кн. 10–11 (37). С. 70–72.
- 74.Быструков. Из истории гетманско-петлюровского периода на Черниговщине : (воспоминания). *Летопись революции*. 1926. № 2 (17). С. 101–108.
- 75.Бычков А. Дело о революционных кружках в Киеве в 1879–81 гг. : (из воспоминаний народовольца). *Летопись революции*. 1924. № 2 (7). С. 39–62 ; № 3 (8). С. 161–174.
- 76.В. Г. Племянница Потемкина : [о графине Браницкой : отрывок из записок неизв. англ. путешественника, опубл. в журн. «Revue Britanique», 1847, № 2]. *Киев. старина*. 1888. Т. 23. № 11. С. 72–77. (Документы, известия и заметки).
- 77.В. Я. От Киева до Бриндизи. Путевые очерки Е. Л. Маркова. Гл. 1–11. Русское обозрение. 1897 г., февраль : [рецензия]. *Киев. старина*. 1897. Т. 58. № 7–8. Отд. 2. С. 45–50. (Библиография).
- 78.Вакар В. Киевская с.-д. организация в 1902–1904 гг. *Летопись революции*. 1928. № 5 (32). С. 82–90.
- 79.Василенко В. Из народных воспоминаний об О. М. Гладком и возвратившихся с ним запорожцах. *Киев. старина*. 1885. Т. 12. № 6. С. 344–350. (Известия и заметки (ист., этногр. и ист.-лит.)).
- 80.Василенко В. Приключение английского путешественника в Миргородщине, в 1888 г. : [с прил. письма учен. секретаря Лондонского королевского геогр. о-ва г. Делмар-Моргана]. *Киев. старина*. 1899. Т. 64. № 3. С. 135–138. (Документы, известия и заметки).

81. Василенко Н. П. Памяти почетного члена Общества Александра Матвеевича Лазаревского († 31 марта 1902 г.). *Чтения в Ист. о-ве Нестора Летописца*. Киев, 1903. Кн. 17. Отд. 1. С. 85–107.
82. Вашкевич Г. Из воспоминаний о Николае Ивановиче Костомарове. *Киев. старина*. 1895. Т. 49. № 4. С. 34–62.
83. Вашкевич Г. К биографии Николая Ивановича Костомарова. *Киев. старина*. 1898. Т. 63. № 11. С. 207–217.
84. Величко С. Літопис. Т. 1 / пер. з кн. укр. мови, вступ. ст., комент., геогр. та імен. покажч., упорядкув. іл. матеріалу В. О. Шевчука ; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1991. 376 с. (Давньорус. та давні укр. літописи).
85. Верзилов А. В. Памяти Александра Матвеевича Лазаревского. Чернигов : Тип. Губ. правл., 1903. 10 с. : портр.
86. Верховский Н. Памяти профессора [Л. Н. Загурского]. *Утро*. 1912. 14 марта (№ 1597). С. 5.
87. Веселовский А. Воспоминания об А. А. Котляревском. *Киев. старина*. 1888. Т. 22. № 9. С. 395–414.
88. Винниченко В. К. Відродження нації. Заповіт борцям за визволення. Київ : Книга роду, 2008. 800 с.
89. Винниченко В. К. Щоденник : [у 2 т.]. Едмонтон ; Нью-Йорк : Канад. ін-т укр. студій : Укр. вільна акад. наук у США, 1980–1983.
90. Вітик С. Ще про аграрний страйк 1902 року в Галичині : (з приводу статті Левицького в № 3 «Літопису революції» 1928 р.). *Летопись революции*. 1929. № 1 (34). С. 210–224.
91. Владимирова И. М. Товарищ Ленин в Женеве и Париже. *Летопись революции*. 1923. № 5. С. 42–62.
92. Возняк М. Автобіографічні знахідки до характеристики В. С. Александрова. *Україна*. 1928. Кн. 4 (29). С. 80–93.
93. Возняк М. Матеріали до життєпису Франка : (з дод. двох недрукованих його автобіографій). *За сто літ*. Київ, 1927. Кн. 1. С. 166–186.
94. Вернадський В. І. Щоденники (1917–1921) / НАН України, Коміс. з наук. спадщини акад. В. І. Вернадського, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; редкол.: О. С. Онищенко (голова) [та ін.] ; уклад. С. М. Кіржаєв та ін. Київ : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2011. 660 с. (Вибр. наук. пр. акад. В. І. Вернадського ; т. 9).
95. Володимир Мономах. Поучення. *Літопис руський* : за Іпатським списком / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця ; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1989. С. 454–462.
96. Вольвачівна М. Спомини української селянки. *Літ.-наук. вістн*. 1905. Т. 29. Кн. 1. С. 31–41 ; 1907. Т. 37. Кн. 2. С. 208–212 ; Кн. 3. С. 392–407 ; Т. 38. Кн. 4. С. 12–21.
97. Воронцова Л., Щепкин В., Долгов С. Памяти профессора Александра Ивановича Кирпичникова. Харьков : Тип. «Печатное дело», 1904. 14 с.

98. Воспоминания детства о дяде П. А. Кулише [племянниц Леси и Гали]. *Киев. старина*. 1905. Т. 88. № 2. С. 342–348.
99. Воспоминания о преосвященном Иннокентии [Борисове], как ректоре Киевской духовной академии : (реф., чит. 20 марта 1895 г. в собр. Церк.-археол. т-ва при Киев. дух. акад.) / предисл. Ф. И. Титова. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1895. [2], 22 с. Отт. из: *Тр. Киев. дух. акад.*, 1895. № 4.
100. Воспоминания о Т. Г. Шевченко Е. Б. Пиуновой (Шмидгоф) / [сообщ.] В. Н-ко [В. Науменко]. *Киев. старина*. 1892. Т. 36. № 2. С. 321–323. (Документы, известия и заметки).
101. Воспоминания современника Т. Г. Шевченко [отставного солдата Алексея Груновського, служившего вместе с Т. Г. Шевченко в Новопетровском укреплении]. *Киев. старина*. 1900. Т. 71. № 12. С. 154–155. (Документы, известия и заметки).
102. Воспоминания старожила о Кармелюке / сообщ. Ю. Олтаржевский. *Киев. старина*. 1886. Т. 15. № 6. С. 371–378. (Известия и заметки (ист., этногр. и ист.-лит.)).
103. Вязигин А. Воспоминания о В. К. Надлере (1886–1890 гг.). *Харьк. губ. вед.* 1894. 2 апр. (№ 86). С. 2.
104. Габсбург В. (Василь Вишиваний). Автобіографія / передм. А. Малика. Львів : [б. в.], 1996. 38 с.
105. Габсбург В. Мемуари. *Добржанський О., Старик В. Бажасмо до України!* : змагання за укр. державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). Одеса : Маяк, 2008. С. 1023–1039.
106. Галкін К. М. З мотузом на шії : (із спогадів революціонера підпільника) / Всеукр. рада Всесоюз. т-ва політкаторжан і засланців. Харків : Шляхи революції, 1932. 93 с.
107. Галкін К. М. В'язнична буденщина : (спогади) / Всеукр. рада Всесоюз. т-ва політкаторжан і засланців. Харків : Шляхи революції, 1932. 48 с.
108. Гацкевич Е. Из деятельности РСДРП на Волыни (1905–1906 г.). *Летопись революции*. 1926. № 1 (16). С. 169–177.
109. Геевский С. Л. Автобиография Степана Лукича Геевского (1813–1862) / [подгот.] Д. И. Багалея. 1893. Т. 42. № 9. С. 375–400 ; Т. 43. № 10. С. 91–111 ; № 12. С. 427–443 ; 1894. Т. 45. № 4. С. 26–48 ; № 6. С. 514–534.
110. Гермайзе О. З історії селянських хвилювань та народницької пропаганди на Чернігівщині 70 рр. : до споминів Ол. Ол. Русова. *За сто літ*. Київ, 1927. Кн. 1. С. 259–265.
111. Гермайзе О. М. Костомаров в світлі автобіографії. *Україна*. 1925. Кн. 3 (12). С. 79–87.
112. Гильденштедт И. Путешествие академика Гильденштедта по Слободско-Украинской губернии : дневник, авг. – сент., 1774 г. / пер.

- и предисл. М. Н. Салтыковой ; примеч. Д. И. Багалея. Харьков : Тип. Губ. правления, 1892. [2], 89 с. Отт. из: Харьк. сб. 1891. Вып. 5.
113. Гірняк Н. Останній акт трагедії Української Галицької Армії : спогади учасника подій за час від половини груд. 1919 до половини верес. 1920 р. Нью-Йорк : Укр. військ.-іст. ін-т в США, 1959. 281 с.
114. Г-ко В. [Горленко В.]. Воспоминания г-жи Смирновой о Гоголе. *Киев. старина*. 1886. Т. 14. № 2. С. 381–387. (Известия и заметки (ист., этногр. и ист.-лит.)).
115. Глушко С. Спомини Ірини Волод. Антонович про М. П. Драгоманова. *Україна*. 1926. Кн. 4 (18). С. 120–134.
116. Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний (1917–1920 гг.). *Революция на Украине по мемуарам белых* / сост. С. А. Алексеев. М. ; Л. : Гос. изд-во, 1930. С. 1–63.
117. Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний (1917–1921). *Арх. рус. революции*. Берлин, 1923. Т. 6. С. 161–303.
118. Гончаров Р. Л. З революційної боротьби на селі : (спогади) / Всеукр. рада Всесоюз. т-ва політкаторжан і засланців. Харків : Шляхи революції, 1931. 75 с.
119. Гопнер С. Большевицкая организация накануне и в первый период Февральской революции в Екатеринославе. *Летопись революции*. 1927. № 2 (23). С. 7–30.
120. Гопнер С. 1916 год в Екатеринославе. *Летопись революции*. 1923. № 2. С. 136–145.
121. Горленко В. Две поездки с Н. И. Костомаровым. *Киев. старина*. 1886. Т. 14. № 1. С. 111–123.
122. [Горнфельд А.]. Лекции А. А. Потебни : (из воспоминаний бывшего слушателя). *Киев. старина*. 1892. Т. 36. № 2. С. 324–331. (Документы, известия и заметки). [Є частиною публікації: Воспоминания о покойном А. А. Потебне. *Там же*]. [Передрук із: Харьк. вед. 1891. № 332].
123. Горнфельд А. К. К. Гаттенбергер : (из воспоминаний бывшего слушателя). *Харьк. губ. вед.* 1893. 26 июня (№ 163). С. 2–3.
124. Горнфельд А. Лекции А. А. Потебни : (из воспоминаний бывшего слушателя). *Харьк. губ. вед.* 1891. 29 дек. (№ 335). С. 2–3.
125. Грабовський П. Автобіографія Павла Грабовського : [написана для Б. Грінченка і передана до редакції С. Єфремовим]. *Літ.-наук. вістн.* 1903. Т. 22. Кн. 4. С. 50–52.
126. Григорович В. Записка антиквара о поездке его на Калку и Калмиус, в Корсунскую землю и на южные побережья Днепра и Днестра / изд. и прил. черт. побережья Днестра и Турунчука В. Григорович. Одесса : Тип. П. Францова, 1874. 48, VI с., 1 л. карт.

127. Григорович-Барський В. Мандри по святих місцях Сходу з 1723 по 1747 рік / ред. М. Москаленко ; пер. П. Білоус. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. 768 с.
128. Грицай О. Святій пам'яті Героїв Рідної Землі. *Укр. голос*. Перемишль, 1924. 15 черв. (№ 24 (251)). С. 1.
129. Грінченкова М. Спогади про Івана Нечуя-Левицького. *Україна*. 1924. Кн. 4. С. 111–127.
130. Грушевський М. С. Лист до С. Єфремова від 7 січня 1917 р. *Листування Михайла Грушевського*. Т. 1 / упоряд. Г. Бурлака ; ред. Л. Винар ; Укр. іст. т-во (США), НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. Київ ; Нью-Йорк ; Париж ; Львів ; Торонто, 1997. С. 190. (Епістолярні джерела грушевськознавства ; т. 1).
131. Грушевський М. С. По світу. *Літ.-наук. вістн.* 1908. Т. 44. Кн. 10. С. 11–31 ; Кн. 11. С. 302–319 ; Кн. 12. С. 480–491 ; 1909. Т. 45. Кн. 1. С. 16–32, Кн. 2. С. 403–419 ; Кн. 3. С. 515–532 ; Т. 46. Кн. 4. С. 48–56 ; Кн. 5. С. 234–244.
132. Грушевський М. С. По світу : з подорожніх вражіннь. *Твори* : у 50 т. Т. 11 / редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів : Світ, 2008. С. 331–466.
133. Грушевський М. С. Спомини / передм. Ф. Шевченка ; публ. С. Білоконя. *Київ*. 1988. № 9. С. 115–140 ; № 10. С. 131–138 ; № 11. С. 120–137 ; № 12. С. 116–139 ; 1989. № 8. С. 102–154 ; № 9. С. 108–149 ; № 10. С. 122–158 ; № 11. С. 113–155 ; 1992. № 2. С. 109–125 ; № 3. С. 130–142.
134. Грушевський М. С. Щоденник, 1902–1914 : у 2 т. / упоряд. С. Панькова ; наук. ред. І. Гирич. Київ : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2021.
135. Гурко В. Война и революция в России : мемуары командующего Западным фронтом, 1914–1917. М. : Центрполиграф, 2007. 398 с. (Свидетели эпохи).
136. Гурко В. Из Петрограда через Москву, Париж и Лондон в Одессу, 1917–1918. *Арх. рус. революции*. Берлин, 1924. Т. 15. С. 5–85.
137. Гурко В. Черты и силуэты прошлого : правительство и общественность в царствование Николая II в изображении современника. М. : Новое лит. обозрение, 2000. 808, [1] с. : ил. (Россия в мемуарах).
138. Гоян Л. Звіти про перебрання влади українською Радою в Кіцмані. *Добржанський О., Старик В. Бажасмо до України!* : змагання за укр. державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). Одеса : Маяк, 2008. С. 930–934.
139. Д. К. М. [Мороз Д. К.]. Воспоминания о Н. И. Костомарове : (письмо в редакцию). *Киев. старина*. 1891. Т. 34. № 7. С. 75–84.
140. Давидюк Т. С. Втеча : (епізод із підпільної роботи на Волині 1918 р.). *Літопис революції*. 1931. № 1–2 (46–47). С. 215–220.

141. Данило, ігумен. Житіє і ходіння Данила, Руської землі ігумена. *Тисяча років укр. суспіл.-політ. думки* : у 9 т. Т. 1. X–XV ст. Київ : Дніпро, 2001. С. 373–392.
142. Данилов В. М. О. Максимович на київській кафедрі. *Україна*. 1929. Кн. 5–6 (34). С. 92–95.
143. Дашковский И. Октябрьские дни в Житомире и на юго-западном фронте. *Летопись революции*. 1926. № 6 (21). С. 72–75.
144. Дворжецкий-Богданович П. В. Воспоминания о бывшем курском губернаторе Дене. *Киев. старина*. 1889. Т. 26. № 7. С. 275–280.
145. Дебогорий-Мокриевич В. К. Воспоминания Вл. Дебогория-Мокриевича. СПб. : Свободный труд, 1906. 598 с.
146. Дебогорій-Мокрієвич В. К. М. П. Драгоманов. Из споминів Володимира Дебогорія-Мокрієвича : (писано весною р. 1922). *За сто літ*. Київ, 1927. Кн. 1. С. 275–295.
147. Де-Пуле М. Ф. Харьковский университет и Д. И. Каченовский : культ. очерк и воспоминания из 40-х годов. *Вестн. Европы*. 1874. Т. 45, № 1. С. 75–115 ; № 2. С. 565–588.
148. Дибенко П. Харків – Дніпропетровськ : (з громадянської війни на Україні). *Літопис революції*. 1930. № 2 (41). С. 167–179.
149. Дикий А. Из истории партизанской борьбы на Черкащине : (воспоминания о 1919 году). *Летопись революции*. 1927. № 2 (23). С. 95–103.
150. Димитрий, митр. [Туптало Д. С.]. Дневные записки святого Димитрия, митрополита Ростовского, с собственноручно писанной им книги, к Киевопечерскому книгохранилищу принадлежащей, списанные. *Древ. рос. вивлиофика*. СПб., 1774. Ч. 6, дек. С. 315–408.
151. Димитрий, митр. [Туптало Д. С.]. Дневные записки святого Димитрия, митрополита Ростовского, с собственноручно им писанной книги, к Киевопечерской книгохранилище принадлежащей, списанные : диариуш грешного иеромонаха Димитрия, постриженца Кирилловского Киевского монастыря. *Соч. св. Димитрия, митр. Ростовского* : в 5 т. Т. 1. Изд. 6-е. М. : Синодальная тип., 1839. С. 466–525.
152. Димитрий, митр. [Туптало Д. С.]. Дневные записки святого чудотворца Димитрия митрополита Ростовского, изданные с собственноручно писанной им книги, находящейся в Киевопечерской библиотеке / [пер. Н. Н. Бантыш-Каменский]. Изд. 2-е. М. : Унив. тип. у Н. Новикова, 1781. 112 с.
153. Дівнич А. На Лисоні (18–22 червня 1919). *Укр. прапор*. Відень, 1921. 1 жовт. (№ 39). С. 3.
154. Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України! : змагання за укр. державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). Одеса : Маяк, 2008. 1168 с.

155. Довнар-Запольский М. В. Мемуары декабристов : (записки, письма, показания, проекты конституций, извлеченные из следственного дела, с вводной статьей). Киев : С. И. Иванов и К°, [1906]. Вып. 1. XLIV, 346, [2] с.
156. Донцов Д. І. Рік 1918, Київ. Торонто : Гомін України, 1954. 128 с.
157. Донцов Д. І. Рік 1918, Київ / упоряд. К. Ю. Галушко. Київ : Темпора, 2002. 208 с. : іл.
158. Дорошенко Д. І. Мої спомини про давнє-минуле (1901–1914 роки). Вінніпег : Тризуб, 1949. 167 с.
159. Дорошенко Д. І. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки) / ред. А. Троскот ; передм. К. Галушко. Київ : Темпора, 2007. 272 с. : іл.
160. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє-минуле [1914–1920]. Ч. 1–4. Львів : Червона калина, 1923–1924.
161. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). 2-е вид. Мюнхен : Укр. вид-во, 1969. 543 с.
162. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки) / ред. А. Троскот. Київ : Темпора, 2007. 632 с. : іл.
163. Драгінда Є. Спомини буковинця усусуса. Дітройт : [б. в.], 1979. 73 с.
164. Драгоманов М. П. Два учителі : спомини [про К. Й. Полевича та О. І. Строніна]. Львів : Укр.-рус. вид. спілка : Друк. Наук. т-ва ім. Шевченка : під зарядом К. Беднарського, 1902. 80 с. (Літ.-наук. б-ка ; ч. 27). Відб. із: Народ. 1894. Чис. 11–15.
165. Дучинський А. З студентських літ Євгена Нероновича. *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. 3. С. 285–289.
166. Дяченко П. Чорні запорожці : спомини командира 1-го кін. полку Чорн. запорожців Армії Укр. Нар. Республіки / ред.-упоряд. Р. Коваль. Київ ; Вінниця : Стікс, 2010. 448 с. (Укр. воєнна мемуаристика ; кн. 5).
167. Е. К. [Кивлицкий Е.]. Свидетельство современника о Наливайко. *Киев. старина*. 1895. Т. 48. № 2. Отд. 2. С. 54–55. (Документы, известия и заметки).
168. Евлашевский Ф. Дневник новгородского подсудка Федора Евлашевского : (1564–1604 гг.) / [подгот.] В. Антонович. *Киев. старина*. 1886. Т. 14. № 1. С. 124–160.
169. Еще из воспоминаний Ф. М. Лазаревского о Шевченко / [подгот.] Н. Ш. [Н. Шугуров]. *Киев. старина*. 1899. Т. 65. № 4. С. 1–7.
170. Єгунова-Щербина С. Одеська Громада кінця 1870-х років : спомини. *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. 2. С. 189–199.
171. Єгунова-Щербина С. Пам'яті В. Б. Антоновича : (сторінка споминів). *Україна*. 1928. Кн. 5 (30). С. 94–98.

172. Ємельянов-Сурик А. В. Харківські більшовики у Лютневій і Жовтневій революціях : (уривки із спогадів). *Літопис революції*. 1932. № 3–4 (52–53). С. 204–238.
173. Жебуньов Л. Несподівана пригода : (уривок з споминів минулого). *Літ.-наук. вістн.* 1908. Т. 44. Кн. 11. С. 284–299.
174. Жемчужников Л. М. Воспоминание о Шевченке; его смерть и погребение. *Основа*. 1861. № 3. С. 1–21.
175. Житецький І. Новий уривок з автобіографії М. І. Костомарова. *За сто літ*. Київ, 1929. Кн. 4. С. 51–54.
176. Житецький І. Останній виїзд М. П. Драгоманова за кордон. *Україна*. 1926. Кн. 2–3 (17). С. 29–37.
177. Житецький І. Спогади В. К. Дебогорія-Мокрієвича за Хв. К. Вовка. *Україна*. 1928. Кн. 4 (29). С. 77–79.
178. Жуковский И. (Трубный Мирон). Подготовка Октября в Екатеринославе. *Летопись революции*. 1926. № 1 (16). С. 7–40.
179. Заклинський Р. За слідами Федьковича : (записки з прогульки по Буковині). *Літ.-наук. вістн.* 1905. Т. 31. Кн. 9. С. 205–234 ; Т. 32. Кн. 12. С. 179–190.
180. Заклинський Р. Спомини про Федьковича. *Літ.-наук. вістн.* 1901. Т. 13. Кн. 1. С. 10–20 ; Кн. 2. С. 88–104.
181. Записки, або Журнал Тараса Григоровича Грушівського-Шевченка / пер. О. Я. Кониського. *Правда*. 1893. Т. 18. Вип. 54. С. 440–447 ; Вип. 55. С. 486–495 ; Т. 19. Вип. 56. С. 551–559 ; Вип. 57. С. 607–616 ; Вип. 58. С. 672–678 ; 1894. Т. 20. Вип. 59. С. 21–32 ; Вип. 60. С. 90–103 ; Вип. 61. С. 159–172 ; Т. 21. Вип. 62. С. 232–244 ; Вип. 63. С. 291–297 ; Вип. 64. С. 353–366 ; Т. 22. Вип. 65. С. 425–435 ; Вип. 66. С. 497–511 ; Вип. 67. С. 577–587 ; Т. 23. Вип. 68. С. 653–669.
182. Записки Михайла Єгоровича Алексеева за 1914–1917 рр. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна* : у 2 кн. Кн. 2. Мовою документів і свідчень / ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк та ін. ; відп. ред. О. П. Реєнт. Київ : Кліо, 2015. С. 553–587.
183. Записки новооскольського дворянина И. О. Острожского-Лохвицкого : (с доб. заметок сына его Петра Ивановича) : (1771–1846 г.) / [подгот.] Ф. Н. [Ф. Николайчик]. *Киев. старина*. 1886. Т. 14. № 2. С. 350–370 ; № 3. С. 561–569 ; № 4. С. 729–762 ; Т. 15. № 5. С. 130–154 ; Т. 16. № 10. С. 330–368 ; № 11. С. 472–499 ; № 12. С. 627–663.
184. «Заповіт своєму поколінню» Олександра Онисимовича Застрія. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна* : у 2 кн. Кн. 2. Мовою документів і свідчень / ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк та ін. ; відп. ред. О. П. Реєнт. Київ : Кліо, 2015. С. 626–630.
185. Заряно Н. Воспоминания Н. И. Усковой о Т. Г. Шевченко : с примечаниями М. К. Чалого. *Киев. старина*. 1889. Т. 24. № 2. С. 297–313.

186. Затонський В. Уривки з спогадів про українську революцію. *Літопис революції*. 1929. № 4 (37). С. 139–172; 3 спогадів про українську революцію. *Там само*. 1929. № 5–6 (38–39). С. 115–141; 1930. № 5 (44). С. 140–172. [Публікацію не закінчено].
187. Зафран Х. 1905 год в Житомире. *Летопись революции*. 1926. № 2 (17). С. 149–173.
188. Зварич М. Про Світову війну. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі*: матеріали 58 Міжнар. наук. конф., присвяченої 100-річчю подій Першої світової війни на Волині, смт Маневичі, 5–6 лип. 2016 р. / упоряд.: Г. Бондаренко, А. Силюк, П. Хомич. Луцьк, 2016. Вип. 58. С. 15–17. [Є частиною публікації: Зварич Т., Корчак А. Перша світова війна на Брідщині у спогадах очевидця Михайла Зварича. *Там само*. С. 14–17].
189. Зварич М. Родинні спогади / упоряд.: Т. М. Зварич, А. М. Корчак. Броди : [б. в.], 2011. 64 с.
190. Зубрицький М. Ліси і пасовиська : (спомини). *Літ.-наук. вістн.* 1910. Т. 52. Кн. 12. С. 503–513.
191. И. А. [Андриевский И. С.]. Путевые заметки при объезде Днепроовского и Мелитопольского уездов Таврической губернии в 1835 году. Одесса : Гор. тип., 1839. [2], 106, [1] с. Отт. из: Листки О-ва сел. хоз-ва Юж. России. 1838. № 3–5; 1839. № 2–3, 5/6. [В конце текста: И. А.].
192. Іванишев Н. Д. Путевые заметки Н. Д. Іванишева (бывшего вице-председателя Киевской археографической комиссии, ректора и профессора Киевского университета) / [подгот.] О. Л. [О. Левицкий]. *Киев. старина*. 1882. Т. 4. № 10. С. 78–88.
193. Іванов А. Центральная рада и Киевский Совет в 1917–18 году. *Летопись революции*. 1922. № 1. С. 9–15.
194. Ігрєнев Г. Екатеринославские воспоминания : (август 1918 г. – июнь 1919 г.). *Арх. рус. революции*. Берлин, 1921. Т. 3. С. 234–243.
195. Ігрєнев Г. Екатеринославские воспоминания : (август 1918 – июнь 1919). *Революция на Украине по мемуарам белых*. М. ; Л. : Гос. изд-во, 1930. С. 186–195.
196. Из воспоминаний Г. Н. Честаховского о Т. Г. Шевченко. *Киев. старина*. 1895. Т. 48. № 2. С. 142–144.
197. Из воспоминаний Т. Г. Шевченко : (запись Г. Н. Честаховского). *Киев. старина*. 1895. Т. 48. № 2. С. 139–141.
198. Из воспоминаний Ф. М. Лазаревского о Шевченко / [подгот.] М. Чалый. *Киев. старина*. 1899. Т. 64. № 2. С. 151–167.
199. Из записной книжки южнорусского священника 1725 г. / сообщ. В. А. [В. Антонович]. *Киев. старина*. 1886. Т. 16. № 9. С. 191–194. (Известия и заметки (ист., этногр. и ист.-лит.)).

200. Из истории Октябрьской революции в Киеве : (воспоминания участников). Киев : Госиздат Украины, 1927. 121 с.
201. «Історія...» Василя Рубеля. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна* : у 2 кн. Кн. 2. Мовою документів і свідчень / ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк та ін. ; відп. ред. О. П. Реєнт. Київ : Кліо, 2015. С. 526–546.
202. К характеристике эпохи уничтожения казачества. *Киев. старина*. 1882. Т. 4. № 11. С. 382–389.
203. К биографии А. В. Марковича : (из воспоминаний М. К. Чалого). *Киев. старина*. 1894. Т. 45. № 5. С. 342–345. (Документы, известия и заметки).
204. К биографии Т. Г. Шевченко / сообщ. Л. Мацевич. *Киев. старина*. 1895. Т. 48. № 2. С. 47–48. (Документы, известия и заметки).
205. Казимирчук П. Революционное движение в Горлово-Щербиновском районе Донбасса : (воспоминание). *Летопись революции*. 1923. № 3. С. 41–69 ; № 4. С. 123–130.
206. Калениченко І. Події з людського життя : (записки селянина [з Харківщини, Сумського пов.]). *Літ.-наук. вістн.* 1909. Т. 46. Кн. 5. С. 312–330.
207. Каманин І. М. Невидані спомини І. М. Каманина про В. Б. Антоновича. *Україна*. 1928. Кн. 6 (31). С. 66–70.
208. Каминский Ф. Еще щепотка на могилу Шевченко. *Киев. старина*. 1885. Т. 11. № 3. С. 519–530.
209. Камінський В. Володимир Карпович Дебогорій-Мокрієвич в останні роки життя 1917–1926. *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. 3. С. 315–325.
210. Капельгородський П. Спогади семінариста. *Літ.-наук. вістн.* 1910. Т. 50. Кн. 6. С. 445–456 ; Т. 51. Кн. 7. С. 40–44 ; Кн. 8. С. 229–240.
211. Карбулицький І. Мої спомини (уривок про жандармський терор в 1914–1918 рр.). *Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!* : змагання за укр. державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). Одеса : Маяк, 2008. С. 634–650.
212. Карпенко Г. Селянський рух на Київщині за часів австро-германської окупації та гетьманщини. *Літопис революції*. 1931. № 1–2 (46–47). С. 67–91.
213. Карпенко Г. Селянські рухи на Київщині за часів гетьманщини. *Летопись революции*. 1928. № 3 (30). С. 55–74.
214. Карпенко Н. (Жорж). Из истории Александровской организации : (воспоминания участника 1901–1905 г.г.). *Летопись революции*. 1926. № 1 (16). С. 178–190.
215. Карпюк У. М. Як я був парламентарем у більшовиків : (на спомин більшовикови – Полтавцеві, командиреві бронепотягу). *Укр. прапор*. Відень, 1921. № 17 (30 квіт.). С. 2–3.

216. Квириг Э. Екатеринослав. Декабрь 1914 г. – июнь 1915 г. *Летопись революции*. 1923. № 2. С. 125–135.
217. Квириг Э. Екатеринославский Совет и октябрьская революция. *Летопись революции*. 1922. № 1. С. 63–73.
218. Квириг Э. Некоторые поправки к воспоминаниям о Екатеринославском Октябре. *Летопись революции*. 1928. № 2 (29). С. 136–143.
219. Кедровський В. Обриси минулого : деякі останні діячі-українофіли напередодні революції 1917 року. Нью-Йорк ; Джерсі-Сіті : Свобода, 1966. 134 с.
220. Кибальчич Н. М. Воспоминания о Т. Г. Шевченко : (из рассказов моей матери). *Киев. старина*. 1890. Т. 28. № 2. С. 174–184.
221. Кибальчич Н. М. Коротенькое воспоминание о Т. Гр. Шевченко. *Киев. старина*. 1887. Т. 17. № 3. С. 585–586. (Известия и заметки (ист., этногр. и ист.-лит.)).
222. Кибальчич Н. Скотилася зірка над полем розлогим... *Літ.-наук. вістн.* 1901. Т. 13. Кн. 1. С. 6–7.
223. Кибальчич Н. Спогад : («Тоді як в примарі чудна ніч лягала...»). *Літ.-наук. вістн.* 1902. Т. 9. Кн. 7. С. 89.
224. Кирпичников А. Из колыбели европейской цивилизации : [путешествие в Афины]. Одесса : Тип. «Одес. вестн.», 1890. 15 с. Отт. из: Одес. вестн. 1890. № 180.
225. Кисіль-Кисилівський Д. [Галергофські спомини]. *Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України! : змагання за укр. державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.)*. Одеса : Маяк, 2008. С. 621–627.
226. Кистяковский Ф., о. Воспоминания священника о Феодора Кистяковского (1807–185... г.). *Киев. старина*. 1895. Т. 48. № 1. С. 44–63 ; № 2. С. 218–233 ; Т. 49. № 4. С. 114–130 ; Т. 50. № 7–8. С. 185–210 ; № 9. С. 346–366 ; Т. 51. № 10. С. 97–112 ; № 11. С. 244–258 ; № 12. С. 380–396.
227. Кістяківський М. Драгоманов у Флоренції. *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. 2. С. 176–188.
228. Клебановский П. И. Богуславское духовное училище : (по шк. воспоминаниям). Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1894. [2], 40 с.
229. Клобуцкий М. Мои отдельные мысли. Харьков : [б. и.], 1865. 14 с. Отт. из: Харьк. губ. вед. 1865. № 50, 55, 61, 68.
230. Кобилянська О. Автобіографія. *Літ.-наук. вістн.* 1927. Т. 94. Кн. 11. С. 212–216.
231. Ковалевський М. При джерелах боротьби : спомини, враження, рефлексії. Іннсбрук : накладом М. Ковалевської ; Мюнхен : Біблос, 1960. 720 с.

232. Коваленский М. И. Житие Сковороды, Григория Савича. *Киев. старина*. 1886. Т. 16. № 9. С. 113–149. [Є частиною публікації: Сумцов Н. Ф. Житие Сковороды, описанное другом его, М. И. Коваленским. *Там же*. С. 103–150].
233. Коваль-Степовий П. Шляхами зради. (Про Любарську трагедію 1919. р.)/ В літературному оформленні Ф. Д. *Календар-альманах «Дніпро»*. Львів. 1933. С. 45-49.
234. Ковальницький А. С. Стена плача иудеев в Иерусалиме и взгляд на евреев нашего времени : из путешествия в Святую землю протоиерея А. Ковальницкого. Почаев : Тип. Почаево-Успен. лавры, 1889. 54 с. Отт. из: Волын. епарх. вед. 1888. № 26–28, 30–32.
235. Козак Є. Спомини про церковний конгрес буковинської православної церкви / пер. з нім. В. Старика. *Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!* : змагання за укр. державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). Одеса : Маяк, 2008. С. 1098–1101.
236. Козуб С. Рід Михайла Коцюбинського і його дитячий вік. *Україна*. 1928. Кн. 3 (28). С. 70–87.
237. Коломиец. Воспоминания о революционной борьбе в Елисаветграде 1917–19 гг. *Летопись революции*. 1922. № 1. С. 194–201.
238. Колчинський М. З життя Катеринославської та Миколаївської с.-д. організації : (підпільні друкарні 1903–1904 р.). *Летопись революции*. 1928. № 5 (32). С. 91–99.
239. Комаров М. Из записной книжки : [по воспоминаниям М. И. Костомарова о Кирилло-Мефодиевском братстве]. *Киев. старина*. 1887. Т. 17. № 3. С. 579–581. (Известия и заметки (ист., этногр. и ист.-лит.)).
240. Кондратович Ф. Задунайская Сечь : (по местным воспоминаниям и рассказам) : с прил. портр. живущего доселе запорожца А. И. Коломийца, плана и карты Сечи, а также вида Дунавца. Киев : Изд. ред. журн. «Киев. старина» ; Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. 116 с.
241. Конощенко А. Дніпрова Чайка : (спогади). *Україна*. 1927. Кн. 5 (24). С. 121–125.
242. Корж Н. Л. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа / [записали Гавриил, архиеп. Херсонский и Таврический, и Иаков, еп. Саратовский и Царицынский]. Одесса : Гор. тип., 1842. [6], 94 с.
243. Коротнев А. А. Экскурсия в Крым [весной 1893 г.] : (пещеры Качи-Калена и Черкес-Кермена). Киев : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира В. И. Завадского, 1895. [2], 12 с. : черт.
244. Косенко В. Этап Харьков – Бахмут : (из истории деникинщины на Украине). *Летопись революции*. 1926. № 1 (16). С. 103–128.

245. Кордт В. Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р. Київ, 1926. 206 с. (Збірники наукових праць Всеукраїнської академії наук за 1919-1931 роки. № 38).
246. Коссак І. Іван Франко та його брати : уривок зі спогадів. *Україна*. 1926. Кн. 6 (20). С. 164–169.
247. Костецький К. Хроніка парохії греко-католицької церкви в Чернівцях від її основи аж до року б'їжучого (1914–1918). *Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!* : змагання за укр. державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). Одеса : Маяк, 2008. С. 58–132.
248. Костомаров Н. И. Автобиография Н. И. Костомарова / под ред. [и с предисл.] В. Котельникова. М. : Задруга, 1922. 441 с.
249. Костомаров Н. И. Воспоминание о двух малярах. *Основа*. 1861. № 4. С. 44–56.
250. Костомаров Н. И. Из прожитых на Волыни дней. *Киев. старина*. 1884. Т. 8. № 2. С. 325–332. (Известия и заметки (ист., этногр. и ист.-лит.)).
251. Костомарова А. Последние дни жизни Николая Ивановича Костомарова. *Киев. старина*. 1895. Т. 49. № 4. С. 1–19.
252. Коцюбинский Ю. Черниговская организация большевиков во время войны. *Летопись революции*. 1927. № 2 (23). С. 180–185.
253. Коцюбинський Х. Кілька слів про мого брата М. М. Коцюбинського. *Україна*. 1927. Кн. 1–2 (21). С. 194–195.
254. Кравс А. Зав'язок моєї групи : (уривок зі споминів). *Укр. скиталець*. 1922. №. 16. С. 4–7 ; № 17. С. 4–6.
255. Кравченко У. Спогад : («Далеко ся весна ясна за мною...»). *Літ.-наук. вістн.* 1903. Т. 22. Кн. 5. С. 96.
256. Кравченко У. Спогад : («Земля вбиралась в новий стрій весною...»). *Літ.-наук. вістн.* 1903. Т. 22. Кн. 5. С. 97.
257. Красные веги : сб. воспоминаний и материалов. Зиновьевск, 1925. Вып. 1. 206 с.
258. Криворучко Н. Н. Из боевых воспоминаний. *Летопись революции*. 1927. № 1 (22). С. 75–82.
259. Криворучко Н. Н. Кавалерия Котовского в боях под Одессой (1920 год). *Летопись революции*. 1929. № 4 (37). С. 282–291.
260. Крип'якевич І. Фрагменти спогадів (1912–1925 рр.). *Ювіл. кн. Укр. акад. гімназії у Львові*. Ч. 3. Філадельфія : Ком. приятелів УАГ ; Львів : Вид-во Держ. ун-ту «Львів. політехніка», 1995. С. 622–625. (Матеріали до сучас. укр. історії).
261. Круть Софрон [Василевський Ф.]. Записки українця з побуту між полудневими слов'янами / [передм. І. Я. Франка]. Львів : [Накладом Укр.-рус. вид. спілки] : Друк. Наук. т-ва ім. Шевченка : під зарядом К. Беднарського, 1905. IV, 199, [4] с. (Літ.-наук. б-ка ; ч. 106–107).

262. Кулешов В. Заметки и мысли : из дневника учителя Болград. жен. гимназии. Болград : Тип. Я. А. Иванченко, 1894. [4], 61 с.
263. Кулжинский И. Г. Воспоминания старинного Черниговского семинариста. Чернигов : Губ. тип., 1877. 20 с. Отт. из: Прибавление к Черниг. епарх. изв. 1877. № 7, 8.
264. Купчинський Р. 3 вересня 1914 : спомин. *Свобода*. 1952. 6 верес.
265. Купчинський Р. За рідну землю : (зі споминів про Визвольну війну). *Календар УНС на рік 1929*. Джерсі-Сіті, 1929. С. 48–53.
266. Куракин Б. И. Семейная хроника и воспоминания князя Бориса Ивановича Куракина : (род. 1676 г. ум. 1727 г.) / [подгот.] Ф. А. Терновский. *Киев. старина*. 1884. Т. 10. № 9. С. 104–128 ; № 10. С. 369 ; № 11. С. 478–498 ; № 12. С. 621–638.
267. Курманович В. Відворот УГА за Збруч. *Літопис Червоної калини*. 1934. № 5. С. 3–5.
268. Л*** [Лазаревский А.]. Из воспоминаний о былом : (со слов рассказчика). *Киев. старина*. 1889. Т. 26. № 8. С. 527–531. (Документы, известия и заметки).
269. Лазаревич И. П. Заметки о заграничном путешествии И. Лазаревича : [прибавление к протоколу О-ва харьк. врачей 1865 г. 20 февр.]. Харьков : [б. и.], 1865. [2], 29 с., 3 л. ил.
270. [Лазаревський М. М.]. Нові матеріали до біографії Шевченка : І. Спомини М. М. Лазаревського. *Літ.-наук. вістн.* 1899. Т. 7. Кн. 7. С. 23–27.
271. Лапина В. Одесское подполье во время деникинщины. *Летопись революции*. 1929. № 2 (35). С. 176–185.
272. Лебединцев А. Мои воспоминания. *Киев. старина*. 1900. Т. 70. № 7–8. С. 142–210.
273. Лебединцев П. Г. Записки протоиерея Петра Гавриловича Лебединцева о «козачине» 1855 года / предисл. И. Гордиевского. Киев : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого, 1900. 50 с. Отт. из: Киев. старина. 1900. Т. 70. № 7–8.
274. Лебедь Д. Очерки революционной работы на Екатеринославщине до 1917 года. *Летопись революции*. 1923. № 2. С. 112–124.
275. зленок
276. М. Селянський страйк 1902 року в Галичині. *Летопись революции*. 1928. № 3 (30). С. 129–137.
277. Левицький О. Галицька армія на Великій Україні : (спомини з часу від лип. до груд. 1919). Відень : Друк. Г. Енгель і Син, 1921. (Укр. мемуари).
278. Левченко С. Переможний бій Окремої Кінної Дивізії під містечком Снитків, 10.11.1920 року. *Укр. думка*. Лондон, 1962. 18 січ. (№ 3 (772)). С. 7.

279. Левченко С. Переможний бій Окремої кінної дивізії під містечком Снитків 10 листопада 1920 року. *За державність* : матеріали до історії Війська Українського. Торонто, 1964. Зб. 10. С. 154–160.
280. Лейбин П. Памяти Д. И. Каченовского. *С.-Петербур. вед.* 1873. 15 янв. С. 2.
281. Леонид, архим. [Кавелин Л. А.]. Отрывок из записок русского паломника первой половины XVII века о Киеве. *Киев. старина.* 1890. Т. 28. № 2. С. 344–346. (Документы, известия и заметки).
282. Лизанівський І. Франко в роках 1911–12 : (уривки із споминів). *Україна.* 1926. Кн. 6 (20). С. 175–179.
283. Линцер Б. Из истории революционного движения в Елисаветграде. *Летопись революции.* 1928. № 5 (32). С. 100–115.
284. Липшиц В. 1905 год на Херсонщине : (из личных воспоминаний). *Летопись революции.* 1926. № 2 (17). С. 142–148.
285. Липшиц В. Херсонщина в 1917 году : (из личных воспоминаний). *Летопись революции.* 1926. № 2 (17). С. 109–116.
286. Лисовик О., Огий Я., Матяш К. Красный рейд : (из истории Красной партизан-щины). *Летопись революции.* 1926. № 1 (16). С. 142–151.
287. Лобода Ф. [Лебединцев Ф.]. Из воспоминаний о Н. Д. Иванишеве. *Киев. старина.* 1887. Т. 19. № 12. С. 788–794.
288. Лобода Ф. [Лебединцев Ф.]. Мимолетное знакомство мое с Т. Гр. Шевченко и мои о нем воспоминания. *Киев. старина.* 1887. Т. 19. № 11. С. 563–577. (Известия и заметки (ист., этногр. и ист.-лит.)).
289. Локатош І. С. Стародуб – Чернігів – Київ : (спогади про 1918–1919 рр.). *Літопис революції.* 1930. № 5 (44). С. 248–273.
290. Лукомский С. Автобиографическая «сказка» малороссийского летописателя Стефана Лукомского / сообщ. О. И. Левицкий. *Киев. старина.* 1890. Т. 30. № 9. С. 477–485.
291. Ляскоронський В. Г. Невидані спогади В. Г. Ляскоронського за Володимира Боніфатієвича Антоновича як професора. *Україна.* 1928. Кн. 6 (31). С. 70–82.
292. Ляшко С. М. Автобіографічні джерела Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України (1918–1933) Всеукраїнської академії наук : до 100-річчя Нац. акад. наук України. Київ : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2018. 532 с.
293. М. Б. Крути : (з давно пережитого). *Укр. трибуна.* Варшава, 1922. 22 (9) січ. (№ 18 (216)). С. 2–3.
294. М. М. Великі події минулого : (іст. спогади). *Укр. сурмач.* Щипіорно–Каліш, 1923. 22 січ. (№ 43). С. 4–7.
295. Магидов Б. На заре Красной армии : (воспоминания солдата революции). *Летопись революции.* 1926. № 1 (16). С. 136–138.

296. Маг-ін [Галін М.]. Микола Васильович Ковалевський : (спомини). *Літ.-наук. вістн.* 1909. Т. 45. Кн. 2. С. 371–379 ; Кн. 3. С. 537–547.
297. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 1. [2-ге вид.]. Б. м. : Прометей, 1950. 210 с.
298. Мазлах С. Октябрська революція на Полтавщині. *Летопись революции.* 1922. № 1. С. 126–142.
299. Макаревский А. Воспоминания народовольца восьмидесятих годов : революционный Харьков в 1882–5 годах. *Летопись революции.* 1923. № 5. С. 64–97.
300. Макаревский А. Воспоминания народовольца : из истории революционного движения 1885–7 гг. *Летопись революции.* 1924. № 2 (7). С. 63–93.
301. Макаров Н. Я. Воспоминание о Н. А. Маркевиче. *Основа.* 1861. № 1. С. 293–297.
302. Маковей О. Автобіографія О. Маковея / публ. Д. Лукіяновича. *Літ.-наук. вістн.* 1925. Т. 88. Кн. 11. С. 230–240.
303. Маковський В. Талергоф : (спогади і документи). Львів : Друк. «Діла», 1934. 260 с.
304. Максимович М. А. Автобіографія Михайла Александровича Максимовича. *Киев. старина.* 1904. Т. 86. № 9. С. 322–346.
305. [Максимович М. А.]. Воспоминание о Тимковских / [подгот.] Н. Шугуров. *Киев. старина.* 1898. Т. 63. № 11. С. 254–272.
306. Максимчук І. Кожухів : (спомини). Львів : Червона калина, 1930. 100 с.
307. Малі українські діярії XVII–XVIII століть / упорядкув., пер., вступ. ст., комент. В. Шевчука. Київ : Кліо, 2015. 408 с.
308. Маркевич А. И. Памяти вице-президента императорского Одесского общества истории и древностей Владислава Норбертовича Юргевича († 23 ноября 1898 г.). Одесса : [б. и.], 1899. 22 с. Отт. из: Зап. Одес. о-ва истории и древностей. 1900. Т. 22. Отд. 4.
309. Маркович Д. Заметки и воспоминания об Афанасии Васильевиче Марковиче. *Киев. старина.* 1893. Т. 41. № 4. С. 50–77.
310. Маркович Я. А. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.) : [в 3 ч.] / под ред. А. Лазаревского. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893–1897.
311. Маркович Я. А. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.) / под ред. А. Лазаревского. *Киев. старина. Прил.* 1891. № 4–12 ; 1892. № 1–12 ; 1893. № 1–12 ; 1894. № 1–12 ; 1895. № 1–6, 9–12 ; 1896. № 1–12. [Повний опис див. у Дод. до розд. 3.2].
312. Маркович Я. А. Дневник Якова Марковича. Т. 4. 1735–1740 роки / видав В. Модзалевський. Київ ; Львів : Накладом Наук. т-ва ім. Шевченка, 1913. VIII, 385 с. (Жерела до історії України-Руси / Археогр. коміс. НТШ ; т. 22).

313. Маркович Я. А. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича : [в 2 ч.]. М. : Тип. В. Готье, 1859.
314. Мартос Б. Оскілко й Болбочан : (спогади). Мюнхен : Вид. д-р Петро Белей, 1958. 62 с.
315. Мемуари та щоденники. Ч. 1, [кн. 1] / упоряд.: А. Бойко, С. Плохій. Запоріжжя : Тандем-У, 2005. 484 с. (Джерела з історії Півд. України ; т. 5, кн. 1).
316. Мизко Н. Д. Воспоминание о Соленике. *Основа*. 1861. № 2. С. 176–184.
317. Минц С. Из воспоминаний о 1905 годе в Конотопе. *Летопись революции*. 1925. № 4 (13). С. 21–24.
318. Минц С. Совет рабочих депутатов в Одессе : (из воспоминаний 1917 г.). 1926. № 5 (20). С. 22–30 ; 1927. № 4 (25). С. 95–104.
319. Миронер Х. Из истории революционного движения в Балте : (воспоминания о 1903–06 годах). *Летопись революции*. 1926. № 1 (16). С. 155–168.
320. Михайлов Г. Гетманский переворот в Житомире. *Летопись революции*. 1928. № 4 (31). С. 134–136.
321. Михайлов Г. К истории Октября на Волыни. *Летопись революции*. 1926. № 6 (21). С. 68–71.
322. Михалевич А. Костомаров в петербургській громаді 1860-х р. : з споминів Вол. Менчиця. *Україна*. 1925. Кн. 3 (12). С. 66–68.
323. Мишецкий С. И. История о козаках запорожских, как оные издревле зачались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся. Одесса, 1852. 92 с.
324. Мищенко Л. З минулого століття : спомини. *За сто літ*. Київ, 1929. Кн. 4. С. 106–160.
325. Мияковский В. «Киевская громада» : (из истории укр. обществ. движения 60-х гг.). *Летопись революции*. 1924. № 4 (9). С. 127–150.
326. Міяковський В. Нові сторінки з автобіографії В. Б. Антоновича. *Україна*. 1924. Кн. 1–2. С. 151–160.
327. Мова (Лиманський) В. Малюнки з натури : (з нотатки слідчого судді). *Літ.-наук. вістн.* 1905. Т. 31. Кн. 8. С. 130–141.
328. Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник. Т. 5, вип. 3 / упоряд. В. В. Томазов. Київ ; СПб. : Изд-во ВИРД, 2004. 76, 3, [1] с.
329. Молодик М. В. Спомини. *Мемуари та щоденники*. Ч. 1, [кн. 1] / упоряд.: А. Бойко, С. Плохій. Запоріжжя : Тандем-У, 2005. С. 321–376. (Джерела з історії Півд. України ; т. 5, кн. 1).
330. Молодые побеги : сб. лит. опытов и воспоминаний учеников Киев. первой гимназии : посвящ. памяти учителя-друга Николая Трофимовича Черкунова. Вып. 1–2. Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1906–1911.

331. Молчановский Н. Донесение венецианца Альберта Вимина о казаках и Б. Хмельницком (1656 г.) : [записка о посольстве 1650 г.]. *Киев. старина*. 1900. Т. 68. № 1. С. 62–75.
332. Монкевич Б. Спомини. Львів : [б. в.], 1928. 26 с.
333. Моргуліс З. Федір Євгенович Корш : (кілька особистих спогадів, списаних в десяту річницю смерті). *Україна*. 1929. Кн. 7–8 (35). С. 106–114.
334. Мордовцева-Александрова В. Микола Іванович Костомаров і його приятелі : (дещо з споминів). *Україна*. 1927. Кн. 5 (24). С. 69–98.
335. Мороз Д. Из моего давнопрошедшего. *Киев. старина*. 1895. Т. 49. № 5. С. 131–164 ; № 6. С. 301–322.
336. Мочульський М. З останніх десятиліть життя Франка 1896–1916 : спогади і причинки. *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. 3. С. 226–284.
337. Мочульський М. Іван Франко. Студії та спогади. Львів : Ізмарад, 1938. 212 с.
338. Мочульський М. Іван Франко. Студії та спогади / [післямова Н. Ощипок] ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Ін-т франкознавства. Львів : [б. в.], 2005. 138 с. (Франкознавчі студії ; вип. 3).
339. Мужилівський С. Записка Мужилівського / підгот. М. С. Грушевський. *Україна*. 1914. Кн. 2. С. 35–39. [Є частиною публікації: Грушевський М. С. Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р. *Там само*. С. 25–39].
340. Н. В. (В. Н.). Из записной книжки. *Киев. старина*. 1886. Т. 14. № 2. С. 398–402 ; № 3. С. 621–625 ; № 4. С. 814–818 ; Т. 15. № 5. С. 178–181. (Известия и заметки (ист., этногр. и ист.-лит.)).
341. Н. М. [Молчановский Н.]. От Случи до Буга : путев. заметки Эд. Хлопицкого : (с польского). *Киев. старина*. 1890. Т. 29. № 5. С. 342–363.
342. Н. Ш. [Шугуров Н.]. Из воспоминаний В. Я. Карташевской о Т. Г. Шевченко. *Киев. старина*. 1900. Т. 68. № 2. С. 61–63. (Документы, известия и заметки).
343. Н. Ш. [Шугуров Н.]. Из воспоминаний М. М. Лазаревского о Т. Г. Шевченко. *Киев. старина*. 1899. Т. 65. № 6. С. 433–439.
344. Назарук О. Т. Мемуари / [упоряд., авт. передмови М. Федунь]. Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2010. 167 с.
345. Науменко В. Александр Федорович Кистяковский : (биограф. очерк, с отрывком из рукопис. автобиографии его) : [с прил.: «Библиографический указатель трудов А. Ф. Кистяковского»]. *Киев. старина*. 1895. Т. 48. № 1. С. 1–43.
346. Недоборовский З. Мои воспоминания [о Т. Г. Шевченко, Н. И. Костомарове, С. С. Гулаке-Артемовском]. *Киев. старина*. 1893. Т. 40. № 2. С. 189–208.
347. Недоборовский З. Несколько страничек из моих воспоминаний. *Киев. старина*. 1894. Т. 46. № 7. С. 46–60.

348. Никитин В. З останніх днів життя М. Л. Кропивницького. *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. 3. С. 293–294.
349. Николайчик Ф. Новый источник о казацком восстании 1625 г. и место заключения Куруковского договора : [с картой]. *Киев. старина*. 1889. Т. 27. № 10. С. 52–69.
350. Николайчик Ф. Род Лашкевичей и дневник одного из них. *Киев. старина*. 1887. Т. 19. № 12. С. 696–716.
351. Новицкий О. М. Автобиографическая записка О. М. Новицкого. Киев : [б. и.], 1884. 40 с. Отг. из кн.: Биогр. словарь профессоров и преподавателей Имп. ун-та Св. Владимира : (1834–1884) / сост. и изд. под ред. орд. проф. В. С. Иконникова. Киев : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. [4], XXXVI, 816, II с.
352. Новицкий Я. П. С берегов Днепра : (очерки Запорожья) : путев. записки и исслед. Екатеринослав : [б. и.], 1905. [2], 226 с. Отг. из: Сб. Екатеринослав. науч. о-ва. Екатеринослав, 1905. Вып. 1.
353. Новицкий Я. П. Автобіографія Якова Павловича Новицького. *Україна*. 1925. Кн. 6 (15). С. 186–191.
354. Новороссийский университет в воспоминаниях современников : сб. воспоминаний / авт.-сост. Ф. А. Самойлов. Одесса : Астропринт, 1999. 296 с.
355. Номис М. [Симонов М. Т.]. Отрывки из автобиографии Василия Петровича Белокопытенка. *Основа*. 1861. № 3. С. 50–77 ; № 5. С. 25–45 ; № 6. С. 1–8 ; № 7. С. 34–43.
356. Нос С. Страничка из моих воспоминаний. *Киев. старина*. 1893. Т. 41. № 6. С. 509–513. (Документы, известия и заметки).
357. О. Л. [Левицкий О.]. Бердичевская ярмарка : (из воспоминаний шляхтича, относящихся к 1823 году). *Киев. старина*. 1893. Т. 41. № 6. С. 428–458.
358. Оберучев К. К биографии Т. Г. Шевченко : (пребывание его в Новопетровском укреплении). *Киев. старина*. 1900. Т. 68. № 2. С. 157–162.
359. Олександрів О. Шевченко на Черкащині (в спогадах сучасників). *Україна*. 1925. Кн. 1–2 (11). С. 157–160.
360. Олена Степанів : наук. праці, есе, спогади / Наук. т-во ім. Шевченка ; ред. і упоряд. О. Шаблій. Львів : Вид. центр Наук. т-ва ім. Шевченка, 2003. 607 с., [26] арк. фотоіл.
361. Омелянович-Павленко М. На Україні 1917–18 : спомини. Прага : Stilus, 1935. 120 с.
362. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920) / упоряд. М. Ковальчук. Київ : Темпора, 2007. 608 с. : іл.
363. Орлик П. Діаріуш подорожній, який в ім'я Троїці найсвятішої розпочатий в року 1720 місяця жовтня дня 10-го : у 5 т. / упоряд. О. Ковалевська. Київ : Темпора, 2013.

364. Освецим С. Дневник Станислава Освецима : (в извлечении) : 1643–1651 г. / [подгот.] В. А. [В. Антонович]. *Киев. старина*. 1882. Т. 1. № 1. С. 126–151 ; № 2. С. 366–385 ; Т. 2. № 5. С. 257–275 ; № 6. С. 433–450 ; Т. 3. № 9. С. 503–522 ; Т. 4. № 11. С. 328–348 ; № 12. С. 538–556.
365. Оссовский Г. О. Из путевых записок по Житомирскому и Овручскому уездам в 1867 г. Ч. 1. Заметки геологические. Житомир : [Типо-литогр. А. Шадова], 1868. 68 с. Отт. из: Волын. губ. вед. 1868. № 21–24.
366. Острозька Біблія / опрац. та пригот. до друку ермнх. архим. др. Рафаїл (Роман Торконяк). Київ : Укр. біблійне т-во ; Львів : БФ «Книга», 2006. 1957 с.
367. Отрывок из дневника В. Я. Ломиковского : (октябрь 1822 года) / [подгот.] А. Л. [А. Лазаревский]. *Киев. старина*. 1895. Т. 51. № 11. С. 230–243.
368. Отрывок из дневника Г. П. Галагана за 1845 г. *Киев. старина*. 1899. Т. 67. № 11. С. 228–242.
369. Отрывок из дневника полтавского помещика (1834–35 гг.) / [подгот.] Ал. Л. [А. Лазаревський]. *Киев. старина*. 1893. Т. 41. № 6. С. 398–427.
370. Отрывок из записок анонима (1768 г.) : (казнь Гонты и усмирение «Колиивщины») : [из рукоп. М. А. Максимовича] / [подгот.] В. А. [В. Антонович]. *Киев. старина*. 1882. Т. 4. № 11. С. 349–353.
371. П. К. [Александрович М. М.]. Из Канева в Чигирин и обратно : путев. записки. Чернигов : Губ. тип., 1860. 56 с. Отт. из: Черниг. губ. вед. 1860. № 30–34.
372. Павел (Алеппский), архидиак. Киев и его святыня в половине XVII века : (из путешествия антиох. патр. Макария, описанного его сыном, архидиак. Павлом) / [пер. с англ. Н. А. Белозерской]. [Киев] : Тип., аренд. С. Кульженко и В. Давиденко, [1873]. 78 с. Отт. из: Киев. епарх. вед. 1872. № 14–16, 18, 21, 23, 24 ; 1873. № 1 ; 1874. № 15.
373. Падалка Л. Над Великим лугом днепровским : (из путев. заметок). *Киев. старина*. 1897. Т. 57. № 5. С. 300–315.
374. Палаузов Н. Х. Памяти М. А. Борисова, брата Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического. Одесса : «Славянская» тип. Н. Хрисогелос, [1889]. 12 с. Отт. из: Херсон. епарх. вед. 1889. № 21.
375. Паліїв Д. Генерал Мирон Тарнавський : (спроба характеристики). *Літопис Червоної калини*. 1938. № 9. С. 2–4.
376. Паліїв Д. Жмут споминів: за генералами. *Іст. календар-альм. Червоної калини на 1935 р.* Львів, 1934. С. 40–44.
377. Паліїв Д. Листопадова революція : з моїх споминів. Львів : Друк. Ставропігійського ін-ту у Львові, 1929. 25 с. (Б-ка «Нового часу» ; ч. 31).

378. Паліїв Д. На чисту воду : з моїх споминів. *Літопис Червоної калини*. 1930. № 6. С. 15–17 ; №7–8. С. 12–13.
379. Памяти Александра Афанасьевича Потебни, 29 нояб. 1891 г. Харьков : Тип. Счасни, 1892. 90 с.
380. Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского : торжеств. заседание Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те, 22 нояб. 1903 г. : характеристики и воспоминания / В. А. Ястржембский, М. Ковалевский, А. Н. Фатеев, Н. Ф. Сумцов, Л. Л. Гирш-ман, А. П. Шимков. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1905. XIV, 93 с. : портр.
381. Памяти Дмитрия Петровича Миллера : [сб. ст.] / [Дм. Багалея, М. Слабченко, В. А. Барвинский]. Харьков : Тип. «Печатное дело», [1914]. 23 с.
382. Памяти покойного профессора Ивана Игнатьевича Мальшевского. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1897. [2], 60 с. Отт из: Тр. Киев. дух. акад. 1897. № 2.
383. Памяти почетного члена Исторического общества Нестора-летописца, заслуженного ординарного профессора и академика Николая Павловича Дашкевича († 20 января 1908 г.) : [речи Ю. А. Кулаковского, Т. Д. Флоринского, А. И. Лободы, П. В. Шаровольского, М. В. Довнар-Запольского, И. М. Каманина]. *Чтения в Ист. о-ве Нестора Летописца*. Киев, 1907. Кн. 20. Отд. 2. С. 39–82.
384. Памяти почетного члена Общества Нестора-летописца Ф. Я. Фортинского († 12 декабря 1902 года) / [Т. Д. Флоринский, А. Н. Ясинский, А. Л. Иконникова, В. И. Ляскоронский]. *Чтения в Ист. о-ве Нестора Летописца*. Киев, 1903. Кн. 17. Отд. 1. С. 7–81.
385. Памяти проф. Александра Ивановича Кирпичникова : сб. ст., некрологов, воспоминаний. Харьков : Тип. «Печатное дело», [б. г.]. 174 с.
386. Памяти профессора Ивана Николаевича Миклашевского : сб. речей, некрологов, воспоминаний, изд. Ист.-филол. о-вом при Имп. Харьк. ун-те / [В. Левитский, Д. И. Багалея, Н. А. Гредескул, Н. А. Максимейко, Л. Шепелевич, Н. Ф. Сумцов, М. Д. Линда, В. П. Бузескул, Г. П-в, А. Миклашевский, М. Дьяконов]. Харьков : Тип. «Печатное дело», 1905. 34 с. : портр.
387. Памяти члена-учредителя Исторического общества Нестора-летописца, заслуженного ординарного профессора Владимира Бонифатьевича Антоновича († 8 марта 1908 г.) : [речи Ю. А. Кулаковского, М. В. Довнар-Запольского, В. З. Завитневича, И. М. Каманина, В. И. Щербины, В. Е. Данилевича]. *Чтения в Ист. о-ве Нестора Летописца*. Киев, 1909. Кн. 21. Отд. 1. С. 14–71.
388. Папков В. Харьков – Царицын. *Летопись революции*. 1926. № 1 (16). С. 139–141.
389. Паулович К. Замечания об Италии и об островах Сицилии и Мальте, преимущественно же о Неаполе и окрестностях его. *Из*

- путешествия по Европе, части Азии и Африки.* Отрывок III. Ч. 2-я Италии. Харьков : Унив. тип., 1861. 824 с.
390. П-в Г. [Попов Г.]. Памяти профессора Ивана Николаевича Миклашевского. *Юж. край.* 1901. 5 дек. С. 4.
391. Певницкий В. Ф. Протоиерей Александр Михайлович Воскресенский [1828–1883], экстраординарный профессор Киевской духовной академии. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1884. [2], 39 с. Отт. из: *Тр. Киев. дух. акад.* 1884. Т. 1. Кн. 2.
392. Петрів В. Спомини з часів Української революції (1917–1921). Ч. 1–4. Львів : Червона калина, 1927–1931.
393. Петров Н. Из путешествия в северо-западный край. *Киев. старина.* 1889. Т. 24. № 2. С. 464–476 ; № 3. С. 705–716 ; Т. 25. № 4. С. 174–184. (Документы, известия и заметки).
394. Петровский Г. Воспоминания о работе на Брянском заводе в 90-х годах. *Летопись революции.* 1923. № 2. С. 29–34.
395. Пижов М. Коридор смертників : (спогади) / Всеукр. рада Всесоюз. т-ва політкаторжан і засланців. Харків : Шляхи революції, [б. р.]. 24 с.
396. Пиріг Р. Я. Життя у лоні двох епох : спогади. Київ : Фоліант, 2021. 440 с.
397. Пирожков Н. Воспоминания об архиепископе могилевском и мстиславском Анатолие. *Киев. старина.* 1883. Т. 6. № 7. С. 573–578. (Известия и заметки (ист., этногр. и ист.-лит.)).
398. Письма из Малороссии, писанные Алексеем Левшиным. Харьков : Унив. тип., 1816. [6], 206 с.
399. Під гнітом німецького імперіалізму (1918 рік на Київщині) : [ст., спогади, док., хроніка]. Київ : Держ. вид-во України, 1927. 304 с.
400. Пінчук Ю. А. Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової : історіогр. нариси з дод. спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Багалій. Київ : Вища шк., 2005. 142 с.
401. Подорожний Н. Из памятной книжки : (воспоминание о Н. И. Костомарове). *Киев. старина.* 1895. Т. 49. № 4. С. 20–33.
402. Познанский Б. С. Воспоминания о польском восстании в Украине 1863 года. [Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1885]. 70 с. Отт. из: *Киев. старина.* 1885. Т. 13. № 11.
403. Покотило Ф. Расстрел первого Бердянского и Ногайского Советов : (24-го апр. 1918 года). *Летопись революции.* 1926. № 1 (16). С. 97–102.
404. Полетика В. Записка о малороссийском дворянстве маршала Роменского повета Василия Полетики, 1809 г. *Киев. старина. Прил.* 1893. Т. 40. № 1. С. 1–14.

405. Полонська-Василенко Н. Революція 1917: спогади. *Укр. історик*. 1988. № 1–4. С. 119–128; 1989. № 1–3. С. 106–113.
406. Поминка по Александре Александровиче Котляревском / [П. И. Аландский, И. Н. Жданов, Н. П. Дашкевич]. *Чтения в Ист. о-ве Нестора Летописца*. Киев, 1889. Кн. 3. Прил. С. 1–96.
407. Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади: у 2 ч. Ч. 2 / упоряд., авт. передм.: Ю. Легун, О. Кравчук. Вінниця: Консоль, 2011. 416 с.
408. Профессор Михаил Иванович Коновалов (1858–1906): чествование памяти в первую годовщину его смерти. Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1908. 72 с.
409. Пулевич Н. А. Воспоминания об Африкане Александровиче Шпире, философе, уроженце Херсонской губернии. *Киев. старина*. 1895. Т. 50. № 7–8. С. 50–66.
410. Путевые заметки от Смоленска до Киева / сообщ. С. Писарев. *Киев. старина*. 1887. Т. 17. № 3. С. 537–544.
411. Путевые заметки: отчет ординар. проф. Ф. Струве о командировке его в Афины, Рим, Париж и Германию с 1 июня – 1 окт. 1868 г. Одесса: Тип. П. Францова, 1869. 54 с. Отт. из: Зап. Имп. Новорос. ун-та. 1868. Т. 3. Вып. 2–6.
412. Пчилка Олена. Михаил Петрович Старицкий: (памяти товарища). Киев: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира Акц. общ. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1904. [1], 50 с. Отт. из: Киев. старина. 1904. Т. 85. № 5.
413. Пчилка Олена. Спогади про Михайла Драгоманова: [з фотографіями]. *Україна*. 1926. Кн. 2–3 (17). С. 38–64.
414. Рафальский Л. М. Путешествие по Кременецкому уезду Волынской губернии 1865 года. [Кременец]: Тип. Почаев. лавры, [1876]. 188 с. Отт. из: Волын. епарх. вед. 1876. № 5–7, 9–10, 14–19, 21–22.
415. Редин Е. К. Памяти профессора Александра Ивановича Кирпичникова. Харьков: Тип. Губ. правления, 1903. 10 с.
416. Рефлексії. *Українська революція. 1917–1921. Полтавський вимір*: Події. Постаті. Документи: у 3 кн. Кн. 1. Процеси. Діячі. Рефлексії. 1917–1921 / авт.-упоряд.: О. А. Білоусько, Т. П. Пустовіт, В. Я. Ревегук; археогр. вступ Т. П. Пустовіт; Полтав. обл. держ. адмін.; Полтав. обл. рада; Держ. арх. Полтав. обл.; Центр дослідж. історії Полтавщини. Полтава: Полтав. літератор, 2017. С. 513–722.
417. [Ржегорж Ф.]. Из Коломыйи в Косов: [из путев. зап. Фр. Ржегоржа] / [подгот.]. А. Степович. *Киев. старина*. 1896. Т. 54. № 9. С. 295–310.
418. [Ржегорж Ф.]. Из Львова в Коломыю: (из путев. зап. Фр. Ржегоржа). *Киев. старина*. 1896. Т. 52. № 1. С. 10–31.

419. Романович-Ткаченко Н. Доктор Іван Франко : (малюнки зі споминів). *Україна*. 1927. Кн. 4 (23). С. 151–155.
420. Роммель Х. Ф. Пять лет из истории Харьковского университета : воспоминания проф. Роммеля о своем времени, о Харькове и Харьк. ун-те (1785–1815) / пер. с нем. и предисл. Я. Балясного. Харьков : Унив. тип., 1868. [6], XIV, 111 с.
421. Ростов Н. За муром Централу : (спогади) / Всеукр. рада Всесоюз. т-ва політкаторжан і засланців. Харків : Шляхи революції, 1932. 142, [2] с.
422. Рошаховский К. А. Мемуары К. А. Рошаховского времени освобождения крестьян / предисл. А. Р. *Киев. старина*. 1887. Т. 18. № 6–7. С. 396–450.
423. Русов О. О. Щоденники та спогади / упорядкув., підготовка до друку, вступ. ст., коментарі О. Я. Рахна. Чернігів : Десна Поліграф, 2011. 320 с.
424. Русова С. Мемуари. Щоденник / упоряд. В. Сергійчук ; ред. М. Іщенко. Київ : Поліграфкнига, 2004. 544 с.
425. Русова С. Мої спомини, рр. 1861–1879. *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. 2. С. 135–175.
426. Русова С. Мої спомини, 1879–1915. *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. 3. С. 147–205.
427. Русова С. Мої спомини. Львів : Хортиця, 1937. [3], 280, [3] с. : портр.
428. Рыльский Ф. Рассказ современника о приключениях с ним во время «Колиивщины». *Киев. старина*. 1887. Т. 17. № 1. С. 51–64.
429. Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве : (воспоминания). 1924. № 4 (9). С. 5–43.
430. С. К. На повстанню : (з оповідань учасника). *Укр. трибуна*. Варшава, 1922. 15 (2) січ. (№ 12 (210)). С. 2–3.
431. Савченко Ф. Дещо з споминів родини поета [Т. Г. Шевченка]. *Україна*. 1925. Кн. 1–2 (11). С. 160–161.
432. Самчевский И. Воспоминания Иосифа Самчевского (1800–1886 гг.). *Киев. старина*. 1893. Т. 43. № 10. С. 1–28 ; № 11. С. 185–213 ; № 12. С. 353–375 ; 1894. Т. 44. № 1. С. 21–51 ; № 2. С. 267–281 ; Т. 45. № 4. С. 74–90 ; № 5. С. 214–235 ; № 6. С. 414–438 ; Т. 46. № 7. С. 61–78 ; № 8. С. 133–151 ; № 9. С. 326–353.
433. Сбитнев И. М. Записки Ивана Матвеевича Сбитнева : (из времени учреждения на Волыни и Подолии, после восстания 1831 г., русских школ взамен польских). *Киев. старина*. 1887. Т. 17. № 2. С. 285–312 ; № 3. С. 439–468 ; № 4. С. 649–666 ; Т. 18. № 5. С. 52–72.
434. Свириденко С. [Свиридова С. А.]. Памяти И. Я. Рудченко : очерк. Киев : Типо-литограф. Н. А. Гирич, 1906. [2], 9 с. Отт. из: *Киев. старина*. 1906. Т. 92. Кн. 3–4. Отд. 1.

435. Севрюк О. Берестейський мир 9.ІІ.1918 : (уривки зі споминів). *Укр. вісти*. Париж, 1927. 1 лют. (№ 19). С. 3 ; 15 лют. (№ 20). С. 3 ; 1 берез. (№ 21). С. 3–4 ; 15 берез. (№ 22). С. 3–4.
436. Селецкий П. Д. Записки Петра Димитриевича Селецкого. Ч. 1 : 1821–1846 г. *Киев. старина*. 1884. Т. 8. № 2. С. 247–296 ; № 3. С. 443–464 ; № 4. С. 609–643 ; Т. 9. № 5. С. 77–87 ; № 6. С. 239–266 ; № 7. С. 485–504 ; № 8. С. 609–626 ; Т. 10. № 9. С. 82–103.
437. Сенгалевич Хв. Золота грамота : (із споминів про 60-ті рр.). *За сто літ*. Київ, 1927. Кн. 1. С. 67–72.
438. Сендульский А. Автобиография священника Аполлония Сендульского / [подгот.] Л. Мацеевич. *Киев. старина*. 1896. Т. 52. № 1. С. 58–77.
439. Сербу Г. Спогади часів Унірії. *Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!* : змагання за укр. державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). Одеса : Маяк, 2008. С. 929–930.
440. Сердюков И. И. Автобиографическая записка И. И. Сердюкова : [с прил.: «Заметка о последних годах жизни И. И. Сердюкова и его супруги – А. Н. Сердюковой»]. *Киев. старина*. 1896. Т. 55. № 11. С. 178–224 ; № 12. С. 337–373.
441. Сикорский В., прот. Из воспоминаний потерпевшего во время крестьянских волнений 1855 г. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. 21 с. Отт. из: *Киев. старина*. 1882. Т. 2. № 4.
442. Силин (Бирзек) и Симкин. Как родилась харьковская Красная гвардия. *Летопись революции*. 1926. № 1 (16). С. 130–135.
443. Симонов М. (Номис М.). Несколько слов к воспоминаниям об А. В. Марковиче. *Киев. старина*. 1893. Т. 42. № 9. С. 450–451. (Документы, известия и заметки).
444. Синицкий Л. Малороссия по рассказам путешественников конца прошлого и начала нынешнего столетия. *Киев. старина*. 1892. Т. 36. № 2. С. 226–259.
445. Синицкий Л. Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И. М. Долгорукого. *Киев. старина*. 1893. Т. 40. № 2. С. 274–292 ; № 3. С. 412–441 ; Т. 41. № 4. С. 29–49.
446. Синявський А. Л. П. Добровольський у споминах : (замість некролога) (8/ІХ, 1867 – 17/ІХ, 1929) : [з фотографіями]. *Україна*. 1930. Кн. 7–8 (42). С. 99–118.
447. Сімович В. Великдень у таборі полонених (двадцять літ тому). *Праці* : в 2 т. Т. 2. Чернівці : Книги-ХХІ, 2005. С. 767–774.
448. Скакальська І. Перша світова війна: історична пам'ять (із спогадів генерала, солдата, священника). *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі* : матеріали 58 Міжнар. наук. конф., присвяченої 100-річчю подій Першої світової війни на Волині, смт Маневичі, 5–6 лип. 2016 р. /

- упоряд.: Г. Бондаренко, А. Силюк, П. Хомич. Луцьк, 2016. Вип. 58. С. 44–47.
449. С-ко [Стороженко Н. В.]. Из фамильных преданий : [о семействе Александровичей, М. И. Голенищеве-Кутузове, А. В. Суворове]. *Киев. старина*. 1885. Т. 11. № 4. С. 782–783. (Известия и заметки (ист., этногр. и ист.-лит.)).
450. С-ко [Стороженко Н. В.]. Эпизод из жизни Т. Г. Шевченко. *Киев. старина*. 1885. Т. 13. № 12. С. 718–720. (Известия и заметки (ист., этногр. и ист.-лит.)).
451. С-ко Н. В. [Стороженко Н. В.]. Стороженки : (фамильная летопись). *Киев. старина*. 1884. Т. 8. № 2. С. 205–222.
452. Скоропадський П. Спогади : кінець 1917 – грудень 1918 / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Ін-т східноєвроп. дослідж., Східноєвроп. дослід. ін-т ім. В. К. Липинського ; голов. ред. Я. Пеленський. Київ ; Філадельфія : [б. в.], 1995. 493 с.
453. Скоропадський П. Спомини : кінець 1917 — грудень 1918 року / відп. ред. Ю. Терещенко ; упоряд., авт. вступ. ст.: Т. Осташко, Ю. Терещенко ; Східноєвроп. дослід. ін-т ім. В. К. Липинського (Філадельфія), Центр вивч. укр. консерватизму ім. В. Липинського. Київ : Темпора, 2019. 756 с.
454. Скоропадський П. Уривок зі споминів гетьмана Павла Скоропадського. *Січ*. Чикаго, 1928. 15 квіт. (№ 8). С. 2–4 ; 1 мая (№ 9). С. 1–5 ; 15 мая (№ 10). С. 3–7.
455. Скрыпник М. Ильич в Смольном : (из воспоминаний). *Летопись революции*. 1925. № 1 (10). С. XVII–XXIV.
456. Скугар-Скварський М. Спомини про П. О. Куліша. *Україна*. 1930. Кн. 7–8 (42). С. 80–84.
457. Слабченко Т. Автобіографія М. Л. Кропивницького. *За сто літ*. Київ, 1927. Кн. 1. С. 187–199.
458. Случай с Марковичем, историком Малороссии, в Лебедине : (из рассказов старожила). *Киев. старина*. 1897. Т. 56. № 1. Отд. 2. С. 4–7. (Документы, известия и заметки).
459. Сметанич. Із спогадів про громадянську війну й перші кроки будівництва радвлади на Полтавщині (1919–1920 рр.). *Літопис революції*. 1930. № 5 (44). С. 236–247.
460. Смоктий А. Воспоминание о Шевченко. *Киев. старина*. 1883. Т. 7. № 9–10. С. 320–322. (Известия и заметки (ист., этногр. и ист.-лит.)).
461. Собрание историческое. *Летопись самовидца по новооткрытым спискам* / под ред. О. И. Левицкого. Киев : Тип. К. Н. Милевского, 1878. С. 323–372.

462. Сокальський І. П., Стоянов А. Н. Речі, произнесенні у гроба Д. І. Каче-новського, 23 декабря 1892 года. *Зап. Харьк. ун-та*. 1894. № 1. С. 27–33.
463. Соколов Н. И. Воспоминания и автобиография одесского протоиерея Николая Ивановича Соколова : [с предисловием Л. С. Мацеевича] / [подгот.] Л. С. М. [Л. С. Мацеевич]. *Киев. старина*. 1906. Т. 92. № 1. С. 36–63 ; № 2. С. 213–230 ; № 3–4. С. 276–298 ; Т. 93. № 5–6. С. 43–62 ; № 7–8. С. 406–435 ; Т. 94. № 9. С. 124–136 ; № 10. С. 155–197 ; № 11–12. С. 565–588.
464. Солонина П. Н. Воздвиженская сельскохозяиственная школа : (из личн. впечатлений). Чернигов : Зем. тип., 1893. 16 с. Отт. из: Зем. сб. Черниг. губ. 1893. № 8–9.
465. Солтановский А. А. Отрывки из записок Автонома Акимовича Солтановского. *Киев. старина*. 1892. Т. 37. № 4. С. 71–88 ; № 5. С. 231–248 ; № 6. С. 420–43 ; Т. 38. № 7. С. 95–108 ; № 8. С. 199–212 ; № 9. С. 389–404 ; Т. 39. № 11. С. 232–246 ; № 12. С. 409–425 ; 1893. Т. 40. № 3. С. 470–484 ; Т. 41. № 4. С. 120–133 ; № 5. С. 292–307 ; № 6. С. 474–490 ; Т. 42. № 7. С. 100–125 ; № 9. С. 401–417 ; Т. 43. № 11. С. 262–279 ; № 12. С. 385–407 ; 1894. Т. 44. № 1. С. 75–92 ; № 3. С. 459–479.
466. Спишул М. Табор збігців в Оберголябруні. *Буковин. православ. календар на звичайний рік 1918*. Відень : [б. в.], 1918. С. 111–121.
467. Спишул М. У російській неволі. *Буковин. православ. календар на звичайний рік 1915*. Відень : [б. в.], 1915. С. 76–91.
468. Спогади отця Анатолія Базилевича, духовика Українських Січових Стрільців. *Боберський І. Щоденник, 1918–1919 рр.* Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2003. С. 107–115.
469. Спомини про Федьковича / зібрав Р. Заклинський ; передрук. з «Літ.-наук. вістн.». Львів : [б. в.], 1901. 31 с.
470. Спомини руського священника про різню 1846 року : (записка о. Юрія Гладилевича, з переднім словом д-ра І. Франка). *Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка*. Львів, 1896. Т. 12. Кн. 4. Miscellanea. С. 1–20.
471. Старик В. П. Від Сараєва до Парижа. Буковинський Interregnum 1914–1921. Чернівці : Прут, 2009. 164 + 184 с.
472. Старицький М. К биографии Н. В. Лисенко : (воспоминания). *Киев. старина*. 1903. Т. 83. № 12. С. 441–482.
473. Стеблин-Каминский С. П. Воспоминания об И. П. Котляревском : (из записок старожила). Полтава : Тип. И. А. Дохмана, 1883. 44 с.
474. Степанів О. Спогади з російського полону (31 травня 1915–7 серпня 1917 рр.). *Україна. Наука і культура*. Київ, 1994. Вип. 28. С. 21–29.
475. Степович А. До киево-галицьких зв'язків початку 1870-х років : (з щоденників Г. П. Галагана). *За сто літ*. Київ, 1930. Кн. 5. С. 183–191.

476. Степович А. К биографическому материалу об А. А. Котляревском : [воспоминания]. *Киев. старина*. 1892. Т. 36. № 3. С. 478–482. (Документы, известия и заметки).
477. Стороженко М. З мого життя / упоряд. тексту та іл., авт. вступ. ст. В. Ульяновський. Київ : Либідь, 2005. 432 с. : іл.
478. Стороженко Н. В. Киевское главное народное училище (1 мая 1789 – 5 ноября 1809 г.). *Чтения в Ист. о-ве Нестора Летописца*. Киев, 1912. Кн. 22. Вып. 3. Отд. 1. С. 92–95.
479. Стороженко Н. В. Н. И. Костомаров в Киевской 1-й гимназии. *Чтения в Ист. о-ве Нестора Летописца*. Киев, 1911. Кн. 22. Вып. 1–2. Отд. 5. С. 1–8.
480. Стоянов А. Н. Воспоминание о Д. И. Каченовском : биограф. очерк : публ. лекция, читанная 2-го февраля 1873 г. Харьков : Унив. тип., 1874. 36 с.
481. Стоянов А. Н. Воспоминания о Д. И. Каченовском. *Зап. Харьк. ун-та*. 1894. № 1. С. 1–26.
482. Стоянов А. Н. Некролог Д. И. Каченовского. *Зап. Харьк. ун-та*. 1894. № 1. С. 33–38.
483. Стоянов А. Н., Сокальский И. П. Воспоминание о Д. И. Каченовском. Харьков : Тип. А. Дарре, [1894]. 40 с., 1 л. портр. Отт. из: *Зап. Харьк. ун-та*. 1894. № 1.
484. Странствования Василия Григоровича Барского по святым местам Востока с 1723 по 1747 г. : [в 4 ч.] / изд. Православным Палестинским о-вом по подлинной рукописи, под ред. Н. Барсукова. СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1885–1887.
485. Студинський К. Перша зустріч Михайла Драгоманова з галицькими студентами. *Україна*. 1926. Кн. 2–3 (17). С. 70–75.
486. Сумцов Н. Ф. Памяти Ивана Петровича Сокальского. Харьков : [б. и.], [1896]. 10 с. Отт. из: *Харьк. губ. вед.* 1896. № 114.
487. Сумцов Н. Ф. Памяти профессора Александра Ивановича Кирпичникова. Харьков : Тип. «Печатное дело», 1904. 17 с.
488. Суровцова Н. Спогади / [упоряд. Л. Лук'янова]. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. 432 с.
489. Суслов О. Марко Лукич Кропивницький : (спогади). *Україна*. 1928. Кн. 3 (28). С. 61–70.
490. Суслов О. Подорож трупи Деркача до Парижу в 1894 р. : (спогади). *За сто літ*. 1927. Кн. 1. С. 220–226.
491. [Суханов-Подколзин Б.]. Воспоминание о Т. Г. Шевченко его случайного ученика. *Киев. старина*. 1885. Т. 11. № 2. С. 229–240.
492. [Тагеев В.]. Т. Г. Шевченко по воспоминаниям полковника Косырева : [из газ. «Рус. вед.», 1897, № 199]. *Киев. старина*. 1898. Т. 60. № 2. С. 35–41. (Документы, известия и заметки).

493. Таранущенко С. Із спогадів про партроботу в Катеринославських паротягових майстернях. *Літопис революції*. 1930. № 6 (45). С. 259–263.
494. Тарнавський М. Спогади. Львів, 1992. 126, [2] с. (Вечірня година ; ч. 4).
495. Тарнавський М., генерал. Спогади / упоряд. Є. Федорів. Львів : Червона калина, 2008. 168 с.
496. Тарнавський М. Спогади. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2018. 159 с. (Серія спогадів «Звитяжці» ; № 3).
497. [Тарновский В. В.]. Мелочи из жизни Шевченко. *Киев. старина*. 1897. Т. 57. № 2. С. 31–35. (Документи, известия и заметки).
498. Тарногородский Н. Возникновение и первые шаги большевистской организации на Подолии : (отрывок из воспоминаний). *Летопись революции*. 1923. № 5. С. 212–218.
499. Теліга О. І. Листи. Спогади / упоряд., вступ. ст., прим., комент. Н. Миронець. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2003. 399 с.
500. Теліга О. І. Листи. Спогади / упоряд., вступ. ст., прим., комент. Н. Миронець. 2-е вид., випр. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2004. 400 с.
501. Тимковский Е. Ф. Воспоминания Егора Федоровича Тимковского / [подгот.] Н. Шугуров. *Киев. старина*. 1894. Т. 44. № 3. С. 359–381 ; Т. 45. № 4. С. 1–25.
502. Тимофеев М. Памяти профессора Александра Ивановича Кирпичникова. Харьков : Тип. «Печатное дело», 1905. 14 с.
- 503.** Тимошенко С. П. Воспоминания. Париж : [б. в.], 1963. 419 с.
504. 1906 рік у Києві та на Київщині : зб. ст. та спогадів. Київ : Держ. вид-во України, 1926. 402 с.
- 505.** Титов Г. Письма из Екатеринослава. Одесса : Тип. Брауна и К°, 1849. 165, [3] с.
506. Титов Ф. И. Памяти Ивана Игнатьевича Малышевского : (речь в торжеств. собр. членов Киев. славян. благотворит. о-ва 11 мая 1897 г.). Киев : Киев. славян. благотворит. о-во, 1898. 15 с.
507. Тихвинский П. П. Воспоминания о почившем святителе Михаиле, епископе Таврическом и Симферопольском. [Симферополь : б. и., 1899]. 9 с. Отт. из: Таврич. епарх. вед. 1899. № 4.
508. Тихий Н. И. Кручик теперь : (описание поездки в бывшее родовое имение В. Н. Каразина в 1903 г.). Харьков : Тип. А. Дарре, 1907. 9 с.
509. Тишкевич М. Уривки з спогадів. *Літ.-наук. вістн.* 1928. Т. 65. Кн. 3. С. 229–241 ; 1928. Т. 66. Кн. 5. С. 29–36 ; Кн. 7–8. С. 250–260.
510. Тищенко (Сірій) Ю. З моїх зустрічей : спогади / упоряд.: О. І. Сидоренко, Н. М. Сидоренко ; передм. М. А. Шудрі. Київ : Дослідн. центр історії укр. преси, 1997. 112 с.

511. Тищенко-Сірій Ю. Участь В. К. Винниченка в революційному русі 1914–1916 рр. *Володимир Винниченко* : (ст. й матеріали). Нью-Йорк : Укр. вільна акад. наук у США, 1953. С. 42–56.
512. [Тобілевич С. В.]. Тернистим шляхом. *Україна*. 1926. Кн. 1 (16). С. 99–137.
513. Токаржевський-Карашевич І. Царгородські спомини (1919–1921 рр.). *Визвольний шлях*. Лондон, 1952. № 7. С. 25–34.
514. Токаржевський-Карашевич Я. Діярій Гетьмана Пилипа Орлика. Варшава ; Львів : 3 друк. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1936. 184 с. (Пр. Укр. наук. ін-ту ; т. 17 : серія іст. ; кн. 3).
515. Тотт Ф., де. Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию : (с предисловием и послесловием С. Е. [С. Егуновой-Щербины]) / [подгот.] С. Е. *Киев. старина*. 1883. Т. 7. № 9–10. С. 135–198.
516. Трегубова А. Дещо з життя Ольги Франкової. *За сто літ*. Київ, 1930. Кн. 5. С. 264–271.
517. Тритшель К. Г. Памяти Н. И. Пирогова : речь, произнесенная 26 нояб. в заседании соединенных мед. о-в в г. Киеве. Киев : Тип. т-ва «Просвещение», 1908. 10 с.
518. Троцкий И. В. Памяти Петра Францевича Лесгафта. *Зап. Харьк. ун-та*. 1912. № 1. С. 1–11.
519. Тулуб О. Іван Стешенко (1873–1918) : спомини і матеріали. *Україна*. 1929. Кн. 12 (38). С. 92–104.
520. Тулуб О. Матеріали до життєпису Володимира Самійленка. *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. 3. С. 295–314.
521. Тулуб О. Невідомий автобіографічний лист К. Михальчука : (з архіву Ів. Стешенка). *Україна*. 1927. Кн. 5 (24). С. 59–69.
522. Тулуб О. Олександр Тарковський та його «Начерк історії революційного руху в м. Єлизаветі». *За сто літ*. Київ, 1930. Кн. 5. С. 234–243.
523. [Туптало Д.]. Щоденні записки святого Димитрія, митрополита Ростовського, що списані з власноруч створеної ним книги, яка належить Києво-Печерському книгосховищу : діаріуш грішного ієромонаха Димитрія, постриженця Кирилівського Київського монастиря. *Слово многоцінне* : в 4 кн. Кн. 3. Література високого бароко (1632–1709 рік) / упоряд.: В. Шевчук, В. Яременко. Київ : Аконт, 2006. С. 422–458.
524. 1905 год. Революционное движение в Одессе и Одешине : сб. ст. и воспоминаний : [в 2 кн.]. Одесса : [б. и.], 1925.
525. 1917 год в Харькове : сб. ст. и воспоминаний. Харьков : Пролетарий, 1917. 381 с.
526. Тютюнник Ю. Автобіографія / підгот. О. Божко. *З архівів ВЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. Київ, 1998. № 1–2. С. 12–35.

527. Угаров Ф. Мои встречи с Г. И. Петровским. *Летопись революции*. 1928. № 1 (28). С. XXII–XXIV.
528. Удинцев В. А. Специальные курсы в Парижском Юридическом факультете : [отчет о заграничной командировке]. Киев : Тип. Имп. унта Св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого, 1898. [2], 30 с. Отт. из: Унив. изв. 1898. № 11, ч. неофиц.
529. Українська література XVIII ст. : поетич. твори, драм. твори, проз. твори / уклад., авт. вступ. ст., прим. О. В. Мишанич. Київ : Наук. думка, 1983. 695 с. (Б-ка укр. л-ри. Дожовтнева укр. л-ра).
530. Українські подорожі: західноукраїнська мемуаристика перших десятиріч ХХ століття. Спогадова праця Осипа Назарука «Венеція. Катедра Святого Марка. Палата Дожів» / [авт.-упоряд.] М. Р. Федунь. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2017. 227 с. : фот.
531. Фещенко-Чопівський І. А. Хроніка мого життя : спогади міністра Центр. Ради та Директорії. Житомир : Газ. «Житомир. вісн.», 1992. 124 с.
532. Филиппович А. Диариуш Берестейского игумена Афанасия Филипповича, 1646 г. *Памятники полемич. лит. в Зап. Руси*. Кн. 1. СПб. : Тип. и хромолит. А. Траншеля, 1878. С. 49–156. (Рус. ист. б-ка, издаваемая Археогр. комис. ; т. 4).
533. Ханенко Н. Д. Диариуш, или Журнал, то есть повседневная записка случающихся при дворе ясновельможного, его милости, пана Иоанна Скоропадского, войск, всепресветлейшего его императорского величества, запорожских обоих сторон Днепра гетмана, окказий и церемоний, тако же и в Канцелярии войсковой отправуемых дел, наченшийся 1722 году, и оконченный в том же году, по преставлении и погребении помянутого ж гетмана ясновельможного Иоанна Скоропадского, в месяце июле, войсковой канцелярии старшим канцеляристом Николаем Ханенко / изд. О. Бодянского. М. : Унив. тип., 1858. [2], XXII, 74 с. Отт. из: Чтения в о-ве истории и древностей рос. 1858. № 1.
534. Ханенко Н. Д. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко, 1727–1753 гг. / [подгот.] А. Лазаревский. *Киев. старина. Прил.* 1884. № 3–6, 8–11 ; 1885. № 3–4, 6–7, 9–12 ; 1886. № 1, 4, 5, 7–12. [Повний опис див. у Дод. до розд. 3.2].
535. Ханенко Н. Д. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко, 1727–1753 гг. / [подгот.] А. Лазаревский. Киев : Ред. «Киев. старины», 1884 (обл. 1887). 554 с.
536. Ханенко Н. Д. Дневник Николая Ханенко (1719–1723, 1754 гг.) / [подгот.] А. Титов. *Киев. старина*. 1896. Т. 54. № 7–8. С. 151–196.
537. Ханенко Н. Д. Дневник Николая Ханенко (1719–1723 и 1754 г.) / [предисл.: А. Титов]. Киев : Тип. Корчак-Новицкого, 1896. [2], 46 с.

538. Ханенко Н. Д. Духовное завещание автора «Дневника» Николая Ханенко : приложение [к «Дневнику генерального хорунжего Николая Ханенко (1727–1753 г.)»]. *Киев. старина. Прил.* 1886. Т. 16. № 12. С. 515–524.
539. Характерник [Бжеський Р.]. Згадки з минулого (1916–1921 р.). *Літ.-наук. вістн.* 1924. Т. 83. Кн. 7–9. С. 285–298 ; 1925. Т. 86. Кн. 2. С. 134–142 ; Кн. 6. С. 127–132 ; Т. 88. Кн. 10. С. 126–131 , Кн. 11. С. 219–229 ; 1926. Т. 89. Кн. 1. С. 23–43, Кн. 3. С. 207–215 ; 1927. Т. 94. Кн. 11. С. 227–238 ; 1931. Т. 106. Кн. 6. С. 503–510.
540. Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців : у 2 т. / уклад.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадеєв [та ін.]. Харків : Сага, 2008–2010.
541. Хоецкий К. Записки Карла Хоецкого (1768–1776 г.) / [подгот.] В. А. [В. Антонович]. *Киев. старина.* 1883. Т. 5. № 1. С. 145–160 ; № 3. С. 630–646 ; Т. 7. № 11. С. 433–451 ; № 12. С. 593–608.
542. Хойнацкий А. Ф. Из воспоминаний и заметок бывшего послушника Почаевской Лавры при Базилианах : (материалы для истории унии 20-х г. текущего столетия). Почаев : Тип. Почаев. лавры, 1879. 28 с. Отт. из: Волын. епарх. вед. 1879. № 17, ч. неофиц.
543. Хойнацкий А. Ф. О смерти и погребении нежинского протоиерея и настоятеля Успенской церкви Феодора Евфимиевича Бордоноса, 13 февраля 1877 г. [Нежин : б. и., 1877]. 14 с. Отт. из: Черниг. епарх. изв. 1877. № 6–7.
544. [Хоткевич Г.]. Сердечна опіка : згадки Пені. *Літ.-наук. вістн.* 1903. Т. 23. Кн. 7. С. 28–46.
545. Христюк П. Записки і матеріяли до історії української революції 1917–1920 рр. Т. 1–4. Відень : [б. в.], 1921–1922. (Укр. революція : розвідки і матеріяли ; кн. 1–4).
546. Хроника киевской общественной жизни по дневнику митрополита Серапиона (1804–1824 г.). *Киев. старина.* 1884. Т. 9. № 7. С. 423–466.
547. Чаговец В. А. Свидетельство стародавних людей. [Киев : б. и., 1902]. 18 с. Отт. из: Чтения в Ист. о-ве Нестора Летописца. Киев, 1902. Кн. 16.
548. Чаговец В. А. Семейная хроника Гоголей : [по бумагам семейного арх. : исслед. и материалы]. Киев : Тип. М. М. Фиха, 1902. 73 с., 6 л. ил. Отт. из: Чтения в Ист. о-ве Нестора Летописца. Киев, 1902. Кн. 16.
549. Чаговец В. З темряви минулого : (1881–1891 роки на Волині). *За сто літ.* Київ, 1930. Кн. 6. С. 192–228.
550. Чайковский М. Записки Михаила Чайковского (Садък-паши). *Киев. старина.* 1891. Т. 32. № 1. С. 40–72 ; № 2. С. 254–268 ; № 3. С. 463–477 ; Т. 33. № 4. С. 117–130 ; № 5. С. 273–287 ; № 6. С. 446–

- 457 ; Т. 34. № 7. С. 85–96 ; № 8. С. 195–211 ; № 9. С. 466–477 ; Т. 35. № 10. С. 98–107 ; № 11. С. 276–291 ; № 12. С. 430–449.
551. Чайковський А. Спогади. Листи. Дослідження : у 3 т. / голов. упоряд. і ред. Б. З. Якимович за участю З. Т. Грень, О. В. Седляра ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Наук. б-ка, НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Наук. фундація А. Чайковського. Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2002.
552. Чайковський А. Спогади. Листи. Дослідження. Т. 4 / голов. упоряд. і ред.: Б. З. Якимович, О. В. Седляр. Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2007. 680 с.
553. Чалый М. К. Воспоминания М. К. Чалого. 1889. Т. 24. № 1. С. 1–40 ; № 2. С. 388–402 ; № 3. С. 613–644 ; Т. 25. № 4. С. 74–91 ; № 5–6. С. 295–331 ; Т. 26. № 7. С. 149–187 ; № 8. С. 436–467 ; № 9. С. 709–726 ; Т. 27. № 10. С. 121–142 ; № 11. С. 257–280 ; № 12. С. 495–545 ; 1894. Т. 45. № 5. С. 277–307 ; № 6. С. 462–495 ; Т. 46. № 7. С. 1–9 ; № 8. С. 176–186 ; № 9. С. 396–414 ; Т. 47. № 10. С. 1–19 ; № 11. С. 190–206 ; № 12. С. 333–348. [Публікацію не закінчено].
554. Чалый М. К. Посещение Т. Г. Шевченко сахарного завода Яхненко и Симиренко. *Киев. старина*. 1889. Т. 24. № 2. С. 459–464. (Документы, известия и заметки).
555. Чемний М. Осінні дні (з приводу 10-ї річниці Першого Листопада). *Січ*. Чикаго, 1928. 1 листоп. (№ 22). С. 1–3.
556. Чемний М. Під десяту весну. *Січ*. Чикаго, 1928. 15 мая (№ 10). С. 1–3.
557. Чапа А. И. Записка о малороссийских чинах Адриана Ивановича Чапы (1809 г.). *Киев. старина. Прил.* 1897. Т. 57. № 4. С. 23–32 ; № 5. С. 33–39.
558. Черемшина М. Щоденник (листопад 1914 – січень 1915). *Твори*. Т. 3 / за ред. Є. Пеленського. Львів : Друк. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1937. С. 125–142.
559. Чернецький А. Спомини з мого життя / упорядкув. та підгот. тексту: О. Жерноклеєв, В. Великочий. [2-ге вид.]. Київ : Основ. цінності, 2001. 165 с.
560. Черячукин А. В. Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918–1919 г. *Донская летопись*. Белград, 1924. № 3. С. 163–231.
561. Чижевский И. Л. Записка протоиерея Иоанна Чижевского о состоянии Харьковского училища девиц духовного звания за 12-летие его существования с 6 июля 1854 по 6 июля 1866 г. Харьков : Унив. тип., 1866. [2], 21 с. Отт. из: *Дух. вестн.* 1866. № 7.
562. Чижов, Семенов. Октябрьский период на Звенигородщине. *Летопись революции*. 1926. № 1 (16). С. 90–96.
563. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). Львів : Червона калина, 1931. 496 с.

564. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). Київ : Темпора, 2011. 479 с.
565. Чикаленко Є. Щоденник, 1919–1920 = *Diary, 1919–1920* / за ред. В. Верстюка та М. Антоновича ; Укр. вільна акад. наук у США, Іст. секція [та ін.]. Київ ; Нью-Йорк : Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. 639 с.
566. Чубарь В. Из встреч с В. И. Лениным. *Летопись революции*. 1925. № 1 (10). С. I–IV.
567. Чудновский С. Пятидесятилетний юбилей священника о. Стефана Митькевича. Чернигов : Губ. тип., 1884. [2], 6 с. Отт. из: Черниг. епарх. изв. 1884. № 19.
- 568.** Шамрай С. Спомини Ол. Ол. Русова. *За сто літ*. Київ, 1927. Кн. 1. С. 236–258.
569. Шамрай С. Уривок споминів Ол. Ол. Русова про М. П. Драгоманова. *Україна*. 1926. Кн. 2–3 (17). С. 97–99.
570. Ш-в Н. [Шугуров Н.]. К воспоминаниям об Аф. Вас. Марковиче. *Киев. старина*. 1893. Т. 41. № 5. С. 263–271.
- 571.** Шевелів Б. Звільнення П. О. Куліша з підданства Росії. *Україна*. 1928. Кн. 1 (26). С. 126–134.
572. Шевченко Т. Г. Автобіографія Т. Гр. Шевченка, писання для «Народного читання» / [опубл.] П. Кулиш. *Киев. старина*. 1885. Т. 13. № 11. С. 431–435.
573. Шевченко Т. Г. Дневник Шевченко с 12 июня 1857 до 13 июля 1858 года. *Основа*. 1861. № 5–12 ; 1862. № 1–8.
574. Шелухин С. Іван Бойко, племінник Т. Шевченка : (спомини). *Літ.-наук. вістн.* 1901. Т. 14. Кн. 5. С. 113–116.
575. Шенталинский [Скворцов И. П.] Из Букурьяни на Тбисхурское озеро. Харьков : Тип. газ. «Юж. край», 1895. [2], 61 с. Отт. из: Юж. край. 1895.
576. Широцький К. На руїнах Бакоти : з подорож. вражінь. *Літ.-наук. вістн.* 1912. Т. 57. Кн. 1. С. 71–79.
577. Широцький К. Шевченкова наречена : [спомини Ликери Полусмаківни-Яковлевої про Шевченка]. *Літ.-наук. вістн.* 1911. Т. 53. Кн. 2. С. 275–289.
578. Шлихтер А. Как Ильич умел смеяться... *Летопись революции*. 1925. № 1 (10). С. XXV–XXVIII.
579. Штернберг Г. Історія чернівецьких євреїв / пер. з нім. М. Кулика. Чернівці : Книги-XXI, 2019. 136 с.
580. Штернберг Г. Спогади про долю чернівецьких євреїв після розпаду Австро-Угор-ської монархії. *Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України!* : змагання за укр. державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.). Одеса : Маяк, 2008. С. 1087–1091.
581. Штульбаум І. З діяльності Житомирської організації РСДРП. *Літотис революції*. 1930. № 6 (45). С. 264–269.

582. Шульгин В. В. 1920 год : очерки / предисл. и примеч. С. Пионтовского. Л. : Прибой, 1927. 296 с. (Б-ка для всех).
583. Шульгин В. В. Дни. 1920 : [записки] / [вступ. ст. Д. Жукова]. М. : Современник, 1989. 557, [2] с. : ил. (Память).
584. Шухевич С. Моє життя : спогади / вступ. слово проф. д-ра В. Янева і «Слово» С. Шухевич-Строкон. Лондон : Укр. вид. спілка, 1991. 619 с. : фот.
585. Шухевич С. Спомини з Української-Галицької армії (1918–1920). Ч. I–V. Львів : Червона калина, 1929.
586. Шухевич С., д-р. Видиш, брате мій : (8 місяців серед УСС-ів). Львів : Червона калина, 1930. 231 с.
587. Щербаков В. Жовтневий період на Чернігівщині. *Летопись революции*. 1927. № 5–6 (26–27). С. 299–314 ; 1928. № 1 (28). С. 115–137.
588. Щоголев Я. Автобиографическая заметка Я. Щоголева. *Киев. старина*. 1904. Т. 87. № 10. С. 7–9.
589. Щоденник Івана Ярошенка за 1915–1917 рр. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна* : у 2 кн. Кн. 2. Мовою документів і свідчень / ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк та ін. ; відп. ред. О. П. Реєнт. Київ : Кліо, 2015. С. 651–658.
590. Щоденник М. С. Грушевського (1904–1910 рр.) / публ. та комент. І. Гирича. *Київ. старовина*. 1995. № 1. С. 10–30.
591. Епизод на могиле Тараса Шевченко : (записка художника Честаховского). *Киев. старина*. 1896. Т. 52. № 2. С. 230–241.
592. Юнге Е. Воспоминания о Н. И. Костомарове. *Киев. старина*. 1890. Т. 28. № 1. С. 22–34.
593. Я. Ч. Десять літ тому : (спомин). *Нарід*. Варшава, 1927. 10 квіт. (№ 15). С. 2–3.
594. Яблоновский Я.-С. Петр I в Русской Раве в 1698 г. : [из записок червонорус. воеводы Яна-Станислава Яблоновского 1698–1700 гг.] / [подгот. В. Б. Антонович]. *Киев. старина*. 1882. Т. 1. № 1. С. 214–218. (Известия и заметки (ист., этногр. и ист.-лит.)).
595. Яворовский Н. И. Воспоминания об Иосифе Иосифовиче Ролле : (к исполняющемуся 10-летию его смерти). Каменец-Подольск : Тип. С. П. Киржацкого, 1904. 12 с. Отг. из: Тр. Подол. церков. ист.-археол. о-ва. 1904. Вып. 10.
596. Якир И. Десять лет тому назад : (отрывки из воспоминаний старого красно-армейца). *Летопись революции*. 1928. № 2 (29). С. 7–24.
597. Якир И. Из истории 45-й Краснознаменной дивизии. *Летопись революции*. 1928. № 2 (29). С. 25–32.
598. Яновський В. Спогади українця-волонтера про повстання в Герцеговині 1875–76 рр. *Літ.-наук. вістн.* 1911. Т. 55. Кн. 7–8. С. 92–

- 110 ; Кн. 9. С. 300–311 ; Т. 56. Кн. 10. С. 95–109 ; Кн. 12. С. 438–451 ; 1912. Т. 58. Кн. 6. С. 509–519 ; Т. 59. Кн. 7–8. С. 171–200.
599. Ярославский В. И. Записки В. И. Ярославского. *Киев. старина*. 1887. Т. 19. № 9. С. 109–152 ; № 10. С. 289–330 ; № 11. С. 506–528.
600. Ярош К. Н. П. Г. Редкин как ученый : (речь, произнесенная на торжеств. акте Имп. Харьк. ун-та 17 янв. 1899 г.). *Зап. Харьк. ун-та*. 1899. № 2. С. 1–12.
601. Beauplan de, le sieur. Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne. Contenus depuis les confins de la Moscovie, insques aux limites de la Transilvanie. Ensemble leurs moeurs, facons de viures, et de faire la Guerre. Rouen : Chez Jacques Cailloué, 1660. 112 p.
602. Broniovii M. Tartariae Descriptio, Ante Hac In Lvcem Nvmquam edita, cum tabula geographica eiusdem Chersonesus Tauricae. Item, Transsylvaniae, Ac Moldaviae, Aliarvmqve Vicinarvm Regionvm succincta descriptio Georgii A Reichersdorff, Transsylvani, cum tabulis geographicis tam Moldaviae, quam Transsylvaniae. Praeterea, Georgii Werneri De Admirandis Hungariae aquis hypomnematum, addita tabella lacus mirabilis ad Cirknitz. Coloniae Agrippinae : In officina Birckmannica, sumptibus Arnoldi Mylij, 1595. 8, 75 p.
603. Czajkowski M. Powieści kozackie. Paryż : Wyd. A. Jełowickiego i Spółki : Księg. i Druk. Polska, 1837. 327 s.
604. Descrizione del Mar negro et della Tartaria per il. d. Emiddio Dortelli d'Ascoli, Lett. Dom.: Prefetto del Caffa, Tartaria, etc. 1634 / сообщ. Н. П. Дашкевич. *Чтения в Ист. о-ве Нестора Летописца*. 1891. Кн. 5. Отд. 3. С. 1–46.
605. Diariusz podróży of Pylyp Orlyk, 1720-1726 / with an introd. by O. Subtelny. [Cambridge] : Harvard Ukrainian Research Inst., 1988. XLIII, 794 p. (Harvard Libr. of early Ukrainian lit. Texts ; vol. 5).
606. The Diariusz podróży of Pylyp Orlyk, 1727-1731 / with an introd. by O. Pritsak. Cambridge : Harvard Ukrainian Research Inst. of Harvard Univ., 1988. XXVII, 867 p. (Harvard Libr. of early Ukrainian lit. Texts ; vol. 6).
607. Kozak E. Benennung der ort. or. Bukowinaer Erzdiözese im Kirchenkongresse. Chernivci : [o. v.], 1921. 16 s.
608. Sobol W. Filip Orlik (1672–1742) i jego “Diariusz”. Warszawa : Wydawn. Uniw. Warszawskiego, 2021. 532 s.
609. W. [Горленко В.]. На пути в Иерусалим : (листок из путев. заметок 1744 г.). *Киев. старина*. 1887. Т. 18. № 5. С. 204–206.
610. Wydawnictwo materyałów do historyi powstania 1863–1864. Tom IV, zeszyt II. Lwów : Druk. lud., 1894. 167 s.

Електронні публікації джерел

611. Апостол П. Д. Дневник Петра Даниловича Апостола : (май 1725 г. – май 1727 г.) / [подгот.] А. Л. [А. Лазаревский]. *Ізборник : Історія України ІХ–ХVІІІ ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://izbornyk.org.ua/rizne/star08.htm> (дата обращения: 05.10.2023).
612. Балька Б. Записки киевского мещанина Божка Балыки о московской осаде 1612 года : (из летопис. сборника Ильи Кощаковского). *Ізборник : Історія України ІХ–ХVІІІ ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/star02.htm> (дата звернення: 26.08.2023).
613. [Борзаковский Ф., Ладинский П.]. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722–23 годы / [подгот.] А. Лазаревский. *Ізборник : Історія України ІХ–ХVІІІ ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://litopys.org.ua/khanenko/khan25.htm> (дата звернення: 28.08.2023).
614. Величко С. Літопис / вступ. ст. В. О. Шевчука. *Ізборник: Історія України ІХ–ХVІІІ ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://litopys.org.ua/velichko/vel.htm> (дата звернення 28.08.2023).
615. Володимир Мономах. Поучення / перекл. Л. Махновця. *Ізборник : Історія України ІХ–ХVІІІ ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://izbornyk.org.ua/litop/lit27.htm> (дата звернення: 02.10.2023).
616. Данило, ігум. Житіє і ходіння Данила, Руської землі ігумена. *Ізборник : Історія України ІХ–ХVІІІ ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://izbornyk.org.ua/oldukr2/oldukr65.htm> (дата звернення 26.06.2023).
617. Лукомский С. Автобиографическая «сказка» малороссийского летописателя Стефана Лукомского / сообщ. О. И. Левицкий. *Ізборник : Історія України ІХ–ХVІІІ ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/star07.htm> (дата звернення: 23.06.2023).
618. Мужилівський С. Записка Мужилівського / підгот. М. С. Грушевський. *Ізборник : Історія України ІХ–ХVІІІ ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/ukr02.htm> (дата звернення: 26.06.2023). [Є частиною публікації: Грушевський М. С. Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р. *Там само*].
619. Острожская Библия 1581 г. первопечатника Ивана Федорова. *Державний історико-культурний заповідник міста Острога*. URL: <https://ostrohcastle.com.ua/ostrozka-bibliya/> (дата звернення: 04.09.2023).
620. Турчиновський І. Автобіографія : списася мною многогрішним, Ілією Турчиновським, священником і намісником березанським, житіє і страданіє своє в пам'ять дітям своїм, і внукам, і всьому потомству. *Ізборник : Історія України ІХ–ХVІІІ ст. Першоджерела та*

- інтерпретації*. URL: http://litopys.org.ua/old18/old18_35.htm (дата звернення: 20.10.2023).
621. Ханенко М. Д. Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка. *Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://litopys.org.ua/khanenko/khan.htm> (дата звернення: 27.08.2023).
622. Ханенко Н. Д. Дневник генерального хорунжого Николая Ханенко (1727–1753 г.). *Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://litopys.org.ua/khanenko/khan01.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan02.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan03.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan04.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan05.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan06.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan07.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan08.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan09.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan10.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan11.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan12.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan13.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan14.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan15.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan16.htm> (дата обращения: 23.08.2023).
623. Ханенко Н. Д. Дневник Николая Ханенко (1719–1723 и 1754 г.) / [предисл.: А. Титов]. *Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://litopys.org.ua/khanenko/khan17.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan18.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan19.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan20.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan21.htm> ; <http://litopys.org.ua/khanenko/khan22.htm> (дата обращения: 23.08.2023).
624. Ханенко Н. Д. Духовное завещание автора «Дневника» Николая Ханенко : приложение [к «Дневнику генерального хорунжого Николая Ханенко (1727–1753 г.)»]. *Ізборник : Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://litopys.org.ua/khanenko/khan16.htm> (дата звернення: 23.08.2023).
625. Шевченко Т. Г. Щоденник Шевченка. *Тарас Шевченко* : [сайт]. URL: https://taras-shevchenko.com.ua/ua/diary_list/schodennik-shevchenka.htm

626. Аббаньяно Н. Структура екзистенції. Введение в екзистенціалізм. Позитивний екзистенціалізм. СПб. : Алетейя, 1998. 505, [1] с.
627. Адамович Е. Вокруг работы Истпартов. Всероссийское совещание Истпартов : [Москва, 22–24 апреля 1923 г.]. *Летопись революции*. 1923. № 4. С. 315–318.
628. Алексеев О. О. Видова класифікація селянських мемуарних джерел Південної України ХХ століття. *Гілея: наук. вісн.* Київ, 2021. Вип. 163 (№ 6–7). Історичні науки. С. 7–13.
629. Алексеев О. О. Селянська мемуаристика Південної України ХХ ст. як джерело до історичних досліджень на макро-рівні. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2022. Т. 6, № 58. С. 313–323. <https://doi.org/10.26661/zhv-2022-6-58-31>
630. Алексеев О. О. Селянська мемуаристика Південної України ХХ ст.: просопографічний підхід. *Universum Historiae et Archeologiae = The Universe of History and Archeology = Універсум історії та археології*. 2021. Т. 4 (29), вип. 1. С. 147–155.
631. Алексеев О. О. Селянська мемуаристика Південної України ХХ століття: генеза, автори та тексти : автореф. дис. ... д-ра філос. : 032 / Запоріз. нац. ун-т. Запоріжжя, 2023. 11 с.
632. Антонович В. Б. Лекції з джерелознавства. Острог ; Нью-Йорк : Укр. вільна акад. наук у США : Нац. ун-т «Острозька академія», 2003. 382 с.
633. Антонович В. Прилуцький полкової асаул Михайло Мовчан и его записная книга. *Киев. старина*. 1885. Т. 11. № 1. С. 57–84.
634. Арндаренко І. В. По дорозі й назустріч : (англ. та укр. ром. поезії: порівняльна типологія і поетика). Київ : Фоліант, 2004. 226 с.
635. Багалий Д. И. Записки о Московии Иоанна Пернштейна и принца Даниила фон-Бухау. [Київ : Унив. тип., 1879]. 23 с. Отт. из: Унив. изв. 1879.
636. Барабаш Ю. «Коли забуду тебе, Єрусалиме...»: Гоголь і Шевченко : порівняльно-типологічні студії. Харків : Акта, 2001. 373, [2] с. (Харківська школа).
637. Барбукова І. С. Онлайнний щоденник як феномен віртуальної літератури: жанрова природа, поетика : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2012. 20 с.
638. Батурин Н. Конспект-минимум для воспоминаний. *Бюллетень Истпарта*. 1921. № 1. С. 11–12.
639. Бахтин М. М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках. *Эстетика словесного творчества* : сб. ст. М. : Искусство, 1986. С. 320–324.

640. Беззубець О. Спогади-некрологи як різновид «тематичної» мемуаристики українського громадського руху другої половини ХІХ ст. *Укр. іст. зб.* Київ, 2004. № 6. С. 344–354.
641. Бережна Д. І. «Котик Летаєв» та «Крещений китаєц» А. Белого в контексті російської художньої автобіографічної прози першої третини ХХ століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2005. 19 с.
642. Бесплюбняк О. О. Гуманістичні інваріанти екзистенціалізму: Ж.-П. Сартр та Н. Аббаньяно : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2007. 18 с.
643. Бесплюбняк О. О. Екзистенція як тип існування (Ж.-П. Сартр та Н. Аббаньяно). *Нова парадигма*. Київ, 2007. Вип. 62. С. 3–12.
644. Бестужев-Рюмин К. Русская история : [в 2 т.]. СПб. : Изд. Д. Е. Кожанчикова : Тип. А. Траншеля, 1872.
645. Білоус П. Літературна медієвістика. Вибрані студії : у 3 т. Т. 2. Художній світ давньої української літератури. Ізборник. Житомир : Рута, 2012. 428 с.
646. Білоус П. В. Паломницький жанр в історії української літератури. Житомир, 1997. 160 с.
647. Білоус П. В. Тяжіння Святої Землі: Українська паломницька проза: монографія. Київ : Академвидав, 2013. 205 с. (Серія "Монограф").
648. Білоус П. В. Українська паломницька проза: історія жанру / Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Київ: [б.в.], 1998. 127 с.
649. Бовуа Д. «Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнанця до українського міфу. *Укр. археогр. щорічник*. Київ, 2004. Вип. 8–9. С. 322–345.
650. Борщак І. Діярій Пилипа Орлика. *Стара Україна*. 1924. № 9–10. С. 134–136.
651. Брокмейер И., Харре Р. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы. *Вопр. философии*. 2000. № 3. С. 29–42.
652. Буряк Л. І. Українська біографіка «плинних часів». *Укр. біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2020. Вип. 19. С. 33–52. <https://doi.org/10.15407/ub.19.033>
653. Варикаша М. М. Гендерний дискурс у літературі NON-fiction (на матеріалі щоденників письменників першої половини ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 2009. 20 с.
654. Варикаша М. М. Література non-fiction: поміж фактом і фікцією. *Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство*. Бердянськ, 2010. Вип. 23, ч. 3. С. 28–39.
655. Варипаєв О. М. Мандрівництво у східнослов'янській культурі : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.04 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2000. 19 с.

656. Варшавчик М. А. Источниковедение истории КПСС. М. : Высш. шк., 1989. 224 с.
657. Веріго І. М. Літературні мемуари 20–30-х рр. ХХ століття. Принципи художньої організації матеріалу : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпропетровськ, 2003. 16 с.
658. Верменич Я. В. Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2012. 284 с.
659. Від редакції. *Україна*. 1917. Кн. 1–2. С. 5–6.
660. Від редакції. *Україна*. 1924. Кн. 1–2. С. 5–6.
661. Вовк А. В. Експресивний синтаксис у системі ідіостилю письменника (на матеріалі «Щоденників» О. Гончара) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Терноп. акад. нар. госп-ва. Дніпро, 2020. 23 с.
662. Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини : зб. наук. пр. / відп. ред.: І. В. Мороз, Ж. З. Денисюк, І. Р. Пилявець, В. І. Горелов. Київ : [б. в.], 2012. 811 с.
663. Возняк М. Історія української літератури. Т. 2. Віки XVI–XVIII, ч. 1. Львів : Накладом т-ва «Просвіта», 1921. С. 418 с. (Загальна бібліотека «Просвіти»; ч. 4).
664. Возняк М. Історія української літератури. Т. 3. Віки XVI–XVIII, ч. 2. Львів : Накладом т-ва «Просвіта», 1924. IV, 564 с.: іл. (Загальна бібліотека «Просвіти»; ч. 5).
665. Войцехівська І. Проблеми історіографії та джерелознавства у науковій спадщині В. С. Іконникова. *Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики*. 1997. Чис. 1. С. 80–89.
666. Волинь напередодні Першої світової війни : матеріали наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 23 жовт. 2013 р.). Луцьк : ЛПК, 2013. 116 с.
667. Воронов В. І. Джерелознавство історії України. Дніпропетровськ : Дніпропетр. нац. ун-т, 2003. 336 с.
668. Всеукраинское совещание Истпартов. *Летопись революции*. 1925. № 3 (12). С. 224–237.
669. Всеукраинское совещание заведующих Истпартоделами (25–26 января 1925 года). *Летопись революции*. 1925. № 2 (11). С. 205–230.
670. Гавриш І. П. Творчість М. Цуканової (проза, драматургія, мемуари) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2007. 19 с.
671. Гажа Т. П. Українська літературна мемуаристика другої половини ХХ століття: становлення об'єктного і суб'єктного типів : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2006. 19 с.
672. Галич О. А. Глобалізація і квазідокументальна література : монографія. Рівне : О. Зень, 2015. 200 с.

673. Галич О. А. Документальна література та глобалізаційні процеси у світі. Луганськ : Резніков В. С., 2013. 264 с.
674. Галич О. А. У вимірах non fiction: щоденники українських письменників ХХ століття. Луганськ : Знання, 2008. 198 с.
675. Галич О. А. Українська документалістика на зламі тисячоліть: специфіка, генеза, перспективи. Луганськ : Знання, 2001. 245 с.
676. Галич О. А. Українська письменницька мемуаристика: природа, еволюція, поетика. Київ : Київ. держ. пед. ін-т, 1991. 217 с.
677. Галич О. А. Щоденник як мемуарний жанр. *Вісн. Запоріж. нац. ун-ту. Філол. науки*. Запоріжжя, 2013. № 3. С. 31–36.
678. Галич О. А. Fiction і non fiction у літературі: проблеми теорії та історії. Луганськ : Резніков В. С., 2013. 368 с.
679. Геліс І. Как надо писать воспоминания : (методолог. очерк). *Пролетар. революция*. 1925. № 7. С. 197–212.
680. Гиршман М. М. Литературное произведение : теория художеств. целостности / Донец. нац. ун-т. М. : Языки слав. культуры, 2002. 528 с.
681. Голубович І. В. Біографія: силует на фоні Humanities : (методологія аналізу в соціогуманіт. знанні). Одеса : Фридман, 2008. 372 с.
682. Голубцов В. С. Мемуари як джерело по історії радянського суспільства. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1970. 115 с.
683. Гончарук Т. Г. Петро Титович Климович: один з когорти одеситів-міністрів українських урядів 1917–1921 рр. *Четверті Липівські читання. Пам'яті Івана та Юрія Лип* : матеріали Всеукр. наук. конф., 18–19 квіт. 2008 р. / Південно-укр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського, Іст.-філол. ф-т ; Благодійний фонд ім. Івана і Юрія Лип ; упоряд. Г. Дольник. Київ : Укр. вид. спілка ім. Ю. Липи, 2009. С. 148–161.
684. Горенко Л. І. Генеральна військова музика XVII–XVIII ст.: історія, структура та функційне призначення. *Сіверщина в історії України*. Київ, 2014. Вип. 7. С. 107–113.
685. Горенко Л. І. Щоденники Я. Марковича та М. Ханенка як джерело вивчення музичного побуту гетьмансько-старшинського середовища першої половини XVIII ст. на Україні. *Рукоп. та кн. спадщина України*. Київ, 1996. Вип. 3. С. 58–67.
686. Горобець В. Й. Діаріуші – визначні пам'ятки української писемності XVIII ст. *Іст. джерела та їх використання*. Київ, 1972. Вип. 7. С. 102–114.
687. Гринько Я. В. Мемуарна творчість І. С. Тургенєва : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2008. 17 с.
688. Грицак Я. Нарис історії України : формування укр. модерної нації XIX–XX ст. 2-е вид. Київ : Генеза, 2000. 249 с.

689. Грінченко Г. Г., Реброва І. В., Романова І. М. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусії, Росії та України). *Укр. іст. журн.* 2012. № 4. С. 172–187.
690. Гром'як Р. Т. Міжлітературна рецепція, текстова інтерференція та обрії літературознавця. *Орієнтації. Розмісли. Дискурси. 1997–2007.* Тернопіль : Джура, 2007. С. 310–316.
691. Грушевський М. С. До наших читачів в Росії. *Літ.-наук. вістн.* 1907. Т. 37. Кн. 1. С. 1–6.
692. Грушевський М. С. Історія української літератури : в 6 т., 9 кн. Т. 5, кн. 2. Перше відродження (1580–1610 рр.) / упоряд. О. В. Дідух ; прим. С. К. Росовецького. Київ : Либідь, 1995. 352 с. (Б-ка «Літ. пам'ятки України»).
693. Грушевський М. С. Історія української літератури : в 6 т., 9 кн. Т. 6, кн. 2. Літературний і культурно-національний рух першої половини XVII ст. / упорядкув. і прим. С. К. Росовецького. Київ : Либідь, 1996. 278 с. (Б-ка «Літ. пам'ятки України»).
694. Грушевський М. С. Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р. *Україна.* 1914. Кн. 2. С. 29–39. [Уміщено «Записку Мужилівського» (С. 35–39)].
695. Грушевський М. С. Костомаров і Новітня Україна : в сорокові роковини. *Україна.* 1925. Кн. 3 (12). С. 3–20.
696. Грушевський М. С. Місія Драгоманова. *Україна.* 1926. Кн. 2–3 (17). С. 3–28.
697. Грушевський М. С. Переднє слово. *За сто літ.* Київ, 1927. Кн. 1. С. III–VI.
698. Гуменюк М. П. Бібліографічна діяльність І. Калиновича. Біля джерел української радянської бібліографії. Київ : Наук. думка, 1991. С. 66–74.
699. Гуцало Л. В. Перша світова війна і Україна у сучасній українській історіографії. *Інтермарум: історія, політика, культура.* 2017. № 4. С. 119–131.
700. Дарчик С. В. Візія національно-визвольної війни українського народу (1648–1657 рр.) у спогадах та щоденниках шляхтичів Речі Посполитої : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ, 2009. 20 с.
701. Дашкевич Н. П. Описание Черноморья, составленное Эмидием д'Асколи в 1634 г. *Чтения в Ист. о-ве Нестора Летописца.* 1891. Кн. 5. Отд. 2. С. 172–182.
702. Дашкевич Я. Даніель Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин. *Постаті* : нариси про діячів історії, політики, культури. 2-е, випр. і допов. вид. Львів : Піраміда, 2007. С. 684–705.
703. Денисюк М. Ю. Мемуарні твори як джерело до вивчення українського національного руху в час та після Другої світової війни :

- автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2009. 20 с.
704. Деревнина Л. И. О термине «мемуары» и классификации мемуарных источников : (историография вопроса). *Вопр. архивоведения*. 1963. № 4. С. 32–38.
705. Деремедведь О. М. Жанрові особливості англійської жіночої літератури мандрів кінця XVIII – першої половини XIX ст. (на матеріалі творів про Крим) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.04 / Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. Сімферополь, 2008. 24 с.
706. Джигун Л. Літературний тревелог як жанр мандрівної прози: походження та історичний розвиток. *Півд. архів (філол. науки)*. 2017. Вип. 71. С. 24–29.
707. Дзюба О. Інтер'єр та мода як ознаки стилю козацької старшини XVIII ст. *Соціум : альм. соц. історії*. Київ, 2015. Вип. 11–12. С. 317–329.
708. Дзюба О. М. Вихованці Києво-Могилянської академії: українські мемуаристи Я. Маркович та М. Ханенко (перша половина XVIII ст.). *Укр. іст. журн.* 2016. № 3. С. 64–87.
709. Дзюба О. М. Образ «іншого» в українській мемуарній прозі XVIII ст. *Укр. іст. журн.* 2014. № 1. С. 90–105.
710. Диброва С. С. У истоков историко-партийной науки на Украине. Киев : Полит-издат Украины, 1984. 224 с.
711. Дмитриев С. С. Мемуары, дневники, частная переписка первой половины XIX в. *Источниковедение истории СССР XIX – начала XX в. : учеб. пос. для ист. фак. М. : Изд-во Моск. ун-та*, 1970. С. 346–429.
712. Дмитро Туптало у світі українського бароко : зб. наук. пр. Львів : Артос : Апріорі, 2007. 328 с. [У надзаг.: Львівська медієвістика ; вип. 1].
713. Довгопол В. М., Литвиненко М. А., Лях Р. Д. Джерелознавство історії Української РСР. Київ : Вища шк., 1986. 239 с.
714. Домбровська Л., Гулак В. Журнал «Літературно-науковий вістник» (1898–1932) – правдиве свідчення доби. *Вісн. Кн. палати*. 2013. № 11. С. 29–31.
715. Дорошенко Д. І. В справі видання мемуарів та листування : (кілька уваг та дезидератів). *Стара Україна*. 1924. № 9–10. С. 139–142.
716. Дорошенко Д. Українська мемуаристика (автобіографічні спомини, записки, дневники). *Огляд українські історіографії*. Прага: Наклад Українського університету у Празі, 1923. С. 34–41.
717. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага: Наклад Українського університету у Празі, 1923. 221 с.

718. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії / упоряд.: Ю. Пінчук, Л. Гриневич. Київ : Українознавство, 1996. 256 с. (Держ. шк.: Історія. Політологія. Право).
719. Дридзе Т. М. Социокультурная коммуникация как текстовая деятельность в семиосоциопсихологии. *Общественные науки и современность*. 1996. № 3. С. 145-152.
720. Дридзе Т. М. Экоантропоцентрическая парадигма в социальном познании и социальном управлении. *Человек*. 1998. № 2. С. 95–105.
721. Дубас О. П. Інформаційно-комунікаційний простір: поняття, сутність, структура. *Сучас. укр. політика. Політики і політологи про неї*. Київ, 2010. Вип. 19. С. 223–232.
722. Дудко В. Журнал «Основа» як проект петербурзької української громади. *Гуманіт. освіта в техн. вищ. навч. закладах*. Київ, 2006. Вип. 13. С. 3–17.
723. Дудко В. Хронологія видання журналу «Основа». *Укр. археогр. щорічник*. Київ, 2013. Вип. 18. С. 272–295.
724. Дудко В. Хто підготував першу публікацію щоденника Тараса Шевченка? *Сіверян. літопис*. 2010. № 2–3. С. 174–184.
725. Дудюк Л. П. Проблема становлення особистості в російській автобіографічній прозі початку ХХ століття (В. Короленко і М. Горький) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Херсон. держ. ун-т. Херсон, 2005. 18 с.
726. Ефремов С. [Рец. на:] Систематический указатель журнала «Киевская старина» (1882–1906). Издание Полтавской ученой архивной комиссии. Составлен членами комиссии: И. Ф. Павловским, В. А. Щепотьевым, А. А. Явойским и Б. Д. Чигринцевым. Стр. 219. Полтава, 1911. *Украинская жизнь*. 1912. № 2. С. 105–106.
727. Єршов В. О. Польська мемуаристична література Правобережної України доби романтизму : монографія. Житомир : Полісся, 2010. 454 с.
728. Животко А. П. Історія української преси. Київ : Наша культура і наука, 1999. 360 с. (Літ. пам'ятки України).
729. Житецкий П. Мысли о народных малорусских думах. Киев : Изд. ред. журн. «Киев. старина», 1893. IV, 249 с.
730. Житецкий П. Странствующие школьники в старинной Малороссии. *Киев. старина*. 1892. Т. 36. № 1. С. 189–205.
731. Житецький І. «Киевская старина» сорок років тому : іст. нариси та спомини. *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. 3. С. 125–146.
732. Житецький І. «Київська старина» за часи Ф. Лебединцева (1882–1887). *Україна*. 1925. Кн. 6. С. 113–120.
733. Житецький І. Перші роки «Київської старини» та М. І. Костомаров. *Україна*. 1926. Кн. 4. С. 97–120.
734. Жуковський А. І. Михайло Грушевський і журнал «Україна». *Укр. історик*. 1986. № 1–2. С. 5–20.

735. Жулинський М. У вічному змаганні за істину. *Шевчук В. Три листки за вікном*. Київ : Рад. письм., 1986. С. 3–14.
736. Заборовська С. В. Особливості віртуального дискурсу в просторі Інтернет (на прикладі інтернет-щоденників) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2006. 19 с.
737. Заварзіна Є. В. «Щоденник» (1911–1925) Володимира Винниченка: авторська свідомість та літературний контекст : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2008. 19 с.
738. Замлинський В. О., Палієнко М. Г. Журнал «Киевская старина» під царською цензурою. *Укр. іст. журн.* 1993. № 10. С. 62–76.
739. Зварич Т., Корчак А. Перша світова війна на Брідщині у спогадах очевидця Михайла Зварича. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі* : матеріали 58 Міжнар. наук. конф., присвяченої 100-річчю подій Першої світової війни на Волині, смт Маневичі, 5–6 лип. 2016 р. / упоряд.: Г. Бондаренко, А. Силюк, П. Хомич. Луцьк, 2016. Вип. 58. С. 14–17. [Уміщено і прокоментовано спогади М. Зварича «Про Світову війну» (С. 15–17)].
740. Звілінський С. О. Радянська революційна мемуаристика 1920–30-х рр. (на прикладі Катеринославського істпарту). *Наук. пр. іст. ф-ту Запоріж. нац. ун-ту*. Запоріжжя, 2014. Вип. 41. С. 246–253.
741. Зеркаль М. М. Перша світова війна і Україна: історіографія проблеми. *Іст. архів*. 2015. Вип. 14. С. 158–166.
742. Зінченко О. З. «Домашній протокол» 1717–1767 рр. генерального підскарб'я Якова Марковича в контексті мемуаристики XVIII ст. Київ : Київ. міжнар. ун-т, 2019. 199 с.
743. Иконников В. С. Опыт русской историографии : [в 2 т., 4 кн.]. Киев : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира В. Завадского, 1891–1908.
744. Йосипенко С. Л. Етичне вчення Д. С. Туптала (св. Димитрія, митрополита Ростовського) в контексті української духовної традиції : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05 / НАН України, Ін-т філос. Київ, 1996. 27 с.
745. Іващенко В. Ю. Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету XIX – початку XX століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпропетровськ, 2004. 17 с.
746. Ігнат'єва С. Діаріуш як жанр щоденникового дискурсу. *Studia Ukrainica Posnaniensia. Poznań*, 2018. Т. 6. S. 37–43. <https://doi.org/10.14746/sup.2018.6.04>
747. Іларіон, митр. [Огієнко І. І.]. Князь Костянтин Острозький та його культурна праця. Вінніпег : The Christian Press, 1958. 216 с.

748. Іларіон, митр. [Огієнко І. І.]. Святий Димитрій Туптало. Вінніпег : Віра й культура, 1960. 224 с.
749. Іларіон, митр. (Огієнко І.). Святий Димитрій Туптало. *Життєписи великих українців* / упоряд., авт. іст.-біогр. нарису і прим. М. Тимошик. Київ : Либідь, 1999. С. 239–351.
750. Ільків А. В. Жанр щоденника в українській літературі другої половини ХХ – початку ХХІ ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2008. 20 с.
751. Ірчан М. [Рец. на:] Д-р Степан Шухевич. Видиш, брате мій (8 місяців серед УСС-ів). Видавнича кооператива «Червона Калина», Львів, 1930, стор. 232. *Літопис революції*. 1932. № 1–2 (50–51). С. 243.
752. Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. Львів : Вид-во при Львів. держ. ун-ті вид. об-ня «Вища шк.», 1989. 192 с. : іл.
753. Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Вид. 2-е, перероб. і допов. Львів : Вид-во при Львів. держ. ун-ті вид. об-ня «Вища шк.», 1983. 156 с.
754. Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. 520 с.
755. Ісаєвич Я. Українське книгознавство: етапи розвитку. *Вісник Львівського університету*. Сер.: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. Львів, 2006. Вип. 1. С. 7-19.
756. Історичне джерелознавство : підручник / кер. авт. кол. Я. С. Калакура. Київ : Либідь, 2002. 436 с.
757. Калакура Я. С. Зміна поколінь істориків як методологічний та світоглядний діалог в українській історіографії (кінець ХІХ – перше двадцятиріччя ХХІ ст.). *Укр. іст. журн.* 2020. № 4. С. 137–154.
758. Калакура Я. С. Класифікація джерел інтелектуальної історії України. *Іст. архів*. Миколаїв, 2012. Вип. 8. С. 106–113.
759. Калакура Я. С. Українська історіографія : курс лекцій. Київ : Генеза, 2004. 496 с.
760. Каліберда Ю. Ю. Військова мемуаристика як джерело вивчення історії українських військових формувань 1917–1921 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Нац. акад. оборони України. Київ, 2003. 19 с.
761. Карлова В. В. Національна самосвідомість: сутність, поняття та зміст у контексті сучасних дослідницьких підходів. *Ефективність держ. управління*. Львів, 2010. Вип. 23. С. 158–159.
762. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади. *Україна модерна*. 2007. № 11. С. 7–21.
763. Клименко О. Жовтнева революція як радянський «проект пам'яті» 1920-х рр. *Україна модерна*. 02.11.2016. URL:

<https://uamoderna.com/md/klymenko-revolution> (дата звернення: 20.03.2023).

764. Климів В. В. Святитель з України Димитрій та його Книга житій святих. *Бібл. вісн.* 1995. № 1. С. 14–19.
765. Клімчук О. В. Російська мемуарно-автобіографічна проза 1990–2000-х років: жанрова специфіка : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Херсон. держ. ун-т. Херсон, 2008. 20 с.
766. Коберинко Т. Морально-етичне вчення Дмитра Туптала в контексті української духовної традиції. *Слово.* 2011. № 3 (47). С. 51–55.
767. Ковалевська О. Повсякденне життя та політична діяльність родини Орликів у контексті міжнародних відносин першої чверті XVIII ст. *Міжнар. зв'язки України: наук. пошуки і знахідки.* Київ, 2022. Вип. 31. С. 77–94.
768. Коваль В. Барокові риси передмов до печерських першодруків. *Образ.* Київ, 2002. Вип. 3, ч. 2. С. 66–79.
769. Ковальський Н. П. Источниковедение истории Украины XVI–XVII вв. Днепропетровск : Днепропетр. гос. ун-т, 1978. 115 с.
770. Когут З.-Є. Коріння ідентичності : студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ : Критика, 2004. 355 с.
771. Колесник І. І. Українська історіографія: XVIII – початок XX ст. Київ : Генеза, 2000. 256 с.
772. Колошук Н. Г. Табірна проза як літературний феномен XX століття (на матеріалі української, російської, білоруської та польської літератур): автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.01; 10.01.03 / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 2007. 40 с.
773. Комаренко Н. В. Журнал «Літопис революції» в оцінці радянської історіографії. *Укр. іст. журн.* 1967. № 11. С. 127–131.
774. Комаренко Н. В. Журнал «Літопис революції» : історіогр. нарис. Київ : Наук. думка, 1970. 172 с.
775. Комаренко Н. В. Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1937 рр.). Київ : Наук. думка, 1973. 171 с.
776. Кони А. Ф. Психология и свидетельские показания. *Новые идеи в философии.* М., 1913. Вып. 9 : Методы психологии. Ч. 1. С. 79–81.
777. Корбич Г. Журнал «Літературно-науковий вісник» львівського періоду (1898–1906). Київ : Обереги, 1999. 144 с.
778. Корпанюк М. Слово. Хрест. Шабля : (укр. монастир.-церк., світ. крайове літописання XVI–XVIII ст., компіляції козац. літописання XVIII ст. як іст.-літ. явище). Київ : Смолоскип, 2005. 904 с.
779. Космеда Т. А. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу : монографія. Дрогобич : Коло, 2012. 371 с.

780. Кочетов А. В. Щоденник О. В. Дружиніна: типологія жанру, поетика, історико-літературний контекст: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.02 / Херсон. держ. ун-т. Херсон, 2006. 20 с.
781. Красько О. І. Джерела мемуарного характеру другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. з історії Харківського університету: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпров. нац. ун-т ім. О. Гончара. Дніпро, 2017. 20 с.
782. Кревецький І. Наша мемуаристика. *Неділя*. Львів. 1911. Ч. 6–9; 13–15.
783. Кревецький І. І. Українська мемуаристика: сучас. стан і значіння; П. Кревецький І., Назарук О. Як писати мемуари: пояснення і вказівки. Львів: Накладом книгарні Наук. т-ва ім. Шевченка, 1923. 48 с.
784. Кревецький І. І. Мемуари. Що таке мемуари. Роди мемуарів. Значення мемуарів. *Нова Зоря*. 1930. 5 січ. (№ 1). С. 12–13.
785. Кревецький І. І. Початки української мемуаристики, ХІ–ХІІ ст.: (зі зразками найстаріших укр. мемуарів). *Стара Україна*. 1924. № 9–10. С. 120–126.
786. Кревецький І. І. Спомини Ів. Федоровича про початки друкарства на Україні. *Стара Україна*. 1924. № 2–5. С. 35–37.
787. Кревецький І. І., Назарук О. Т. Як писати мемуари: пояснення і практичні вказівки / подали І. Кревецький і д-р О. Назарук. Відень: вид. Уряду преси й пропаганди Зах. УНР, 1921. 34 с.
788. Крип'якевич І. Мемуари українців ХVІ–ХVІІІ ст. *Стара Україна*. 1924. № 9–10. С. 126–132.
789. Кудінов Д. В. Нарис діяльності Конотопського істпарту. *Сум. старовина*. 2018. № 52. С. 19–37.
790. Кузіна Н. В. Роль «Літературно-наукового вісника» в національному відродженні України (київський період 1907–1919 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2003. 18 с.
791. Курбацька Т. В. Публікації мемуарів у журналі «Киевская старина» (1882–1906 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2011. 15 с.
792. Курганова О. Ю. Метафоричний образ богослужбової книги в українській книжковій культурі доби Бароко. *Рукоп. та кн. спадщина України*. Київ, 2019. Вип. 23. С. 103–116. <https://doi.org/10.15407/rksu.23.103>
793. Курносів А. А. Приемы внутренней критики мемуаров: (воспоминания участников партизан. движения в период Великой Отечеств. войны как ист. источник). *Источниковедение: теорет. и метод. проблемы*. М.: Наука, 1969. С. 478–504.
794. Лаппо-Данилевский А. С. Методология истории. М.: Территория будущего, 2006. 472 с.

795. Левченко Л. Миколаївський Істпарт як регіональна комісія з історії Української революції 1917–1921 рр. *Старожитності Лукомор'я*. 2022. № 6 (15). С. 28–54.
796. Лежен Ф. В захисту автобіографії. *Иностранная литература*. 2000. № 4. С. 108–123. URL: <http://magazines.russ.ru/inostran/2000/4/lezhen.html>
797. Литвиненко М. А. Джерела історії України. Харків : Харк. держ. ун-т, 1970. 204 с.
798. Литература факта : первый сборник материалов работников ЛЕФа / под ред. Н. Ф. Чужака. [Репринт. изд. 1929 г.]. Москва, 2000. 290 с.
799. Лихачев Д. С. Очерки по философии художественного творчества. СПб. : Рус.-Балт. центр БЛИЦ, 1996. 157 с.
800. Література non fiction: теоретичний вимір : [кол. моногр.] / упоряд. Т. Ю. Черкашина ; наук. ред. О. А. Галич. Київ : Вид. дім Дмитра Бураго, 2018. 272 с.
801. Лотман Ю. М. О двух моделях коммуникации в системе культуры. *Избр. ст.* : в 3 т. Т. 1. Статьи по семиотике и топологии культуры. Таллинн : Александра, 1992. С. 76–90.
802. Лотман Ю. М. Семиосфера. СПб. : Искусство-СПБ, 2000. 704 с.
803. Любовец Н. І. Бібліографія українських мемуарів: досвід та сучасні виклики. *Укр. біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2019. Вип. 18. С. 195–212. <https://doi.org/10.15407/ub.18.195>
804. Любовец Н. І. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми. *Укр. біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2010. Вип. 7. С. 66–104.
805. Любовец Н. І. Видавничі серії українських мемуарів у контексті соціальних комунікацій. *Укр. біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2020. Вип. 19. С. 101–120. <https://doi.org/10.15407/ub.19.101>
806. Любовец Н. І. Жанр подорожних записок на сторінках «Літературно-наукового вістника» в умовах національно відродження України кінця ХІХ–початку ХХ ст. *Sciences of Europe*. 2023. № 120. С. 22–26. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8129151>
807. Любовец Н. І. Інформаційно-комунікативний потенціал спогадів про російсько-українську війну (2014–2022 рр.). *Укр. біографістика = Biographistica Ukrainica*. 2022. Вип. 23. С. 44–58. <https://doi.org/10.15407/ub.23.044>;
808. Любовец Н. І. Істпартівський дискурс в українському мемуарному наративі 20–30-х років ХХ ст. *Укр. біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2021. Вип. 21. С. 210–230. <https://doi.org/10.15407/ub.21.210>

809. Любовець Н. І. Класифікація мемуарів у контексті біографічного джерелознавства. *Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського*. Київ, 2010. Вип. 28. С. 493–507.
810. Любовець Н. І. Мемуари на сторінках «Літературно-наукового вістника» (1922-1932 рр.) у контексті еволюції української мемуарної традиції. *Evropský filozofický a historický diskurz*. 2024. Т. 10. №1. С.5-13. DOI: [10.46340/ephd.2024.10.1.1](https://doi.org/10.46340/ephd.2024.10.1.1)
811. Любовець Н. І. Мемуари у фокусі досліджень вчених діаспори : за матеріалами часопису «Український історик». *Український історичний журнал*. 2024 . С. 190-204. DOI: [10.15407/uhj2024.05.190](https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.190)
812. Любовець Н. І. Мемуари як інформаційно-комунікаційний ресурс: сучасний вимір репрезентацій. *Укр. біографіка ХХІ ст.: мозаїка контекстів і форм* : кол. моногр. Київ : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2021. С. 99–142.
813. Любовець Н. І. Мемуари як складник електронних ресурсів національних бібліотек України: досвід та перспективи. *Бібліотечний вісник*. 2023. № 1. С. 3-14. doi: <https://doi.org/10.15407/bv2023.01.003>
814. Любовець Н. І. Мемуари як складова електронних ресурсів бібліотек: світовий досвід та перспективи створення вітчизняного електронного ресурсу «Українська мемуаристика». *Укр. біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2013. Вип. 10. С. 417–430.
815. Любовець Н. І. Мемуарій Української революції (1917–1921 рр.): автори та жанри. *Укр. біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2017. Вип. 15. С. 260–286. <https://doi.org/10.15407/ub.15.260>
816. Любовець Н. І. Мемуарна складова академічного збірника «За сто літ»: основні жанри та сюжети. *Укр. біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2019. Вип. 17. С. 93–112. <https://doi.org/10.15407/ub.17.093>
817. Любовець Н. І. Мемуарний наратив часопису «Україна»: автори / герої та форми репрезентацій. *Укр. біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2021. Вип. 22. С. 85–106. <https://doi.org/10.15407/ub.22.085>
818. Любовець Н. І. Мемуарний потенціал ресурсів бібліотечного краєзнавства. *Укр. біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2015. Вип. 12. С. 359-376 ;
819. Любовець Н. І. Новітня історіографія вітчизняної мемуаристики: до проблеми термінології та класифікації. *Укр. біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2016. Вип. 13. С. 28–50. <https://doi.org/10.15407/ub.13.028>
820. Любовець Н. І. Основні тенденції розвитку мемуаристики Буковини (кінець ХІХ ст. – 30-ті роки ХХ ст.). *Укр. біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2012. Вип. 9. С. 65–89.

821. Любовець Н. І. Особливості розвитку мемуаристики Галичини в кінці ХІХ – першій третині ХХ ст. *Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського*. Київ, 2012. Вип. 34. С. 501–516.
822. Любовець Н. І. Спогади на сторінках часопису «Киевская старина» в контексті еволюції української мемуаристики. Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ, 2011. Вип. 31. С. 501-516.
823. Любовець Н. І. Сучасні трансформації мемуарного простору: загальний та локальний виміри. *Укр. біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2020. Вип. 20. С. 172–189. <https://doi.org/10.15407/ub.20.172>
824. Любовець Н. І. Українська мемуарна традиція: еволюція у вимірах часу (ХІІ ст.–перша третина ХХ ст.) : монографія /відп. ред. Л. І. Буряк ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ: НБУВ, 2024. 504 с.
825. Любовець Н. І. Українські мемуари на сторінках часопису «Основа» : автори та жанри. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 2. С. 130-142. doi: <https://doi.org/10.15407/rksu.33.130>
826. Людина на війні: український соціум через призму Першої та Другої світових воєн : іст. нариси / відп. ред. О. П. Реєнт. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2021. 657 с.
827. Ляшко С. М. Автобіографічні джерела Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України (1918–1933) Всеукраїнської академії наук : до 100-річчя Нац. акад. наук України. Київ : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2018. 532 с.
828. Макарик І. Перетворення Шекспіра: Лесь Курбас, український модернізм і радянська культурна політика 1920-х років. Київ : Ніка-Центр, 2010. 348 с.
829. Макарова М. В. Типи міжпоколінної комунікації як механізму соціокультурної спадкоємності. *Питання культурології*. Київ, 2019. Вип. 35. С. 206. <https://doi.org/10.31866/2410-1311.35.2019.188810>
830. Макарчук С. Писемні джерела з історії України : курс лекцій. Львів : Світ, 1999. 352 с.
831. Макарчук С. А. Мемуари. *Джерелознавство історії України* : навч. посіб. Львів : Світ, 2008. С. 10–16.
832. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. Нью-Йорк : Орг. оборони 4 свобод України : Спілка укр. молоді Америки, 1954. 81 с.
833. Малик А. О. Мемуари як джерело до історії української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 1999. 20 с.
834. Мангейм К. Проблема поколень / пер. В. Плуґяна и А. Урманчиевой. *Новое лит. обозрение*. 1998. № 2 (30). С. 7–47.

835. Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). Київ : Вид-во Київ. ун-ту , 1959. 258 с.
836. Маслоченко Г. О. Художні мемуари та автобіографічна повість в українській літературі 90-х років XX століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпропетровськ, 2004. 18 с.
837. Мацапура Л. В. Мемуаристика П. В. Анненкова: жанрова своєрідність та літературний контекст : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2007. 20 с.
838. Медоренко О. М. Автокоментар як жанр мемуарної літератури : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / Терноп. нац. пед. ун-т. ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2011. 20 с.
839. Мельничук О. А. Події Першої світової війни та національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. на Поділлі (за спогадами І. Д. Юрченка). *Народи світу і Велика війна 1914–1918 рр.* : матеріали Всеукр. наук. конф. (3–4 квіт. 2015 р.). Вінниця : Нілан-ЛТД, 2015. С. 226–235.
840. Мемуари і мемуаристика : [від редакції]. *Стара Україна*. 1924. № 9–10. С. 119.
841. Мемуаристика. *Спец. іст. дисципліни* : учеб. пособие / под ред. В. А. Замлинського, М. Ф. Дмитриенко. Киев : Навч.-метод. каб. вищ. освіти, 1992. С. 190–200.
842. Менжулін В. І. Біографічний підхід в історико-філософському пізнанні. Київ : НаУКМА, Аграр Медіа груп, 2010. 455 с.
843. «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів: док. монографія / упор.: М. Будзар, Є. Ковальов; за ред. І. Колесник. Київ: StreamArLine, 2019. 516 с. («З Галаганівського архіву»).
844. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. Київ : Абрис, 1994. 288 с.
845. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі : матеріали 58 Міжнар. наук. конф., присвяченої 100-річчю подій Першої світової війни на Волині, смт Маневичі, 5–6 лип. 2016 р. / упоряд.: Г. Бондаренко, А. Силюк, П. Хомич. Луцьк, 2016. Вип. 58. 260 с.
846. Минц С. С. Об особенностях эволюции источников мемуарного характера. *История СССР*. 1979. № 6. С. 55–70.
847. Миронець Н. Володимир Винниченко та Микола Глущенко: до історії взаємин : (за щоденниками та листами). *Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики*. Київ, 2015. Чис. 26–27. С. 255–283.
848. Миронець Н. Джерела історичної пам'яті. Київ : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2008. 400 с.

849. Миронець Н. Спогади Миколи Зайцева. *Пам'ятки = Monuments*. Київ, 2012. Т. 13. С. 78–89.
850. Миронець Н., Гонюкова Л. Листування Софії Русової з Михайлом Грушевським. *Укр. історик*. 2002. № 1–4 (152–155). С. 518–537.
851. Михеев М. Ю. Фактографическая проза или пред-текст. Дневники, записные книжки, «обыденная» литература. *Человек*. 2004. № 2. С. 137–142.
852. Мицик Ю. А. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. у світлі тогочасної польської історико-мемуарної літератури. *На чолі козацької держави*. Рівне, 1994. Вип. 1. С. 110–170.
853. Мицик Ю. А. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ : Дніпро, 1996. 262 с.
854. Мишанич О. Проблеми вивчення давньої та класичної української літератури. *Слово і час*. 2002. № 2. С. 13–19.
855. Мінчик С. С. Подорож О. С. Грибоєдова на Південь у 1825 році: науково-біо-графічний контекст і творча рефлексія : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. Сімферополь, 2010. 20 с.
856. Можяева Г. В. Digital Humanities: цифровой поворот в гуманитарных науках. *Гуманит. информатика*. 2015. № 9. С. 8–23.
857. Момот Н. М. Психологія творчості Шевченка за матеріалами його Щоденника. *Тарас Шевченко і народна культура* : зб. пр. Міжнар. наук. Шевченків. конф. (20–22 квіт. 2004 р.) / редкол.: В. Л. Смілянська (голова та відп. ред.) [та ін.]. Черкаси : Брама-Україна, 2004. Кн. 2. С. 304–310.
858. Момот Н. М. Щоденник Т. Шевченка як творчо-психологічний та жанровий феномен : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Кіровогр. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. Кіровоград, 2006. 20 с.
859. Морозова І. Українські еміграційні та західноукраїнські видання 1920-х років: спогади, документи, матеріали. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника*. 2015. Вип. 7. С. 277–301.
860. Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI – середина XVII в.). Ч. 1. Днепропетровск : Днепропетр. гос. ун-т, 1981. 76 с.
861. Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. Днепропетровск : [Днепропетр. гос. ун-т], 1985. 84 с.
862. Нагорна Л. Поняття «місце пам'яті» в системі memory studies. *Регіональна історія України*. Київ, 2014. Вип. 8. С. 55–74.

863. Народи світу і Велика війна 1914–1918 рр. : матеріали Всеукр. наук. конф. (3–4 квіт. 2015 р.). Вінниця : Нілан-ЛТД, 2015. 350 с.
864. Никитин С. А. Источниковедение истории СССР : XIX в. (до начала 90-х годов). М. : Огиз, 1940. 228 с.
865. Никифоренко Н. О. Мандрівні записки Й. А. Гільденштедта як джерело з соціально-економічної історії України другої половини XVIII ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Донец. держ. ун-т. Донецьк, 2000. 17 с.
866. Ничик В. М. Етичні погляди Д. С. Туптала. *Філософська думка*. 1973. № 2. С. 34–42.
867. Номис М. [Симонов М. Т.]. Несколько заметок к автобиографической записке И. И. Сердюкова, помещенной в ноябрьской книжке «Киевской старины» за 1896 г. *Киев. старина*. 1897. Т. 57. № 4. С. 157–162.
868. Нора П. Поколение как место памяти / пер. з фр. Г. Дашевского. *Новое лит. обозрение*. 1998. № 2 (30). С. 48–72.
869. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. Київ : Кліо, 2014. 265 с.
870. Объявление о выходе «Основы». *Основа*. 1861. № 1. С. 2.
871. Огієнко І. І. Історія українського друкарства / упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та прим. М. С. Тимошик. Київ : Либідь, 1994. 448 с. (Пам'ятки іст. думки України).
872. Огієнко І. І. Спомини кн. К. К. Остріжського про видання Біблії 1581 р. Вага передмов до наших стародруків. *Стара Україна*. 1924. № 9–10. С. 132–134.
873. Од редакції. *Україна*. 1907. Т. 1. Кн. 1. С. III–V.
874. Олексій, архім. [Мензатюк С. І.]. Святитель Димитрій (Туптало), митрополит Ростовський, як представник Київської школи проповідництва. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2016. 217, [2] с.
875. Орлик С. Мародерство, грабежі, розбій російських окупаційних військ на Східній Галичині й Північній Буковині в роки Першої світової війни. *Укр. іст. журн.* 2022. № 2. С. 4–16. <https://doi.org/10.15407/uhj2022.02.004>
876. Остапенко Л. М. «Щоденник письменника» Ф. М. Достоєвського в його художньому світі: пошуки пророчого слова : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 1999. 20 с.
877. От Истпарта. *Летопись революции*. 1922. № 1. С. 5–6.
878. Павлусів Н. Гарасим Смотрицький і Острозька Біблія: феномен інтелектуального лідерства в українському відродженні. *Філософія та політологія в контексті сучас. культури*. 2022. Т. 14, вип. 2. С. 24–29. <https://doi.org/10.15421/352218>

879. Палієнко М. Г. «Кієвская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). Київ : Темпора, 2005. 384 с.
880. Панькова С. «Літературно-науковий вістник» – рупор громадсько-політичної праці Михайла Грушевського (1907–1914 рр.). *Київ і кияни* : матеріали щоріч. наук.-практ. конф. Київ : Кий, 2005. Вип. 4. С. 139–157.
881. Пархоменко В. А. Вітчизняна мемуаристика як джерело з історії національно-визвольних змагань 1914–1921 рр. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2014. 36 с.
882. Пархоменко В. А. Національно-визвольна боротьба та революційні події 1914–1921 рр. в українській мемуаристиці : монографія / Миколаїв. нац. ун-т ім. В. О. Сухомлинського. Миколаїв : Іліон, 2014. 479 с.
883. Пекарский П. П. Русские мемуары XVIII в. *Современник*. 1855. Т. 50. № 4. С. 63–120.
884. Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події) : матеріали Міжнар. наук. форуму (м. Львів, 26–28 черв. 2014 р.). Львів : АСВ, 2014. 539 с.
885. Пилип Орлик і його Конституція в епоху становлення європейського громадянського суспільства : [зб. ст. Всеукр. наук. конф., 27 верес. 2010 р.] / Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини ; [упоряд.: А. О. Карасевич, З. В. Священко, В. В. Сокирська]. Умань : Жовтий, 2010. 174 с. : іл.
886. Пилип Орлик: життя, політика, тексти : матеріали Міжнар. наук. конф. “Ad fontes” до 300-річчя Бендерської Конституції 1710 р. (Київ, НаУКМА, 14–16 жовт. 2010 р.) / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія» ; [ред.-упоряд. Н. Яковенко]. Київ : Пульсари, 2011. 295 с. : іл.
887. Пиріг Р. Я. Архіви Комуністичної партії України: формування, структура, функціонування. *Нариси історії арх. справи в Україні* / за заг. ред. І. Матяш та К. Климової ; Держ. ком. архівів України, Укр. наук.-дослід. ін-т арх. справи та документознавства. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2002. С. 427–442.
888. Пиріг Р. Я. Джерела з історії української революції 1917–1921 років: матеріали особового походження. *Архіви України*. 2011. № 6. С. 83–102.
889. Пиріг Р. Я. Джерела з історії української революції 1917–1921 років: опубліковані документи і матеріали. *Архіви України*. 2011. № 5. С. 98–112.
890. Пиріг Р. Я. Джерела з історії української революції 1917–1921 років: періодична преса. *Архіви України*. 2011. № 4. С. 132–145.

891. Пиріг Р. Я. Джерельна база історії Української революції 1917–1921 років: архівний сегмент. *Архіви України*. 2011. № 1. С. 108–122.
892. Пиріг Р. Я. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917–1921 років. *Проблеми вивчення історії Укр. революції 1917–1921 років*. Київ, 2009. Вип. 4. С. 31–58.
893. Пиріг Р. Я. Симон Петлюра у сприйнятті Павла Скоропадського: (за спогадами гетьмана). *Симон Петлюра в історії та національній пам'яті*: матеріали Всеукр. наук. конф. (20–22 трав. 2009 р.). Київ: Фоліант, 2009. С. 29–40.
894. Пиріг Р. Я. Спогади гетьмана Павла Скоропадського як історичне джерело. *Студії з арх. справи та документознавства*: зб. пр. Київ, 2008. Т. 16. С. 57–60.
895. Пиріг Р. Я., Тельвак В. В. Михайло Грушевський: біогр. нарис. Київ: Либідь, 2016. 574, [1] с.
896. Плохій С. Селянська Кліо: історична пам'ять та національна ідентичність в радянській Україні. *Мемуари та щоденники*. Ч. 1, [кн. 1]/ упоряд.: А. Бойко, С. Плохій. Запоріжжя: Тандем-У, 2005. С. 12–32. (Джерела з історії Півд. України; т. 5, кн. 1).
897. Покровский М. Н. От Истпарта. *Пролетар. революция*. 1921. № 1. С. 5–9.
898. Полежаев Ю. Г. Паломницька література (ходіння) як прообраз тревел-журналістики. *Держава та регіони. Серія: Соц. комунікації*. 2013. № 1. С. 89–94.
899. Попик В. І. Біографіка: феномен культури і науки, інформаційний ресурс суспільства: монографія. Київ: Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2021. 528 с.
900. Попик В. І. Біографіка як феномен науки і культури. *Укр. біографістика = Biographistica Ukrainica*. Київ, 2020. Вип. 19. С. 15–32. <https://doi.org/10.15407/ub.19.015>
901. Попик В. І. Доступ до світових ресурсів наукової інформації як складова розбудови національного науково-інформаційного простору. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2015. № 1. С. 70–79.
902. Попик В. І. Ресурси довідкової біографічної інформації: історичний досвід формування, сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку: монографія. Київ: Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2013. 520 с.
903. Попик В. І. Формування національного науково-інформаційного простору: інтеграція й кооперація зусиль бібліотек, наукових установ та інформаційних центрів України. *Бібл. вісн.* 2015. № 3. С. 3–11.
904. Постановление Всероссийского совещания Истпарта. *Коммунист. мысль*. 1923. № 4–5. С. 65–69.
905. Почепцов Г. Г. Соціальні комунікації і нові комунікативні технології. *Комунікація*. 2010. № 1. С. 19–26.

906. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации. Киев : Ваклер, 2001. 652 с.
907. Приймак А. М. Структурно-стилістична та лексико-семантична організація щоденникових текстів Л. М. Толстого : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2002. 20 с.
908. Прищепа О. П. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.) : монографія. Рівне : М. Дятлик, 2019. 688 с.
909. Прокопович Ф. Про розповідь і виклад справи. *Філософські твори* : у 3 т. Т. 1. Про риторичне мистецтво... Різні сентенції. Київ : Наук. думка, 1979. С. 205–211.
910. Пустовіт В. Ю. Проблеми націєтворення в мемуарному дискурсі вітчизняних письменників XIX століття : монографія. Луганськ : Знання, 2008. 284 с.
911. Пустовіт В. Ю. Українська письменницька мемуаристика XIX століття: націє-творчий дискурс : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2010. 32 с.
912. Пыпин А. Н. Сильвестр Медведев и «латинская часть». Патриарх Иоаким. Св. Димитрий Ростовский. *История русской литературы* : [в 4 т.]. Т. 2. Изд. 2-е, пересмотр. и дополн. СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1902. С. 349–404.
913. Рендюк Т. Г. Пилип Орлик: молдовські та румунські шляхи = *Ruþur Orlyk: c;le moldo-române* : [іст.-докум. нарис]. Чернівці : Букрек, 2013. 238 с.
914. Різун В. В. До питання про соціальнокомунікаційні наукові проблеми і про наукові проблеми взагалі. *Наук. зап. Ін-ту журналістики*. Київ, 2013. Т. 52. С. 10–17.
915. Різун В. В. Начерки до методології досліджень соціальних комунікацій. *Психолінгвістика*. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 10. С. 305–314.
916. Родигіна В. Ю. Мемуаристика Докії Гуменної: інтерпретація української ідентичності в літературі та культурі : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2010. 16 с.
917. Рубан В. Предисловие от издателя. *Пешеходца Василия Григорови-ча-Барского-Плаки-Албова, уроженца киевского, монаха антиохийского, путешествие к святым местам, в Европе, Азии и Африке находящимся, предпринятое в 1723, и оконченное в 1747 году, им самим писанное*. СПб. : Тип. Имп. акад. наук, 1778. С. I–XII.
918. Рубчак Б. Живописаний Шевченко : («Журнал» як текст). *Світи Тараса Шевченка* : зб. ст. до 175-річчя з дня народження поета. Нью-Йорк : Наук. т-во ім. Шевченка : Пролог (Сучасність), 1991. С. 65–90.

- (Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. Філол. секція ; т. 214) (Б-ка Прологу і Сучасности ; ч. 191.4).
919. Румянцева М. Ф. Исторические источники XVIII – начала XX века. Источниковедение : Теория. История. Метод. Источники российской истории : учеб. пособие для студ. вузов, обуч. по гуманит. спец. / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. М.: РГГУ, 2000. С. 318-491.
920. Савчук І. І. Журнал «Україна» у розвитку української історіографії першої третини ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2014. 20 с.
921. Сазонова Л. И. Украинские старопечатные предисловия конца XVI – первой половины XVII в. : (особенности лит. формы). *Тематика и стилистика преди-словий и послесловий* / под ред. А. С. Демина. М. : Наука, 1981. С. 153–187.
922. Самототожність письменника : до методології сучас. літературознавства / відп. ред. Г. М. Сивокінь. Київ : Укр. книга, 1999. 157 с.
923. Санцевич А. В. Мемуарні джерела. *Джерелознавство з історії Української РСР, 1917–1941*. Київ : Вища шк., 1961. С. 107–140.
924. Санцевич А. В. Мемуарні джерела. *Джерелознавство з історії Української РСР (1917–1941)*. Київ : Вища шк., 1981. С. 107–130.
925. Санцевич А. В. Спогади і виступи про досвід роботи як історичне джерело. *Джерелознавство з історії Української РСР післявоєн. періоду (1945–1970)*. Київ : Наук. думка, 1972. С. 108–140.
926. Санцевич А. В., Комаренко Н. В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР, 1936–1986 гг. / под ред. Ю. Ю. Кондуфора. Киев : Наук. думка, 1986. 206 с.
927. Сапогова Е. Е. Автобиографический нарратив в контексте культурно-исторической психологии. *Культ.-ист. психология = Cultural-Historical Psychology*. 2005. № 2. С. 63–74.
928. Сапрыгина Н. В. Психолінгвістика художественного текста: комунікація автора и читателя. Одесса : Астропринт, 2012. 335 с.
929. Сарбей В. Г. Истпарта на Украине. *История и историки : историогр. ежегодник*. М. : Наука, 1980. С. 404–426.
930. Сарбей В. Г. Истпарти та їх місце в розвитку історичної науки на Україні. *Укр. іст. журн.* 1967. № 1. С. 3–10.
931. Сивокінь Г. М. «Самототожність письменника» як методологічна пропозиція. *Самототожність письменника : до методології сучас. літературознавства* / відп. ред. Г. М. Сивокінь. Київ : Укр. книга, 1999. С. 5–35.
932. Сивокінь Г. М. Самототожність письменника. *Сучасність*. 1994. № 11. С. 115–129.
933. Сивокінь Г. М. У вимірах сприймання : теорет. проблеми худож. л-ри, її історії та функцій. Київ : Фенікс, 2006. 304 с.

934. Синиця І. А. Авторефлексія як ознака жанру (на прикладі передмови І. Я. Франка «Дещо про себе самого»). *Східнослов'ян. філологія*. Артемівськ–Бахмут, 2016. Вип. 29 : Мовознавство. С. 121–129.
935. Сиротина І. Л. Культурологічний потенціал мемуарного джерела: пошуки нової парадигми. *Метафізика ісповеди. Пространство и время исповедального слова* : матеріали міжнарод. конф. СПб. : Ін-т людини РАН, 1997. С. 78–84.
936. Сиротина І. Л. Культурологічне джерелознавство: проблема мемуаристики. *Методологія гуманітар. знання в перспективі ХХІ століття. К 80-літтю професора Мусея Самойловича Кагана* : матеріали міжнарод. науч. конф. Серія «Symposium». СПб., 2001. Вип. 12. С. 226–232.
937. Сичевський А. Мемуари як його-документи: вектори автобіографічної нарації, засади використання та інтерпретація. *Інтермарум: історія, політика, культура = Intermarum: history, policy, culture*. Житомир, 2023. Вип. 13. С. 243–264.
938. Сіверська С. Ф. Наративні особливості автобіографічної прози кінця ХХ – початку ХХІ століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2011. 20 с.
939. Скарна О. Ю. Особистісне і документальне в мемуарній і біографічній прозі (на матеріалі української літератури кінця ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2007. 20 с.
940. Скрипник М. До справи українізації «Літопису Революції». *Літопис революції*. 1930. № 1 (40). С. VIII.
941. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / пер. з англ. П. Тарашука. Київ : Основи, 1994. 224 с.
942. Соболь В. О. Діаріуш Туптала і проблеми наратології. *Філол. семінари*. Київ, 2001. Вип. 4 : Сучас. наука про літературу: «больові точки». С. 84–94.
943. Соболь В. О. Жанр давньоукраїнського щоденника в контексті традицій. *Tradycja i nowatorstwo w kulturach i literaturach słowiańskich*. Szczecin, 2004. С. 93–99. (Rozprawy i studia ; t. 525).
944. Соболь В. О. Історія постановня «Четъх-Міней» у щоденнику Дмитра Туптала. *Дмитро Туптало у світі укр. бароко*. Львів : Артос : Априорі, 2007. С. 72–86.
945. Соболь В. О. Пам'ятна книга Дмитра Туптала. Варшава : Katedra filologii ukraińskiej Uniwersytetu Warszawskiego, 2004. 217 с.
946. Соболь В. О. Пилип Орлик сам про себе. *Studia polsko-ukraińskie*. Warszawa, 2021. Nr. 8. S. 85–99. <https://doi.org/10.31338/2451-2958spu.8>
947. Соболь В. О. Помножені часом світи : (факсиміле Діаріуша Пилипа Орлика за 1724 рік та копія анонімних польських палеографів: порівняльний аналіз). *Схід*. 2009. № 8. С. 3–11.

948. Соболь В. О. Томографія діаріуша Пилипа Орлика. *Філол. семінари*. Київ, 2013. Вип. 16. С. 161–173.
949. Соболь В. О. Штрихи до постаті Пилипа Орлика : (на підставі його діаріуша). *Пилип Орлик: життя, політика, тексти* : матеріали Міжнар. наук. конф. “Ad fontes” до 300-річчя Бендерської Конституції 1710 р. (Київ, НаУКМА, 14–16 жовт. 2010 р.) / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія» ; [ред.-упоряд. Н. Яковенко]. Київ : Пульсари, 2011. С. 61–73.
950. Собрание историческое. *Летопись самовидца по новооткрытым спискам* / под ред. О. И. Левицкого. Киев : Тип. К. Н. Милевского, 1878. С. 323–372.
951. Сопельник Н. В. Публіцистика та мемуаристика Г. Костюка: ідейні орієнтири та проблеми поетики : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2008. 20 с.
952. Спеціальні історичні дисципліни : довідник / І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко [та ін.]. Київ : Либідь, 2008. 520 с.
953. Стратегії мемуарної та мандрівної літератур західноукраїнських письменників другої половини ХІХ – першої половини ХХ століття: кол. монографія / [відп. ред. Т. Пастух]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. 572 с.
954. Старик В. П. Від Сараєва до Парижа. Буковинський Interregnum 1914–1921. Чернівці : Прут, 2009. 164 + 184 с.
955. Стрельский В. И. Основные принципы научной критики источников по истории СССР. Киев : Изд-во Киев. ун-та, 1961. 133 с.
956. Стрельский Г. В. Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине. Киев : Вища шк., 1978. 136 с.
957. Стрельський В. І. Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму. Київ : Рад. шк., 1958. 480 с.
958. Стрельський Г. В. Великий Жовтень на Україні у спогадах сучасників. Київ : Вища шк., 1989. 62 с.
959. Стрельський Г. В. Мемуари про Велику Жовтневу соціалістичну революцію на Україні і їх публікація в журналі «Літопис революції». *Вісн. Київ. ун-ту. Серія: Історія*. Київ, 1971. № 13. С. 29–34 .
960. Стрельський Г. В. Мемуари як джерело біографічних досліджень про учасників визвольних змагань в Україні (1917–1920). *Бібліотека. Наука. Культура. Інформація* : наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. Київ, 1998. Вип. 1. С. 451–459.
961. Стрельський Г. В. Січневе збройне повстання київських трудящих проти Центральної Ради 1918 р. у спогадах учасників. *Укр. іст. журн.* 1973. № 2. С. 135–138.

962. Суминова Т. Н. Художественная культура как информационная система : (мировоззрен. и теорет.-методолог. основания). М. : Академ. проект, 2006. 383 с.
963. Сумцов Н. Ф. Житие Сковороды, описанное другом его, М. И. Коваленским. *Киев. старина*. 1886. Т. 16. № 9. С. 103–150. [Уміщено «Житие Сковороды, Григория Савича» М. І. Ковалинського (С. 113–149)].
964. Супрун Л. В. Мовноментальні особливості комунікаційної системи «Літературно-Наукового Вістника». Вінниця : Вінниц. обл. друк., 2012. 505, [1] с.
965. Супрун Л. В. Часопис «Літературно-Науковий Вістник» («Вістник»): періодизація й наукова рецепція. *Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки : Філол. науки. Літературознавство*. 2014. № 19. С. 134–141.
966. Таймазова Л. Л. Мемуарно-щоденникова проза М. Волошина: художня інтерпретація внутрішнього світу особистості : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. Сімферополь, 2006. 20 с.
967. Танчин К. Я. Щоденник як форма самовираження письменника : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2005. 20 с.
968. Тартаковский А. Г. 1812 год и русская мемуаристика : опыт источниковед. изучения. М. : Наука, 1980. 312 с.
969. Тартаковский А. Г. Мемуаристика как феномен культуры. *Вопр. литературы*. 1999. № 1. С. 35–55.
970. Тартаковский А. Г. Социальные функции источников как методологическая проблема источниковедения. *История СССР*. 1983. № 3. С. 112–130.
971. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. М. : Наука, 1987. 240 с.
972. Терещук О. Автобіографізм інтимної лірики Дж. Г. Байрона. *Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки : Філологічні науки. Літературознавство*. 2015. № 9. С. 156–161.
973. Ткаченко І. В. Редакційний комітет «Літературно-наукового вістника» у листуванні М. Грушевського (1912–1914). *Рукоп. та кн. спадщина України*. Київ, 2012. Вип. 16. С. 153–163.
974. Томіліна Т. Ю. Російська воєнна мемуаристика першої третини ХІХ ст : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Херсон. держ. ун-т. Херсон, 2004. 19 с.
975. Торопцева А. І. Україна та українці очима Шарля Дюброя: джерелознавчий аналіз мемуарів «Deux années en Ukraine (1917–1919)» : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2017. 19 с.
976. Українські подорожі: західноукраїнська мемуаристика перших десятиріч ХХ століття. Спогадова праця Осипа Назарука «Венеція.

- Катедра Святого Марка. Палата Дожів» / [авт.-упоряд.] М. Р. Федунь. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2017. 227 с. : фот.
977. Ульяновський В. Син України : (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина). *Антонович В. Б. Моя сповідь* : вибр. іст. та публіцист. твори / упоряд.: О. Тодійчук, В. Ульяновський ; вступ. ст. і комент. В. Ульяновського ; бібліогр. О. Тодійчук. Київ : Либідь, 1995. С. 5–76. (Пам'ятки іст. думки України).
978. Файзулін Я. М. Невідомі спогади генерал-хорунжого Армії УНР Юрія Тютюнника. *Укр. іст. зб.* Київ, 2011. Вип. 14. С. 290–302.
979. Федоров В. В. Поэтическое слово как бытие. *Статьи разных лет.* Донецк : Норд-Пресс, 2007. С. 116–127.
980. Федунь М. Р. Вітчизняна мемуаристика в Західній Україні першої половини ХХ століття: іст. тенденції, жанр. специфіка, поетика : монографія. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2010. 451 с.
981. Федунь М. Р. Поетика західноукраїнської мемуаристики першої половини ХХ століття : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2013. 42 с.
982. Федунь М. Р. Українська мемуаристика в Галичині кінця ХІХ – початку ХХ століття: жанрово-стильові особливості : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2001. 19 с.
983. Філянїна Н. М. Автобіографічний елемент у творчості А. О. Григор'єва : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2005. 18 с.
984. Франко І. «Тополя» Т. Шевченка. *Зібр. творів* : у 50 т. Т. 28. Літ.-критич. пр. (1890–1892). Київ : Наук. думка, 1980. С. 73–88.
985. Франко І. Література ХVІІІ в. *Зібр. творів* : у 50 т. Т. 40. Літ.-критич. пр. [Історія укр. л-ри]. Київ : Наук. думка, 1983. С. 321–347.
986. Франко І. Римські враження. *Зібр. творів* : у 50 т. Т. 50. Листи (1895–1916). Київ : Наук. думка, 1986. С. 549–552.
987. Франко І. Українсько-руська література і наука в 1899 році. *Мозаїка* : із творів, що не ввійшли до Зібр. творів у 50 т. / упоряд.: З. Т. Франко, М. Г. Василенко. Львів : Каменяр, 2001. С. 154–159.
988. Цяпа А. Г. Автобіографія як проекція творця та національної літературно-культурної традиції (Улас Самчук, Еліас Канетті) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.05 / Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2006. 20 с.
989. Червінська Т. Культура вживання алкоголю козацькою старшиною ХVІІІ століття (на матеріалах щоденників Я. Марковича та М. Ханенка). *Українознавство.* 2013. № 2. С. 117–120.
990. Черкашина Т. Ю. Мемуарно-автобіографічна проза ХХ століття: українська візія : монографія. Харків : Факт, 2014. 378, [1] с.

991. Черноморский М. Н. Источниковедение истории СССР : советский период. М. : Высш. шк., 1966. 343 с.
992. Черноморский М. Н. Мемуары как исторический источник. М. : [б. и.], 1959. 80 с.
993. Черноморский М. Н. Мемуары как источник по истории советского общества. *Вопр. истории*. 1960. № 12. С. 53–71.
994. Черноморский М. Н. Работа с мемуарами при изучении истории КПСС. М. : Высш. шк., 1961. 134 с.
995. Черноморский М. Н. Работа над мемуарами при изучении истории КПСС. 2-е изд. М. : Высш. шк., 1965. 135 с.
996. Чечулин Н. Д. Мемуары, их значение и место в ряду исторических источников. СПб. : Ред. журн. «Библиограф», 1891. 16 с.
997. Чижевський Д. Історія української літератури = History of Ukrainian Literature : від початків до доби реалізму = from its the origin to the realistic period. Нью-Йорк : Укр. вільна акад. наук у США, 1956. 510, [1] с. : портр.
998. Чишко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. Київ : БМТ, 1996. 240 с.
999. Шабат-Савка С. Жанрові вияви інтенцій регламентування в офіційно-діловому дискурсі. *Лінгвостиліст. студії*. 2015. Вип. 2. С. 221–229.
1000. Шабат-Савка С. Категорія комунікативної інтенції: типологічні вияви та синтаксична реалізація в сучасній українській мові. *Укр. мова*. 2013. № 1. С. 104–114.
1001. Шаповал М. Українська соціологія. Прага : Укр. ін-т громадознавства в Празі, 1927. 27 с.
1002. Шаповал Ю. Г. «Літературно-науковий вісник» київського періоду (1907–1920 рр.): тематичний напрям «Із австрійської України». *Укр. періодика: історія і сучасність* : доп. та повідомл. п'ятої Всеукр. наук.-теорет. конф., 27–28 листоп. 1998 р. Львів : Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника, 1999. С. 59–72.
1003. Шаповал Ю. Г. «Літературно-науковий вісник» (1898–1932 рр.): творення державницької ідеології українства. Львів : [б. в.], 2000. 352 с.
1004. Шахова К. Записки як жанровий різновид української прози. *Літературний процес: методологія, імена, тенденції*. 2015. № 6. С. 85–88.
1005. Шевців Г. М. Автобіографічна пам'ять як необхідна умова конструювання автобіографічного нарративу. *Наукові записки Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія «Літературознавство»*. Харків, 2011. Вип. (65). Ч. 2. С. 153–159.
1006. Шевченко В. В. Велика війна у спогадах пересічних учасників і очевидців. *Людина на війні: укр. соціум через призму Першої та*

- Другої світових воєн* : іст. нариси / відп. ред. О. П. Реєнт. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2021. С. 135–147.
1007. Шевченко В., Коцур А. Велика війна 1914–1918 рр. у спогадах рядових учасників та очевидців: український контекст. *Укр. іст. журн.* 2021. № 6. С. 135–149.
1008. Шевчук В. О. Атанасій Филипович. «Діаріуш». *Муза Роксоланська* : укр. л-ра XVI–XVIII ст. : у 2 кн. Кн. 2. Розвинене бароко. Пізнє бароко. Київ : Либідь, 2005. С. 367–372.
1009. Шевчук В. О. Гетьман-вигнанець. *Хроніка 2000*. Київ, 1993. № 3–4 : Наш край. С. 61–72.
1010. Шевчук В. О. Літературна праця Дмитра Туптала. *Муза Роксоланська* : укр. л-ра XVI–XVIII ст. : у 2 кн. Кн. 2. Розвинене бароко. Пізнє бароко. Київ : Либідь, 2005. С. 219–234.
1011. Штернберг Г. Історія чернівецьких євреїв / пер. з нім. М. Кулика. Чернівці : Книги-XXI, 2019. 136 с.
1012. Щербак Ю. О. «Щоденник» Федора Євлашевського як історичне джерело: структурний аналіз та системна деконструкція : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2009. 16 с.
1013. Щур С. Українофіли та революційні народники Наддніпрянської України & повстання у Боснії та Герцеговині. *Проблеми історії країн Центр. та Схід. Європи*. Кам'янець-Подільський, 2015. Вип. 4. С. 154–159.
1014. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. М. : Прогресс, 1996. 344 с.
1015. Якобсон Р. О. Лингвистика и поэтика. *Структурализм: «за» и «против»* / под ред. Е. Я. Басина и М. Я. Полякова. М. : Прогресс, 1975. С. 193–230.
1016. Яковенко Н. Життєпростір *versus* ідентичність руського шляхтича XVII століття (на прикладі Яна / Йоакима Єрлича). *Дзеркала ідентичності* : дослідж. з історії уявлень та ідей в Україні XVI–початку XVIII ст. Київ : Laurus, 2012. С. 64. (Серія «Золоті ворота»; вип. 2).
1017. Якубовська М. Г., Масі Н. І. Еволюція соціальних комунікацій: становлення нової культурної реальності. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2019. № 2. С. 131–136. <https://doi.org/10.32461/2409-9805.2.2019.175933>
1018. Ясь О. В. Багатоликий Микола Костомаров / заг. ред. і вступ. слово В. А. Смолія. Київ : Либідь, 2018. 302 с. : іл.
1019. Ясь О. В. «Великі повороти» соціогуманітарного знання в історії історієписання XX ст.: українська проекція. *Укр. іст. журн.* 2018. № 5. С. 107–135. <https://doi.org/10.15407/uhj2018.05.107>
1020. A History of English Autobiography / Adam Smyth (Ed.). New York : Cambridge University Press, 2016. 432 p.

1021. Burke K. A. *A Rhetoric of Motives*. Los Angeles : Univ. of California Press, 1969. 341 p.
1022. Burke P. *Representations of the Self from Petrarch to Descartes. Rewriting the Self: Histories from the Middle Ages to the Present* / ed. by R. Porter. London : Routledge, 1996. P. 17-28.
1023. Cieński A. *Pamiętnikarstwo polskie XVIII wieku*. Wrocław : Zakł. Nar. im. Ossolińskich, 1981. 220 s.
1024. Dekker R. *Egodocuments in the Study of History. Memoria y Civilización*. 2002. No. 5. P. 13-37.
1025. Dekker R. M. *Egodocumenten: Een literatuuroverzicht. Tijdschrift voor Geschiedenis*. 1988. No. 101. S. 161-189.
1026. Fischer E. *Krieg ohne Heer : meine Verteidigung der Bukowina gegen die Russen*. Wien : F. Schubert : J. Lenobel, 1935. XXVI, 214 s.
1027. Gadamer H.-G. *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*. Tübingen : Mohr, 1965. 524 s.
1028. Goffman E. *The Presentation of Self in Everyday Life*. Edinburgh : Univ. of Edinburgh, 1956. 161 p.
1029. Gurko V. I. *Features and Figures of the Past: Government and Opinion in the Reign of Nicholas II*. Stanford : Stanford Univ. Press, 1939. 760 p.
1030. *Handbook of Autobiography/Autofiction. Vols. 1-3* / ed. by M. Wagner-Egelhaaf. Berlin ; New York : De Gruyter, 2019.
1031. Krusenstjern B. von. *Was sind Selbstzeugnisse? Begriffskritische und quellen-kundliche Überlegungen anhand von Beispielen aus dem 17. Jahrhundert. Historische Anthropologie*. 1994. Vol. 2, Is. 3. S. 462-471. <https://doi.org/10.7788/ha.1994.2.3.462>
1032. Lacouture J. *André Malraux, une vie dans le siècle*. Paris : Seuil, 1973. 425 p.
1033. Lejeune Ph. *Frontières de l'autobiographie*. Paris : Seuil, 2007.
1034. Lejeune Ph. *L'Autobiographie en France*. Paris : A. Colin, 1971. 272 p.
1035. Lejeune Ph. *L'Autobiographie en France. 2e éd.* Paris : A. Colin, 2010. 224 p.
1036. Lejeune Ph. *Le pacte autobiographique*. Paris : Seuil, 1975. 355 p.
1037. Lejeune Ph. *Pour l'autobiographie : chroniques*. Paris : Seuil, 1998. 256 p.
1038. Lubas-Bartoszyńska R. *Między autobiografią a literaturą*. Warszawa : PWN, 1993. 260 s.
1039. Lubas-Bartoszyńska R. *Pisanie autobiograficzne w kontekstach europejskich*. Katowice : Śląsk, 2003. 212 s.
1040. May G. *L'autobiographie*. Paris : Presses univ. de France, 1979. 229 p.
1041. Mead H. *Mind, Self, and Society*. Chicago : The Univ. of Chicago Press, 1934. XXXVIII, 400, [1] p.

1042. Nora P. Between memory and history. *Representations*. 1989. No. 26. Spec. is.: Memory and Counter-Memory. P. 7-24.
1043. Presser J. Memoires als geschiedbron. *Algemene Winkler Prins Encyclopedie*. Dln. 7. Amsterdam ; Bruxelles : Elsevier, 1958. P. 208-210.
1044. Rutz A. Ego-Dokument oder Ich-Konstruktion? Selbstzeugnisse als Quellen zur Erforschung des frühneuzeitlichen Menschen. *Zeitenblicke*. 2002. No. 2. URL: <http://www.zeitenblicke.historicum.net/2002/02/rutz/index.html> (дата звернення: 03.08.2023).
1045. Schulze W. Ego-Dokumente: Annäherung an den Menschen in der Geschichte? Vorüberlegungen für die Tagung "Ego-Dokumente". *Ego-Dokumente: annäherung an den Menschen in der Geschichte* / hrsg. von W. Schulze. Berlin : Akademie, 1996. S. 33-58.
1046. Sobol W. Filip Orlik (1672–1742) i jego "Diariusz". Warszawa : Wydawn. Uniw. Warszawskiego, 2021. 532 s.
1047. Strain M. Taking the Discursive Turn: critical studies in language, discrimination and schooling. *Curriculum Studies*. 1997. Vol. 5, No. 3. P. 369-378. <https://doi.org/10.1080/14681369700200018>
1048. Válek V. K specifičnosti memoárové literatury. Brno : Univ. J. E. Purkyně, 1984. 160 s. URL: <https://digilib.phil.muni.cz/handle/11222.digilib/103838> (дата звернення: 03.08.2023).
1049. What is Culture? *University of Minnesota. CARLA: The Center for Advanced Research on Language Acquisition*. URL: <https://carla.umn.edu/culture/definitions.html> (дата звернення: 19.07.2023).

Довідкові видання / статті

1050. Бойченко І., Хамітов Н. Культура. *Філософський енциклопедичний словник*. Київ : Абрис, 2002. С. 313–314.
1051. Буравченков А. О. Білий рух в Україні. *Енциклопедія історії України*. Т. 1. Київ : Наук. думка, 2003. С. 279–281.
1052. Буравченков А. О. Білий рух. *Енциклопедія сучасної України*. Т. 2. Київ : Ін-т енцикл. дослідж. НАН України, 2003. С. 786.
1053. Варшавчик М. Я. Класифікація джерел. *Джерелознавство історії України : довідник* / Боровський Я. Є., Варшавчик М. Я., Войцехівська І. Н., Ганжа О. І., Голобуцький П. В. Київ : [б. в.], 1998. С. 49–50.
1054. Войцехівська І. Мемуаристика. *Спеціальна історична дисципліна : довідник*. Київ : Либідь, 2008. С. 359–366.

1055. Волков А., Даровська І. Щоденник, або журнал. *Лексикон заг. та порівн. літературознавства*. Чернівці : Литаври, 2001. С. 628–629.
1056. Гай-Нижник П. П. Документальні джерела і матеріали до історії фінансової політики уряду Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) : довідник. Київ : [б. в.], 2004. 46 с.
1057. Джерелознавство історії України : довідник / Боровський Я. Є., Варшавчик М. Я., Войцехівська І. Н., Ганжа О. І., Голобуцький П. В. Київ : [б. в.], 1998. 212 с.
1058. Діячі Української революції 1917–1921 рр. : енцикл. довід. Зошит 1 / відп. ред. В. Верстюк ; відп. секр. О. Кудлай ; авт.: Г. Басара-Тилишак, О. Бойко, А. Буравченков та ін. ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Ін-т історії України, 2022. 443 с.
1059. Енциклопедія українознавства : словникова частина. Т. 4. Львів : НТШ, 1994. С. 1516.
1060. Літературознавча енцикл. : у 2 т. Т. 2 / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : Академія, 2007. 624 с.
1061. Морозова Є. Ф. Документальна література. *Укр. літ. енцикл.* Т. 2. Київ, 1990. С. 85.
1062. Щоденник. *Літературознавчий слов.-довід.* 2-е вид., випр. і доп. Київ : Академія, 2007. С. 731.
1063. Яворська У. П. Бібліотечно-бібліографічна діяльність Івана Кривецького : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2008. 21 с.
1064. Ясь О. В. Мемуаристика. *Енцикл. історії України* : в 10 т. Т. 6. Київ : Наук. думка, 2009. С. 608–611.
1065. Lindemann M. The sources of social history. *Encyclopedia.com*. URL: <https://www.encyclopedia.com/international/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/sources-social-history> (дата звернення: 03.08.2023).

Бібліографічні видання / публікації

1066. Бібліографія. *Літопис Червоної Калини*. 1929. Ч. 1. С. 22.
1067. Ріпецький С. Бібліографія джерел до історії Українських Січових Стрільців / Братство Українських Січових Стрільців. Історично-архівна комісія. Нью-Йорк : Видавнича Комісія Братства УСС, 1965. 115 с.
1068. Великочий В. Велика Східноєвропейська революція, Перша світова війна і Галичина : (укр. історіографія суспіл.-політичних процесів, бібліографія) : [бібліогр. довід.] / М-во освіти і науки України, Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, Івано-Франк. обл. орг. Нац. спілки краєзнавців України. Івано-Франківськ : Кушнір Г. М., 2014. 180 с.

1069. Геннади Г. Записки (мемуары) русских людей: Библиографические указания. *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*. Москва, 1861. Кн. 4. 26 с.
1070. «За сто літ»: покажчик змісту / уклад.: С. Панькова, Г. Шевчук. *Укр. археогр. щорічник*. Київ, 2006. Вип. 10–11. С. 240–287.
1071. Зленко П. Бібліографічний покажчик наукових праць української еміграції, 1920–1931. Прага, 1932. 154 с.
1072. Зленко П. Зимовий похід. Прага, 1935. 16 с. («Матеріали для бібліографії визвольної боротьби України». Вип. 1).
1073. Зленко П. Українські Січові Стрільці : (матеріали для бібліогр. покажч.). Варшава, 1935. («Матеріали для бібліографії визвольної боротьби України. Вип. 2. Ч. 1. 34 с.; Ч. 2 35 с.).
1074. Історія України у спогадах і щоденниках. Українська революція (1917–1921) : бібліогр. покажч. / упоряд. Н. Тертичка ; наук. ред. В. Кононенко. Київ : Нац. б-ка України ім. Ярослава Мудрого, 2020. 199 с.
1075. Калинович І. Українська мемуаристика, 1914–1924 : (бібліогр. реєстр). *Стара Україна*. 1924. № 9–10. С. 145–150.
1076. Калинович І. Українська мемуаристика, 1914–1924 : (бібліогр. реєстр) / зібрав І. Калинович. Львів : Накладом авт., 1925. 32 с.
1077. Калинович І. Бібліографія українознавства за 1914–1923 рр. Зап. НТШ. Львів, 1924. Т. 134–135. С. 185–240.
1078. Калинович І. Українська історична бібліографія за 1914–1923 рр. Зап. НТШ. Львів, 1924. Т. 134/135. С. 185–239.
1079. Комаров М. Покажчик нової української літератури (1798-1883 р.) / зібрав М. Комаров. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, Михайловская ул., собств. дом, 1883. 74 с.
1080. Комаров М. Бібліографічний покажчик нового русько-українського письменства (від 1798 до 1887). Умань, 1886. Ч. 1-2. 576 с.
1081. Кривецький І. І. Наша мемуаристика (1900–1910). *Неділя*. 1911. 4 лют. (№ 6). С. 4–5 ; 11 лют. (№ 7). С. 5–6 ; 18 лют. (№ 8). С. 5–6 ; 25 лют. (№ 9). С. 6–7 ; 25 берез. (№ 13). С. 6–8 ; 1 квіт. (№ 14). С. 5–6 ; 8 квіт. (№ 15). С. 6.
1082. Минцлов С.Р. Обзор записок, дневников, воспоминаний, писем и путешествий, относящихся к истории России и напечатанных на русском языке. [В 5 вып.]. Новгород : Губернская Тип., 1911-1912.
1083. Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету ХІХ – початку ХХ ст. : бібліогр. покажч. / уклад., вступ. ст. В. Ю. Іващенко ; бібліогр. ред. В. Д. Прокопова ; наук. ред. С. І. Посохов. Харків : [б. в.], 2003. 60 с.
1084. Науковий часопис українознавства «Україна» (1907–1932) : покажч. змісту / АН України, Археогр. коміс., Ін-т укр. археографії ;

- [упоряд.: Р. Майборода, В. Врублевський ; ред. С. Даневич]. Київ, 1993. 140, [1] с. (Наук.-довідк. вид. з історії України ; вип. 22).
1085. Палієнко М. Г. «Киевская старина» (1882–1906) : хронол. покажч. змісту журн. Київ : Темпора, 2005. 480 с.
1086. Палієнко М. Г. «Кієвская старина» (1882–1906) : сист. покажч. змісту журн. Київ : Темпора, 2005. 606 с.
1087. Передирій В. Видання «Червоної Калини» (1922–1939) : іст.-бібліогр. дослідж. / відп. ред. Є. П. Наконечний ; НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. Львів : [б. в.], 2004. 358 с.
1088. Покажчик змісту Літературно-наукового вістника томів I–XX (1898–1902) / зладив В. Доманицький ; з передм. І. Франка. Львів : [б. в.], 1903. XXXVII, 121 с.
1089. Сарана Ф. К. Журнал «Літопис революції» : покажч. змісту : № 1–57, 1922–1933 рр. / Арх. упр. МВС УРСР. Київ : [б. в.], 1957. 66 с.
1090. Україна: Науковий Двохмісячник Українознавства під ред. акад. Михайла Грушевського (1924–1932 рр.) (на матеріалах фонду «Рідкісна книга») : бібліогр. покажч. змісту журн. / Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, Наук. б-ка ; уклад., відп. за вип. С. В. Олейник. Івано-Франківськ : [б. в.], 2009. 59 с.
1091. Українська революція і державність (1917–1920 рр.) : наук.-бібліогр. вид. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; редкол.: О. С. Онищенко (голова), Л. В. Беляєва, А. Г. Бровкін [та ін.] ; уклад.: А. Л. Панова, В. Ф. Солдатенко, Л. В. Беляєва [та ін.] ; наук. ред. В. Ю. Омельчук. Київ : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2001. 816 с.
1092. Українська революція і державність (1917–1921 рр.) : наук.-бібліогр. вид. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; редкол.: Л. А. Дубровіна (голова) та ін. ; наук. ред. С. С. Кіраль ; наук. консультант В. Ю. Омельчук ; вступ. ст. В. П. Капелюшного ; авт. кол.: В. С. Гоїнець, Л. М. Ковінченко, Л. В. Лісовська ; бібліогр. ред. Л. С. Новосьолової. Київ : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2018. 817 с.
1093. Українська Центральна Рада: сторінки історії : бібліогр. покажч. / склад.: Т. О. Сосновська, Л. Ф. Бондаренко, В. М. Созонова ; наук. ред. М. О. Малиновський. Харків : Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка, 1999. 102 с.
1094. Чайковський І. Наша мемуаристика. Мюнхен : [Укр. техн.-госп. ін-т], 1966. С. 63–94 [32 с.]. Відб. із: Наук. зап. Укр. техн.-госп. ін-ту. Мюнхен, 1966. № 11 (14).
1095. Ясінський Б. Літературно-науковий вістник : покажч. змісту : т. 1–109 (1898–1932). Київ ; Нью-Йорк : Смолоскип, 2000. 544 с. (Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. Філол. секція ; т. 213).

ДОДАТКИ

Додаток 1.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, які відображають основні результати дисертаційного дослідження :

Монографія

1. Любовець Н.І. Українська мемуарна традиція: еволюція у вимірах часу (XII ст. – перша третина XX ст.) : монографія / Н. І. Любовець ; відп. ред. Л. І. Буряк ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. –Київ, 2024. 504 с. Url: https://doi.org/10.15407/r_nbuuv.0004936

Розділ у монографії

2. Любовець Н. І. Мемуари як інформаційно-комунікативний ресурс: сучасний вимір репрезентацій. *Українська біографіка XXI століття: мозаїка контекстів і форм: колективна монографія*. Київ: НБУВ, 2021.С. 65–92. Url: <http://irbis-nbuuv.gov.ua/everlib/item/er-0004200>

Статті, опубліковані в наукових фахових виданнях України, зарубіжних виданнях, у тому числі, включених до наукометричних баз

3. Любовець Н. Мемуари (спогади) як джерело біографічних досліджень. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2009. Вип. 24. С. 277–291. Url: <http://irbis-nbuuv.gov.ua/everlib/item/er-0000000390>
4. Любовець Н. І. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми. *Українська біографістика*. 2010. Вип. 7. С. 66–104. Url: http://ub.nbuuv.gov.ua/doc/ubi_2010_7_5
5. Любовець Н. Класифікація мемуарів у контексті біографічного джерелознавства. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2010. Вип. 28. С. 493–507. Url: <http://irbis-nbuuv.gov.ua/everlib/item/er-0000000391>
6. Любовець Н. І. Українська мемуаристика XII–XVIII ст.: біографічна складова. *Українська біографістика*. 2011. Вип. 8. С. 51–97. Url: http://ub.nbuuv.gov.ua/doc/ubi_2011_8_4
7. Любовець Н. Спогади на сторінках часопису "Киевская старина" в контексті еволюції української мемуаристики. *Наукові праці Національної*

бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. 2011. Вип. 31. С. 476–499.
Url: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0000000392>

8. Любовець Н. І. Основні тенденції розвитку мемуаристики Буковини (кінець XIX ст. - 30-ті роки XX ст.). *Українська біографістика*. 2012. Вип. 9. С. 65– 89. Url: http://ub.nbuv.gov.ua/doc/ubi_2012_9_4

9. Любовець Н. Особливості розвитку мемуаристики Галичини в кінці XIX – першій третині XX ст. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2012. Вип. 34. С. 501–516. Url: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0000000393>

10. Любовець Н. Українські мемуари в сучасному інформаційному просторі. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2013. Вип. 37. С. 602–615. Url: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0000000394>

11. Любовець Н. І. Мемуари як складова електронних ресурсів бібліотек: світовий досвід та перспективи створення вітчизняного електронного ресурсу "Українська мемуаристика". *Українська біографістика*. 2013. Вип. 10. С. 417–430. Url: http://ub.nbuv.gov.ua/doc/ubi_2013_10_27

12. Любовець Н. І. Мемуарний потенціал ресурсів бібліотечного краєзнавства. *Українська біографістика*. 2015. Вип. 12. С. 359–376. <https://doi.org/10.15407/ub.12.359>

13. Любовець Н. Мемуари про події на Буковині часів Першої світової війни та національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2015. Вип. Спец.вип. 2. С. 405–413. Url: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0000000395>

14. Любовець Н. І. Новітня історіографія вітчизняної мемуаристики: до проблеми термінології та класифікації. *Українська біографістика*. 2016. Вип. 13. С. 28-50. <https://doi.org/10.15407/ub.13.028>

15. Любовець Н. І. Мемуарій Української революції (1917–1921 рр.): автори та жанри. *Українська біографістика*. 2017. Вип. 15. С. 260–286. <https://doi.org/10.15407/ub.15.260>

16. Любовець Н. І. Мемуарна складова академічного збірника "За сто літ": основні жанри та сюжети. *Українська біографістика*. 2019. Вип. 17. С. 93–112. <https://doi.org/10.15407/ub.17.093>

17. Любовець Н. І. Бібліографія українських мемуарів: досвід та сучасні виклики. *Українська біографістика*. 2019. Вип. 18. С. 195–212. <https://doi.org/10.15407/ub.18.195>

18. Любовець Н. І. Видавничі серії українських мемуарів у контексті соціальних комунікацій. *Українська біографістика*. 2020. Вип. 19. С. 101–120. <https://doi.org/10.15407/ub.19.101>

19. Любовець Н.І. Сучасні трансформації мемуарного простору: загальний та локальний вимірюю. *Українська біографістика*. 2020. Вип. 20. С. 172–189. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004089>
20. Любовець Н. І. Істпартівський дискурс в українському мемуарному наративі 20–30-х років ХХ ст. *Українська біографістика*. 2021. Вип. 21. С. 210–230. <https://doi.org/10.15407/ub.21.210>
21. Любовець Н. І. Мемуарний наратив часопису "Україна": автори / герої та форми репрезентацій. *Українська біографістика*. 2021. Вип. 22. С. 85–106. <https://doi.org/10.15407/ub.22.085>
22. Любовець Н. Перша світова війна 1914–1918 рр. у мемуарній репрезентації. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2022. Вип. 64. С. 196–211. <https://doi.org/10.15407/np.64.196>
23. Любовець Н. Мемуари як складник електронних ресурсів національних бібліотек України: досвід та перспективи. *Бібліотечний вісник*. 2023. № 1. С. 3-14. doi: <https://doi.org/10.15407/bv2023.01.003>
24. Любовець Н. І. Українські мемуари на сторінках часопису "Основа": автори та жанри. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 2(33). С. 130–142. doi: <https://doi.org/10.15407/rksu.33.130> (**Web of Science, Scopus**).
25. Любовець Н. І. Мемуари у фокусі досліджень вчених діаспори: за матеріалами часопису «Український історик». *Український історичний журнал*. 2024. № 8(578). С. 190–204. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.08.190> (**Web of Science**).
26. Любовець Н. І. Спогади на сторінках «Літопису Червоної Калини»: джерелознавчий та інформаційно-комунікативний вимір. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 4 (35). С. 236–250. (**Web of Science, Scopus**).

Статті у зарубіжних наукових виданнях

27. Любовець Н. Подорожні записки Луки Яценка-Зеленського у контексті розвитку української мемуарної традиції ХУІІІ століття. *Evropský filozofický a historický diskurs*. 2023. V. 9. Iss. 3. P. 5–10. <https://doi.org/10.46340/ephd.2023.9.3.1>.
28. Любовець Н. Спогади про Юрія Федьковича: усно-історичні практики Романа Заклинського. *Sciences of Europe*. 2023. № 123. P. 13–15. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8266048>.
29. Любовець Н. Жанр подорожних записок на сторінках «Літературно-наукового вістника» в умовах національно відродження України кінця ХІХ– початку ХХ ст. *Sciences of Europe*. 2023. No 120. P. 22–26. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8129151>.

30. Любовець Н. Мемуари на сторінках «Літературно-наукового вістника» (1922-1932 pp.) у контексті еволюції української мемуарної традиції. *European philosophical and historical discourse*. 2024. V. 10. Iss. 1. P. 5–13. <https://doi.org/10.46340/ephd.2024.10.1.1>

Публікації, які засвідчують апробацію результатів дисертації

31. Любовець Н. І. Видавничі проекти як інструмент (чинник) суспільної комунікацій : з досвіду діяльності кооперативу «Червона калина» (1921–1939 pp.). *Бібліотека. Наука. Комунікація. Бібліотека. Наука. Комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху : матеріали Міжнар. наук. конф. (8–10 жовтня 2019 р.)* : у 2 т. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН. Київ, 2019. Т. 2. С. 120–125.

32. Любовець Н. І. Мемуарна складова електронних ресурсів бібліотек України : загальний та локальний виміри. *Участь бібліотек у збереженні культурної спадщини та відновленні історичної пам'яті народу: зб. матеріалів Всеукр.наук.-практ.конф., м. Київ, 7 листоп. 2019 р./ М-во культури, молоді та спорту України, заг. ред. О. П. Реснт. Київ, 2019. С. 166–172.*

33. Любовець Н. І. Реєстр українських мемуарів як джерельна база з історії освіти. *Форми репрезентації джерел з історії освіти (до 20-річчя Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В.О.Сухомлинського)* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. семінару, 15 трав. 2019 р. /ДНПБ України ім. В.О. Сухомлинського; [редкол.: Березівська Л.Д. (голова редкол.) та ін.]. Київ: [ДНПБ України ім.В.О.Сухомлинського], 2019. С. 38–39.

34. Любовець Н. Мемуари як складова електронних ресурсів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. *Actual aspects of development in the context of globalization. Abstracts of IX International Scientific and Practical Conference*. Florence, Italy 2020. P. 240–244.

35. Любовець Н. І. Спогади-інтерв'ю : до історії жанру. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Розвиток бібліотечно-інформаційного потенціалу в умовах цифровізації : матеріали Міжнар. наук. конф. (6–8 жовт. 2020 р.)* / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України, Рада дир. наук. б-к та інформ. центрів акад. наук – членів МААН. Київ, 2020. С. 472–475.

36. Любовець Н. І. Інформаційно-видавничий проєкт «Українські мемуари: анотований каталог книг»: науково-методичні засади. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Розвиток бібліотечно-інформаційного*

потенціалу в умовах цифровізації : матеріали Міжнар. наук. конф. (5–7 жовт. 2021 р.). Київ: НБУВ, 2021. С. 382–385.

37. Любовець Н. І. Мемуари в епоху цифрової гуманітаристики (НД): досвід та виклики. *Короленківські читання 2020. «Бібліотеки, архіви, музеї: історичний досвід та актуальні тенденції розвитку» : матеріали XXIII Всеукр. (з міжнар. участю) дистанційн. наук.-практ. конф., присвяч. 190-річчю від часу заснування ХДНБ ім.В.Г.Короленка, Харків (22–23 жовт. 2020 р.).* Харків, 2021. С. 55–59.

38. Любовець Н. І. Мемуари як джерело вивчення біографій славістів (на прикладі спогадів Володимира Івановича Пічети). *Матеріали Міжнародної наукової конференції до Дня слов'янської писемності та культури «Слов'янські мови, літератури і культури в умовах глобальної цифровізації» (25 травня 2021 р.).* Київ, 2021. С. 89–92.

39. Любовець Н. І. Літературні нариси / спогади у жанрі «non-fiction» про сучасну війну як інтернет-джерело. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Інноваційні трансформації ресурсів і послуг : матеріали Міжнар. наук. конф. (4–6 жовт. 2022 р.).* Київ: НБУВ, 2022. С. 443–445.

40. Любовець Н. І. Мемуари як складник сучасних бібліотечних біобібліографічних ресурсів: досягнення та перспективи. *Педагогічна біографіка та біографістика в сучасному науково-інформаційному просторі : зб. матеріалів VII Всеукр. наук.-методол. семінару з історії освіти, 20 трав. 2022 р., Київ. НАПН України, Від-ня філософії освіти, загальної та дошкільної педагогіки, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського.* Вінниця: ТВОРИ, 2022. С. 38–39.

41. Любовець Н. І. Формування ідентичностей в мемуарах Олексія Заклинського. *Українська мова та культура в сучасному гуманітарному часопросторі: аспекти формування комунікативної компетентності фахівця: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції.* Ірпінь: Державний податковий університет, 2022. С. 59–64.

42. Любовець Н. І. Спогади про війну в сучасному вимірі: інформаційно-комунікативний потенціал. *Biography. Біографіка. Біографістика : зб. пр. Ін-ту біогр. дослідж. : електронне наукове видання.* Київ: НБУВ: 2022. Вип. 1. С. 32–38.

43. Любовець Н. Мемуари як важливий складник інформаційних ресурсів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. *Інформаційне, інтелектуальне та духовне життя суспільства крізь призму біографічних досліджень діячів бібліотечної, книжкової та видавничої справи : матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (Ужгород, 15-16 листопада 2022 р.) / редкол. :*

М.М. Медведь, В.В. Воробець, Л.О. Мельник та ін. Ужгород: Вид-во Олександрів Гаркуші, 2022. С. 89–91. <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/46610> .

44. Любовець Н. Мемуари як інструмент ідеологічного впливу : досвід та сучасні виклики. *Педагогічна біографіка в освітньо-науковому просторі в умовах воєнної доби: нові виклики і завдання* : зб. матеріалів VIII Всеукр. наук.-практ. конф. з історії освіти з міжнар. уч., 16 трав. 2023 р., Київ / НАПН України, Від-ня філософії освіти, загальної та дошкільної педагогіки, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. Вінниця: Твори, 2023. С. 76–79. URL: <https://dnpb.gov.ua/ua/?ourpublications=35062>.

45. Любовець Н. І. Мемуарна бібліотека Наукового товариства імені Шевченка (1995-2001). *Biography. Біографіка. Біографістика* : зб. праць Інституту біографічних досліджень : електронне наукове видання / В. І. Попик (гол. редактор) та ін. Київ: НБУВ, 2023. Вип. 2. С. 130–135.

46. Любовець Н. І. Університетські часописи др. пол. ХІХ ст. в еволюції української мемуарної традиції. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку наукових бібліотек : матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 3–5 жовтня 2023 р.)* /відп. ред. О. М. Василенко. Київ: НБУВ, 2023. С. 605–608.

47. Любовець Н. І. Спогади у період війни як ресурс консолідації суспільств: досвід та сучасні практики. *Педагогічна біографіка про національно-патріотичне виховання дітей і молоді: ідеї, концепції, практики* : зб. матеріалів ІХ Всеукр. наук.-практ. конф. з історії освіти з міжнар. участю, 13 трав. 2024 р., Київ / НАПН України, Від-ня філософії освіти, заг. та дошк. в педагогіки, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; [редкол.: Березівська Л.Д. (голова редкол., наук. ред.) та ін.]. Вінниця: ТВОРИ, 2024. С. 105–108.

48. Любовець Н. І. Спогади про сучасну російсько-українську війну: наукова рецепція. *Biography. Біографіка. Біографістика* : зб. пр. Ін-ту біогр. дослідж. : електронне наукове видання / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; ред. кол.: В. І. Попик (голов. ред.) та ін. Київ, 2024. Вип. 3. С. 45–50.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дослідження

49. Любовець Н. І. Інформаційно-комунікативний потенціал спогадів про російсько-українську війну (2014–2022 рр.). *Українська біографістика*. 2022. Вип. 23. С. 44–58. <https://doi.org/10.15407/ub.23.044>

Дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата філологічних наук

1. Барбукова І. С. Онлайновий щоденник як феномен віртуальної літератури: жанрова природа, поетика : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2012. 20 с.
2. Бережна Д. І. «Котик Летаєв» та «Крещений китаєць» А. Белого в контексті російської художньої автобіографічної прози першої третини ХХ століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2005. 19 с.
3. Варикаша М. М. Гендерний дискурс у літературі NON-fiction (на матеріалі щоденників письменників першої половини ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 2009. 20 с.
4. Веріго І. М. Літературні мемуари 20–30-х рр. ХХ століття. Принципи художньої організації матеріалу : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпропетровськ, 2003. 16 с.
5. Вовк А. В. Експресивний синтаксис у системі ідіостилю письменника (на матеріалі «Щоденників» О. Гончара) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Терноп. акад. нар. госп-ва. Дніпро, 2020. 23 с.
6. Гавриш І. П. Творчість М. Цуканової (проза, драматургія, мемуари) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2007. 19 с.
7. Гажа Т. П. Українська літературна мемуаристика другої половини ХХ століття: становлення об'єктного і суб'єктного типів : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2006. 19 с.
8. Гринько Я. В. Мемуарна творчість І. С. Тургенєва : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2008. 17 с.
9. Деремедведь О. М. Жанрові особливості англійської жіночої літератури мандрів кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. (на матеріалі творів про Крим) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.04 / Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. Сімферополь, 2008. 24 с.

10. Дудюк Л. П. Проблема становлення особистості в російській автобіографічній прозі початку ХХ століття (В. Короленко і М. Горький) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Херсон. держ. ун-т. Херсон, 2005. 18 с.
11. Заборовська С. В. Особливості віртуального дискурсу в просторі Інтернет (на прикладі інтернет-щоденників) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2006. 19 с.
12. Заварзіна Є. В. «Щоденник» (1911–1925) Володимира Винниченка: авторська свідомість та літературний контекст : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2008. 19 с.
13. Ільків А. В. Жанр щоденника в українській літературі другої половини ХХ – початку ХХІ ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Прикарп. нац. ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2008. 20 с.
14. Клімчук О. В. Російська мемуарно-автобіографічна проза 1990–2000-х років: жанрова специфіка : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Херсон. держ. ун-т. Херсон, 2008. 20 с.
15. Кочетов А. В. Щоденник О. В. Дружиніна: типологія жанру, поетика, історико-літературний контекст : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Херсон. держ. ун-т. Херсон, 2006. 20 с.
16. Маслюченко Г. О. Художні мемуари та автобіографічна повість в українській літературі 90-х років ХХ століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпропетровськ, 2004. 18 с.
17. Мацапура Л. В. Мемуаристика П. В. Анненкова: жанрова своєрідність та літературний контекст : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2007. 20 с.
18. Медоренко О. М. Автокоментар як жанр мемуарної літератури : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / Терноп. нац. пед. ун-т. ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2011. 20 с.
19. Мінчик С. С. Подорож О. С. Грибоєдова на Південь у 1825 році: науково-біографічний контекст і творча рефлексія : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. Сімферополь, 2010. 20 с.

20. Момот Н. М. Щоденник Т. Шевченка як творчо-психологічний та жанровий феномен : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. Кіровоград, 2006. 20 с.
21. Остапенко Л. М. «Щоденник письменника» Ф. М. Достоєвського в його художньому світі: пошуки пророчого слова : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 1999. 20 с.
22. Приймак А. М. Структурно-стилістична та лексико-семантична організація щоденникових текстів Л. М. Толстого : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2002. 20 с.
23. Родигіна В. Ю. Мемуаристика Докії Гуменної: інтерпретація української ідентичності в літературі та культурі : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2010. 16 с.
24. Сіверська С. Ф. Наративні особливості автобіографічної прози кінця ХХ – початку ХХІ століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2011. 20 с.
25. Скнаріна О. Ю. Особистісне і документальне в мемуарній і біографічній прозі (на матеріалі української літератури кінця ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2007. 20 с.
26. Сопельник Н. В. Публіцистика та мемуаристика Г. Костюка: ідейні орієнтири та проблеми поетики : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2008. 20 с.
27. Таймазова Л. Л. Мемуарно-щоденникова проза М. Волошина: художня інтерпретація внутрішнього світу особистості : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. Сімферополь, 2006. 20 с.
28. Танчин К. Я. Щоденник як форма самовираження письменника : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.06 / Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2005. 20 с.
29. Томіліна Т. Ю. Російська воєнна мемуаристика першої третини ХІХ ст : авто-реф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Херсон. держ. ун-т. Херсон, 2004. 19 с.
30. Федунь М. Р. Українська мемуаристика в Галичині кінця ХІХ – початку ХХ століття: жанрово-стильові особливості : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаніка. Івано-Франківськ, 2001. 19 с.

31. Філянїна Н. М. Автобіографічний елемент у творчості А. О. Григор'єва : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2005. 18 с.
32. Цяпа А. Г. Автобіографія як проєкція творця та національної літературно-куль-турної традиції (Улас Самчук, Еліас Канетті) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.05 / Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2006. 20 с.

Дисертації на здобуття вченого ступеня доктора філологічних наук

1. Єршов В. О. Польська мемуаристична література Правобережної України доби романтизму: еволюція, проблематика, поетика : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.03 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2010. 40 с.
2. Колошук Н. Г. Табірна проза як літературний феномен ХХ століття (на матеріалі української, російської, білоруської та польської літератур) : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.01, 10.01.03 / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 2007. 40 с.
3. Пустовіт В. Ю. Українська письменницька мемуаристика ХІХ століття: націєтворчий дискурс : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2010. 32 с.
4. Федунь М. Р. Поетика західноукраїнської мемуаристики першої половини ХХ століття : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2013. 42 с.

Дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук

1. Грідїна . Б. Мемуари як джерело до вивчення суспільства доби Української революції 1917–1921 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 /Черкаський нац. ун-т імені Б. Хмельницького. Київ, 2024. 22 с.
2. Дарчик С. В. Візія національно-визвольної війни українського народу (1648–1657 рр.) у спогадах та щоденниках шляхтичів Речі Посполитої : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ, 2009. 20 с.
3. Денисюк М. Ю. Мемуарні твори як джерело до вивчення українського національного руху в час та після Другої світової війни : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2009. 20 с.

4. Іващенко В. Ю. Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету XIX – початку XX століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпропетровськ, 2004. 17 с.
5. Каліберда Ю. Ю. Військова мемуаристика як джерело вивчення історії українських військових формувань 1917–1921 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Нац. акад. оборони України. Київ, 2003. 19 с.
6. Красько О. І. Джерела мемуарного характеру другої половини XX ст. – початку XXI ст. з історії Харківського університету : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Дніпров. нац. ун-т ім. О. Гончара. Дніпро, 2017. 20 с.
7. Курбацька Т. В. Публікації мемуарів у журналі «Киевская старина» (1882–1906 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2011. 15 с.
8. Малик А. О. Мемуари як джерело до історії української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 1999. 20 с.
9. Никифорова Н. О. Мандрівні записки Й. А. Гільденштедта як джерело з соціально-економічної історії України другої половини XVIII ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Донец. держ. ун-т. Донецьк, 2000. 17 с.
10. Торопцева А. І. Україна та українці очима Шарля Дюброя: джерелознавчий аналіз мемуарів «Deux années en Ukraine (1917–1919)» : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2017. 19 с.
11. Щербак Ю. О. «Щоденник» Федора Євлашевського як історичне джерело: структурний аналіз та системна деконструкція : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2009. 16 с.

**Дисертація на здобуття вченого ступеня доктора філософії з історії
та археології**

1. Алексєєв О. О. Селянська мемуаристика Південної України XX століття: генеза, автори та тексти : автореф. дис. ... д-ра філос. : 032 / Запоріж. нац. ун-т. Запоріжжя, 2023. 11 с.

Дисертація на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук

1. Пархоменко В. А. Вітчизняна мемуаристика як джерело з історії національно-визвольних змагань 1914–1921 рр. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2014. 36 с.

Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата філософських наук

1. Варипаєв О. М. Мандрівництво у східнослов'янській культурі : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.04 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2000. 19 с.

Мемуари на сторінках часопису «Киевская старина»

Автобіографії

1. Автобіографическая заметка Я. Щоголева. 1904. Т. 87. № 10. С. 7–9.
2. Автобіографическая записка И. И. Сердюкова : [с прил.: «Заметка о последних годах жизни И. И. Сердюкова и его супруги – А. Н. Сердюковой»]. 1896. Т. 55. № 11. С. 178–224 ; № 12. С. 337–373 ⁶.
3. Автобіографическая «сказка» малороссийского летописателя Стефана Луком-ского / сообщ. О. Левицкий. 1890. Т. 30. № 9. С. 477–485.
4. Автобіография Михаила Александровича Максимовича. 1904. Т. 86. № 9. С. 322–346.
5. Автобіография священника Аполлония Сендульского / [подгот.] Л. Мацевич. 1896. Т. 52. № 1. С. 58–77.
6. Автобіография Степана Лукича Геевского (1813–1862) / [подгот.] Д. И. Багалей. 1893. Т. 42. № 9. С. 375–400 ; Т. 43. № 10. С. 91–111 ; № 12. С. 427–443 ; 1894. Т. 45. № 4. С. 26–48 ; № 6. С. 514–534.
7. Автобіография Т. Гр. Шевченка, писанная для «Народного чтения» / [опубл.] П. Кулиш. 1885. Т. 13. № 11. С. 431–435.
8. Автобіография южнорусского священника 1-й половины XVIII ст. [Илии Турчиновского]. 1885. Т. 11. № 2. С. 318–332.
9. Науменко В. Александр Федорович Кистяковский : (биографический очерк, с отрывком из рукописной автобиографии его) : [с прил.: «Библиографический указатель трудов А. Ф. Кистяковского»]. 1895. Т. 48. № 1. С. 1–43.

Щоденники

1. А. Л. [Лазаревский А.] Дневник гетманича Апостола. 1894. Т. 47. № 11. С. 300–303. (Документы, известия и заметки).
2. А. Л. [Лазаревский А.]. Воспоминания и дневники Адр. Мойс. Грибовского. С подлинной рукописи. (Русск. Арх. 1898 г., № 1, стр. 1–166) : [рецензия]. 1899. Т. 64. № 2. С. 124–126. (Библиография).
3. А. Л. [Лазаревский А.]. Материалы для биографии Г. П. Галагана : [«Отрывки из юношеского дневника Г. П. Галагана»]. 1898. Т. 62. № 9. С. 189–224.
4. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767) / под ред. А. Лазаревского. *Прил. к журн.* 1891. Т. 33. № 4. С. 1–16 ; № 5. С. 17–32 ; № 6. С. 33–48 ; Т. 34. № 7. С. 49–64 ; № 8. С. 65–80 ; № 9. С. 81–96 ;

- Т. 35. № 10. С. 97–112 ; № 11. С. 113–128 ; № 12. С. 129–144 ; 1892. Т. 36. № 1. С. 145–160 ; № 2. С. 161–176 ; № 3. С. 177–192 ; Т. 37. № 4. С. 193–208 ; № 5. С. 209–224 ; № 6. С. 225–240 ; Т. 38. № 7. С. 241–256 ; № 8. С. 257–272 ; № 9. С. 273–288 ; Т. 39. № 10. С. 289–304 ; № 11. С. 305–320 ; № 12. С. I–XVI, 321–329 ; 1893. Т. 40. № 1. С. 1–16 ; № 2. С. 17–32 ; № 3. С. 33–48 ; Т. 41. № 4. С. 49–64 ; № 5. С. 65–80 ; № 6. С. 81–96 ; Т. 42. № 7. С. 97–112 ; № 8. С. 113–128 ; № 9. С. 129–144 ; Т. 43. № 10. С. 145–160 ; № 11. С. 161–176 ; № 12. С. 177–192 ; 1894. Т. 44. № 1. С. 193–208 ; № 2. С. 209–224 ; № 3. С. 225–240 ; Т. 45. № 4. С. 241–256 ; № 5. С. 257–272 ; № 6. С. 273–288 ; Т. 46. № 7. С. 289–304 ; № 8. С. 305–320 ; № 9. С. 321–336 ; Т. 47. № 10. С. 337–342 ; № 11. С. 1–16 ; № 12. С. 17–32 ; 1895. Т. 48. № 1. С. 33–48 ; № 2. С. 49–64 ; № 3. С. 65–80 ; Т. 49. № 4. С. 81–96 ; № 5. С. 97–112 ; № 6. С. 113–128 ; Т. 50. № 9. С. 129–160 ; Т. 51. № 10. С. 161–176 ; № 11. С. 177–192 ; № 12. С. 193–208 ; 1896. Т. 52. № 1. С. 209–224 ; № 2. С. 225–240 ; № 3. С. 241–256 ; Т. 53. № 4. С. 257–272 ; № 5. С. 273–288 ; № 6. С. 289–304 ; Т. 54. № 7–8. С. 305–336 ; № 9. С. 337–352 ; Т. 55. № 10. С. 353–368 ; № 11. С. 369–400 ; № 12. С. 401–418.
5. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко, 1727–1753 г. / [подгот.] А. Лазаревский. *Прил. к журн.* 1884. Т. 8. № 3. С. II–XV, 1–16 ; № 4. С. 17–32 ; Т. 9. № 5. С. 33–48 ; № 6. С. 49–64 ; № 8. С. 65–80 ; Т. 10. № 9. С. 81–96 ; № 10. С. 97–112 ; № 11. С. 113–128 ; 1885. Т. 11. № 3. С. 129–144 ; № 4. С. 145–160 ; Т. 12. № 6. С. 161–176 ; № 7. С. 177–192 ; Т. 13. № 9. С. 193–208 ; № 10. С. 209–224 ; № 11. С. 225–240 ; № 12. С. 241–256 ; 1886. Т. 14. № 1. С. 257–272 ; № 4. С. 273–288 ; Т. 15. № 5. С. 289–304 ; № 7. С. 305–320 ; № 8. С. 321–352 ; Т. 16. № 9. С. 353–384 ; № 10. С. 385–416 ; № 11. С. 417–464 ; № 12. С. 465–514.
6. Дневник Николая Ханенко : (1719–1723 и 1754 г.) / [подгот.] А. Титов. 1896. Т. 54. № 7–8. С. 151–196.
7. Дневник новгородского подсудка Федора Евлашевского : (1564–1604 гг.) / [подгот.] В. Антонович. 1886. Т. 14. № 1. С. 124–160.
8. Дневник Петра Даниловича Апостола : (май 1725 г. – май 1727 г.) / [подгот.] А. Л. [А. Лазаревский]. 1895. Т. 50. № 7–8. С. 100–155.
9. Дневник Станислава Освецима : (в извлечении) : 1643–1651 г. / [подгот.] В. А. [В. Антонович]. 1882. Т. 1. № 1. С. 126–151 ; № 2. С. 366–385 ; Т. 2. № 5. С. 257–275 ; № 6. С. 433–450 ; Т. 3. № 9. С. 503–522 ; Т. 4. № 11. С. 328–348 ; № 12. С. 538–556.
10. Николайчик Ф. Новый источник о казацком восстании 1625 г. и место заключения Куруковского договора : [с картой]. 1889. Т. 27. № 10. С. 52–69. [Опубліковано «Щоденник комісії або експедиції проти війська

Запорозького. 1625» за 15.09–23.11.1625; експедицію очолював гетьман С. Конєцпольський; описано в т. ч. битву під Куруковим та укладення Куруківської угоди].

11. Николайчик Ф. Род Лашкевичей и дневник одного из них. 1887. Т. 19. № 12. С. 696–716.
12. Отрывок из дневника В. Я. Ломиковского : (октябрь 1822 года) / [подгот.] А. Л. [А. Лазаревский]. 1895. Т. 51. № 11. С. 230–243.
13. Отрывок из дневника Г. П. Галагана за 1845 г. 1899. Т. 67. № 11. С. 228–242.
14. Отрывок из дневника полтавского помещика (1834–35 гг.) / [подгот.] Ал. Л. [А. Лазаревський]. 1893. Т. 41. № 6. С. 398–427.
15. Хроника киевской общественной жизни по дневнику митрополита Серапиона (1804–1824 г.). 1884. Т. 9. № 7. С. 423–466.

Записки

1. А. Р. [Рудыковский А.]. Из семейного архива : I. Записки Андрея Петровича Рудыковского (1796–1874) ; Приложение : письма о Петра Рудыковского к сыну / [подгот.] В. Щербина. 1892. Т. 37. № 4. С. 1–21.
2. Антонович В. Прилуцкий полковой асаул Михайло Мовчан и его записная книга. 1885. Т. 11. № 1. С. 57–84.
3. В. Г. Племянница Потемкина : [о графине Браницкой : отрывок из записок неизв. англ. путешественника, опубл. в журн. «Revue Britanique», 1847, № 2]. 1888. Т. 23. № 11. С. 72–77. (Документы, известия и заметки).
4. В. Я. От Киева до Бриндизи. Путевые очерки Е. Л. Маркова. Гл. 1–11. Русское обозрение. 1897 г., февраль : [рецензия]. 1897. Т. 58. № 7–8. Отд. 2. С. 45–50. (Библиография).
5. Василенко В. Приключение английского путешественника в Миргородщине, в 1888 г. : [с прил. письма учен. секретаря Лондонского королевского геогр. о-ва г. Делмар-Моргана]. 1899. Т. 64. № 3. С. 135–138. (Документы, известия и за-метки).
6. Записка о малороссийских чинах Адриана Ивановича Чепы (1809 г.). *Прил. к журн.* 1897. Т. 57. № 4. С. 23–32 ; № 5. С. 33–39.
7. Записка о малороссийском дворянстве маршала Роменского повета Василия Полетики, 1809 г. *Прил. к журн.* 1893. Т. 40. № 1. С. 1–14.
8. Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию : (с предисл. и послесл. С. Е.) / [подгот.] С. Е. [С. Егунова-Щербина]. 1883. Т. 7. № 9–10. С. 135–198.
9. Записки В. И. Ярославского. 1887. Т. 19. № 9. С. 109–152 ; № 10. С. 289–330 ; № 11. С. 506–528.

10. Записки Ивана Матвеевича Сбитнева : (из времени учреждения на Волыни и Подолии, после восстания 1831 г., русских школ взамен польских). 1887. Т. 17. № 2. С. 285–312 ; № 3. С. 439–468 ; № 4. С. 649–666 ; Т. 18. № 5. С. 52–72.
11. Записки Карла Хоецкого (1768–1776 г.) / [подгот.] В. А. [В. Антонович]. 1883. Т. 5. № 1. С. 145–160 ; № 3. С. 630–646 ; Т. 7. № 11. С. 433–451 ; № 12. С. 593–608.
12. Записки киевского мещанина Божка Балыки о московской осаде 1612 г. : (из летописного сборника Ильи Коцаковского) / [подгот.] В. А. [В. Антонович]. 1882. Т. 3. № 7. С. 97–105.
13. Записки Михаила Чайковского (Садык-паши). 1891. Т. 32. № 1. С. 40–72 ; № 2. С. 254–268 ; № 3. С. 463–477 ; Т. 33. № 4. С. 117–130 ; № 5. С. 273–287 ; № 6. С. 446–457 ; Т. 34. № 7. С. 85–96 ; № 8. С. 195–211 ; № 9. С. 466–477 ; Т. 35. № 10. С. 98–107 ; № 11. С. 276–291 ; № 12. С. 430–449.
14. Записки новооскольского дворянина И. О. Острожского-Лохвицкого : (с добавлением заметок сына его Петра Ивановича) : (1771–1846 г.) / [подгот.] Ф. Н. [Ф. Николайчик]. 1886. Т. 14. № 2. С. 350–370 ; № 3. С. 561–569 ; № 4. С. 729–762 ; Т. 15. № 5. С. 130–154 ; Т. 16. № 10. С. 330–368 ; № 11. С. 472–499 ; № 12. С. 627–663.
15. Записки Петра Димитриевича Селецкого. Ч. 1 : 1821–1846 г. 1884. Т. 8. № 2. С. 247–296 ; № 3. С. 443–464 ; № 4. С. 609–643 ; Т. 9. № 5. С. 77–87 ; № 6. С. 239–266 ; № 7. С. 485–504 ; № 8. С. 609–626 ; Т. 10. № 9. С. 82–103.
16. Из записной книжки южнорусского священника 1725 г. / сообщ. В. А. [В. Антонович]. 1886. Т. 16. № 9. С. 191–194. (Известия и заметки (исторические, этнографические и историко-литературные)).
17. Из Коломыи в Косов : [из путевых записок Фр. Ржегоржа] / [подгот.] А. Степович. 1896. Т. 54. № 9. С. 295–310.
18. Из Львова в Коломыю : (из путевых записок Фр. Регоря [Ржегоржа]). 1896. Т. 52. № 1. С. 10–31.
19. Комаров М. Из записной книжки : [по воспоминаниям М. И. Костомарова о Кирилло-Мефодиевском братстве]. 1887. Т. 17. № 3. С. 579–581. (Известия и заметки (исторические, этнографические и историко-литературные)).
20. Леонид, архим. [Кавелин Л. А.]. Отрывок из записок русского паломника первой половины XVII века о Киеве. 1890. Т. 28. № 2. С. 344–346. (Документы, известия и заметки).

21. Молчановский Н. Донесение венецианца Альберта Вимина о казаках и Б. Хмельницком (1656 г.): [записка о посольстве 1650 г.]. 1900. Т. 68. № 1. С. 62–75.
22. Н. В. (В. Н.). Из записной книжки. 1886. Т. 14. № 2. С. 398–402; № 3. С. 621–625; № 4. С. 814–818; Т. 15. № 5. С. 178–181. (Известия и заметки (исторические, этнографические и историко-литературные)).
23. Н. М. [Молчановский Н.]. От Случи до Буга: путевые заметки Эд. Хлопицкого: (с польского). 1890. Т. 29. № 5. С. 342–363.
24. Отрывки из записок Автонома Акимовича Солтановского. 1892. Т. 37. № 4. С. 71–88; № 5. С. 231–248; № 6. С. 420–43; Т. 38. № 7. С. 95–108; № 8. С. 199–212; № 9. С. 389–404; Т. 39. № 11. С. 232–246; № 12. С. 409–425; 1893. Т. 40. № 3. С. 470–484; Т. 41. № 4. С. 120–133; № 5. С. 292–307; № 6. С. 474–490; Т. 42. № 7. С. 100–125; № 9. С. 401–417; Т. 43. № 11. С. 262–279; № 12. С. 385–407; 1894. Т. 44. № 1. С. 75–92; № 3. С. 459–479.
25. Отрывок из записок анонима (1768 г.): (казнь Гонты и усмирение «Колиивщины»): [из рукоп. М. А. Максимовича] / [подгот.] В. А. [В. Антонович]. 1882. Т. 4. № 11. С. 349–353.
26. Падалка Л. Над Великим лугом днепровским: (из путевых заметок). 1897. Т. 57. № 5. С. 300–315.
27. Петров Н. Из путешествия в северо-западный край. 1889. Т. 24. № 2. С. 464–476; № 3. С. 705–716; Т. 25. № 4. С. 174–184. (Документы, известия и заметки).
28. Путевые заметки Н. Д. Иванишева (бывшего вице-председателя Киевской архео-графической комиссии, ректора и профессора Киевского университета) / [подгот.] О. Л. [О. Левицкий]. 1882. Т. 4. № 10. С. 78–88.
29. Путевые заметки от Смоленска до Киева / сообщ. С. Писарев. 1887. Т. 17. № 3. С. 537–544.
30. Сеницкий Л. Малороссия по рассказам путешественников конца прошлого и начала нынешнего столетия. 1892. Т. 36. № 2. С. 226–259.
31. Сеницкий Л. Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И. М. Долгорукого. 1893. Т. 40. № 2. С. 274–292; № 3. С. 412–441; Т. 41. № 4. С. 29–49.
32. Яблоновский Я.-С. Петр I в Русской Раве в 1698 г. / [подгот.] В. Б. Антонович]. 1882. Т. 1. № 1. С. 214–218. (Известия и заметки (исторические, этнографические и историко-литературные)).
33. W. [Горленко В.]. На пути в Иерусалим: (листок из путевых заметок 1744 г.). 1887. Т. 18. № 5. С. 204–206.

Спогади

1. А. Ш. [Шиманов А.]. Из воспоминаний о П. П. Гулаке-Артемовском : (письмо в редакцию). 1889. Т. 24. № 2. С. 499–503. (Документы, известия и заметки).
2. Белозерский Н. Тарас Григорьевич Шевченко, по воспоминаниям разных лиц (1831–1861 г.). 1882. Т. 4. № 10. С. 66–77.
3. Беляшевский Н. Рассказы крестьян с. Пекарей о Т. Г. Шевченко. 1894. Т. 44. № 2. С. 165–182.
4. Береза Н. Архиерейские печали : [по бумагам из архива архиепископа Анатолия Мартыновского (1793–1872)]. 1882. Т. 2. № 5. С. 225–240.
5. Беренштам В. Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова. 1885. Т. 12. № 6. С. 219–237.
6. Беренштам В. Из школьных лет А. С. Лашкевича. 1899. Т. 67. № 11. С. 249–269.
7. Беренштам В. Т. Г. Шевченко и простолюдины, его знакомцы : (из встреч и воспоминаний). 1900. Т. 68. № 2. С. 248–260.
8. Бранденбург Н. Памяти Н. Я. Тарновского : [воспоминания]. 1899. Т. 67. № 11. С. 110–116. (Археологическая летопись).
9. Василенко В. Из народных воспоминаний об О. М. Гладком и возвратившихся с ним запорожцах. 1885. Т. 12. № 6. С. 344–350. (Известия и заметки (исторические, этнографические и историко-литературные)).
10. Вашкевич Г. Из воспоминаний о Николае Ивановиче Костомарове. 1895. Т. 49. № 4. С. 34–62.
11. Вашкевич Г. К биографии Николая Ивановича Костомарова. 1898. Т. 63. № 11. С. 207–217.
12. Веселовский А. Воспоминания об А. А. Котляревском. 1888. Т. 22. № 9. С. 395–414.
13. Воспоминания детства о дяде П. А. Кулише [племянниц Леси и Гали]. 1905. Т. 88. № 2. С. 342–348.
14. Воспоминания Егора Федоровича Тимковского : [«Воспоминания о моей жизни»] / [подгот.] Н. Шугуров. 1894. Т. 44. № 3. С. 359–381 ; Т. 45. № 4. С. 1–25.
15. Воспоминания и автобиография одесского протоиерея Николая Ивановича Соколова : [с предисл. Л. С. Мацеевича] / [подгот.] Л. С. М. [Л. С. Мацеевич]. 1906. Т. 92. № 1. С. 36–63 ; № 2. С. 213–230 ; № 3–4. С. 276–298 ; Т. 93. № 5–6. С. 43–62 ; № 7–8. С. 406–435 ; Т. 94. № 9. С. 124–136 ; № 10. С. 155–197 ; № 11–12. С. 565–588.

16. Воспоминания Иосифа Самчевского (1800–1886 гг.). 1893. Т. 43. № 10. С. 1–28 ; № 11. С. 185–213 ; № 12. С. 353–375 ; 1894. Т. 44. № 1. С. 21–51 ; № 2. С. 267–281 ; Т. 45. № 4. С. 74–90 ; № 5. С. 214–235 ; № 6. С. 414–438 ; Т. 46. № 7. С. 61–78 ; № 8. С. 133–151 ; № 9. С. 326–353.
17. Воспоминания о Т. Г. Шевченко Е. Б. Пиуновой (Шмидгоф) / [сообщ.] В. Н-ко [В. Науменко]. 1892. Т. 36. № 2. С. 321–323. (Документы, известия и заметки).
18. Воспоминания священника о. Феодора Кистяковского (1807–185... г.). 1895. Т. 48. № 1. С. 44–63 ; № 2. С. 218–233 ; Т. 49. № 4. С. 114–130 ; Т. 50. № 7–8. С. 185–210 ; № 9. С. 346–366 ; Т. 51. № 10. С. 97–112 ; № 11. С. 244–258 ; № 12. С. 380–396.
19. Воспоминания современника Т. Г. Шевченко [отставного солдата Алексея Груновського, служившего вместе с Т. Г. Шевченко в Новопетровском укреплении]. 1900. Т. 71. № 12. С. 154–155. (Документы, известия и заметки).
20. Воспоминания старожила о Кармелюке / сообщ. Ю. Олтаржевский. 1886. Т. 15. № 6. С. 371–378. (Известия и заметки (исторические, этнографические и историко-литературные)).
21. Г-ко В. [Горленко В.]. Воспоминания г-жи Смирновой о Гоголе. 1886. Т. 14. № 2. С. 381–387. (Известия и заметки (исторические, этнографические и историко-литературные)).
22. Горленко В. Две поездки с Н. И. Костомаровым. 1886. Т. 14. № 1. С. 111–123.
23. [Горнфельд А.]. Лекции А. А. Потебни : (из воспоминаний бывшего слушателя). 1892. Т. 36. № 2. С. 324–331. (Документы, известия и заметки). [Є частиною пуб-лікації: Воспоминания о покойном А. А. Потебне. Там же]. [Передрук із: Харьк. вед. 1891. № 332].
24. Д. К. М. [Мороз Д. К.]. Воспоминания о Н. И. Костомарове : (письмо в редакцию). 1891. Т. 34. № 7. С. 75–84.
25. Дворжецкий-Богданович П. В. Воспоминания о бывшем курском губернаторе Дене. 1889. Т. 26. № 7. С. 275–280.
26. Еще из воспоминаний Ф. М. Лазаревского о Шевченко / [подгот.] Н. Ш. [Н. Шугуров]. 1899. Т. 65. № 4. С. 1–7.
27. Житие Сковороды, описанное другом его, М. И. Коваленским / [подгот.] Н. Сумцов. 1886. Т. 16. № 9. С. 103–150.
28. Заряно Н. Воспоминания Н. И. Усковой о Т. Г. Шевченко : с примечаниями М. К. Чалого. 1889. Т. 24. № 2. С. 297–313.
29. Из воспоминаний Г. Н. Честаховского о Т. Г. Шевченко. 1895. Т. 48. № 2. С. 142–144.

30. Из воспоминаний Т. Г. Шевченко : (запись Г. Н. Честаховского). 1895. Т. 48. № 2. С. 139–141.
31. Из воспоминаний Ф. М. Лазаревского о Шевченко / [подгот.] М. Чалый. 1899. Т. 64. № 2. С. 151–167.
32. К биографии А. В. Марковича : (из воспоминаний М. К. Чалого). 1894. Т. 45. № 5. С. 342–345. (Документы, известия и заметки).
33. К биографии Т. Г. Шевченко / сообщ. Л. Мацевич. 1895. Т. 48. № 2. С. 47–48. (Документы, известия и заметки).
34. К характеристике эпохи уничтожения казачества. 1882. Т. 4. № 11. С. 382–389.
35. Каминский Ф. Еще щепотка на могилу Шевченко. 1885. Т. 11. № 3. С. 519–530.
36. Кибальчич Н. М. Воспоминания о Т. Г. Шевченко : (из рассказов моей матери). 1890. Т. 28. № 2. С. 174–184.
37. Кибальчич Н. М. Коротенькое воспоминание о Т. Гр. Шевченко. 1887. Т. 17. № 3. С. 585–586. (Известия и заметки (исторические, этнографические и историко-литературные)).
38. Костомаров Н. Из прожитых на Воляни дней. 1884. Т. 8. № 2. С. 325–332. (Известия и заметки (исторические, этнографические и историко-литературные)).
39. Костомарова А. Последние дни жизни Николая Ивановича Костомарова. 1895. Т. 49. № 4. С. 1–19.
40. Л*** [Лазаревский А.]. Из воспоминаний о былом : (со слов рассказчика). 1889. Т. 26. № 8. С. 527–531. (Документы, известия и заметки).
41. Лебединцев А. Мои воспоминания. 1900. Т. 70. № 7–8. С. 142–210.
42. Лобода Ф. [Лебединцев Ф.]. Из воспоминаний о Н. Д. Иванишеве. 1887. Т. 19. № 12. С. 788–794.
43. Лобода Ф. [Лебединцев Ф.]. Мимолетное знакомство мое с Т. Гр. Шевченко и мои о нем воспоминания. 1887. Т. 19. № 11. С. 563–577. (Известия и заметки (исторические, этнографические и историко-литературные)).
44. [Максимович М. А.] Воспоминание о Тимковских / [подгот.] Н. Шугуров. 1898. Т. 63. № 11. С. 254–272.
45. Маркович Д. Заметки и воспоминания об Афанасии Васильевиче Марковиче. 1893. Т. 41. № 4. С. 50–77.
46. Мемуары К. А. Рошаховского времени освобождения крестьян / предисл. А. Р. 1887. Т. 18. № 6–7. С. 396–450.

47. Мороз Д. Из моего давнопрошедшего. 1895. Т. 49. № 5. С. 131–164 ; № 6. С. 301–322.
48. Н. Ш. [Шугуров Н.]. Из воспоминаний В. Я. Карташевской о Т. Г. Шевченко. 1900. Т. 68. № 2. С. 61–63. (Документы, известия и заметки).
49. Н. Ш. [Шугуров Н.]. Из воспоминаний М. М. Лазаревского о Т. Г. Шевченко. 1899. Т. 65. № 6. С. 433–439.
50. Недоборовский З. Мои воспоминания [о Т. Г. Шевченко, Н. И. Костомарове, С. С. Гулаке-Артемовском]. 1893. Т. 40. № 2. С. 189–208.
51. Недоборовский З. Несколько страничек из моих воспоминаний. 1894. Т. 46. № 7. С. 46–60.
52. Нос С. Страничка из моих воспоминаний. 1893. Т. 41. № 6. С. 509–513. (Документы, известия и заметки).
53. О. Л. [Левицкий О.]. Бердичевская ярмарка : (из воспоминаний шляхтича, относящихся к 1823 году). 1893. Т. 41. № 6. С. 428–458.
54. Оберучев К. К биографии Т. Г. Шевченко : (пребывание его в Новопетровском укреплении). 1900. Т. 68. № 2. С. 157–162.
55. Пирожков Н. Воспоминания об архиепископе могилевском и мстиславском Анатолие. 1883. Т. 6. № 7. С. 573–578. (Известия и заметки (исторические, этнографические и историко-литературные)).
56. Подорожный Н. Из памятной книжки : (воспоминание о Н. И. Костомарове). 1895. Т. 49. № 4. С. 20–33.
57. Пулевич Н. А. Воспоминания об Африкане Александровиче Шпире, философе, уроженце Херсонской губернии. 1895. Т. 50. № 7–8. С. 50–66.
58. Рыльский Ф. Рассказ современника о приключениях с ним во время «Колиивщины». 1887. Т. 17. № 1. С. 51–64.
59. Свидетельство современника о Наливайко / сообщ. Е. К. [Е. Кивлицкий]. 1895. Т. 48. № 2. С. 54–55. (Документы, известия и заметки).
60. Семейная хроника и воспоминания князя Бориса Ивановича Куракина : (род. 1676 г. ум. 1727 г.) / [подгот.] Ф. А. Терновский. 1884. Т. 10. № 9. С. 104–128 ; № 10. С. 369 ; № 11. С. 478–498 ; № 12. С. 621–638.
61. Симонов М. (Номис М.). Несколько слов к воспоминаниям об А. В. Марковиче. 1893. Т. 42. № 9. С. 450–451. (Документы, известия и заметки).
62. С-ко [Стороженко Н. В.]. Из фамильных преданий : [о семье Александровичей, М. И. Голенищеве-Кутузове, А. В. Суворове]. 1885. Т. 11. № 4. С. 782–783. (Известия и заметки (исторические, этнографические и историко-литературные)).

63. С-ко [Стороженко Н. В.]. Эпизод из жизни Т. Г. Шевченко. 1885. Т. 13. № 12. С. 718–720. (Известия и заметки (исторические, этнографические и исто-рико-литературные)).
64. С-ко Н. В. [Стороженко Н. В.]. Стороженки : (фамильная летопись). 1884. Т. 8. № 2. С. 205–222.
65. Случай с Марковичем, историком Малороссии, в Лебедине : (из рассказов старожила). 1897. Т. 56. № 1. Отд. 2. С. 4–7. (Документы, известия и заметки).
66. Смоктий А. Воспоминание о Шевченке. 1883. Т. 7. № 9–10. С. 320–322. (Известия и заметки (исторические, этнографические и историко-литературные)).
67. Старицкий М. К биографии Н. В. Лисенко : (воспоминания). 1903. Т. 83. № 12. С. 441–482.
68. Степович А. К биографическому материалу об А. А. Котляревском : [воспоминания]. 1892. Т. 36. № 3. С. 478–482. (Документы, известия и заметки).
69. [Суханов-Подколзин Б.]. Воспоминание о Т. Г. Шевченко его случайного ученика. 1885. Т. 11. № 2. С. 229–240.
70. [Тагеев В.]. Т. Г. Шевченко по воспоминаниям полковника Косырева : [из газ. «Русские ведомости», 1897, № 199]. 1898. Т. 60. № 2. С. 35–41. (Документы, известия и заметки).
71. [Тарновский В. В.]. Мелочи из жизни Шевченко. 1897. Т. 57. № 2. С. 31–35. (Документы, известия и заметки).
72. Чалый М. Воспоминания. 1889. Т. 24. № 1. С. 1–40 ; № 2. С. 388–402 ; № 3. С. 613–644 ; Т. 25. № 4. С. 74–91 ; № 5–6. С. 295–331 ; Т. 26. № 7. С. 149–187 ; № 8. С. 436–467 ; № 9. С. 709–726 ; Т. 27. № 10. С. 121–142 ; № 11. С. 257–280 ; № 12. С. 495–545 ; 1894. Т. 45. № 5. С. 277–307 ; № 6. С. 462–495 ; Т. 46. № 7. С. 1–9 ; № 8. С. 176–186 ; № 9. С. 396–414 ; Т. 47. № 10. С. 1–19 ; № 11. С. 190–206 ; № 12. С. 333–348. [Публікацію не закінчено].
73. Чалый М. Посещение Т. Г. Шевченко сахарного завода Яхненко и Симиренко. 1889. Т. 24. № 2. С. 459–464. (Документы, известия и заметки).
74. Ш-в Н. [Шугуров Н.]. К воспоминаниям об Аф. Вас. Марковиче. 1893. Т. 41. № 5. С. 263–271.
75. Эпизод на могиле Тараса Шевченко : (записка художника Честаховского). 1896. Т. 52. № 2. С. 230–241.
76. Юнге Е. Воспоминания о Н. И. Костомарове. 1890. Т. 28. № 1. С. 22–34.

Мемуари на сторінках часопису «Україна»

Спогади / спомини:

- про В. С. Александрова (1825–1894)

1. Возняк М. Автобіографічні знахідки до характеристики В. С. Александрова. 1928. Кн. 4 (29). С. 80–93.

- про В. Б. Антоновича (1834–1908)

1. Антонович і Костомаров : з споминів А. В. Верзилова. 1928. Кн. 6 (31). С. 82–83.
2. Єгунова-Щербина С. Пам'яті В. Б. Антоновича : (сторінка споминів). 1928. Кн. 5 (30). С. 94–98.
3. Міяковський В. Нові сторінки з автобіографії В. Б. Антоновича. 1924. Кн. 1–2. С. 151–160.
4. Невидані спогади В. Г. Ляскоронського за Володимира Боніфатієвича Антоновича як професора. 1928. Кн. 6 (31). С. 70–82.
5. Невидані спомини І. М. Каманина про В. Б. Антоновича. 1928. Кн. 6 (31). С. 66–70.

- про Ф. К. Вовка (1847–1918)

1. Житецький І. Спогади В. К. Дебогорія-Мокрієвича за Хв. К. Вовка. 1928. Кн. 4 (29). С. 77–79.

- про Дніпрову Чайку (справж. Березіна Людмила Олексіївна; 1861–1927)

1. Конощенко А. Дніпровою Чайка : (спогади). 1927. Кн. 5 (24). С. 121–125.

- про Л. П. Добровольського (1867–1928)

1. Синявський А. Л. П. Добровольський у споминах : (замість некролога) : (8/IX, 1867 – 17/IX, 1929) : [з фотографіями]. 1930. Кн. 7–8 (42). С. 99–118.

- про М. П. Драгоманова (1841–1895)

1. Бужинський М. До гімназійних літ М. П. Драгоманова : (архівні доповнення до споминів О. Пчілки). 1926. Кн. 2–3 (17). С. 65–69.
2. Глушко С. Спомини Ірини Волод. Антонович про М. П. Драгоманова. 1926. Кн. 4 (18). С. 120–134.

3. Житецький І. Останній виїзд М. П. Драгоманова за кордон. 1926. Кн. 2–3 (17). С. 29–37.
4. Пчілка О. Спогади про Михайла Драгоманова : [з фотографіями]. 1926. Кн. 2–3 (17). С. 38–64.
5. Студинський К. Перша зустріч Михайла Драгоманова з галицькими студентами. 1926. Кн. 2–3 (17). С. 70–75.
6. Шамрай С. Уривок споминів Ол. Ол. Русова про М. П. Драгоманова. 1926. Кн. 2–3 (17). С. 97–99.

- про Ф. Є. Корша (1843–1915)

1. Моргуліс З. Федір Євгенович Корш : (кілька особистих спогадів, списаних в десяту річницю смерті). 1929. Кн. 7–8 (35). С. 106–114.

- про М. І. Костомарова (1817–1885)

1. Антонович і Костомаров : з споминів А. В. Верзилова. 1928. Кн. 6 (31). С. 82–83.
2. Гермайзе О. М. Костомаров в світлі автобіографії. 1925. Кн. 3 (12). С. 79–87.
3. Михалевич А. Костомаров в петербурзькій громаді 1860-х р. : з споминів Вол. Менчица. 1925. Кн. 3 (12). С. 66–68.
4. Мордовцева-Александрова В. Микола Іванович Костомаров і його приятелі : (дещо з споминів). 1927. Кн. 5 (24). С. 69–98.

- про М. М. Коцюбинського (1864–1913)

1. Козуб С. Рід Михайла Коцюбинського і його дитячий вік. 1928. Кн. 3 (28). С. 70–87.
2. Коцюбинський Х. Кілька слів про мого брата М. М. Коцюбинського. 1927. Кн. 1–2 (21). С. 194–195.

- про М. Л. Кропивницького (1840–1910)

1. Суслов О. Марко Лукич Кропивницький : (спогади). 1928. Кн. 3 (28). С. 61–70.

- про П. О. Куліша (1819–1897)

1. Бужинський М. Звільнення Куліша з-під цензури «III отделения». 1926. Кн. 1 (16). С. 77.
2. Скугар-Скварський М. Спомини про П. О. Куліша. 1930. Кн. 7–8 (42). С. 80–84.

3. Шевелів Б. Звільнення П. О. Куліша з підданства Росії. 1928. Кн. 1 (26). С. 126–134.

- про М. О. Максимовича (1804–1873)

1. Данилов В. М. О. Максимович на київській кафедрі. 1929. Кн. 5–6 (34). С. 92–95.

- про Д. Л. Мордовцева (1830–1905)

1. Александрова В. Данило Лукич Мордовцев : спогади його доньки. 1930. Кн. 1–2 (39). С. 117–146.

- про І. С. Нечуя-Левицького (1838–1918)

1. Грінченкова М. Спогади про Івана Нечуя-Левицького. 1924. Кн. 4. С. 111–127.

- про І. М. Стешенка (1873–1918)

1. Тулуб О. Іван Стешенко (1873–1918) : спомини і матеріали. 1929. Кн. 12 (38). С. 92–104.

- про І. К. Тобілевича (псевд. Карпенко-Карий; 1845–1907)

1. [Тобілевич С. В.]. Тернистим шляхом. 1926. Кн. 1 (16). С. 99–137.

- про І. Я. Франка (1856–1916)

1. Лизанівський І. Франко в роках 1911–12 : (уривки із споминів). 1926. Кн. 6 (20). С. 175–179.

2. Коссак І. Іван Франко та його брати : уривок зі спогадів. 1926. Кн. 6 (20). С. 164–169.

3. Романович-Ткаченко Н. Доктор Іван Франко : (малюнки зі споминів). 1927. Кн. 4 (23). С. 151–155.

- про Є. Х. Чикаленка (1861–1929)

1. Житецький І. Євген Чикаленко, Спогади 1861–1907. Львів. Ч. I і II р. 1925, Ч. III 1926 р. (172+139+126 [с.]). З 4 фотографічними знімками : [рецензія]. 1927. Кн. 4 (23). С. 199–203.

- про П. П. Чубинського (1839–1884)

1. Берло Г. З минулого. Баришпільський пансіон і П. П. Чубинський. 1927. Кн. 3 (22). С. 110–113.

- про Т. Г. Шевченка (1814–1861)

1. Ананьєв О. Зі споминів про Тараса Шевченка. 1930. Кн. 3–4 (40). С. 105–109.
2. Олександрів О. Шевченко на Черкащині (в спогадах сучасників). 1925. Кн. 1–2 (11). С. 157–160.
3. Савченко Ф. Дещо з споминів родини поета. 1925. Кн. 1–2 (11). С. 160–161.

Спогади / спомини про події

1. Берло Г. З київського життя 1880–1900 рр. : [спомини]. 1928. Кн. 4 (29). С. 93–109.
2. Берло Г. Мої знайомства з деякими українськими діячами. 1929. Берез.–квіт. (кн. 33). С. 92–101.
3. Білінський М. З минулого і пережитого, 1870–1888. 1928. Кн. 2 (27). С. 117–133.
4. Богатирьов П. «Пам'ятка» підкарпатського селянина. 1927. Кн. 5 (24). С. 106–121.
5. Бухбіндер Н. Кілька записок М. І. Костомарова з 1869–1870 років. 1929. Кн. 10–11 (37). С. 70–72.

Автобіографії

1. Автобіографія Якова Павловича Новицького. 1925. Кн. 6 (15). С. 186–191.
2. Тулуб О. Невідомий автобіографічний лист К. Михальчука : (з архіву Ів. Стешенка). 1927. Кн. 5 (24). С. 59–69.

Мемуари на сторінках збірника «За сто літ»

Спогади про історичні факти і явища

1. Беренштам-Кістяковська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-х та початку 1890-х років : [спогади]. 1928. Кн. 3. С. 206–225.
2. Єгунова-Щербина С. Одеська Громада кінця 1870-х років: спомини. 1928. Кн. 2. С. 189–199.
3. Мищенко Л. З минулого століття: спомини. 1929. Кн. 4. С. 106–160.
4. Русова С. Мої спомини : рр. 1861–1879. 1928. Кн. 2. С. 135–175.
5. Русова С. Мої спомини : 1879–1915. 1928. Кн. 3. С. 147–205.
6. Сенгалеви́ч Хв. Золота грамота : (із споминів про 60-ті роки). 1927. Кн. 1. С. 67–72.

7. Суслов О. Подорож трупи Деркача до Парижу в 1894 р. : (спогади). 1927. Кн. 1. С. 220–226.
8. Тулуб О. Олександр Тарковський та його «Начерк історії революційного руху в м. Єлизаветі». 1930. Кн. 5. С. 234–243.
9. Чаговець В. З темряви минулого : (1881–1891 роки на Волині). 1930. Кн. 6. С. 192–228.
10. Чаговець В. З темряви минулого (рр. 1891–1895) : [продовження]. [Рукопис зберігається в Інституті рукопису НБУВ (Ф. Х. Од. зб. 18380)]⁷.
11. Шамрай С. Спомини Ол. Ол. Русова : [«Как крамолоискатели разыскивали “украинофильство”»]. 1927. Кн. 1. С. 236–258.

Спогади про діячів української історії та культури

1. Дучинський А. Зо студентських літ Євгена Нероновича. 1928. Кн. 3. С. 285–289.
2. Камінський В. Володимир Карпович Дебогорій-Мокрієвич в останні роки його життя (1917–1926). 1928. Кн. 3. С. 315–325.
3. Кістяківська М. В. В. П. Батуринський та його спомини про Драгоманова. [Рукопис зберігається в Інституті рукопису НБУВ. (Ф. Х. Од. зб. 14726)]⁸.
4. Кістяківський М. Драгоманов у Флоренції. 1928. Кн. 2. С. 176–188.
5. М. П. Драгоманов. Із споминів Володимира Дебогорія-Мокрієвича : (писано весною р. 1922). 1927. Кн. 1. С. 275–295.
6. Мочульський М. З останніх десятиліть життя Франка 1896–1916 : спогади і причинки. 1928. Кн. 3. С. 226–284.
7. Никитин В. З останніх днів життя М. Л. Кропивницького. 1928. Кн. 3. С. 293–294.
8. Трегубова А. Дещо з життя Ольги Франкової. 1930. Кн. 5. С. 264–271.

Автобіографії

1. Возняк М. Матеріали до життєпису Франка : (з додатком двох недрукованих його автобіографій). 1927. Кн. 1. С. 166–186.
2. Житецький І. Новий уривок з автобіографії М. І. Костомарова. 1929. Кн. 4. С. 51–54.
3. Слабченко Т. Автобіографія М. Л. Кропивницького. 1927. Кн. 1. С. 187–199.
4. Тулуб О. Матеріали до життєпису Володимира Самійленка. 1928. Кн. 3. С. 295–314.

Щоденники

1. Степович А. До києво-галицьких зв'язків початку 1870-х років : (з щоденників Г. П. Галагана). 1930. Кн. 5. С. 183–191.

Додаток до розділу 5.2

Мемуари на сторінках журналу «Літопис революції»

1. Адамович Е. Восстановление подпольной большевистской организации в Харькове в 1911–1912 годах. 1924. № 1 (6). С. 137–170.
2. Адамович Е. Встречи с Владимиром Ильичом. 1925. № 1 (10). С. V–XVI.
3. Адамович Е. Из воспоминаний о партийной работе в Екатеринославе 1901–1902 года. 1923. № 2. С. 44–57.
4. Адамович Е. Январские дни на юге Украины. 1925. № 1 (10). С. 196–205.

5. Адамович Е. Январские события в Киеве. 1925. № 1 (10). С. 188–193.
6. Алексеев. Из воспоминаний о Февральской революции на Румынском фронте. 1927. № 1 (22). С. 66–74.
7. Алешин А. Все, что угодно, но не большевизм : (к воспоминаниям тов. Марка «Подготовка Октября в Николаеве» и «Комментариям» к ним того же автора). 1929. № 4 (37). С. 315–328.
8. Аннулов Ф. Боевая смена : (воспоминания). 1927. № 1 (22). С. 108–119.
9. Аннулов Ф. Союзный десант на Украине : (воспоминания и документы). 1923. № 5. С. 167–211 ; 1924. № 1 (6). С. 5–75 ; № 2 (7). С. 5–38.
10. Антонов-Овсенко [В.]. [Записки о гражданской войне на Украине 1918–1919 гг. :] На Украину! 1929. № 4 (37). С. 173–212 ; В борьбе против Директории : (на Украине в конце 1918 года). 1929. № 5–6 (38–39). С. 142–186 ; В боротьбі проти Директорії. 1930. № 1 (40). С. 103–132 ; № 2 (41). С. 104–151 ; № 3–4 (42–43). С. 78–109 ; № 5 (44). С. 173–193 ; В боротьбі проти Денікіна й союзницької окупації. 1931. № 1–2 (46–47). С. 111–154 ; В боротьбі за Радянську Україну. 1931. № 3 (48). С. 85–114 ; № 4 (49). С. 78–107 ; 1932. № 1–2 (50–51). С. 112–152. [Публікацію не закінчено].
11. Балтин А. (Блум Т.). Харьковская организация Р.С.-Д.Р.П. – большевиков во время войны : (декабрь 1914 г. – январь 1916 г.) : (воспоминания). 1923. № 5. С. 3–20.
12. Басальго К. (Дальний). Революционное движение в Харькове в 1905–6 гг. : (воспоминания). 1924. № 1 (6). С. 119–136.
13. Белаш В. Махновщина : (отрывки из воспоминаний). 1928. № 3 (30). С. 191–226. [До спогадів додано примітку від редакції].
14. Белопольский Ю. Из воспоминаний. 1928. № 6 (33). С. 273–286.
15. Бой с гайдамаками в Одессе : I. Воспоминания Т. Гладкова ; II. Воспоминания тов. Кабанцева ; III. Воспоминания тов. Сокульского. 1924. № 3 (8). С. 13–19.
16. Боровой Н. О вооруженной борьбе на станции Гришино и в Горловке : (воспоминание). 1925. № 5–6 (14–15). С. 226–229.
17. Броневой А. Октябрьские дни в Одессе : (воспоминания бывшего красногвардейца штаба Одесской Рабочей Красной гвардии). 1927. № 5–6 (26–27). С. 253–260.
18. Бубнов А. История одного партизанского штаба. 1926. № 2 (17). С. 94–100.
19. Быструков. Из истории гетманско-петлюровского периода на Черниговщине : (воспоминания). 1926. № 2 (17). С. 101–108.

20. Бычков А. Дело о революционных кружках в Киеве в 1879–81 гг. : (из воспоминаний народовольца). 1924. № 2 (7). С. 39–62 ; № 3 (8). С. 161–174.
21. Важнейшие события 1906 года в Кременчуге : (коллективные воспоминания). 1926. № 2 (17). С. 119–124.
22. Вакар В. Киевская с.-д. организация в 1902–1904 гг. 1928. № 5 (32). С. 82–90.
23. Веденьев И. В харьковских революционных кружках 1882–1889 гг. : (воспоминания). 1923. № 5. С. 98–111.
24. Винокуров А. Н. Воспоминание о партийной работе в Екатеринославе. 1923. № 2. С. 35–38.
25. Вітик С. Ще про аграрний страйк 1902 року в Галичині : (з приводу статті Левицького в № 3 «Літопису революції» 1928 р.). 1929. № 1 (34). С. 210–224.
26. Владимиров И. М. Товарищ Ленин в Женеве и Париже. 1923. № 5. С. 42–62.
27. Габинский И. П. (Каляев). Воспоминания о повстанческом движении на Киевщине – Полтавщине. 1926. № 2 (17). С. 26–30.
28. Гацкевич Е. Из деятельности РСДРП на Волыни (1905–1906 г.). 1926. № 1 (16). С. 169–177.
29. Глянцев Л. На баррикадах у Харкові : (спогади робітника). 1930. № 6 (45). С. 270–272.
30. Годин. Из революционной истории Крюковских мастерских : (воспоминания подпольщика). 1926. № 5 (20). С. 183–188.
31. Годлевский. Кишинев –Одесса –Николаев : (воспоминания). 1924. № 2 (7). С. 113–135 ; № 3 (8). С. 122–137 ; № 4 (9). С. 95–109.
32. Гопнер С. Большевистская организация накануне и в первый период Февральской революции в Екатеринославе. 1927. № 2 (23). С. 7–30.
33. Гопнер С. 1916 год в Екатеринославе. 1923. № 2. С. 136–145.
34. Давидюк Т. С. Втеча : (епізод із підпільної роботи на Волині 1918 року). 1931. № 1–2 (46–47). С. 215–220.
35. Дашковский И. Октябрьские дни в Житомире и на юго-западном фронте. 1926. № 6 (21). С. 72–75.
36. Дибенко П. Харків – Дніпропетровськ : (з громадянської війни на Україні). 1930. № 2 (41). С. 167–179.
37. Дикий А. Из истории партизанской борьбы на Черкащине : (воспоминания о 1919 годе). 1927. № 2 (23). С. 95–103.
38. Ємельянов-Сурик [А. В.]. Харківські більшовики в перші дні Лютневої революції : (уривки із спогадів). 1931. № 4 (49). С. 108–116.

39. Ємельянов-Сурик [А. В.]. Харківські більшовики у Лютневій і Жовтневій революціях : (уривки із спогадів). 1932. № 3–4 (52–53). С. 204–238.
40. Жуковский И. (Мирон Трубный). Подготовка Октября в Екатеринославе. 1926. № 1 (16). С. 7–40.
41. Жуковский С. Завод «Ильича» (бывш. Шленкера) в 1917 году : (по архивным материалам и воспоминаниям участников). 1929. № 1 (34). С. 225–234.
42. Заднепровец Д. Кое-что из прошлого : (памяти чистого идеалиста, любимого товарища, павшего жертвой петлюровских палачей, Володи Ключко). 1923. № 2. С. 277–278.
43. Затонський В. Уривки з спогадів про українську революцію. 1929. № 4 (37). С. 139–172 ; 3 спогадів про українську революцію. 1929. № 5–6 (38–39). С. 115–141 ; 1930. № 5 (44). С. 140–172. [Публікацію не закінчено].
44. Зафран Х. Из истории рабочего движения на Волыни : (эпизоды). 1924. № 4 (9). С. 110–117.
45. Зафран Х. 1905 год в Житомире. 1926. № 2 (17). С. 149–173.
46. Зеликман М. Екатеринославский Союз борьбы за освобождение рабочего класса 1895–1898 гг. : (воспоминания). 1924. № 1 (6). С. 171–181.
47. Иванов А. Центральная рада и Киевский Совет в 1917–18 году. 1922. № 1. С. 9–15.
48. Ігнатов М. Червоногвардійський загін в боротьбі за хліб : (із спогадів про кінець 1917 р.). 1933. № 1–2 (56–57). С. 175–187.
49. Й. С. Лазарь Гуренштейн : (памяти подпольщика-революционера). 1925. № 4 (13). С. 99–103.
50. Кавалеров И. Памяти П. А. Моисеенко. 1924. № 1 (6). С. 205–220.
51. Казимирчук П. Революционное движение в Горлово-Щербиновском районе Донбасса : (воспоминание). 1923. № 3. С. 41–69 ; № 4. С. 123–130.
52. Калита Г. З. 1918 рік на Ніжинщині : уривки із спогадів. 1933. № 1–2 (56–57). С. 210–224.
53. Калон А. На Чечелевке в 1905 году : (страничка из воспоминаний). 1925. № 5–6 (14–15). С. 285–293.
54. Камышников П. Вооруженное восстание на станции Авдеевка : (из воспоминаний). 1925. № 5–6 (14–15). С. 230–236.
55. Карпенко Г. Селянський рух на Київщині за часів австро-германської окупації та гетьманщини. 1931. № 1–2 (46–47). С. 67–91.
56. Карпенко Г. Селянські рухи на Київщині за часів гетьманщини. 1928. № 3 (30). С. 55–74.

57. Карпенко Н. (Жорж). Из истории Александровской организации : (воспоминания участника 1901–1905 гг.). 1926. № 1 (16). С. 178–190.
58. Квиринг Э. Екатеринослав. Декабрь 1914 г. – июнь 1915 г. 1923. № 2. С. 125–135.
59. Квиринг Э. Екатеринославский Совет и октябрьская революция. 1922. № 1. С. 63–73.
60. Квиринг Э. Некоторые поправки к воспоминаниям о Екатеринославском Октябре. 1928. № 2 (29). С. 136–143.
61. Кегелес М. И. Из воспоминаний рядового политработника : (апрель – декабрь 1919 г.). 1927. № 2 (23). С. 104–120.
62. Кін П. До історії страйку на ХПЗ з нагоди ленських подій : (спогади учасника). 1932. № 1–2 (50–51). С. 183–185.
63. Коломиец. Воспоминания о революционной борьбе в Елисаветграде 1917–19 гг. 1922. № 1. С. 194–201.
64. Коломойцев А. Из истории 1905 года в Донбассе : (пережитое). 1925. № 4 (13). С. 25–44.
65. Коломойцев А. Перед грозой : (из пережитого в 1900–1905 гг.). 1925. № 5–6 (14–15). С. 302–312.
66. Колос. Замечания к отрывкам из воспоминаний В. Белаша. 1928. № 3 (30). С. 227–228.
67. Колчинський М. З життя Катеринославської та Миколаївської с.-д. організації : (підпільні друкарні 1903–1904 р.). 1928. № 5 (32). С. 91–99.
68. Косенко В. Этап Харьков – Бахмут : (из истории деникинщины на Украине). 1926. № 1 (16). С. 103–128.
69. Косминский А. Социал-демократическая организация Вознесенского рудника : (воспоминания). 1926. № 6 (21). С. 173–178.
70. Котов К. Воспоминания землевольца. 1924. № 2 (7). С. 94–112.
71. Коцюбинский Ю. Черниговская организация большевиков во время войны. 1927. № 2 (23). С. 180–185.
72. Криворучко Н. Н. Из боевых воспоминаний. 1927. № 1 (22). С. 75–82.
73. Криворучко Н. Н. Кавалерия Котовского в боях под Одессой (1920 год). 1929. № 4 (37). С. 282–291.
74. Ксандров В. Из истории социал-демократического движения в Харькове : (воспоминания). 1924. № 1 (6). С. 114–118.
75. Лапина В. Одесское подполье во время деникинщины. 1929. № 2 (35). С. 176–185.
76. Лебедь Д. Очерки революционной работы на Екатеринославщине до 1917 года. 1923. № 2. С. 112–124.

77. Лебідь Д. Про минуле : спомини про роботу з Г. І. Петровським. 1928. № 2 (29). С. 186–203.
78. Левензон Ф. До двадцятиріччя окупації Бесарабії : (дещо з минулого). 1930. № 1 (40). С. 198–215.
79. Левицький М. Селянський страйк 1902 року в Галичині. 1928. № 3 (30). С. 129–137.
80. Линцер Б. Из истории революционного движения в Елисаветграде. 1928. № 5 (32). С. 100–115.
81. Липшиц В. 1905 год на Херсонщине : (из личных воспоминаний). 1926. № 2 (17). С. 142–148.
82. Липшиц В. Херсонщина в 1917 году : (из личных воспоминаний). 1926. № 2 (17). С. 109–116.
83. Лисовик О., Огий Я., Матяш К. Красный рейд : (из истории Красной партизанщины). 1926. № 1 (16). С. 142–151.
84. Локатош И. Харьковские коммунары в боях с немцами : (эпизоды гражданской войны). 1924. № 3 (8). С. 76–82.
85. Локатош І. С. Стародуб – Чернігів – Київ : (спогади про 1918–1919 рр.). 1930. № 5 (44). С. 248–273.
86. Львовский М. В кольце : (из дневника политработника). 1927. № 1 (22). С. 94–107.
87. М. К. Большевики в 1905 г. в Киеве : (по материалам вечера воспоминаний). 1925. № 4 (13). С. 45–53.
88. М. С. Лазарь Смоляков. 1927. № 5–6 (26–27). С. 374–378.
89. Магидов Б. В Екатеринославском подполье 1911–1912 гг. : (воспоминания участника). 1923. № 2. С. 91–94.
90. Магидов Б. На заре Красной Армии : (воспоминания солдата революции). 1926. № 1 (16). С. 136–138.
91. Мазлах С. Октябрьская революция на Полтавщине. 1922. № 1. С. 126–142.
92. Макаревский А. Воспоминания народовольца восьмидесятых годов : революционный Харьков в 1882–5 годах. 1923. № 5. С. 64–97. [На с. 63 передмова редакції до спогадів].
93. Макаревский А. Воспоминания народовольца : из истории революционного движения 1885–7 гг. 1924. № 2 (7). С. 63–93.
94. Макотинский М. О 1905 годе в Николаеве : (из личных воспоминаний). 1925. № 5–6 (14–15). С. 54–98.
95. Мануильский Д. Памяти Г. И. Чудновского. 1922. № 1. С. 229–233.

96. Марк А. Подготовка Октября в Николаеве : (по документам и воспоминаниям) : май 1917 г. – январь 1918 г. 1927. № 5–6 (26–27). С. 261–298.
97. Матросов В. Первомайская демонстрация 1900 г. : (из воспоминаний). 1925. № 3 (12). С. 171–180.
98. Меринков И., Андронов С., Миллер Н., Трощин Н. Брянский завод в 1905 го-ду : (коллективное воспоминание). 1926. № 3–4 (18–19). С. 163–177.
99. Минц С. Из воспоминаний о 1905 годе в Конотопе. 1925. № 4 (13). С. 21–24.
100. Минц С. Совет рабочих депутатов в Одессе : (из воспоминаний 1917 г.). 1926. № 5 (20). С. 22–30 ; 1927. № 4 (25). С. 95–104.
101. Миронер Х. Из истории революционного движения в Балте : (воспоминания о 1903–1906 годах). 1926. № 1 (16). С. 155–168.
102. Миронов Є. З підпілля за Центральної ради і гетьманщини : (спогади про підпільну роботу на Катеринославщині 1918 року). 1930. № 3–4 (42–43). С. 138–147.
103. Миронов Є. У підпіллі за денікінщини : (спогади про підпільну роботу в Кременчуці 1919 р.). 1932. № 1–2 (50–51). С. 179–182.
104. Михайлов Г. Гетманский переворот в Житомире. 1928. № 4 (31). С. 134–136.
105. Михайлов Г. К истории Октября на Волыни. 1926. № 6 (21). С. 68–71.
106. Мияковский В. «Киевская громада» : (из истории украинского общественного движения 60-х гг.). 1924. № 4 (9). С. 127–150.
107. Моргунов В. Памяти борца и товарища : (о Николае Данилевском). 1927. № 5–6 (26–27). С. 355–358.
108. Моргунов В. Памяти Феде Тинякова. 1927. № 5–6 (26–27). С. 359–361.
109. Николаенко И. Революционная работа в Луганских [железнодорожных] мастерских : (из воспоминаний). 1926. № 5 (20). С. 162–174.
110. Николаенко И. Февральская революция в Луганске : (из воспоминаний). 1927. № 3 (24). С. 26–40 ; № 4 (25). С. 32–46.
111. Новополин Г. Избиение учащихся и екатеринославская полиция : (из эпизодов 1905 года). 1923. № 2. С. 58–64.
112. Острогорский М. Ш. А. Грузман. 1927. № 5–6 (26–27). С. 371–373.
113. Памяти тов. Палкина. 1927. № 5–6 (26–27). С. 405–406. [Автор спогадів не вказаний].
114. Папков В. Харьков – Царицын. 1926. № 1 (16). С. 139–141.
115. Патлах. Киев в январе 1918 года : (воспоминания). 1923. № 3. С. 18–24.

- 116.Петровский Г. Воспоминания о работе на Брянском заводе в 90-х годах. 1923. № 2. С. 29–34.
- 117.Погребной С. Памяти большевика-подпольщика С. Сазонова. 1927. № 5–6 (26–27). С. 401–402.
- 118.Погребной С. Памяти Дмитрия Рудя. 1927. № 5–6 (26–27). С. 403–404.
- 119.Покотило Ф. Расстрел первого Бердянского и Ногайского Советов : (24-го апр. 1918 года). 1926. № 1 (16). С. 97–102.
- 120.Попов Н. Воспоминания о подпольной работе в Харькове в 1907–1909 годах. 1923. № 3. С. 3–17.
- 121.Равич-Черкасский М. Володя Ключко. 1923. № 2. С. 279–280.
- 122.Равич-Черкасский М. Мои воспоминания о 1905 годе. 1925. № 5–6 (14–15). С. 313–321.
- 123.Равіч-Черкаський [М.]. Мирон Жуковський (Трубний) : [некролог]. 1931. № 3 (48). С. 209–210.
- 124.Рекіс О. В денікінській контррозвідці і в'язниці : (з спогадів про одеське підпілля 1919 року). 1929. № 5–6 (38–39). С. 187–198. [До спогадів додано листи засуджених до страти].
- 125.Росновский А. Из эпохи «Звезды» и «Правды» в Киеве : (о работе Киевской организации в 1911–12 гг. по личным воспоминаниям и документам). 1926. № 6 (21). С. 101–133.
- 126.Романченко Ю. Епізоди з боротьби проти махновщини : (червень – грудень 1920 року). 1931. № 4 (49). С. 124–132.
- 127.Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве : (воспоминания). 1924. № 4 (9). С. 5–43.
- 128.Сак-Саковский. Из Харькова и обратно : (из воспоминаний о взятии Харькова 12 декабря 1919 г.). 1925. № 1 (10). С. 53–55.
- 129.Селюк Е. Мои воспоминания. 1929. № 3 (36). С. 226–228.
- 130.Силин (Бирзнек) и Симкин. Как родилась харьковская Красная гвардия. 1926. № 1 (16). С. 130–135.
- 131.Скрипник М. О. Пам'яті тов. Андрія Іванова. 1929. № 1 (34). С. 175–178.
- 132.Скрыпник М. Ильич в Смольном : (из воспоминаний). 1925. № 1 (10). С. XVII–XXIV.
- 133.Скрыпник Н. Тов[арищ] Дьяков. 1923. № 5. С. 239–240.
- 134.Сладкевич М. (Вера). В подпольной типографии : (воспоминания). 1925. № 5–6 (14–15). С. 322–326.
- 135.Сметанич. Із спогадів про громадянську війну й перші кроки будівництва радвлади на Полтавщині (1919–1920 рр.). 1930. № 5 (44). С. 236–247.

136. Смирнов А. Воспоминание о первом кружке социал-демократической рабочей партии г. Екатеринослава в 1894 году. 1923. № 2. С. 39–43. [До спогадів на с. 43 додана примітка від редакції].
137. Смирнов А. Воспоминания о ссылке в Восточной Сибири в 1897–1900-х годах. 1923. № 3. С. 30–40.
138. Солтанов М. О мартовском восстании Николаевского пролетариата против немецких оккупантов : (воспоминания). 1923. № 3. С. 25–29.
139. Таранущенко С. Из спогадів про партроботу в Катеринославських паротягових майстернях. 1930. № 6 (45). С. 259–263.
140. Тарногородский Н. Возникновение и первые шаги большевистской организации на Подолии : (отрывок из воспоминаний). 1923. № 5. С. 212–218.
141. Тарногородский Н. Евгений Эдельштейн : (воспоминания о его жизни и работе). 1922. № 1. С. 242–246.
142. Татько. 1905 год в Заднепровьи : (из воспоминаний). 1925. № 5–6 (14–15). С. 294–301.
143. Тесленко П. К воспоминаниям В. Белаша. 1928. № 3 (30). С. 228–230.
144. Ткалун. Измена галармии : (эпизоды гражданской войны). 1924. № 3 (8). С. 71–76.
145. Томанн К. Полонені під час пролетарської революції в Радянському Союзі : (із спогадів австрійського полоненого). 1932. № 3–4 (52–53). С. 276–289.
146. Угаров Ф. Мои встречи с Г. И. Петровским. 1928. № 1 (28). С. XXII–XXIV.
147. Федулкин С. Революционная Жмеринка : (отрывки из воспоминаний, эпизоды). 1928. № 6 (33). С. 312–318.
148. Харечко Т. Памяти организатора Красной Гвардии Донбасса : (Д. И. Пономарев). 1927. № 5–6 (26–27). С. 390–393.
149. Чекановский А. Воспоминания о В. Селюке. 1927. № 5–6 (26–27). С. 379–384.
150. Чижов, Семенов. Октябрьский период на Звенигородщине. 1926. № 1 (16). С. 90–96.
151. Чоботарьов І. Від червоно-партизанського загону – до лав Червоної Армії : урив-ки із спогадів про 1919–20 рр. 1933. № 1–2 (56–57). С. 188–209.
152. Чубарь В. Из встреч с В. И. Лениным. 1925. № 1 (10). С. I–IV.
153. Шлихтер А. Как Ильич умел смеяться... 1925. № 1 (10). С. XXV–XXVIII.

154. Шрейбер С. Памяти Исаака Крейсберга. 1927. № 5–6 (26–27). С. 362–370.
155. Штульбаум І. З діяльності Житомирської організації РСДРП. 1930. № 6 (45). С. 264–269.
156. Щербаков В. Жовтневий період на Чернігівщині. 1927. № 5–6 (26–27). С. 299–314 ; 1928. № 1 (28). С. 115–137.
157. Щицевалов В. Как мы пришли к Октябрю : (воспоминания о деятельности большевистской организации на Николаевщине). 1929. № 2 (35). С. 157–175.
158. Яворский С. (Левкович). Провал конференции южно-русских социал-демо-кратических организаций в 1906 году : (воспоминания). 1925. № 3 (12). С. 108–128.
159. Якир И. Десять лет тому назад : (отрывки из воспоминаний старого красноармейца). 1928. № 2 (29). С. 7–24.
160. Якир И. Из истории 45-й Краснознаменной дивизии. 1928. № 2 (29). С. 25–32.